

ItK

3

Irodalomtörténeti Közlemények

**A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA 1975**

A TARTALOMBÓL

JÓKAI MÓR SZÜLETÉSÉNEK 150. ÉVFORDULÓJÁRA

Sőtér István: Ideák és nosztalgiák költője: Jókai
Barta János: Az élő Jókai
Nagy Miklós: Kezds és lezárás Jókai elbeszéléseiben
Mezei József: A valóságteremtő
Solt Andor: Jókai Milton című drámája
Gergely Gergely: Jókai regényei a hetvenes években
Szilágyi Ferenc: A tények és a képzelet
Váradi-Sternberg János: Jókai és Pugacsov
Nacsády József: Egy Jókai-elbeszélés értelmezéséhez
Fried István: Egy Jókai-vígjáték komor hőse

✱

Láng József: Jókai Mór né Nagy Bella emlékirata

✱

Szauder József (Szabolcsi Miklós, Sőtér István, Pándi Pál)

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1975. LXXIX. évfolyam 3. szám

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Szauder József

főszerkesztő

Komlövski Tibor

felelős szerkesztő

Németh G. Béla

társzerkesztő

Bíró Ferenc

Kiss Ferenc

Tarnai Andor

Varga József

JÓKAI MÓR SZÜLETÉSÉNEK 150. ÉVFORDULÓJÁRA

<i>Sötér István</i> : Ideák és nosztalgiaik költője: Jókai	267
<i>Barta János</i> : Az élő Jókai	272
<i>Nagy Miklós</i> : Kezdet és lezárás Jókai elbeszéléseiben	280
<i>Mezei József</i> : A valóságteremtő	287
<i>Solt Andor</i> : Jókai Milton című drámája	297
<i>Gergely Gergely</i> : Jókai regényei a hetvenes években	307
<i>Szilágyi Ferenc</i> : A tények és a képzelet	318
<i>Váradi-Sternberg János</i> : Jókai és Pugacsov	334
<i>Nacsády József</i> : Egy Jókai-elbeszélés értelmezéséhez	341
<i>Fried István</i> : Egy Jókai-vígjáték komor hőse	349
*	
<i>Láng József</i> : Jókai Mórné Nagy Bella emlékirata	355

Szemle

Jókai Mór Összes Művei (<i>Végh Ferenc</i>)	378
István Sötér: The Dilemma of Literary Science (<i>Horváth Károly</i>)	382
Iacobus Palaeologus: Catechesis Christiana dierum duodecim (<i>Pirnát Antal</i>)	384
Könyvek a színháztörténet köréből (<i>Kerényi Ferenc</i>)	390
Tamás Attila: Irodalom és emberi teljesség (<i>Kiss Ferenc</i>)	394
Formateremtő elvek a költői alkotásban (<i>Kelemen Péter</i>)	396

*

Wagner, Dieter: Zur Biographie des Nicasius Ellebodus (†1577) und zu seinen „Notae“ zu den aristotelischen Magna Moralia. — Mályusz Elemér: A Thuróczy-krónika és forrásai. — Bogdán István: Régi magyar mesterségek. — Sándor Petőfi: Apostol. — Kováts Miklós: Magyar színjátszás és drámai irodalom Csehszlovákiában. — Vekkerdi József: A cigány népmese. — Péter László: Szeged irodalmi emlékhelyei. — Fábry Zoltán kortársai szemével. — Munkásmozgalomtörténeti lexikon (*Klanczay Tibor, Kapitány István, Bitskey István, Fried István, Sziklay László, Voigt Vilmos, Péch Zoltán, Cs. Varga István, József Farkas*) 400

Krónika

Szauder József (1917–1975) (<i>Szabolcsi Miklós, Sötér István, Pándi Pál</i>)	411
Jókai-emlékkiállítás a Petőfi Irodalmi Múzeumban (<i>Szekeres László</i>)	415

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest

XI., Ménesi út 11–13.

Akit sokan ismernek, azt sokan félreismerik, s aki túlságosan népszerű, az nem mindig az igazi értékei miatt. Jókai a legnépszerűbb, legismertebb írónk, de kérdés, hogy jól ismeri-e a közönség nagy része, s azért szereti-e, amiért elsősorban megérdemli? Életműve spontán dinamikával széles körökben terjedt el, de vele terjedtek a hozzá kapcsolódó hiedelmek és félreértések is. Jókait nem nehéz megszeretni, de annál nehezebb az igazi értékelést szeretni őt. Bőkezű, nagylelkű író volt, akinek örömet, gyönyörűséget jelentett az írás — és ezt az örömet, ezt a gyönyörűséget akarta megosztani első olvasóival a Világos utáni Magyarországon, ahol az ő képességei első ízben kibontakoztak. Ennek a kornak nyomott, csüggedt közhangulatával volt csak igazán ellentétes műveinek koloritja, életöröme. A bukás után hősiességről kellett szólni, a gyász idején humorra volt szükség. Jókai egész életművét megszabta ez a helyzet: a világ, melyet ő létrehozott, eleve ellentétes volt mindazzal, ami őt a valóságban körülvette.

Menekülés volt ez? Sokkal inkább egy tiszta és méltó állapot keresése, melynek birtokában mindent újra lehet kezdeni, sőt, megtalálni az elveszettet. Neki volt erre szüksége, de az országnak is. Jókai öntudatát és hivatásérzetét megerősítette, hogy a maga vágyát és igényét fogadtatta el olvasóival. Nem állíthatjuk, hogy Jókai illúziókkal fizette ki a Világos utáni országot, de még a 60—70-es évek Magyarországot sem. Érezte, hogy szükség van arra, amit ad, és ez az érzület hívta életre legnagyobb alkotásait a *Magyar Nábob*tól a *Rab Rábyig*. Idők folyamán mégis, különös változás következett be Jókainak és a társadalomnak kapcsolatában: a 70—80-as évek Magyarországa többé már nem az az ország volt, amelynek számára Jókai a *Nábobot* és az *Aranyembert* írta, *A kőszívű ember* és a *Mégis mozog a föld* világából ki kellett volna lépnie az írónak és a közelmúlt Magyarországa helyett tudomásul vennie a jelenbelit. Jókai kitért ez elől és megmaradt annál a világnál, melyet otthonául választott: a reformkor országánál, melynek időkoréből legszebb témáit, legérdekesebb alakjait merítette. Ettől kezdve tévedt az illúziók vagy a képzelet túlságosan könnyű játéka, elmosódott történelmi színjátékai közé.

Legjobb műveiben hidat épített a maga kora és a reformkor közé, ez azonban csak addig sikerülhetett, amíg élt még valami a reformkorból, akár a kiegyezés utáni viszonyok között is. Idővel az ilyen áthidalás egyre nehezebbé válik, s Jókai utolsó korszaka azért kelt néha csüggesztő benyomást, mivel túl sok össze nem egyeztetetést próbált összeegyeztetni.

Jókait egy képzeletszülte világ írójának szokták nevezni: valójában legjobb művei ugyan eszményített, de hiteles valóságra épülnek. Jókai életművén akkor uralkodnak el az ábrándok, amikor már nem tudja igazi hazáját, a 48 előtti, a maga jelenével összekötni. Valahol a milleniumot megelőző évtizedben szakad meg ez az összeköttetés, és ettől kezdve Jókai a mind modernebbé váló világban otthonosságát elveszti. Második házasságával is talán az új, a polgári Magyarországon próbál bekapcsolódni — amiként a nála idősebb első asszony valamennyi

* Elhangzott Jókai Mór születésének 150. évfordulója alkalmából a Magyar Tudományos Akadémián rendezett emlékülésen 1975. február 17-én.

emlékével és szokásával a régi Magyarországgal jelenthetett még az övéni is erősebb kapcsolatot.

Világos után jó harmadfél évtizedig sikerül még a hídverés, hősök és történetek szívárvány-hídja, s ezen a kecses, ragyogó íven a közlekedés a múlt és a jelen között könnyűnek, kockázatmentesnek látszik. Széchenyi vasból és kőből épített hidat — Jókai fényekből és színekből, de mindkettejük alkotása egyaránt időtállóan bizonyult. Széchenyi az önismeret, az önkritikát szánta alkotásának pillérjéül, Jókai pedig az önbizalmat, a hitet önmagunkban. A két mű, a két egyéniség mégsem olyan idegen egymástól, mint első pillantásra hihetnők. A Lánchíd olyan országban épült fel, melynek fejlettségéhez valójában a hajóhíd fapallója illett volna. Jókai ifjúsága olyan nagy emberek, olyan rendkívüli, csodával határos teljesítmények szomszédságában telt el, hogy regényeiben alig kellett hozzájuk tennie valamit. Jókai fényei mögött alig látjuk meg azokat a félelmetes árnyakat, melyeket Eötvös vagy még inkább Széchenyi látott. A kor legkegyetlenebbül ostorzó, kritikai alkotásának mégcsak nem is *A falu jegyzőjét* érezhetjük, hanem Széchenyinek kevesek forgatta naplói, melyekben az ország akkori félbarbárságának, erkölcsi és anyagi hanyatlásának olyan tényei sorakoznak föl, hogy azokhoz képest még hősibbnak, még áldozatosabbnak érezhetjük mindazt, ami a felemelkedés ügyét szolgálja. Jókait eszményítő írónak szokták nevezni — pedig ő nem eszményítette annyira a hőseit, mint amennyire enyhítette a valóságos közállapotokat, melyeknek ijesztő arcúlatát humorral, anekdotaisággal kendőzte, illetve különcössé, tehát csaknem megbocsáthatóvá szelídítette regényeiben. Az a társadalom, melynek számára Jókai alkotott, még bizonytalan, kialakulatlan arcúlatat bírt, s még soká nem érkezett el az érett korba. Az a világ pedig, melyet meg akart örökíteni a születő, polgári Magyarország számára: túlrett, önmagát túlélő világ volt. A még kialakulatlan társadalomnak akarta bemutatni a széthullót — a még el sem jöttnek a már jó ideje eltávozottat. Hőseinek éppúgy, mint különceinek jellegét ez a körülmény szabja meg. Akik Dickenshez közelítik, épp ezt hagyják figyelmen kívül: a *Nagy várakozások* írója a szilárdan kialakult proletariátus és kispolgárság képét idézte a szilárdan kialakult angol polgárság elé. Élete végén az új, a városi Magyarország témaival, alakjaival is megpróbálkozott Jókai. Ez már a kialakult arcúlatú polgári, illetve kispolgári Magyarország volt, de szinte kivétel nélkül tévesen oldotta meg mindazokat az ábrázolási feladatokat, melyekben majd első remekléseit viszi végbe a századvég fiatal írónemzedéke.

Jókai legfőbb témája az új Magyarország társadalmának kialakulása és a régiek letűnte volt. Erről az átalakulásról inkább látomást nyújtott, semmint látéleletet, s annál többet mutatott meg a társadalomból, minél kevésbé a társadalmi kérdéseket tűzte programjára. *Az aranyember*, vagy akár *a Mégis mozog a föld* lényegesebbet közöl a kor átalakuló tudatáról, mint a társadalmi irányregény igényével íródott *Gazdag szegények* vagy az *Asszonyt kísér, Istent kísért*.

Sajnos, regényeinek az érdekessége bizonyult legkevésbé időtállóan. Jókait ma azokon a helyein találjuk igazán érdekesnek, ahol nem az érdekességet kereste. Idővel mindig az érdekesség válik érdektelenné, és Jókai regényeiben ma nem a bonyodalmak vagy a színpadiasan kimunkált helyzetek keltik fel az érdeklődést, hanem az a páratlan életismeret, mellyel a régi Magyarország viszonyait, erkölceit, szokásait, tájait, embereit, egész életmódját oly pontosan és hitelesen mutatja be, hogy némelyik regényét valóságos néprajzi, szociográfiai forrásnak tekinthetjük.

Ebbe a nemes és időtálló életanyagba keveredik néha a romlandó: a túlhajtott rendkívüliség, melyet Jókai oly baljós leleménnyel tud létrehozni. Mikszáth méltán tekinti a *Rab Ráby*t a remekmű elmulasztott alkalmának, a mű komor és mély anyagától oly kiáltóan elütő Gyöngyöm Miska-epizód miatt; Gyulainak, Péterfynek pedig, akik a Kemény Zsigmond-i lélek- és jellemábrázolást kérik számon Jókain, csaknem minden részletkérdésben igazuk van — csak épp a lényegben nem, mivel azt, amiben Jókai sajátos és egyedülálló, nem fogadják el, vagy nem veszik észre.

Miben is áll ez a sajátosság? Talán a nosztalgia fogalmával lehetne azt jellemeznünk, a nosztalgiával, mely lényét és művét annyira áthatja. Jókai nem a maga korában érzi magát igazán otthon, és pl. a *Szerelm bolondjai*, mely kortársi viszonyok közt marad meg, épp e kortársiasság miatt válik olyannyira rezignálttá és elégikussá, hogy mögötte személyes válságra lehet gyanakodnunk.

Jókai nosztalgiájának kettős iránya van. Az egyik a patriarkális Magyarországra, tehát nem éppen a történelmi múltra, hanem a megsejtett, a többé-kevésbé tapasztalt félmúltra, közelmúltira irányul. A nosztalgia másik iránya pedig egy sajátos idea-világ, eszmék és eszmények régiója, melybe már a *Magyar nábob* és a *Kárpáthy Zoltán* is áttelepült, s melynek szírványos színei *A kőszívű ember fiaitól* kezdve a *Mégis mozog a föld* freskójáig terülnek szét, hogy utolsót lobbanjanak Ráby Mátyás mártíromságának történetében. A maga korához Jókai leginkább ezekkel az idea-regényekkel szolt, bennük próbálta terjeszteni mindazt a hitet, rajongást, tökéletesülési elszántságot, melyet kortársainál annyira hiányolt.

A közelmúlt világa után vágyódó melabús, zenei hangvételi regények érzékeny és rezignált hősei homlokegyenest különböznek a Kárpáthy Zoltánoktól, a Baradlay-fivérektől, a Jenő-Kálmánoktól és Ráby Mátyásoktól. Ennek a nosztalgiának valóságos remekműveként áll előttünk a *Mire megvénülünk*, a magyar romantikus regénynek is talán legjellegzetesebb, álmot és életet a legszerencsésebben egyesítő példajaként.

Jókai gyermekkorának Magyarországa úgy süllyedt az idő vízszintje alá, mint a *Névtelen vár* Fertő tavának ingoványain épült falvak és templomok — mint Vavel Lajos kastélya, „egész a forgó szélvitorláig”, s vele együtt a patriarkális világ, életformájával, rendi bástyaival, „egész a címeren könyöklő kardhordozó karig — lassan, csendesen, észrevétlenül, rombolás nélkül, földindulás nélkül — örökre”. Ennek az alásüllyedt világnak egyetlen tanulságát fogalmazza meg a regény zárószóiban Jókai: a világon már csak „urak” maradtak, de „nemes emberek” nincsenek többé. 1877-ben mondja ezt ki, amikor nagy idea-regényeit megalkotta már — de ugyanez a tétel szolgál majd csakhamar egy nagy ígéretként jelentkezett fiatal írónak, Mikszáth Kálmánnak alapeszméjéül is, melyet a *Nemzetes uraimékban* fejt ki. Jókai mindvégig visszavágyott egy olyan világba, ahol — úgy vélte — megtalálhatta azokat, akiket kortársai közt hiába keresett. Mikszáth pedig hidegen és részvétlenül figyelte azokat az urakat, akik közt „nemes embert” nem találhatott többé.

Igen, Jókai idea-regényei a hiányérzet kiváltotta nosztalgiából születtek meg. Legjobb regényeiben azonban az idea és a nosztalgia egyesül, áthatja egymást. Bizonyára ilyen mű az *Aranyember*, mely nemcsak a félmúltbeli Magyarországnak, de a közelmúlt gyermekkornak is regénye. Az elvágyódás itt rátalál arra, amit keres, sőt, el sem szakad a keresettől, mert ez a nosztalgia nem az ismeretlenbe, a látatlanba irányul, hiszen a regény színtere, a Duna, a komáromi utcák és kereskedőházak egyszerre múltbeliek és jelenbeliek is a helybeli Jókai számára. Az *Aranyember* csodálatos egységét és sokrétűségét a múlt és a jelen, az emlék és a tapasztalat ritka egybeesése teremti meg: a regény öntörvényű közegében az eszmék is megvalósulnak, s minden dilemmát felold a Senki szigetének utópiája.

Jókai utolsó korszakában megszakad az idea-regények sora, s a nosztalgia is tárgyiasul: önéletrajzzá, memoárrá. Ennek az átalakulásnak talán a *Tengerszemű hölgy* a legérdekesebb példája. A XIX. század második felében jelennek meg azok a nagy regények, melyek a korszak meghasonlottságát asszonyi tragédiákban fejezik ki. A polgárság korai korszakának nagy karrier-regényeit, Julien Sorel és Lucien de Rubempré történeteit Bovaryné és Karenina Anna kudarca, végzete váltja fel. A *Tengerszemű hölgy* önéletrajzi és anekdotai burkát lehántva, ebben a műben is a korszak asszonyi tragédiájára, az aláhanyatlás, a kiszolgáltatottság, a könnyelműség és a zabolátlanág emberi-társadalmi tragédiájára ismerhetünk. Jókai azonban a nagyonis korszerű témát immár korszerűtlenné vált módszerrel dolgozta fel, s a romantika rekvizitumai nagymértékben el is kendőzik e regény megdöbbentő mondanivalóját. Pedig

a *Tengerszemű hölgy* mellékalakjai könyörtelen társadalomkritikát fejeznek ki, és Jókai talán csak a *Szerelem bolondjaiban*, valamint a *Rab Ráby*ban tudott olyan egyértelműen kritikaivá válni, mint a *Tengerszemű hölgy* szerencsétlen házasságainak történetében.

A nosztalgia regényei, valamint az idea-regények a romantika ábrázolási módszerét éppúgy megkivánták, miként a realizmusét is. Az eszmények, melyeknek szolgálatában regényeit írta, romantikusan eszményített hősök cselekedeteiben bontakoztak ki: a nosztalgia legalkalmasabb kifejezési formája pedig egyféle romantikus költőiség lehetett. Az idea-regények hőseinek ugyanakkor koruk viszonyaival, erőivel kellett megküzdeniök, és a hős harcainak heroizálása érdekében is valóságos akadályok, valóságos veszedelmek realista bemutatására volt szükség. A visszavágyott közelmúlt regényei hasonlóképp realista ábrázolásban mutatják be a régi, a patriarkális Magyarország alakjait és szokásait. Jókai regényművészetének mind az idea jellegű, mind a nosztalgikus válfaja: a romantika és a realizmus módszereinek vegyítését követelte meg.

Ennek a kettős eljárásnak legjellemzőbb példája a *Mégis mozog a föld*, melynek romantikusan eszményített főhősével, Jenő Kálmánnal szemben realista módon egyénített különcök tesztelik meg mindazt az elmaradottságot, melyből az országot ki kell mozdítani. Csollán Berti parlagisága vagy az öreg Decséry gróf gögöt leplező pietista alázatossága: ugyanazt a szentszövetségi Magyarországot képviseli. Mindketten anekdotai alakok, de az anekdota az ő esetükben nemcsak kedélyesen, hanem kritikailag is csattan. A felületes olvasás mindebből csak a humort veszi észre. — Jókai pontos olvasása azonban legtöbbszörre a humor mélyén fedezheti föl a társadalomkritikát. Figyeljünk föl arra is, hogy az idea-hősökből a humoros vagy épp az ironikus elem teljesen hiányzik.

Jókainak a különcei többnyire valóságosabb, élőbb regényalakok, mint az idea-hősei. Amikor azonban ideát hordozó hőst bizonyos mértékig különcnek ábrázolnia is sikerül, olyankor alkotja meg legvalóságosabb emberi jellemeit. Kárpáthy Jánost, Timár Mihályt és Ráby Mátyást tekinthetjük ilyennek, a bennük egyesülő eszményiség és különcösség folytán.

Akár a szerelem, akár a hazaszeretet hajtja is őket, csupa erkölcsi parancsot és példát tesztítenek meg Jókai idea-hősei. Nála a nemzeti eszme is: erkölcsi tartalom. Életművének minduntalan visszatérő tanulsága az a hit és meggyőződés, hogy az emberben szükségképp felülkerekedik a jó, tehát a történelemben is végső kimenetelként a jó és az igaz érvényesül. Jókai nemzeti érzése mentes a fanatizmustól, a türelmetlenségtől, más népek gyűlöletétől. Különösen élete utolsó szakaszában fordult szembe az imperialista háborúk mindinkább jelentkező veszélyével, s olyan világképében reménykedett, melyet erkölcsileg tökéletesült nemzetek, erkölcsi próbákat diadalmasan kiálló hősök valószínűsítanak meg.

Jókai mégsem tartozik a XIX. század prófétikus írói közé. Valójában a bensőség költője, és legszebb lapjain mindig el is fordul a romantika operai látványosságától, hogy valamely rejtett, sejtető költőiséget szólaltasson meg. Némelyik regényében a románc lágyságával, dalamosságával hangzik föl ez a költőiség. Például a *Magyar nábob* Fannyjának és Szentirmayjának szerelmében vagy az *Új földesúrnak* — Jókai e leginkább kerekded, hatásaiban leginkább kiegyensúlyozott regényének — szerelmi történetében, mely ugyancsak románcra emlékeztető leleménnyel, természeti erőket hívva segítségül, a tiszai árvíz boldog kényszerével egyesíti a szerelmeseket. Jókai ilyen románcos, meghitt költőisége egyetlen előzményre hivatkozhatik a magyar irodalomban: Vörösmartynak, akinek Szép Ilonkáját az intim és elégikus romantika teljességében csak Jókai legjobb lapjai közelítik meg.

Ha a Jókai-regények összhatását keressük, végső benyomásuként nem a cselekmény, nem is elsősorban az eszmeiség vagy a humor marad meg bennünk belőlük, hanem az atmoszféra, a belső éghajlat erőteljes sugallata. Jókai legjobb alkotásai hangulatot felidéz, az egész műre egységesen jellemző összebenyomásként, hangulati képletként maradnak vissza bennünk. Mindebben Jókai már a XX. század néhány írói útját készíti elő, elsősorban Krúdyét, tehát azokét az írókét, akiknél nem a történet, hanem a történet hiánya az elbővülő.

A romantika végszavaként hangzik el az európai irodalomban Jókai életműve. Ez a végszó éppen nem felesleges, hisz virágkorában a romantika még nem tudta elmondani mindazt, amire eleve vállalkozott, és Dickens *Nagy várakozásai* vagy Victor Hugo *Nyomorultjai* ugyan össze-sűrítik a romantika nagy újításait, de távolról sem merítik ki ennek az irányzatnak minden lehetőségét. Jókai a magyar epikai művészet sajátos útját teremtette meg, olyan utat, mely különbözik az európai regény fejlődésétől. Kétségtelen, hogy erről az útról szükségszerűen tért le a Nyugat-korszakának epikája, és Móricz vagy Kosztolányi nem ok nélkül szakított Jókai hagyományával. Ebben a szakításban azonban sok volt a megőrzés is, hisz Jókaiából nemcsak a Nyugat előtti Mikszáth őrzött meg sokat, hanem Krudy is.

Nem lepődhetünk meg azon a tiszteleten, sőt rajongáson, mellyel Ady adózott Jókainak, de még azon sem lehet csodálkoznunk, hogy az írói pontosság oly szigorú művésze, mint Nagy Lajos, Jókaiiban éppen a valódiságát, a hitelességét s a felüdítő báját csodálta mindig.

Különösen Ady volt az, aki Jókai sorsában olyan intést fedezett fel, melyről a mi korunk néha megfélekedzik. A századforduló ünnepelt írófejedelme: áldozat is volt, s az ellene folytatott hajszának csak ürtügyéül szolgáltak családi és magánéletének tulajdonképp nagyonis esetleges körülményei. Az agg író elleni közhangulatot olyan indulatok és erők szították, melyek számára Jókainak az eszméi voltak a gyűlöletesek.

Jókai még 1848 márciusában sem volt valódi forradalmár, nem hogy évekkel korábban, Petőfivel kezdődő barátsága idején az lett volna. Az annyira válogatós, oly nehezen barátkozó Petőfi mégis két költeményben vállalta Jókaiival a barátságot, Ady pedig, aki már mindent tudhatott a politikában gyermekdedül gyanútlan Jókairól, mégis azonosulni tudott vele. Épp a legnagyobbak fedezték fel azt, mi Jókai lényében mindvégig tiszta és érintetlen maradt — azt, ami őt tulajdon hiedelmei és tévedései fölé emelte. Petőfi és Ady, Móricz, Krudy és Nagy Lajos tisztábban, pontosabban ismerték föl Jókai igazi értékét és jelentőségét, mint akár a múlt, akár a jelen nem egy kritikusa vagy literátora.

Kemény Zsigmond vallotta, hogy a lélek ugyanaz marad, akár a hazát szereti, akár egy leányt. Titkos, nagy ellenlábasa ezzel tulajdonképp Jókai szemléletét jellemezte — azt a szemléletet, mely eszméket és nosztalgiákat egyesítőn, mindazt, ami tiszta és a jó az emberben, a gyarlóságok fölé emelte, csábítások és gyengeségek ellenére is megtartandónak, kiküzdendőnek hirdette, az emberi lelket, valamint a természet lelkét mindig ugyanegynek érezte, s ebben az egyetemességben a fákat és a virágokat, a köveket és az állatokat is érző és szerető, érzést és szeretetet szomjazó lényekként fogadta el. Ebből a világot átölelő egyetemességből következett Jókai végső reménye és nosztalgiája is: ami jót és szépet a jövőtől, a történelemtől várt, azt nem egyetlen nemzetnek és nem egyes kiválasztott osztályoknak, hanem a nemzetek összességének és a nyomortól, a büntől felszabadítandó embertársainak egyetemes sorsául óhajtotta.

BARTA JÁNOS

AZ ÉLŐ JÓKAI

A Jókai születésének százötvenedik évfordulójához fűződő megemlékezésnek van egy különös jelentősége: alkalmat ad ennek a nagyon népszerű, de oly sokat vitatott regényírónak életművével és értékeivel való, nagyon is időszerű számvetésre. Az ünneplésben nem a megszokott görögtüzes dicsőfénynak, hanem a megtisztító és megvilágosító távlatnak kell érvényesülnie. Az író halála óta is eltelt már hetven év; műveinek kritikái, tehát első teljes kiadása most van folyamatban, és bajosan fog megállni 200 kötetten alul. A szaktudós és az érdeklődő nagyközönség előtt is most van kitárulóban az életmű teljessége, s így talán még világosabb lesz az, hogy az elmúlt évtizedek az olvasóközönség tudatában alighanem példa nélkül való szűrést hajtottak végre; a 200-ból jó, ha 20 él ma is még elfogadott, maradandó alkotás gyanánt, és a gyűjtögetők, sajtó alá rendezők, kíváncsi laikusok, ha belelátnak, megdöbbennek a hordalék nagy mennyiségén, amelyet ez a páratlanul termékeny író ontott magából, s amelyet azóta méltán elsodort az idők árja.

Kihull ebből a nagy opusból először is mindaz, ami a napi aktualitások szférájában mozgott; az a közlékenység, amely a szerkesztő és a publicista Jókait a közönséggel és a napi élettel állandó kapcsolatban tartotta, írói alkatának és képességeinek felszínes rétegeiből táplálkozott, komolyabb művészi igény nem is fűződhetett hozzá. A szépíró Jókai hatalmas életművének van aztán egy belsőbb, de még mindig felszínebb rétege, amelynek anyaga semmiképp sem az élet, hanem könyv-élmények, százféle forrásból összeolvasott és továbbkombinált események, konfliktusok, emberalakok. Válogatott excentricitások és szörnyűségek papír-dimenziója ez, a kor vagy a közelmúlt szokvány-romantikájának bűvöletében, olykor a gyermeki naivság szintjén, de minden művészi hitel nélkül. A szakadatlan termelésben, amelyre ösztönén túl a kiadók és a közönség várakozása, az üzleti szellem és az olvasmányéhség is sarkallta, bizony az is gyakran előfordult, hogy nagy témáit és nagy élményeit is kénytelen volt aprópénzre váltani. Egy olyan írónál, aki általában ösztönösen alkotott, akiben az önkritika és a fokozott művészi igény ritkán támadt fel, ez egyáltalán nem is csoda: a negyvenes és az ötvenes évek átlag-regényolvasói ízlése még nem jutott túl a másodrendű franciás romantika ígézetén; noha a kivételesség jegyeit az egykorúak is bizonyosan megérezték Jókain, közelről szemlélve nem nagyon rítt ki a körülötte nyüzsgő együttesből. A lassan higgadó kritikusabb utókor már azokat az alkalmakat és alkotásokat nézheti és értékeli, amelyekben Jókainak sikerült kitörnie a szokvány-romantika özönéből, amikor magán- és közéleti konstellációk váratlanul felajzották művészi igényét, s amikor képes volt saját élményvilágának a mélyeire leszállni, íróművészetét megalkuvás nélkül érvényesíteni. Így jutunk el, a kört egyre szűkítve, Jókai életművének legbensőbb tartományához, azokhoz a regényekhez és elbeszélésekhez, amelyekben sikerült neki a szó legnemesebb értelmében önmagát adni. A mi számunkra ez a belső Jókai az igazi, ennek

* A Jókai Mór születésének 150. évfordulója alkalmából rendezett emlékülésen, a Magyar Tudományos Akadémián 1975. február 17-én elhangzott előadás bővített szövege.

a kultuszát kell ápolnunk, tudósainknak ezt kell elemezniük, s nyilvánvalóan az ünnepi megemlékezés fényébe is ezt kell állítanunk.

Jókait a maga korán és évszázadán túl maradandóvá nyilvánvalóan ugyanaz a két tényező teszi, mint minden alkotóját az egyetemes irodalmi-művészeti kultúrának; kell hogy legyen valami mély mondanivalója, amely átfogja az emberi, egyéni és közösségi létet — ha meglátott és napvilágra hozott a világi lét mélységeiből valamit, ami a kortársak és az átlagközönség előtt rejtve maradt — és ha új művészi eszközöket talált a maga terra incognitájának kifejezésére. Az egzisztenciális mélység követelménye nagy mérce az írókkal-művészekkel szemben; semminemű szorgalommal vagy ügyeskedéssel nem tud magán segíteni az az alkotó, akinek nem adatott meg eleve az a képesség, hogy le tudjon az emberi sors mélyeibe szállni — aki nem tudja a felszín tüneményei után kapkodókat maga mögött hagyni. Az örök mondanivaló természetesen korszerű élményvilágon át aktualizálódik, és magához idomíthat másodlagos élményi anyagot is — Jókainak mindkettőben bőven volt része. Persze, egy olyan íróból, aki a spontán és szakadatlan produkció állapotában él, nehezebben tudnak feltörni ezek a mélységek — a forrás rövidebb vagy hosszabb időre ki is apadhat; de Jókai is élt át közösségi válságokat, olykor magánéletének is megvoltak a maga egzisztenciális krízisei, mélyebb intenzitást nyerhetett kapcsolata a lét közeli és távolabbi dimenzióival; nagyobb tehát a lehetősége annak, hogy nagy témákat találjon s rajtuk keresztül igazibb valójában megszólalhasson.

Az életrajzírók dolga ezeket a különös konstellációkat rekonstruálni — az emlékezőt közelebbről most már az érdekli: mi volt az, amit Jókai felszínre hozott a maga és a társadalom, az emberi lét mélyeiből, melyek az ő írói világának az uralkodó élményei. A központ, a legmélyebb gyökér és forrás a romantizált, valósággal mitikus szintre emelt élet- és természet-élmény, az életnek és a természetnek elemi, produktív erő, dinamikus, alakokat teremtő és változtató áradás gyanánt való átélése. Nem az alkotó, a szerző személyes vitalitásáról van itt szó, amely maga a jelek szerint nem lehetett túl nagy sodrású; nem is a századvég vak, irracionális, gyönyörbe vagy kínba sodró életlendülete ez. Van benne valami idealizált szellemiség: a természet és az élet pozitív, boldogító, fölemelő, nagyban és kicsinyben megnyilvánuló csodálatos erő ebben az írói világban, termékeny és kifogyhatatlan, az intim bensőségből körvonalai a kozmosz felé tágulhatnak ki. Ne csak Jókai tájleírásaira, növény- és állatkultuszára gondoljunk, amikor mindezt érzékelni akarjuk. Ott munkál ez az élmény az ismert jellegzetes emberalakok megteremtésében, különösen pedig az emberközi viszonylatok ábrázolásában. Bizonyos értelemben a Jókai-regényhősök egyik típusa valóban ennek a magasabb rendű természetnek a gyermeke, nem naiv-paraszti értelemben, hanem moráljával, érzelmeinek természetes erejével, naivságával, entuziaszmusával és hyperthymiájával.

A másik döntő meghatározója ennek a világképnek: a világ, az élet mint nagy és kis kalandok, vállalkozások, halálosan komoly kockázatok és kisszerű, bohókás-derűs játékok színhelye, amely olykor a lovagi kalandvilág, olykor a keleti mesék dimenziójává színeződik át. Az általános romantikus dimenziónak különleges, Jókai-féle változata ez, olyan világ, amely soha nincs nyugalmi állapotban, nem ismétli meg önmagát, tele van meglepetéssel és kockázattal, fordulatokkal, heroikus és nevetséges csapdákkal. Mintha a középkori lovagvilág és az észak-amerikai pionírok életformája élné ki magát számtalan változatban. Ebben a dimenzióban el van szabadítva a furfang, a kópéság, a rosszindulat, sőt a diabolikus gonoszság, de feltámadnak a mesei méretű, hősies emberi erők is: a jóság és gonoszság örök küzdelmének látványa elevenedik meg előttünk. Természetesen ez a dimenzió is kihat az öt benépesítő emberalakokra: így varázsolódnak elénk Jókai csodatevő meshősei, sebezhetetlen és minden akadályon áttörő lovagjai (a szónak nem középkori értelmében), a minden csodára képes aszkéták — de a furfangos kópék, kisebb és nagyobb kalandorok, démonikus, elszánt gonosztevők is. A kritikus nem mulaszthatja el hozzátenni, hogy mindkét nagy élménynek és dimenzióknak megvan a lesüllyedése, az üresjáráttá-válása is: ott vannak az öncélú kalandregények, a mesterkélt fantasztikum, a konvencionális idill és a konvencionális romantikus kellékhalmozás. A világ-

képet árnyalja még egy tendencia: a kisszerű kópék, a különcök és a zsáneralakok számára a kaland nagy égőve alatt egy saját, alsóbb dimenziót alkot Jókai, a nagynak igénytelenebb mását, amely többnyire a komikum finomabb és alantasabb változatainak törvényei szerint mozog, olykor telve excentrikus torzításokkal.

Ennek az atmoszférának az egyediségét akkor érezzük meg igazán, ha megpróbáljuk egybevetni a nagy kortárs: Kemény Zsigmond írói világával. Ne legyen az a szándékunk, hogy Jókait ezen a réven degradáljuk — nem is lehet, hiszen értékelés szempontjából inkább összemérhetetlennek kell nyilvánítanunk őket. Jókainál hiányzik egy szféra, amely Kemény világát töményen áthatja: a törvényszerű megkötöttségek szövődése. Ha eszünkbe idézzük azt, amit Kemény a tragikumról mond, abból az világlik ki, hogy az egyén bele van bonyolódva az őt megkötő, korlátozó erők hálózatába. Hosszan lehetne, mint Kemény teszi, felsorolni a viszonyok kényszerűségét, a konvencionális erkölcs hagyományait, az intézmények és a történelmi érdekek öntörvényű fejlődését és kikerülhetetlenségét. És tudjuk, hogy mindezek fölött Kemény világában valami végső, rejtett arcú erkölcsi törvény, olykor tragikus nemezis uralkodik. Jókai élet- és társadalomélményének a klímája szabadabb, és szabadabbak az emberei is. Egy vitálissabb-organikusabb térben mozognak, ahol a működő erőket nem eszmei törvények mozgatják; a hőseket ezen a szinten romantizált egyéni érzelmeik, ösztöneik és szenvedélyeik irányítják, s a szituációt ezeknek a találkozásai teremtik meg. Az élet és a szenvedélyek úzik játékukat a szereplőkkel, s ezek kiélik magukat vagy elsorvadnak. Mindez valami elemi lendülettel zajlik, innen van az, hogy az igazi Jókai-regények valóságos felszabadító hatást fejtenek ki az olvasóra; nem érezzük emberfeletti, sorsszerű erők és helyzetek szorítását; a kiüttalan, csak tragikumba torkolló szituáció ritka, és a tragikum élményébe mindig bőségesen vegyíti az engesztelő, enyhítő mozzanatokot is. A némán és hősiesen elsorvadó szerelmes nőalakok: Kőcserepy Vilma, Henriette, Timea tragikumukba költőileg szépen van kifejtve, de nem emel az egyetemes tragikum magaslataig. A nagy kivétel, amelyre ezúttal éppen csak hogy utalhatunk: a szabadságharc élménye; ennek katasztrófájában Jókai kevés nagy kortársával együtt képes megérezni a kollektív tragikumot, egy nemzet elbukását valami emberfölötti, kiismerhetetlen végzet ellenében. Az ellenfél arányai mitikussá vannak növelve — valóban az ez, aminek egy kutatónk mondja: a végzet játéka, nem az emberrel mint egyénnel, hanem a nagy egységgel, a néppel. De a kései Jókaiiban már ezt a tragédiát is átfonják az engesztelő motívumok.

Ilyen tehát Jókai világa, mintegy kívülről, nagyobb távlatból nézve. De megvan ennek a világnak belülről tapasztalva is a maga különös, jókaias légköre. Ebben a világban még szóhoz sem jut az elidegenedés, a kiismerhetetlenség, az eltévelyedés élménye — minden szereplő, kicsi vagy nagy, jó vagy gonosz, hős vagy kalandor otthonosan mozog benne. A szót külön ki is emelem: az otthonosságban látom a valódi Jókai-regények világának egyik klimatikus jellemzőjét — természetesnek véve azt, hogy az otthonosság érzése különösen az egykorú olvasót volt képes hatalmába keríteni. Amikor Jókai magáralál, akkor rendszerint megelégedezik a nagy távlatokról, hátat fordít az excentrikus dimenzióknak, összehúzza a horizontot, és különösen pályájának virágkorában, művészi igény és alkotóerő felajzott bevetésével elragadóan bájos vagy meghökkentően furcsa belső tereket tud teremteni. A közösségen belül ez, tágabb értelemben véve, az idill és az életkép dimenziója — és ez a variáció kapcsolja, köti le Jókait kora közeli, személyesen átélt valóságához. Felfokozottan jelenik meg nála induló és kibontakozó évtizedeinek, különösen az ötvenes éveknek nagy vonzódása, valósággal már nosztalgiaja az elemi, partiarkális életformák iránt, beleértve azok minden bensőségét és bizarrságát. Szeret ő, persze, pályája minden szakaszán arisztokratikus szalonokban is mozogni, de a kritika már régen észrevette, hogy az ő arisztokratikus-főúri miliőiben egyre több a mondvacsinált elem. A méretek lekicsinyítése, az érzelmes-kedélyes színeződés, a könnyebb fajsúlyú, enyhén csípős életképek, mindez az életszerűség és aktualitás a biedermeierrel rokon. Egy biedermeier ér mindenképpen jelen van a fiatal Jókai írói világában. Amit a 48 előtti elbeszélésekben korai realizmusnak szoktunk nevezni, hogy úgy mondjam, a Sonkolyi Gergelyek világa, valójában

ennek a tendenciának a megnyilvánulása; a fiatal Jókai realizmusa, belenyúlva még az ötvenes évekbe is, európai irodalmi műszóval megnevezve: biedermeier-realizmus.

A Jókai-olvasókat nem kell emlékeztetni ennek az otthonos, kis világ teremtésének jellegzetes példáira; a színhely rendszerint valamely vidéki kúria vagy nemesi otthon, mint mondjuk Garanvölgyi Ádám vagy Ankerschmidték házatája, a *Mire megvénülünk* pozsonyi diákszállása, a *Kedves atyafiak* rokoni vendéglátó otthona. A példák jó része a groteszkebb vagy csak enyhén komikus variációból való: Lapussáék a *Szegény gazdagokban*, Brazovicsék, Apafi fejedelem és udvara, Mindenváró Ádámék eldugott környezete. Az olvasót Jókai éppen az otthonosság lépén fogja meg, és közben elfeledkezünk arról, hogy ennek az otthonosságnak nem mindig a hétköznapi empiria a fedezete, hanem az expanzív írói fantázia szélesebb körű valóságélménye.

A másik csábító erő, amely ebben a klímában uralkodik, olvasót megragadó varázs, olykor már elkábító ópium is: a Jókai-világ affektív telítettsége. Hadd célozzak előbb egy ellenpéldára: amikor C. F. Meyer egyik kései, finoman kimunkált elbeszélését befejezte, nem volt megelégedve vele, hidegnek találta: „die Gemütsstöne nicht genug angeschlagen” — a kedély hangjai, a szívhangok nem csendülnek föl. Nos, Jókai az az epikus, akinek világában mindig ott vannak és uralkodnak az affektív tónusok. Az olvasó rögtön ezeknek a sodrásába kerül bele, s az első hatóerő, amely megragadja, magának az elbeszélésnek meleg, közvetlen hangneme, olyan közelférkőzés az olvasóhoz, amint az az írott irodalomban nem sok példa akad — s amellyel kapcsolatban biztosan emlegették már az ezeregyéjszaka bűvölő mesemondóját. A narráció adománya ez, amelyet jellemezni esetleg lehet, de megokolni nem — ez is egyik eleme a veleszületett írói alkatnak. Nem okvetlenül következik ebből az, hogy Jókai érzelmileg átfűtött, ihletett elbeszélő; ilyen is tud lenni, noha ritkán emelkedik rapszodikus magasságokig; de fel tudja kelteni az olvasókkal való intim közösség hangulatát; mint az anekdotázó, megteremti azt a közeli, kézzelfogható csoport-atmoszférát, amely őt magát és közönségét egyetlen közegbe foglalja. Még nem is az elbeszélő, a mesélő technika fogásairól van szó, pusztán, de kiemelve arról a diszkrét delejességről, amely átjár bennünket, ha Jókait olvassuk.

Persze, a mesélésnek, a narrációnak többek között az a fő funkciója, hogy az olvasót a regény világába, az epikum-tükröztette életdarabba bevezesse, mintegy belevarázsolja. S ha ezt a lépést megtettük, megint csak az az élményünk, hogy egy affektíve telített világba kerülünk; emberei, embercsoportjai, egymáshoz való viszonyulásaik telítve vannak érzelmi energiákkal. Nem átlirizált epikáról van szó, amelyben a szerző szubjektivitása itatja át az epikumot, az ábrázolt világ tehát csak félig-meddig áll meg a maga lábán, nem is azokról az érzelmekről, amelyeket a mű az olvasóban akarva-akaratlanul fölkel. A regény belső világa maga olyan, hogy érzelmi telítettsége magasabb, intenzívebb a regények, még a romantikus regények hagyományos átlagánál is. Ami a Jókai-regényekben mélység, egzisztenciális tartalmasság, az nem gondolati, nem filozófiai, hanem érzelmi jellegű. Ezt megint sokféle tünetből lehet leolvasni. Valamennyi sikerült alakjának, még a különcöknek és a torzaknak is, van valami egyedi hangulati tónusuk, az egyéniségnek valaminő fényudvara, amely belülről sugárzik ki. Nincs érdektelen, szürke, szintelen Jókai-hős. Képesek nagy érzelmekre és nagy élményekre, ilyen szempontból szinte mindig készenlétben állnak, karakterológusi szemmel nézve könnyen felajzhatók — egy-egy határesetet vagy végletes szituációt kivéve nincs közönyös, tompa, apatikus Jókai-hős. Tudjuk, hogy az ő ember-galériájában elég nyilvánvalóan elválnak egymástól a pozitív és a negatív alakok; a negativitásnak nem okvetlen a démoni gonoszság a fő ismérve, hanem éppen az érzelmi élet felszínessége, az ürességet álcázó affektáció, mint pl. *Az új földesúr* Pajtaynéjában, hogy csak a legismertebb példát említsem. Kiemelkedő, központi szereplői pedig egyenesen az érzelmek és szenvedélyek, vágyak és törekvések megszállottjai, akik között az emberközi érzelmi viszonyulások változatos játéka bontakozik ki. Persze az, hogy az emberek szeretnek és gyűlölnék, harcolnak és elbuknak — ilyesmi zajlik akárhány európai és magyar romantikus regényben, de Jókainál éppen ez az élet uralkodó, hordozó szintje, s az ő javára

szól az emberközi viszonylatokban kifejlődő érzelmi feszültségek, vonzódások és taszítások áramlásának intenzitása.

Ezen a szinten találjuk meg Jókai emberalakjainak művészi-emberi igazolását is. Természetesen csak az a mintegy tucatnyi teljes lélekkel megírt mű lehet a példatárunk, amely ebből a 200 kötetes opusból a jövőendő évtizedeket túl fogja élni. Az alakteremtés és a jellemzés ősrégi problémája a Jókai-kritikának. Mintegy mentegetésül szoktunk beszélni a romantika elszigetelő-felnagyító emberábrázolásáról, amely az egyént egyetlen uralkodó szenvedélyre redukálja, ezt azonban szinte emberfölötti méretre megnöveli, mint pl. a gyűlöletet a démoni nőalakokban. Ellenpéldaként szoktuk emlegetni a realizmust, amely összetett, motiváltan fejlődő jellemekkel dolgozik; a karakterológiai jellemfogalom éppen a személyiség tartós alkatelemeiből: a személyiség struktúrájából, az alapvető ösztönök, szenvedélyek, törekvések sajátos, egyedi kombinációjából olvas. Itt a hitelesség mércéje éppen a kombináció realitására, a struktúra belső átértékeltségére épül. Tény és való, hogy Jókai nem így látja az embert — és negatív a nagyrealistákhoz való viszonyítás során csak ő lehet a vesztes. De ha a saját körén belül maradunk, sikerült esetekben mégis azt kell elismernünk, hogy van ezeknek az emberalakoknak valami belső hitele, a maguk módján valami öntörvényű realitása. Az író azzal teremtette ezt meg, hogy képletesen szólva bonyolult jellemvonások szövedéke helyett egy affektív magot ültet az egyéniség centrumába, amely önmagában hordja saját evidenciáját. Egy nagyon régi filozófushoz visszanyúlva: az „ordre du coeur”, Pascal szerint, az emberi egyéniség emocionális törzse jut itt uralomra, túlnőve minden empirikus-racionális szövevényen, s megteremti a maga külön érzelmi belátásait, értékelését és viszonyulásait. Egy Jókai-alak akkor hiteles, ha az írónak sikerült az alak emocionális töltését evidenssé, önmagából kisugárzóvá tenni. A nagy Jókai-hősök általában egy-öntésből valók, s az is ismert tény, hogy önmagukkal nemigen kerülnek konfliktusba. Az erkölcsi választatokon mindig megállják a helyüket, éppen azért, mert személyiségükben nincs hasadás vagy belső megosztottság. A morális problémának, ha egyáltalán választútként fölmerül, inkább a női szereplők az alanyai — nem önmagukkal jutnak ellentétbe, hanem a külső sors sodorja kényszerhelyzetbe őket: rendszerint első szerelmüket kell elfojtani egy kényszerű házasságban, amelyet becsülettel vállalnak, noha felőrlődnek és elsorvadnak benne, mint Mayer Fanni vagy Hátszeginé Henriette. Persze, hogy mikor sikerül Jókainak a keze alatt levő regény hőseiben ezt az evidens érzelmi töltést megteremteni — az a művészi igénytől vagy az ösztönös fölajzottságtól függ. Az aprópénzre-váltásnak itt is megvan a lehetősége; a siker e tekintetben is váltakozik a kudarccal: az indulat, amely a személyt mozgatja, csak mimelt, affektált, mondvacsinált, banális — a költő nem tudott lelket lehelni alakjába — vagy éppen engedett a másodrendű romantikus sablonok csábításának. De ahol a teremtő ihlet megvalósult, ahol a hős vagy a hősnő valóban életrekel, ahol az alkotó a maga legmélyebb gondolatát tudja belelehelni — ott az alaknak mindig van valami archetípus jellege, akár egyetemes emberi, akár csak speciálisan magyar mélységekből tör elő: ezek az alakok úgy merülnek föl előttünk, mint az édenkerti ártatlanság vagy a diabolikus gonoszság megtestesítői, a mesebeli hősiesség és jószág őspéldái, a játékos teremtés külön és torz figurái, s a Bach-korszakbeli magyarság öntükrözésének és önértékelésének fehér-fekete, pozitív és negatív töltésű reprezentánsai, akikben éppen azért, mert mély egyéni és kollektív vágyak és tendenciák sűrített kifejezői, van valami nem tapasztalati, tapasztalat feletti realitás.

Mindahhoz a különleges világhoz, amelyet az előbbiekben áttekintettünk, többé-kevésbé arányosan illeszkedik Jókai egyéni regényformája, hogy úgy mondjuk, regénymodellje, amely, legalábbis a virágkorban, számos változaton belül is megőrzi alkati egységét, egyneműségét. Ezt a regényformát éppen a Jókai-világ belső tendenciái alakítják ki. Mostanában szoktak beszélni irodalmáraink egy-egy művel vagy műfajjal kapcsolatban formateremtő elvekről. Sajnos, még mindig keveset tudunk rólunk, s talán még azt sem gondoltuk át egészen: milyen forma⁸ az, amelynek a teremtéséről van szó, s hol, merre keressük azokat az erőket, amelyek a költőben a formateremtés irányába hatnak. Jókai példáján konkrétan tudjuk a problémának

egy aspektusát megragadni. Megfoghatóvá válik: milyen erők lépnek működésbe, hogy a valódi Jókai-regény kikerekedjen. Közelebből élményvilág és regényszerkezet összefonódása ötlük szemünkbe.

Egy regény szerkezetét kétféle irányból is elemezhetjük: kereshetjük benne az úgynevezett építőköveket, és nyomozhatjuk azokat a szálakat, reálisan ható és eszmei összefüggéseket teremtő fonalakat, amelyek a mű egészét összefűzik. Ezúttal az utóbbiakat akarom szemügyre venni, idegen szóval azt a bizonyos textúrát, amely a cselekményt hordozza. Nos, egy-egy Jókai-regény kompozíciója mintegy három szintű, három, egymással nem mindig harmonizáló erő, tendencia alakítja ki. Az első, számos Jókai-műben alapvető szint: a szereplők közti érzelmi viszonyulásoknak már elemzett játéka, feszültsége, a bennük rejlő lehetőségek kibontakozása és megnyugvása. Gondoljunk a sok példa közül *Az új földesúrra*. A Bach-korszak fölényes derűvel álcázott első időszakában Magyarországra telepszik egy osztrák tábornok, akinek történetesen két leánya van — és szomszédságába kerül egy patriarkális, passzivitásba szorult magyar birtokosnak, akinek meg — igaz, hogy egyelőre fogságban, de — egy talpig derék unokaöccse van. Az író ad még hozzájuk feltucatnyi mellékszereplőt, jó- és rosszindulatú egyaránt, s a politikai viszonyok előterében megkezdődhet a játék: a két családnak össze kell ismerkednie, a jellemekből érzelmi vonzódásoknak és taszításoknak kell kialakulniuk, akadályokat, ellenállásokat és félreértéseket kell legyőzniük, amíg egy olyan érzelmi harmónia alakul ki, amely a pozitív szereplőket egy nagy családba vonzza össze. Ugyanilyen színjáték alakul ki a fiatal Kárpáthy Zoltán körül; s ha nem okvetlen szerelmi bonyodalomra gondolunk, ugyanúgy áramlik szeretet és gyűlölet, nemes törekvés és rosszindulat az apa, Kárpáthy János életútján is. Bizonynal túlmerev volna, ha ezt a színjátékot a sakkjátékhoz hasonlítanám, amelyben minden egyes figura a neki tulajdonított hatáskörön belül és annak irányában lép előre, s a játéknak a lépések és erőviszonyok kombinációja alapján le kell folynia. Kifejezőbbnek látszik valami magasabb rendű kedves társasjáték vagy tánc képe, a maga kötöttségeiből és szabadságból kialakuló világával — az ő szereplői az életet játsszák, ki-ki a maga érzelmi impulzusai szerint, mindaddig, amíg az érzelmek, vágyak, törekvések célhoz nem érnek. Belőlük kell a kompozíció affektív szintjének kikerekednie.

Kicsit naiv, derűs vagy komorabb, színes, de egyszintű, kicsit biedermeieres világ támadna így fel előttünk, ha ez volna Jókai regényeinek egyetlen formateremtő elve. De akármelyik Jókai-regényt képzeljük magunk elé, észlelnünk kell, hogy azt a pályát, amelyen a szereplők mozognak, nem lehet egyedül az érzelmi viszonyulások alapján meghatározni és megérteni — tehát a regények formája sem vezethető vissza erre az egyetlen formateremtő elvre. Azt a játékot, amelynek a belülről jövő érzelmi energiákból kellene kibontakoznia, külső erők, váratlan beavatkozások zavarják meg, a pályák elhajlanak, kapcsolatok szakadnak meg, jellemek vetkőznek ki önmagukból. A színhely, az életkör is rikítóan megváltozik, a romantikus cselekmény-motívumok kiélezettebbekké válnak. A kiszámíthatatlanságot a Jókai-regények jellegzetes életterének, dimenziójának az erővonalai idézik elő: a szereplő-együttes körül adva van, tágabb, nagyobb, átfogóbb világként a kaland, a kockázat, a nagy vállalkozások és versenyek légköre, s ez hol kisebb, hol nagyobb mértékben befolyásolja a szereplők sorsát; másfelől része van a regény alkatának megformálásában is: ez az a másik, olykor nagyon is nyilvánvaló textúra, amely a cselekményen átszövődik. Az érzelmi energiák-hajtotta szereplők belekerülnek egy nagy vállalkozás vagy egy nagy intrika sodrába, s innen fogva sorsuk kettősen van determinálva. Olykor a kaland vagy az intrika nő az érzelmi viszonyulások fölé, olykor az érzelem töri szét az intrikát. De a kaland, a kockázat légköréhez hozzátartozik a váratlan, a véletlen is: a kaland-dimenzió szeszélyéből adódó fordulatok olykor teljesen elhajlítják nemcsak a hősök pályáját, hanem megtörik a regény menetét is, anorganikussá teszik struktúráját. *A régi jó táblalábak* című regény a példa arra, hogy a kalandor- és bűnügyi elem belépése milyen deformáló hatással van a regény emberi és érzelmi alapszintjére: a jellemeknek a mű kellős közepén valósággal ki kell vetkőzniük önmagukból. A szép, harmonikus Jókai-regények azok,

amelyekben a két vonal ki tud békülni egymással; ilyen a Nábob, ahol az érzelmi fonal okosan, jó ösztönrel van összeszöve az intrika fonalával; annak ellenére, hogy a kompozíció nem teljesen zárt, a különböző valóságos és eszmei égtájokról jövő szereplők végül is egységes planétarendszerré szerveződnek össze; Kárpáthy János, Mayer Fanni és Szentirmay Rudolf sorsa az örökösödési harc és a nemzeti mozgalom előterében fonódik össze és jut el a feloldó záróakkordhoz. Másik példaként szabad lesz megint *Az új földesurat* említenem: a külső távlat: az idegen elnyomás és a nemzeti ellenállás erői és a Straff-féle cselekvő sakkhúzásai előrevívó mozzanatoknak bizonyulnak, s a kellő, művészileg motiválható mértékben segítik elő az érzelmi konstellációk kiáramlását — az öregek mellett Hermina tragédiáját, Eliz és Aladár egymásratalálását — kedves változataiként ennek a bájos érzelmi bújósodnak.

Az érzelmek fonala és a kalandok fonala az írói átélés és lelemény sodrásával viszi előre a regények cselekményét. De a végső formát, az alkati lezártaságot, a kikerekítést a művész Jókai adja meg, már nem az élmények, hanem az esztétikum szintjén. A két formateremtő elvet összefogja, szerencsés esetben zárt, tökéletes kontúrok közé szorítja az a Jókai-féle kompozíciós ideál, amelyet korábban már esztétikai kompozíciónak neveztem. A regényműfaj totalitásigénye többféle úton-módon érvényesülhet egy Jókai-regényben: a tarka, szinte az élet minden szintjét reprezentáló szereplőgárdában, az otthonosabb, kisméretű életköröknek tágabb dimenziókba való beépítése révén — nem utolsósorban pedig az esztétikai tónusok gazdagságának akadálytalan kibontakozásában. Romantikus esztétikai elv az, amit Jókai a saját gazdagsága révén kivirágoztat: a mű csak úgy egész, ha valami tarka csokorként változatos esztétikai hatású, kevert hangulati és értékszínezetű mozzanatokot, jeleneteket fog össze. A minőségbeli tarkaság a jellemzője a nagy Jókai-regényeknek — s ez mintegy az utolsó szó is kompozíciójukban. Talán nem is kell regénycímeket idézni, él ez a jellegzetesség az olvasók tudatában. Jókai ezen a réven is búvkörében tudja tartani őket: ha az egyik jelenetben, az egyik életszínen tragikus volt, vagy érzelmesen komoly hangot ütött meg, a következő jelenetben már a komikum nyersebb vagy finomabb változata indít mosolygásra; a naiv bájt és az idillt váltja fel a torz, a furcsa, a groteszk, a fenségeset az aljas, olykor a rút is, az éterien tiszta hangot a démonikus gonoszság borzongása. Így kerek a Jókai-regény, s ez az ideál oly mélyen benne gyökerezik művészi alkatában, hogy nem tudja letenni addig a tollat, amíg a művet a maga módján az esztétikai minőség-változatokban is ki nem kerekítette; legyen szabad a legkirívóbb példára, *Az aranyemberre* hivatkoznom.

Befejezésül térjünk vissza oda, ahonnan elindultunk: vessünk egy pillantást a Jókai-életmű egészére — talán ez igazít el leginkább, hogy az értékelésben az utolsó szót kimondjuk. Mint minden nagy életműnek, ennek is van valami érezhető mélységi tagozódása, csak talán ez a tagozódás élesebb és ríkítóbb Jókainál, mint a világirodalom más nagy prózaepikusainál. De igazság és nemigazság dolgában ez a szempont adja kezünkbe a mértéket.

Legigazibb csak az lehet, ami az író-egyéniség és a közösség emberi mélyeiből tör elő: ezek azok a jellemből kisugárzó, minden reális tapasztalást megelőző és átszínező, átídomító őslélmények, Jókai esetében bizonyos romantikus-mesei archetipusok, majdnem már látomások, amilyen a lenyűgöző élet- és természetélmény, az édenkerti naiv boldogság és az entuziasztikus mesei hősiesség, az eredendő jóság és az ősi gonoszság örök harca — s mindezekből és mindezekeken felül a vitathatatlan hit az emberben és a bizalom az életben.

Igazi ennek az egyéniség-magnak az érzelmi kisugárzása, az a lappangó líraiság, a vágyaknak, a sóvárgásnak és a gyönyörködésnek, az élethez való tapadásnak a lassúbb vagy erősebb hatékonysága, amely az emberalakokat, a zsánerképeket, szituációkat és természeti képeket átitatja.

Igazság és nemigazság határán járunk, ha következő szintként Jókai meglevenítő fantáziáját vesszük figyelembe, amelynek a hivatása az volna, hogy ezeket a belső élményeket epikus köntösbe öltöztesse, s hogy működési teret alkosson számukra. Nincs olyan irodalomtörténész, aki ennek a fantáziának az erejét tagadta volna. Minőségéhez, igényességéhez, eredeti-

ségéhez és színvonalához azonban már szó fér. Szerencsés esetben csakugyan meg tudja teremteni azt az epikus világot, cselekményt, emberalakokat, környezetet, amely a belső mondanivalót tökéletesen realizálja, de a disszonancia veszélye két oldalról is fenyeget. Egyfelől az epikus fantázia külön utakra tér, nem enged a belső mondanivaló sugalmainak, hanem kevésbé eredeti játékot űz hagyományos romantikus cselekmény-képletekkel, emberalakokkal, motívumokkal, építőkövekkel. A szakirodalom sokmindent kiderített már Jókai másodlagos élményforrásaiból; bizony elég sokkal tartozik az egyetemes európai romantika kelléktárának, s ehhez kénytelen folyamodni akkor is, amikor a belső élményforrások gyérebben csordogálnak; többször is kénytelen önmagát ismételni. A másik veszély, hogy úgy mondjuk, a Jókai-féle fantázia dinamizmusából származik. Van ebben a fantáziában valami játékos, bűvészkedő hajlam, amely az olvasót, mai szóval mondva, manipulálni akarja — célja a meghökkentés, az elkápráztatás. Ez teremti meg a hírhedt Jókai-féle halmozásokat, felnagyításokat, sorozatos akadályveréseket, a gyakori színpadias beállításokat. A bravúrt csak keskeny vonal választja el az üresjárástól, a valódi bensőséget a giccsőtől.

Végül is azt kell megismételnünk, hogy az írói-költői nagyságnak két komoly mércéje van: az egzisztenciális mélység és az esztétikai értékekben való gazdagság — s e kettővel az alkotó művészi igényének és önfegyelmének kell sáfárkodnia. De azt is tudjuk múlt és jelen számos példájából, hogy a legnagyobb művész sem tud produkciójában mindig a tökéletesség magalkotta szintjén megmaradni; nem egy világirodalmi nagyságunk van, aki ma már csak néhány művével él az olvasók köztudatában. Jókai dús, áradó termékenységére is sokszor jár a mélység és a művészi igény lazításával vagy feladásával. Megítélésében ma, több mint száz év távlatából, mégiscsak az a döntő, amit lehetőségként magában hordott és több nagy művében meg is valósított. Volt érzéke az élet gazdagsága iránt, le tudott szállni ennek az életnek emberileg jelentős érzelmi szintjeihez, átélte élet és természet dinamikus sodrását és mitikus alakváltatait — s az esztétikum, életnek és művészetnek ez az illanó kisugárzása bámulatos gazdagságban támad fel az ő képzelete révén; nincs írónk, aki e tekintetben pazarlóan teljesebb volna nála, nincs az esztétikumnak még egy olyan tarka spektruma, mint az övé. Az ezeregyéjszakai mesélő, aki ösztönösen bírja a mesélés minden furfangját, a tizenkilencedik század magyar világára is rálehelte ezt az ezeregyéjszakai varázst és színes tarkaságot. Ez az a Jókai, aki előtt az évfordulón az emlékezet zászlaját meghajtottuk.

KEZDÉS ÉS LEZÁRÁS JÓKAI ELBESZÉLÉSEIBEN

1.

E cikk kezdés és befejezés fogásait, művészetét elsősorban az író 1850-es években készült „beszély”-ein kívánja megvizsgálni. Akkori kisepikai termése mennyiségben is hatalmas, értékben pedig jócskán felülmúlja a megelőző, illetve elkövetkező év tizedekét. Ha a nagyobb, regényszámba menő munkákat (*A kétszárvú ember*, *A khámok utódja* stb.) mellőzzük, szemünkbe tűnik, hogy a gazdag kincstár nem áttekinthetetlen, a nagyszámú írást aránylag könnyű néhány határozottabban kirajzolódó csoportba osztani: világosan elválnak egymástól azok, melyek megformálásukban a mesére, mitológiai vagy népies mondára, illetőleg az anekdotára emlékeztetnek. Természetes, hogy az utóbbiak tartománya különösen gazdag: nemzetközi pályát megfutott, pl. a *Dictionnaire de l'amour*ból merített, irodalmiasan lecsiszolódott történetek mellett tömördek az élszájáról hallott, azon frissiben lejegyzett eset, amely egyaránt lehet a paraszti, kurtanemesi, avagy kollégiumi közösség „közköltészetének” tanújele. A megmaradt nagy tömegből ismét elkülöníthetők a francia romantikától ihletettek, mert ezekre az izgalmas és zsúfolt cselekmény, bűnügyek, valamint a morbid szenvedélyek halmozása jellemző, érzékletesebb környezetrajz nemigen akad bennük. Végül itt vannak a Jókai egyéni stílusát képviselők. Olyan összetett hangulatú, kissé hosszabb novellákra gondolunk, mint *A két menyasszony*, *A nagyenyedi két fűzfa*, *Háromszéki leányok*, *A peregrinus*, *A falu bolondjai*, a századvégiekből: *A béka*, *A vén emberek nyara*. Ezekben lecsiszolódtak a romantika szélsőségei, az irányzat inkább a hazafias pátoszban, optimizmusban, egyes eszményített jellemekben él, míg a környezetrajz s a gyakori humoros, kicsinyítő szemlélet az egésznek realisztikus színezetet biztosít. E kisebb egységen belül persze nagy árnyalati eltérések vannak aszerint, hogy a pátosz, hazafias eszményítés pólusa felé tart inkább az adott elbeszélés (*A két menyasszony*, *Az utolsó budai basa*), vagy inkább a realista ízü életképteknika uralkodik el (*A peregrinus*, *A béka*).

E novellatípusok már címválasztásban is elütnek egymástól. A mesés és a franciás darabok bizarr, érthetetlen, illetve a várakozást erősen felcsigázó és meglepő címet kapnak (*A caldaria*, *Az achaemenidion*, *A bizebán*, *Négy óra egy volcán fenekén*, *10 millió dollár*; az *Almodád* c. ósmonda). A magyaros életképeknek köznapibb a megnevezésük (*A hazajáró lélek*, *Kedves atyafiak*), míg a hazafias irányzatosság sokszor erősen emfatikus, metaforás címet követel (*A tűzön át az égbe*).

Jókai ösztönösen ír, ám ösztönös művésziességgel, ezért nemegyszer már a címnek jósló, előreutaló jelleget ad, érezteti vele történet kifejlését, fordulópontját. A komor lezárást sejteti: *Az utolsó budai basa*, *A megölt ország*, *Egy halálraitelt*. Derűs hangulatot és határozott döntést sugall ellenben: *Mégsem lesz belőle tekintetes asszony* (itt ugyanis az a dilemma a főszereplő előtt, fiskális lesz-e vagy marad az apai mészárszék mellett, mely esetben nem illeti meg majd sem őt, sem házanépét a tekintetes megszólítás).

A különleges, illetőleg a könnyen félreérthető elnevezések persze magyarázatot követelnek, s így adva is van sokszor az első bekezdés. Nemcsak arról értesülünk *A bizebán* elején, kik voltak a „bizebánok”, hanem arról is: ez esetben a „hazajáró lélek” nem jelent valami láncsal csörgő, fehér lepedőben járó (...) másvilági nem tom kicsodát”. A *Vándoroltatók* ki kezdetben valóban azt írja körül, hogy a hazafiatlan felszólításnak megvan a maga létjogosultsága: „Légy hidegvérű. Hát mi érdeme van arra a nemzetnek, hogy szeresd, hogy hozzá tartozó légy?” stb. A cím természetesen ellentétes a végtanulással.

A gyakori alcímek arra utalnak, hogy keretes elbeszéléssel van dolgunk, de ezek aránylag nem nagyszámúak. Kiváltképp kicsiny azon novellák száma, amelyekben a keret kidolgozott, s valóban látjuk az egyénített elbeszélőt, amint reneszánsz hagyomány szerint szűkebb társaság középpontjában előadja mondókáját. Írónk ugyan tüntetően kacérkodott a Boccaccio-párhuzammal, hiszen egyik gyűjteményét *Decameron*nak, a másikat tréfásan *Kiliameron*nak keresztelte el, azonban már a keret elhalványítása, a kötet teljesen laza fölépítése is mutatja,

hogy kettőjük közt külsőséges volt a kapcsolat. A cím, alcím Jókainál olykor valamilyen fiktív naplóra, levélre, krónikára céloz (Egy komondor naplója, Egy bál: Egy kisasszony leveléből), csakhogy keveset törődik a kérdéses irat megszerzésének magyarázatával. Az ilyesfajta „ráma” regényei között is ritkaság számba megy, mindössze a *Szerellem bolondjaiban* lelhetünk több részből álló keretes elbeszélést.

Keveset ügyel a keretben megadott elbeszélői nézőpont fenntartására. Kitűnő a Szászszörzések indítása: a szerző íróasztalán áll a tatárjárás idején Esztergom alatt levágtatott Karadzim kán koponyája, amely a költő felszólítására beszámol a város ostromáról. A fikció azonban indokolatlanul eltűnik: a barbár vezér egészen magyar szempontból nézi az eseményeket.

S most lássunk egy sort Jókai alcímeiből, illetve a keretet megvillantó jelzéseiből: *A kénytelen mulatság* (Egy öreg báró fecsegéseiből), *Libapásztor* (Egy öreg anyóka meséli unokáinak), *A csillagos szoba* (Beszéli az, akivel megtörtént), továbbá: *Egy poétaviselt ember levele*, *Egy komondor naplója* stb.

Ami a szorosabban vett kezdést illeti, sokkal egyszerűbb az általa elhanyagolt, pedig a XIX. században népszerű megoldásokat felsorolni, mint a saját igen sokszínű gyakorlatáról képet adni. Környezetfestés, tájleírás bevezető funkcióval sokkal ritkább nála, mint a kortársi realista elbeszélőknel, Gyulaiánál meg Arany Jánosnál. Ne feledjük, hogy *A fősvény halála* s *Az egy régi udvarház utolsó gazdája* ugyanúgy miliórajzzal indul, mint Arany töredékei (*Látogatás egy barátnőnél*, *A kétablakú ház*). Még fontosabb az effajta kezdő tablók elütő jellege. Aranynál leltározó pontosság figyelhető meg, ami — kivált az utóbbi „beszélytöredék” esetén — valóságos kicsinyeskedéssé válik. Ez írónktól egészen idegen, annál inkább kedveli indítással a festői motívumot, még igénytelenebb zsánerképeiben is több a nyelvi ötletességre törekvés a részletező kedvvel. Történelmi novelláiban szintén a könnyed vázlatához, a jelennel összevetéshez vonzódik, kerüli a forrásokra támaszkodó helyszínrájzokat, meglepetésként hat, amikor *Az utolsó budai basában* ilyenre bukkanunk. A korai írások operanyitányként zengő patetikus prózaversei — amelyeknek alaphangja a sors igazságtalansága, az ember eltorzultsága miatti háborgás — gyakran egy-egy tájképet is elének vetítenek az első bekezdések után. Sivatag és szfinksz borong *az egyiptusi rózsza* elején, *Az átkozott ház* első lapján elhagyott épület kietlenkedik, rejtélyes betűvést, félelmetes óceáni hajóroncs ragadja meg máskor az olvasó figyelmét az expozícióban (*A gonosz lélek*, *Adamante*). E leírásokat kérdés követi, amelyre visszhangként felel az egész további cselekmény. Az efféle iniciáléktól szinte szabadulni sem tudott a *Vadon virágai* (1848) ifjú szerzője, akinek modorossá váló technikájára e ponton már Zsigmond Ferenc felfigyelt, s az eljárás őset Victor Hugo *Párizsi Notre-Dame*-jában mutatta ki.¹

Kézenfekvő az epikus munkát a főalak(ok) jellemzésével, a róla (róluk) kiformalódott közvéleménnyel indítani. Az író mégis gyéren él e megoldással, legfőképpen a környezet ítéletét foglalja össze a figuráról csattanósnak: „Azt beszéli Borsos István uramról, hogy ő nagyon okos ember mindig, amikor nem iszik” (*Kötél áztatva jó*). Ezzel a bemutatás megtörtént, s a következő bekezdésben apró esetek igazolják a megállapítás igazságát. E technika jól összevág Jókainak a mélyebb jellemrajz s különösen az elemzés iránti közömbösségével, ekként a kivételek valóban puszta szabályt erősítik (*a Kötél áztatva jó* hangütéséhez hasonló: *Kertész a csataterén*, *Veszélyes sakkjáték* c. novelláké).

Akármennyire is a dús, lebilincselő cselekményesség mestere Jókai, mégis csupán novelláinak bizonyos része kezdődik történéssel. Általában a bűntügyi, franciás romantikájú, valamint a tömör, anekdotikus elbeszélések típusaiban kerül élre nála a cselekmény első mozzanata. Más a helyzet az inkább életképes, lassúbb folyású kisépikával vagy azon darabjaival, ahol pátosza szabadul fel. Az efféleket többnyire bölcselkedő hangütéssel, érzelmeiktől átitatott reflexiókkal vezeti be, legalábbis szerzői közléshez folyamodik, tartózkodva hőseinek megszólaltatásától. Jócskán akadtak ugyan akkoriban hívei a párbeszédes indításnak, kivált a csevegő, francia „feuilletonokat” másoló kisebbek sorából. Már a korabeli elméleti irodalom jellegzetes példának tartotta ilyen tekintetben Degré Alajost, amint ez P. Szathmárynak *A beszély elmélete* c. dolgozatából kitetszik: „(. . .) személyei kitűnő szivar füstje mellett, ha férfiak, thea asztal körül, vagy táncközben, ha nők, egyszerre beszélni kezdenek, jó ha az író egyelőre nevöket megmondja.”² Azonban Jókai nem rokonszenvezett az ilyen újítással. Regényei közül talán mindössze *A szegény gazdagok*, továbbá *Az élet komédiásai* él e fogással, s alig egy-kettő elbeszéléseiből (pl. *En lehettem volna az, a gyerkőc*).

Sőt, nem elégedett meg a történelmi daraboknál szokásos korrajzi nyitánnyal „beszéleyi”-ben, hanem gyakran indított a témához alig tartozó narrátori monológgal. Nem állt e téren egyedül! „Ez előbeszéd sokszor történelmi vagy politikai cikkekké nőnek ki” — elmélkedett a konvencióról enyhé gúnnyal P. Szathmáry, majd hozzátette: „sőt az sem rendkívüli, hogy éppen természettani vagy nemzetgazdasági értekezést találunk”. A következőkben Szathmáry

¹ ZSIGMOND Ferenc: Jókai. Bp. 1924. 59–60., 381.

² P. SZATHMÁRY Károly: A beszély elmélete. Pest 1868. 38.

igyekezett a megjegyzés élet elvenni a mesterére szórt dicsérettel: „E hiba a magyar beszély-irodalomban is elharapózott, (...) [Jókai] azon ritka nyelv-bűbájt, mely sajátja, rendesen itt ragyogtatja legjobban.”³

1848 előtti novelláinak élen álló bekezdéseiben gyakran olvashatók a style coupé hatáskereső formájában megfogalmazott világfájdalmas elmélkedések (pl. *A gonosz lélek*, *A bűntárs*). Ugyanily általános Jókainál Bach idején a kezdő reflexió nemzeti színezetű tárgyválasztása: hol kis népek, európaiaktól megvetett fajok kálváriájáról ír (*A megölt ország*), hol ünnepélyes, szónoki kérdésekkel keresi a népdal ősforrását (*A népdalok hőse*). Magát a megszemélyesített nemzetet szólítja meg rendkívül hosszan *Az utolsó budai basa* s részben az *Egy bukott angyal* elején. Hétköznapiabb, derűsebb eszmefuttatás áll a *Sylvester éjszakák* első lapján; megtudhatjuk belőle, hányféle szeszélye van Magyarországon az időjárásnak az őszendő utolsó napján. E sok klímaváltozat aztán sorjában visszatér az elbeszélésben.

Az elmondottak azt a már régebben kifejtett megállapítást igazolják, hogy írónk az auktorális elbeszélőforma hlve,⁴ nem igyekszik beleolvadni alakjaiba, hanem tőlük határozottan függetlenül, magasabb nézőpontra emelkedve tekinti át az életet, készíti elő az olvasót a feltáruló konfliktusokra, jelképekre. Szerzői öntudata mégsem terjed odáig, hogy az elkezdődő történet nyíltan fikciónak, saját fantáziatermékeknek nyilvánítsa. Holott a virágzó német romantika ezt nagyonis megtette! Mint láttuk, Jókai még azt sem igen szereti leszögezni: a novella megtörtént dolgok hű visszaadása, regemondás valós alapon. Többnyire nem minősíti, nem kerekezi a narrátort eláruló mondatoknál műveit, szeretné, ha azok *megelevenedő életdarabként hatnának*. Ezen az sem változtat, hogy aránylag sokszor folyamodik ősi epikai alakzatokhoz, amelyek az elbeszélői aktus kifejezését tartalmazzák: „Ha meg akarjátok hallgatni, meghalljátok, ha nem akarjátok hallgatni, nem halljátok” (*Xelenhoa és Toipingvang*); „Elmondom titektek, milyen halála volt Arriának” (*Arria*).⁵ Mindez számára csupán archaizáló nyelvi bujóska, nem pedig komoly törekvő elbeszélői fensőbbségének megmutatására vagy éppen szubjektív hangútre!

2.

A befejezésre irányul vizsgálódásunk a továbbiakban. Nem kétséges, hogy a fölépítés e szakaszán követelőbben, kisebb áttétellel jelenik meg a művész világképe, erkölcsi értéktudata, mint a semlegesebb, természeténél fogva technikaibb jellegű bevezetésben és megkezdésben. Drámák mintájára Jókai novellairásában is megkülönböztethetjük a komédia jellegzetes lezárását éppúgy, mint a színműt. E két típusban az értékesebb szereplők és eszmék – magatartások diadalmaskodnak, hol kemény harcban, hol játékosabb eszközökkel, álértékeket szét-pukkasztva. Éles határt vonni e két kategória közé aligha lehet. Lebegőbbé teszi, megfosztja súlyától a művekben többnyire megbúvó meseiség még a nem komikus ellenféllel folytatott küzdelmet is. A „modern” tárgyuak közül jó példa erre *Az egyhuszasos leány*, a történelmiekből meg a *Mennyei parittyakövek*.

Bármily nagyszámú Jókai kedvező kimeneteli elbeszélése, ezúttal mégsem velük foglalkozunk. Részint Mikszáthtól, Zsigmond Ferencről, de elsősorban Szinnyei Ferencről beható figyelmet kaptak eddig. Aztán minden kiválóságuk mellett is kevesebb eszmei – poétikai kérdés vetődik fel velük kapcsolatban, mint a tragikus, illetve elégiái kicsengésűeknél. Szembetaláljuk majd magunkat a tragikumfajták s a tragikum mellőzésének, tompításának problémájával éppúgy, mint általában a nyomasztó hatású lezárás feloldását szolgáló törekvésekkel.

Az ötvenes években nem a napfényes befejezések mestere az író. A tragikus megoldások többnyire idegenek tőle, amint ez ismert regényeiből is kitűnik,⁶ annál több húrja van a gyászra: gyakori motívuma a korai halál, visszahozhatatlan ifjúság, letűnt dicsőség. Ha mégis tragikus alakot rajzol, nem olyat választ, aki gögjével, elhatalmasodó szenvedélyével vétkezik, hanem az igaz ügy vértanúinak állít emléket. Már 48-ban foglalkoztatja a császári bosszú elől öngyilkosságba menekülő Arria és Paetus sorsa (*Egy római polgárnő*), és a zsarnokok bátor áldozatai az önkényuralom alatti novellahősök arcképcsarnokában természetesen nagy helyet kapnak. Vesztüket gyakran egy megátalkodott cselszövő okozza, s ebben a késő szentimentalizmus nála egyébként is erőteljes hatása csillan fel. Ilyen helyzetű nemcsak a keleti témájúakban találkozunk (*Shirin*), mivel a Budavárát elsőként visszavívó Petneházy szintén féltékenységgel szülte orgyilkosság áldozata (*Az utolsó budai basa*).

³ I. m. 36.

⁴ Vö.: NAGY Miklós: Jókai. Pp. 1968. 342–344.

⁵ ZSIGMOND Ferenc: I. m. 382.

⁶ ZSIGMOND Ferenc: I. m. 149, – NAGY Miklós: I. m. 68–69, 88–89.

Mindössze egy-két francia romantikájú „beszély”-ében dolgozta ki a meggondolatlansággal eljáró boldogság meselemét, amely Arany meg Kemény számára alapvető fontosságú. Hihetetlenül felcsigázott féltékenységgel vezet merő gyanakvásból kirobbant feleségvilkosságra *A láthatatlan seb* lezárásában, s ennek már a *Csatáképek*ben felbukkan az előzménye (*Találkozás ismerősökkel, Nő és szerető*). Gyakrabban jelenik meg egy telivér romantikus jellemkép: a hős egyetlen (súlyos) megaláztatás hatására kivetkőzik önmagából, majd ördöggé válva méltán bűnhődik. Ilyen az *Egy női szó* c. Decameron-darabban Ciprus uralkodója. Csak hogy valójában még az efféle tragikus pályák ideje sem jött el. Később, hanyatló korszakában válogatja ki a történelemből a kiáltó emberi fordulatokat, amidőn az Ocskayak, lőcsei szépasszonyok lélektani rejtélye izgatja, vagy *A dagói torony* rejtélyes lakói után kíváncsiskodik.

A Világost követő tömeges megtorlás mozzanatai joggal keltették Jókaiában azt az eszmét, hogy a derekakra kiszámíthatatlan megpróbáltatások várnak az életben. Majd mindig enyhítette a lesújtó felismerést a gonoszok bűnhődésének látványával, esetleg jóslatával. Így joggal merül fel a kérdés: akad-e példa arra, hogy teljesen szakítva a költői igazságszolgáltatás akkor általánosan hirdetett elvével, negatív alakjait boldogította? Bár e megoldás a francia regény számos realista mesterének sajátja — Balzacot pl. „a bűn diadalának” festésével vádolták Magyarországon századunk elején is —, mégsem nevezhető egyedül vagy döntően a realizmus vívmányának. Meghökken, arcul csap, a romlott társadalom ellen mozgósít az ilyen finale. Épp ezért kedvelte Dumas és Hugo, akiktől aztán Petőfi (*A hóhér kötele*) s barátja, Jókai is átvette az újítást, miként ezt Fekete Sándor részletesen elemezte.⁷ A *Vadon virágaiban* *A gonosz lélekkel* együtt *A nyomorok naplója* mutatja fel legjobban a hitványak érvényesülését, míg az esztétikai tétel kétségbevonását *A Nepean sziget* végsoraiban fogalmazza meg leginkább a szerző: „Géza és Mária mint éltek tovább? Nem akarom a költői igazságtételt azáltal zavarba hozni, hogy további életük folyamát ide írjam.”⁸ Uralkodó renddel, uralkodó nézetekkel meg-hasonlós jele ez eljárás, ezért ismét felbukkan majd a századvég anyagassága elleni tiltakozása idején, *Tégy jót* (1894) kisregénye lapjain. Ám nincs helye az önkényuralom alatt, midőn nagyonyis nyílt és közvetlen vigasztalásra törekedett a költő.

Hankiss Elemér *A halál és a happy ending*⁹ c. tanulmányában joggal állapítja meg, a regényírók egyik legfőbb gondja: „Hogyan transzformálható a halál, mint eredendően negatív érték, pozitív értéké?” Sokféle útja van ennek. Éppúgy felhasználható a mártír helytállás, mint a hőrosz romlott ellenfeleinek bűnhődése vagy a lezárás megnyugtató távlatadása, szerkezetet kikerekítő formája. Jókai inkább az első két megoldással él novelláiban. Azt, hogy a többi sem ismeretlen előtte, eredetien bizonyítja be *A béka* c. kései „életkép”-ben.

Szabályos elbeszélés ez a szerző nyújtotta megjelölés ellenére, nincs híjával ama nagy sorsfordulatnak (sőt több sorsfordulatnak), amelyet az irodalomtudósok cáfolhatatlan műfaji ismertetőjelnek tekintettek nem is oly régen. A főalak egy elhagyatott csárdában nevelkedő ötéves kislány. Akkor éri az első meglepetés az olvasót, amikor megtudja, ez a kis „béka” Gavallér Jóska gyermeke. A második közlés még meghökkenőbb: Gavallér Jóskát, a híres betyárt másnap felakasztják. Erős árnyék vetül itt a történetre, ám az elbeszélő annak eloszlátásán munkálkodik. Íme, gondoskodik a leánykáról, apja egyik cimborájától máris téli ruhát kap, a távolabbi jövőről pedig biztató hangsúllyal mondja el a kocsmárosné: „Nem kell ezt féltetni. Nagy úr a puszta. Engem is az nevelt. Nem lesz ez mindig árva.”¹⁰ Erőltén vigasztalás ez! Ha figyelmesen megnézzük, sokkal inkább az elbeszélő tragikumkerülő lényéből, mint az alkotás egészének erővonalából következik. Azonban erővonalakat inkább csak gyakorlott és türelmes szemmel vehetjük észre. Az átlagolvasót bizony megtévesztheti a jövődőlés, a romantikus magyarságtudatnak kedves pusztai összetartás sugallása, továbbá egy szándékosnak tetsző összecsengés. A kis „békára” váró, mostohaságában sem reménytelen sorsra mintha a pusztá növényvilágának a hosszú bevezetésben ábrázolt küszködése rimelne. Nem hal ki a futóhomoktól fenyegetett nyírfabozót, ezért az árva jövőjének előképe lehet.

A *peregrinust* egy magyar Akakijevics Akakij históriájának tekinthetjük. Gogol kishivatalnokához hasonló, nevetségesen százalomra méltó madárijesztő ez a vendiák. Amikor a „Sus” halálát megtudjuk, nem az elmúlás tudata nyomasztó, sokkal inkább azok az értelem és méltóság nélkül eltöltött lét körvonalai. A depresszió mégiscsak eloszlik. Ennek főoka nem a peregrinusknak pályája végén megmutatkozó javulási szándéka, hanem az utolsó bekezdés erős hangulatteremtése: „Előbb meglátta azt a boldog világot, ahol a bölcssek tudománya s a bolondok bolondága egyforma füst és pára.”¹¹ Belekerültünk Kőlcsey *Vanitatum vanitásának* mindent letörpítő, viszonylagossá tevő, magasrendően humoros világába!

⁷ FEKETE Sándor: Petőfi romantikájának forrásai. Bp. 1972. 97—103. ItFüz. 77.)

⁸ JKK Elbeszélések 1. k. 30.

⁹ HANKISS Elemér: A halál és a happy ending. Kritika 1970. 12. sz. 16.

¹⁰ (Nemzeti Kiadás) 92. k. 127.

¹¹ NK 11. k. 255.

A *Sylvester éjszakáit* boncolgatva látjuk igazán, milyen mestere az író a hatások vegyítésének. Jelenetfűzér ez Petőfi pályájáról. Az öt szilveszter ugyanannyi kis ablak a költőpálya útkanyarulataira, az ötödiken át már a segesvári csatától kietlen tömegsírját pillanthatjuk meg. Csak fokozza a gyászos benyomást az óév utolsó szélviharjának leírása, ám a mű többi szólama még ezzel is meg tud birkózni. Mert Jókai markánsan kiemeli, ez a halál nem brutális véletlen, hanem a kemény és tiszta lélek sorsvállalása. Segít eltörölni a komor zárófreskó megsemmisítő hatását a versre, muzsikára utaló, könnyűkező kompozíció. A szilveszterek rajza nagyjából egyforma hosszú, még inkább strófákra emlékeztetnek azzal, hogy „Sylvester nagyapót” szóló refrénbe torkollik mindenik. A legendásaggastyán bennük egyszer „jó kedélyes öreg úr”, majd „unalmas vén ember”, „hideg embertelen uzsorás”, „jókedvű cimborá”, utoljára pedig „háborult szellem”!¹²

3.

E kitűnő írás nem hagy kétségben a végkifejlet felől. A vátesz poéta 1846 utolsó esetében, amikor iddogáló pajtsái sorban jövőbelátással kísérleteznek, megfogalmazza már a maga végakarát: „Én nem halok meg gyáván, csöndesen; a csatától lesz a halálos ágyam, ott taposnak össze, ottan temetnek el, soha rám nem talál senki.”¹³

Láttuk: a finálet olykor a cím is beharangozza, ám ezentúl még széles skálája lehet az előrejelzéseknek, amelyek két nagy osztályra bonthatók aszerint, hogy a narrátortól származnak, s így bizonyosak vagy a szereplőktől, ami mindig bizonytalansági tényező az epikus mű alapvető kritériumai értelmében. (Ritkaság számba mennek az elbeszélő csalóka bejelentései téren.) Már a kezdet kezdetén sem kételkedhet senki abban, hogy *A gonosz lélek* sátáni címszereplője diadalmaskodik. Kezkesedik győzelme mellett a novellaindító elmélkedés komor hangütése: „... korán elhal a józan, a becsületes, a hazafi... Mártír a szent, hóhéra az istentelen...”¹⁴ Nem sokkal később Jókai már jobban kedveli a misztikumból fakadó, tudatalatti sejtésekből szövődő utalásokat az efféle szónokias dörgelemeknél. Különösen a szabadságharc leverését követő spiritizmusos, asztaltáncoltatós esztendőknél halmozódnak kisepikájában a próféciák, álomjövendölések, babonás előjelek. Sokat mondó tény például az ilyen jellegűek nagy száma 1851-ben: tizennégy beszély közül ötben jóslat, illetve félreérthetetlen szerzői gesztusok, betyárballadára hivatkozások teremtik meg a baljóslatú atmoszférát (*A láthatatlan csillag, Másik haza, Mahizeth, A népdalok hőse, Regék a kandalló mellett* — címváltozata: *A fluidon harc*). Mindennek megvan a poétikai jelentősége. Mint Eberhardt Lammert idevágó megállapításait összefoglalva Hankiss Elemér írja, a jövőbeutalások „zárt, szervezett univerzummá” teszik az elbeszélő alkotást, szemben a sokkal kiszámíthatatlanabb, cseppfolyósabb étellel.¹⁵ Akkori lelkiállapotában, továbbá Osszián meg a franciás romantika hatására írónk mégis többre becsülhette a velük járó különleges, izgató hangulatot.

Csalatkozhatunk persze sejtéseinkben, ami kirívóan mutatja az emberi tudás korlátoltságát, a rejtélyes Fátumnak való kiszolgáltatottságot. Talán ezért nem találják el például a *Két menyasszony* lapjain ábrázolt fiatal leányok, melyikük vőlegénye kap halálos sebet a szolnoki csatában.

Közismert tréfa az, hogy a nagy ajándékdobozban kisebb van, s ez rejti magában a valódi meglepetést. Jókai éppen így skatulyáz bele a befejezés nagyobb egységébe egy-két bekezdést, melyben kitekint alakjai további pályájára, a mesebeli „Boldogan éltek, míg meg nem haltak” formulához hasonlóan. Akár egy lapnyira duzzadhat az ilyen egy-egy hosszabb kisregény végén, amint a *Kedves atyafiakban* megfigyelhető, míg *A békában* két mondatra összpontosul a jövőndőlés: „Nem lesz ez mindig árva. Hej, sok szegény legénynek megfájdul még emiatt a szíve tájéka.” Ez pedig a szerző sugallta legfőbb érzelmi tartalmat — bizalmat, derűlátást — összegezi tömören, eléggé váratlanul, vagyis *csattanósan*.

Az író kisepikája (valamint regényei is) ritkán futnak kiélezett poénbe az anekdotás művektől, konklúzióktól eltekintve, noha szépprózánk még a kései Nyugat idején is kedveli az effajta szerkesztést (pl. Kosztolányi: *Caligula*, Móricz: *Barbárok*). Sőt hangsúlyos tettel, gesztussal szintén ritkán szokott lezárni, bármilyen jól megfelelné ez a hagyományos novella aktív, mozgalmas alaptermészetének. Ily végső nyomatékot leginkább akkor tapasztalhatunk nála, amikor a hős halála, máson elkövetett bosszúja szab természetes véget a „beszély”-nek. Az egy-

¹² NK 11. k. 104–108.

¹³ I. h. 108.

¹⁴ JKK Elbeszélések 1. k. 70.

¹⁵ LAMMERT, E.: Az előreutalások. Strukturáliszmus. Bp. 1971. 2. k. 204–205. és VOIGT Vilmos: Szegmentumszekvencia típusok a négy novellában. A novellaelemzés új módszerei. Bp. 1971. 106–107., 187.

korú hazai novellaelmélet ugyan a „meglepő, rövid” befejezést pártolta,¹⁶ mégis a részletező, kényelmes stílushoz vonzódott írónk. Akkor sem lehetett meg egy kurta előretételezés nélkül, ha néha drámaibb kicsengést adott művének. Bizonyíthatjuk ezt a *Sárga rózsával* is. Elénk állítja a fürgeteggel szemben vágatót, párbajban győztes Decsi Sándort, ám a jelképes erejű rajz mellett ott áll azért a kitekintés: „Talan sohasem is látta őt többet.”

„A ráérős epilógus” egy különleges változatában a közvélemény ítéletét is megismerhetjük a figura életéről—haláláról. Ez történik az *Egy magyar nábobban*, ahol János úr elhunytát követően a *Világ nyelve* c. fejezet nem egyéb, mint az előkelő és léha társaság Mayer Fannyra meg Kárpáthyra szórt rágalmainak felsorolása. Hihetnők, e motívumot csupán a regény bírja el, ámde egyetlen bekezdés erejéig *A láthatatlan seb* c., erősen franciás írásban is rábukkanhatunk. Azt találgatják benne a jólétesültségükkel tüntető, miért lett öngyilkos a csak ***-gal jelzett földbirtokos, „leggazdagabb uraink egyike”.

Bármennyire is nagy művésze Jókai a tájképeknek, szobabelsők leírásának, ilyenekkel egész kivételesen végzi csak elbeszéléseit, pedig a kor regényeiből — gondoljunk *A falu jegyzője* utolsó lapján feltárló Alföld-panorámára — nem hiányzott az efféle. Még gyakoribb az önmagán túlmutató, jelentéshordozó kép utolsó benyomásaként rögzítése századunk regényművészetében. Elég itt olyan alkotásokra gondolni, mint *A fátyla*, *Árvácska*, *Rózsa Sándor a lovát ugratja* — valamennyi a tűzvész látomásával.

Íróinknál többnyire akkor kerül nagyobb szabású leírás a befejezésbe, ha ún. rondóval, a kezdő szakasz megismétlésével van dolgunk. (Ez eredetileg francia középkori strófaképlet, később vokális és hangszeres zenei forma, amelynek szkémája: abacaba.) Túl e gyakorlaton, a kezdés meg lezárás azonos vagy hasonló kialakítása egyetemes jelenség a költészetben. Sokrétű, gazdag az olvasóra tett hatása: az ünnepélyesség, a véglegesség érzetétől egészen a pangásig, fojtogató egyhangúságig terjedhet. Jókai szélsőséges romantikájú korai darabjaiban — *Marce Zare*, *Az egyiptusi rózsá* — ez utóbbi céllal használja. E mondatokkal indul egyiptomi történetének visszatérő periódusa pl.: „Az enyészet szelleme ül a sivatagon . . . Hosszan, szélesen körül kietlen, halomtalan a tér.”¹⁷ Később aztán a rondó elszakad a panorámás képektől. Már a *Csataképekben*, *Egy bujdosó naplójában* állapotot jelez, érzelmi hullámzást fejez ki, mégpedig igen gyakran, mert e két kötetre mindenestől jellemző a megindultság, ossziános borongás. Mivel a monográfiában már foglalkoztunk e stílusformával, elegendő itt a címek felsorolása, s az egyik különösen megkapó megoldás földézés. Rondóra bukkanunk a *Komárom*, *A kis szürke ember*, *Fehér angyal* soraiiban, *A két menyasszony* megfelelő szakaszai pedig így hangzanak: „Élt Szolnokon egy özvegyasszony két szép leányával . . . Feketében járt az özvegyasszony, rózsaszinben jártak leányai.” Végül a lekerekítés: „És most mind a hárman feketében járnak, mind a három özvegy, egyenlően megáldva.”¹⁸

Népköltésünk kutatói szerint az ilyen szerkesztés ismeretlen a magyar népmesében, Jókai rondó formái mégis harmonikusan illeszkednek a naivabb hangvételhez. Már kevésbé mondható el az általa felkarolt oktató-moralizáló befejezésekről, bár ezek közt is akad friss, bájos: „Leányok, leányok, szeleburdi leányok! tanuljátok meg, hogy a hűtlenség mindig jutalmaz . . .”¹⁹ — szól *A libapásztor* tanulsága. A *Karácsonyi dolgozó* végén a narrátor az öngyilkosért fohászkodik, a *Fulkó lovagban* oltalmat esd hazájának — és ezek a betétek még nem bontják meg a mesélgető stílust. Az se bántó, hogy eljutottunk a meggondolatlan menyecskeknek szánt figyelmeztetéshez *A hazajáró lélekben* is. Azonban bőven találkozunk didaktikus, nehézkes biztatásokkal (pl. *Egy haramia-banda a havason*), amelyekkel egészen praktikus célokra törekedett az író. Szerencsére ezeket Jókai általában jó ösztönrel hagyta meg a tudálékosan népieskedő Vas Gerebennek.

Nem csupán a népiesség, az agitativ franciás romantika s a türelmetlen hazafiasság is megkövetelhetette az intő, lelkesítő lezárásokat. Ezúttal persze nem a száraz didaktikusság, inkább a könnyen dagályba csapó retorika fenyegett. Ízelítőül álljon itt az *Egy haláltünet* (1850/51) végső reflexiója. Benne a szerző V. Hugo nyomán, de nagyon is a Haynaukra gondolva tiltakozik mindenféle vérbíráskodás ellen: „Az isten lát, az ember sejt. Isten olvas a szívből, az ember a szóból. Aki adja az életet, az adhatja a halált. Az ember csalódik. Ne játszatok a halállal.”²⁰

A hosszadalmas patrióta buzdítások dús termőtalaja a Bach bukása utáni rövid szakasz, a magyarra ívelő nemzeti remények ideje. Az *utolsó budai basa* (1859), a *Kurbán bég* (1860) egyként igazolja e megállapítást, s az előbbiben a bevezetés a befejezésnél oktatóbb modorú. Egyetlen tiráda a zárlat, jobbára mellérendelő mondatok füzére: „Azóta sok víz és sok vér

¹⁶ P. SZATHMÁRY: i. m. 38.: a „meglepő és rövid” befejezés mellett.

¹⁷ JKK Elbeszélések 1. k. 321.

¹⁸ NK 10. k. 27.

¹⁹ NK 12. k. 217.

²⁰ JKK Elbeszélések 3. k. 159. ill. a jegyzetben 363. H. TÖRÖ Györgynek nagyjából megegyez ő summázásával.

lefolyt Buda alatt; a hatalmas török nemzetről úgy beszél a világ, mint egy nagy tüneményről, mely volt és múlni indul; a szegény, sokszor elfelejtett magyarról pedig úgy, mint egy becsületében halhatatlan népről, mely megvan és meglesz . . .”²¹

Összefoglalásul ki kell emelnünk: mennyit fáradozott Jókai a novelláiból kiolvasható komor végtanulság (részleges) eloszlatásán. Változatos fegyvertára a hősivé avatott haláltól a vonzó ritmusú szerkezet vigaszáig terjed. Jellemző elbeszélő technikájára az erős auktoralitás. Tete-mes részt jussolnak írásaiból narrátori megszólalásai, szerepük is fontos. Az *egész* novellát mégsem járják át, a bevezetésben és a befejezésben kapják meg állandósuló, bőségesen kimért helyüket. Elnyújtott lezárásai a reneszánsz—barokk hagyományoktól éppúgy elütnek, mint a századvégen gyorsan terjedő sietős vagy drámai megoldásoktól.

Nem a romantikával kell elsősorban összekötnünk e módszert, hanem az agitáló hazafias-sággal, erős nemzeti—szabadelvű állásfoglalással. Így történhet meg az, hogy a már döntően realistának mondható Mikszáth nemegyszer hasonló ódai jóslatokat illeszt elbeszéléseihez. *A németke* (1893) pl. csattanóval végződhetnék: a németnek nevelt fiúcska észrevétlenül egymaga is kitűnően elsajátította anyanyelvét. De nem torpan meg itt az elbeszélő. Felhangzik még a jókaias zárótétel: „. . . én újra megtanultam, . . . hogy van külön magyar vér és talán külön isten is. Egy csodálatos mag a lélekben, mely se puha nem lesz, sem össze nem zúzza semmi erő, mely kicsirázik, előbújik, . . . még ha sziklát hempergetnek is rá. Magyarok! Minden összeomolhat, átváltozhat, de ti világvégeiglen megmaradtok. Élég sokan talán egyszer se lesztek, de végképpen soha el nem fogyhattok.”²²

²¹ NK 37. k. 210.

²² MIKSZÁTH Kálmán: *Elbeszélések*. Válogatta: KIRÁLY István. 2. k. Bp. 1955. 233. (M. K. Válogatott művei.)

A VALÓSÁGTEREMTŐ

Az örök Jókai

Hosszú életet élt, másfél százada született, és elmúlásának ideje is már régen múltnak számít. Miért, hogy mégis olyan jelenkori, a ma írójaként olvassák és vitatkoznak róla, miért nem kaphatja meg tőlünk a történelmi távlat tisztelgését, a régmúlt alkotásokkal szembeni méltányosságot és toleranciát? Szemérmes vonzalmakat és lappangó szenvedélyeket vált ki napjainkban is, akár kortársai körében, az őt követő nemzedékekben, a közvetlen utódokban. Senkit sem hagyott érintetlenül, hatása felmérhetetlen, a messze tűnt század írója nem évül és nem avul el, mint minden érték és nagyság, csodaképpen túlélte ellenfeleit, dicsőségére az igazságos időnek, és mementóként számunkra. Megtorpant bennünket ez a megölhetetlen lelkesedés, ez a naivnak látszó, korunkban anakronisztikusnak tetsző, ártatlan hit, emberi derű és bizakodás. Nem lehetünk annyira loholók, hangulatban, kedvben távoliak, idegenek tőle, hogy ne vonzzon magához, ha csak egy pillanatra is, ne ejtsen meg legalább a perc tartamára ez a halhatatlan remény. Fellengzős szavakat mondok? Pedig az élet szavai ezek, valóság-hitelük van, mindannyiunkban megszülettek már, el-elhalványodtak, majd újra felizzottak, tervezgetni, továbbélni, reménykedni, eszmélni segítettek. És nem csekélység az sem, hogy Jókai korában és műveiben ez a szótár a mindennapi élet receptje volt, a fennkölt érzelmek, az ünnepek zárt burkában őrzött élet, emberség, értelem folytonosságát biztosítandók, különösen védett, makacs álmú hétköznapiak.

A század, amelyben Jókait vitatták és szerették, elmúlt. A XX. század eleje, amely olyan fiatalos, gyermekes göggel tagadta eltemetett előzményeit, a XIX. századi múltját, ugyancsak messze van. Mi köthet minket a Gyulai Pálok, a Péterfy Jenők vagy a mi századunk elejének „europeeri” elfogultságaihoz? Mért kötelezne bennünket egy hajdani „alternatíva”, ellentét-pár, régi szubjektivizmus vagy személyeskedés, elszáradt, elfonnyadt indái valamilyen holt hagyománynak, halott-napi küzdelemnek, hajdani érzéketlenségnek, süketségnek vagy izlés-viszolygásnak az ítélete? A marxista történetiszemlélet objektivitásra kötelez. Esztétikai érték-rendszerünk sem lehet abszolút, idealista. A történelem szempontjából a Jókai-kritikák is történetiek, időhöz és körülményhez kapcsolódnak, belőlük fakadnak, akár száz éve, akár tíz éve íródtak. A mi Jókaink más, mint a XIX. század kritikusaé, más, mint a századelő múltat tagadó, ellen-századot építő, „nyugatos”, anti-hagyományos kritikája, és más, mint a marxista irodalomtudomány átértékelő korszakában, a „gyermekbetegségekből” fakadó óvatossá, elutasító, ellentéteket konstruáló, romantikát és realizmust is leegyszerűsítő Jókai-képe. A romantikusan fantáziázó, gyanús Jókai számunkra már ugyanúgy az ifjúságunkat, tapogatózó esztétikai-kritikai rendszer-teremtésünket, axióma-építkezésünket jelenti, mint az „egykori” (hiszen gyorsabban érünk, változunk, az emberélet valóságában mégis csak az idő foglyai vagyunk) ellen-realista romantika-felfogásunk. Ma már képesek vagyunk Jókaiában megérteni az ideálok és eszmények költőjét, aki maga is mindig megújulni volt képes, mint Sőtér István jellemezte. És látjuk benne, műveiben azt a feudális nemesi és polgárosodó Magyarországot, tehát azt a realizmus-féleséget, amit Barta János hangsúlyoz benne, szemére vetve megannyi fogyatkozását ebben a tekintetben, mint annyian mások is Barta előtt. Megértettük tehát az „élő” Jókait, elismertük írónak, élő hagyománynak, s ha csodákozunk is népszerűségén, amely bizonyos rétegekben szilárdabb, tudomásul vettük az igényt, szociológiai nyelven szólva a „keresletet” erre a fajta irodalmiságra, még ha egyesek fanyalogva gondolnak is erre az olvasói izlésficamra.

Ezért kell beszélni róla még, itt kezdődik a ma Jókai-problémája, itt kell közbeszólni. Valóban izlésrenyheségről van szó, vagy a még nem értett, nem mindenkire eljutó Jókai-titokról? Az átlagolvasóval aligha lehet vitatkoznivalónk, hiszen a Kritika c. lap statisztikai közlése szerint a legtöbbet kiadott, a legnagyobb példányszámban elkelt, tehát feltehetően olvasott írónk. Jókaiával szemben inkább az úgynevezett „művelt olvasó”, a hivatásosak egy része, a modern világirodalomhoz szokottak vagy egyszerűen az olvasásban elfáradtak, akik nem

„érnek rá” befogadni, odafigyelni, ráérezni, akik nem szeretik, ha háborgatják begyakorolt sémáik rendjét (pedig Jókai a maga múlt századiságával ezt teszi), akik, aligha észrevéve, enyhe sznobssággal, ingerülten fordulnak el a „furcsa” elbeszélőmódtól, Jókaival szemben inkább értelmiségi rétegek részéről érezni ellenszenvet. Ki tudja, miért? Talán előítéletek miatt, talán a múlt szándékos vagy mechanikus eltörlése miatt, az érzékenység és figyelem tompulása következtében, valamiféle szárnalmas biológiai előregedés és lelki megkérgesedés jeleként. Vagy egyszerűen úgy gondolják, hogy kiment a divatból, és vérbeli kispolgárnál illő tagadni, ami nem divatos, és lelkesedni kell azért, ami modern.

Jókai ma is nagy művész, ma is hat. Jókai művészete örök, mert nem volt soha „divatos”, mert mindig igényeket elégített ki, mindig „szolgált”, kérdésekre adott feleletet, teremtett, álmódott, gyógyított. Változhatnak még a minősítő címek, találhatunk ki új kategóriákat, fogalmakat, amelyek szerint megnevezzük helyét az irodalom történetében, aktualizálhatunk belőle részleteket, dicsőíthetjük, vagy hidegen tisztelhetjük, de mindenképpen becsülnünk kell, soha nem tehetjük meg, hogy kitagadjuk, megsemmisítsük. Csak önmagát semmisíthetné meg, ha élne még. Jókait csak Jókai homályosíthatja el. Egy oldala a másikat, egyik témája az éppen fontosabbat. Ez a fajta művészet örökké lesz, volt, van. Hogy miért, azt talán sikerül megértetni Jókai világának bekalandozásával.

A lévita

A Jókai-nemzedék egyik nagy szereplehetősége. Mindannyian hittérítők, eszmetérjesztők, prédikátorok, szócnokok, a szó eszményi, kultúrmissziós értelmében, a magyar nemzeti eszme „papjai” voltak, vagy szerettek volna lenni. Őszintén, minden érdek, egyéni karrierszempontok mellőzésével. A század kollégiumaiban, iskoláiban is erre a népszolgálatra készítették fel az ifjakat, többnyire nemes ifjakat, jogi és papi fakultásokon nevelték a jövőndő magyar nemzet vezető értelmiségét, a valóságos és megteremtendő közeposztályt. Minden szellemi foglalkozás összefüggött azzal a nagy történelmi feladattal, amelyre e korszak magyar elitjének vállalkoznia kellett. Polgárság, polgári értelmiség hiányában a középnemesség és parasztság soraiból kiművelt „emberfők” egy maroknyi csoportja tölti be a felemelő, végtelen lehetőségeket nyújtó, sok teremtő munkát kínáló történelmi szerepet. Ők azok, akik leghamarabb meghallják a párizsi utcák zaját, értően figyelnek fel a Convent vitáira, az új történelem kezdetére. Ez a láz az élet lobogása volt a halott köznap egyformaság merevségével szemben.

Jókai emberi alkata, az annyiszor emlegetett ábrándossága, kékszemű szelídsege, tiszta erkölcsi sege, egész lelki sege magában hordozta ezt a papi mentalitást. Tele volt nevelő, felvilágosító, embermegváltó és erkölcsöket javító „lévita” szándékkal. Festett, rajzolt, verset írt. Tájat és embert varázsolta papírra. Lelkeket és istenségeket idézett fel vonalakkal és színekkel. Ez a szelíd szem és alkotó kéz egy született szentnek, őszönös aszkétának, hivatott istenszolgának, a lévitanak szeme és keze. Jókai nem is alkothatott volna másképpen, mint ahogy képzelete, nyelve szólt, elbeszélt. Nem teremthetett másféle alakokat, csak jókat, szelídeket, eszményitetteket, mert az emberiség célja, nemesedése, távoli üdvössége érdekelte, foglalkoztatta. Papi és nem annyira művészi indulat ereje éltette ezt a megvalósulásában mégis annyira korszerű, fennkölt művésziséget. Ha nagyvonalú gesztussal, századok messzeségéből azt mondjuk a reneszánszra, hogy minden tevékenységet, államalkotói, társasági életformát, természetesen a művészet minden területét magas fokú artisztikus művészisséggel élte és formálta meg, ha egyetlen minősítéssel megelégszünk, amikor művészi korszaknak nevezzük a reneszánszt, és azzal a hittel tesszük ezt, hogy nem vagyunk egyoldalúak, akkor talán nem túlságosan erőltetett és nem túlmerész, ha valami hasonló közösségi mentalitást, intellektuális és lelki azonosságot próbálunk meghatározni Jókai nemzedékében. Hiszen ennek a nemzedéknek, a nemzedék legjobbjainak szándékában, tetteiben, élete és pályája során kiáltó elhivatottság-érzést, szolgálni vágyást tapasztalhatunk. Nagyszerű korszak nyílt meg a XIX. század elejével, a reformok, társadalmi lehetőségek, a sorsalkítás mindenfajta tehetséget irritáló kora.

A közéleti tevékenység furcsa, formális vonatkozásban jelezte a nagyönis lényeges, tartalmában elvitathatatlanul társadalmi következményű vállalásokat. Ha jellemeznünk kellene a „főmunkat”, amelyen a köz ügyei hangot kaptak, látszólag folytak, eldöntettek, azt mondhatnánk, hogy a kisebb-nagyobb közösségekhez szóló beszédek, a fennköltségükben is fenséges jelentőségüket hangoztató ünnepi „szózatok” és „szentbeszédek” templomi szószékekről és országgyűlések, megyegyűlések szónoki emelvényeiről irányították a közvéleményt, tájékoztatták és mozgósították a gyülekezeteket. Jókaiiban erőteljesen élt a „hívás” érzete, megfogant benne a lévitaság nosztalgiája, jelképes értelmű szerepe. Ahogyan korban és politikai időben sorra születnek témái, előrehaladunk regényvilágában, egyre több papi alakot, papi dilemmát vehetünk észre bennük. Az „eszmenyi” téziseket, a morális mondanivalót mindinkább lelkipásztro-

rok és nem politikusok szájába adja. Részben Jókai életkorának, öregedésének is betudható ez, több érzelmi szál kapcsolja az induláshoz, az eredetileg elképzelt hivatásérzethez, a nemzet-nép-szolgálat eszményi megvalósulásának ehhez a szerepéhez. A „léviták”, papok fel-feltűnése, olykor főhősként is, kapcsolatban van a politika elsilányosodásával, eszménytelenedésével, vagy azzal a légüres térrel, amit minden közéleti érdeklődésű ember megszenvedett a Schmerling-korszakban, majd a kiegyezés utáni évtizedekben. Lelkileg kell kibírni a kor hanyatlását, ellenállni a romlásnak, meg kell keresni a legjárhatóbb utat a megtisztuláshoz, emberi értékek megőrzéséhez, és ennek megfelelően hitt jobban a kor a lélek vezetőiben, a lelkipásztorokban, papokban. A „lévitaság” egy sokszorosan veszélyeztetett korszak missziója, jelképes vezetői szerepe, magatartása.

Gazdagok és szegények. A Jókai-regény mindinkább egyszerűsödik, gazdagokra és szegényekre kezd oszlani az egységesnek vagy a történelmi rendek alapján megismertnek hitt nemzet. A pénz szerepe előtérbe kerül, a kereskedő és iparosodó társadalom nem szegényli már a gazdagodás, pénzszerezés semmilyen módját. A társasélet befogadott alakjai a pénzügyletekkel foglalkozó tőkések vagy újjgazdagok, nemesek és alig leplezett szélhámosokkal vagyont gyűjtő szellemi, szabadfoglalkozásúak. Már nem szegény a pénzről beszélni. Nem illetlen dolog a napi szükségletek kitergetése a szalonokban sem. Jókai annyiszor emlegetett és kétségbevit kor-szerűsége, „modern” iránti érzékenysége ezekben a rugalmas témaváltásokban is nyomon követhető, igazolható. Széthullik egy világ, amelynek ismert, megszokott szerkezete volt, és megszületett helyébe valami különös, dologias, tárgyokban megjelenő társasági kapcsolat, a pénz fétise révén szabályozott, osztott életforma. Jókai beszél minderről. Igaz, úgy tűnik, csak a romantikus meséket eleveníti meg gazdagodásról és elszegényedésről, a vagyonnal járó emberi magatartásokról, erkölcsi hibákról, bántásokról és nemességről. A gyorsan felismert, tapasztalt változás emlékeztethette Jókait a régi társadalom megélhetési problémáira, rezonált ábrázolásában a romantika megszokott történeteire, visszatértek nála is a jóság és gonoszság eszményi és torz alakjai, a morális kenetesség, könyörület és szeretet morálját természetesen elismértli ő is, de ez a hasonlóság távoli marad, a Jókai-világ valójában a kor hihetetlenül atonális megéneklése. Jókai ilyen romantikusan eltúloztnak, diszharmonikusnak érzékeli saját korát, a kapitalizálódó, gazdagodó-szegényedő nemzetet. Ma azt mondanánk, hogy groteszket ad, vagy illúziós mesét, látomást jóról és rosszról, hogy nem is akarja objektíven ábrázolni az embertelenséget, a jogtalanul torz, eltévedt valóság kifejeletét. Írónak, művésznek joga van ehhez.

A témaválasztás együttjár bizonyos ábrázolásbeli szelekcióval is. A gazdagság és szegénység szociális helyzetét nem titkolt moralizmussal írja le Jókai. Ismeri a környezet emberformáló hatását, a nyomor és pompa polarizáló erejét. A „gazdag szegények” természetesen lelki-ekben, emberségben gazdagok, míg vannak valóban vagyonos gazdagok, akik a világ legszege-nyebb, legszánandóbb emberei. És ez az éles kettészakítottság már lényege lesz a valóságnak. Jókai regényeiben két részre oszlik a világ, kétféle embertípust lát vagy tart meg benne, lel-ki-ekben és anyagiakban élőkre, kiválóakra, vagy a kettő iránt külön-külön, többnyire egy-oldalúan fogékonyakra. Rokonszenve a szegényhez húzza, de mindenképpen a tisztához, egy-szerűhöz, a gyengédhez, ha nem is okvetlenül a gyengébbhez. Bár politikai múltja, forradalmi cselekményei, 48-as demokrata meggyőződése okán feltételezhetnénk joggal ennek a rokon-és ellenszenvnek társadalmi fogantatását. Jókai maga hivatkozik is, 48-ra emlékezve, a közép-nemesség szabadságharcára a konzervatív arisztokráciával szemben.

Szeretet-zsoltárok. Miről is szólhatna másról a „lévita”, mint a szeretet morális parancsáról, emberi szívekről, érzésekről. A nagy Jókai-tragédiák érzelmekből fakadnak, érzelmi megtisztulá-sban oldódnak fel. Ilyen szempontból is rendezni lehetne Jókai történeteit, lajstromozni lehetne hőseit, regényeinek cselekményét. Szívekről mesél, zsoltárokat zeng el, áldó és átkos fohászokat az emberi szívről. Időrendben és életmű-felépítésben is, a művek keresztmetszetében is fellelhetők a különböző érzések, szívek típusai. Beszél az anyai, a gyermeki szívről, a férfi-szív felelős, nagy tettekre törő vágyairól, a nőhöz kötődő, szerelemmel telített vonzalmairól, és mindenek előtt sokat ír a honszeretetről. A szív mindig együtt jelentkezik az érzelm tár-gyával, amely többnyire az ember, a haza, közösségek és eszmék szeretetre méltósága. Ez árulja el leginkább a Jókai-művek „szív”-témáinak értelmét. A szeretet mindenkor ragaszkodást, megértést, valamiért való és valami ellen való szeretet benne a szívek zsoltára.

A szívek nagy regénye és drámája, vagy ha úgy tetszik, felfogható a szívek nagy eposzá-nak is. A *kőszívű ember fiait*. Jókai naiv jelképrendszerében, mint általában a romantikában, az emberi jóság, nemesség az alapvető tulajdonság. Minden más, ettől eltérő, valami rendellenesség, a külső gonosz erők játéka. A szeretet, a világ szerelme, kiterjed mindenre. Elsősorban a világ megismerését és birtoklását jelenti. De gondoljunk csak Jókai rajongó leírásaira, tájképeire, ízes, anekdotikus jellemzéseire. Mennyi érzelm, ragaszkodó és csodát szemlélő ámulat van bennük. Megismerő és befogadó szív. Ez a Jókai-jellemek alaptulajdonsága. És ugyanez az is drámájuk forrása, tragédiák, bűneik, elkárhozásaik indítéka. A *kőszívű ember fiait* a szabad-

ságharc regényének is szokták nevezni, éppen mert a fiúk sorsa, életük elrendelése és változása, jellemük alakulása, amikor választásra kényszerülnek, lázadni a parancs ellen, amely értelmetlen, embertelen, és engedni természetük emberséges hajlamainak, a nemzeti nagy küzdelem, lelki háború idejére esik. A jellemek próbájára alkalmas esemény az ilyen nemzeteket, tömegeket mozgató, eposzi küzdelem. De nem elég általában, elvontan csak a harc. Ennyi talán megfelelően romantikus lovagregények igényének. A „szív” természet eszményeiben áruklodik, másokhoz való viszonyában mutatkozik meg.

A regény azért is jó modellje Jókai szív-szimbolikájának, mert nem egyetlen gondolatot akar jelezni. Úgy ábrázolja a viszonylatokat, mint amelyek között nem is olyan könnyű eligazodni, mint nem egyértelmű dolgok, kapcsolatok összességét. Könnyű volna megítélni az öreg, haladókó Baradlayt, „köszívéről” ítéletet alkotni, amikor görcsös, utolsó életakaratával azt kívánja, hogy a föld álljon és ne mozogjon. Hogy fiai az ő nagy művét építsék tovább, a Baradlay család felemelkedésén, dicsőségén dolgozzanak, még akkor is, ha ez esztelen vállalkozás immár, és szembekerülnek általa a nép nagy ügyével. Mert a község egyúttal kőakat is. Kinek ne imponálna az akarat ekkora monumentuma, ha nem a romantikus, álmodozó, az emberiséget szolgálni készülő Jókainak? Nemcsak megtagadni kell tudni az elfogult, konzervatív eszméket és cselekedeteket, de meg is kell tanulni belőlük azt, amit lehet. Ebben az esetben a szív sugallataihoz példaként szolgál a halálban is imponáló erő, az érzelem keresztül vitelének konok, fanatikus szándéka és hite.

Jókai az ötvenes évek végén beszél arról, hogy már több éve az angol regény, realizmus híve. Dickensre, Thackeray-re gondol, emlegeti a francia romantika divatos szerzőit, Victor Hugót és Sue-t is. Az angol realizmus életszerűsége, lírai poézise ragadja meg, mint kortársait általában. Ennek a szemléletnek a szelleme, elbeszélő modora áll a legközelebb puritán lelkéhez, lévitaságához, és ő — vele együtt szinte az egész magyar irodalom — úgy érzi ekkor, hogy a magyar olvasó lelkét is ez a visszafogott, a szenvedést, nyomort humorral enyhítő, feloldó irodalom felel meg a legjobban. Nevet is találnak az irányzatra, erősen morális tartalma, szelleme miatt erkölcsi iránynak, regénynek nevezik el. A romantikus tézis-költészetől nem idegen ez a fajta realizmus, de megfelel a kor eszményeket sugalló, nevelő célzatosságának is. Jóságot hirdet, az Isten művét kell az embernek vagy az Ember fiainak folytatniuk. Könnyedén, nem mítoszt teremtve „kapcsol” be minket a bibliai teremtés-mítosz légkörébe, így, ilyen egyszerűen, egy-egy megjegyzéssel, utalással, amikor a „köszív” fiakban megváltódásáról beszél, utalva az emberré vált isteni fiú mítoszára, mert minden ember az Embernek fia, s követnie kell annak példáját, tehát az istenséget, Krisztusét. Berend Iván mérnök, a modern, ipari kor szak hőse, az úgynevezett kapitalista tárgyú Jókai-regények miliójében fogalmazza meg úgy ezt a lelki-isteni parancsot, hogy el kell hinnünk, a tudós sem tesz mást, mint Isten természeti művét, a csodák mélyeit, térségeit alkotja tovább, tárja fel ezt a csodálatos isteni teremtet, és igyekszik utánózni azt. Pedig a mérnök nem lévita, de él benne is a lévitaság eszméje. Az ember jóságra, szeretetre, szolgálatra született, és a modern korokban, a munkával, tudással is csak egyet tehet, az isteni teremtet szolgálja, embertársai javára cselekszik. Berend Iván ugyanúgy magához emeli a munkásokban, Évilában, szerelmében és jóságában az emberiséget, mint bármelyik lévita, Úr-szolgája.

Csak ezzel a határtalan hittel, emberi bizakodással képes Jókai legyőzni az élet megannyi régi és modern veszedelmét. A Szörnyeket, a bibliai Leviatánt és Asmodájt, az öldöklő angyalokat, a megrontó démonokat, a szerencse, gazdagság álarcába bújt kísértést. Egyetlen receptet tud, mond, zeng, zsoltározva énekel: az ember dolga, hogy folytassa Isten művét. Jókai szeretet-zsoltárai nemcsak imádságok, hanem emberi himnuszok elsősorban. Nem szabad hagyni, hogy a föld kipusztuljon, kihűljön az érzelmektől. A daltalan, ember nélküli világ halott. A föld, a teremtés értelmetlen emberek nélkül. A pusztaság ellen kiáltoz ez a modern lévita, a tudós, aki nem mond mást, mint az ember apoteózisát, modern zsoltárokat, amelyek magukba sűrítik mindazt, amit elméletek, eszmék, tudományos fejtegetések nagy sokasága részletezhetne erről. Madách félelmére, a kihűlő, jéggé dermedő földről, íme, Jókai egyik, mindent legyőző, mert lenyűgöző költői válasza: daltalan világban nincs élet. Az ember ne engedje át magát az anyag uralmának. Hódítson és ne hódoljon be. A szeretet zsoltáraiban kemény hadüzenet harsog a technikai civilizáció szédülete, tempója, felkapó, kavargó forgószele ellen. Vörösmartyról írja egy helyen: a költő az Úr prófétája. A művészetből, versekből, és persze Jókai költészetéből is Dávid király zsoltárai szólnak, zengnek. Mi csak emlékezőnek, nagy mesélőnek, legfeljebb a múlt krónikásának szoktuk emlegetni őt. Pedig, lám, mennyire a jövőre figyel és jelenre, mennyire él, lobog benne a prófétaság tüze, ha szemérmes lánggal is, szelíd mosolyába rejtve.

A „szébb”. A kritikák gyötörték, üldözték őt, különösen a realizmus divatja idején, amikor különböző elméletekkel igyekeztek helyettesíteni a művekben szinte keresztülvihetetlen valóságábrázolást. Jókainak nehéz dolga lett. Védekeznie kellett, tovább írnia, és önmaga előtt is elfogadhatóvá tennie mindazt, amit írt. Belefészkelte magát lelkébe az elbizonytalanodás

félelme, a bántó elutasításhoz nem szokott, őszinte és büntetlen ember csömöre. Most önmagán tanulmányozhatta az erkölcsi ember eszméjének realitását. Ez a törekény, nem kötekedő ember olykor bátor, megingathatatlan is tudott lenni. Igaz, miért is csodálkozzunk rajta, mi vitte volna Petőfi mellé 48-ban, és hogyan tudta volna átvészelni a bajt, a halál közelségét, bújni, menekülni, élni? Bizonyára megingathatták ezek a kritikák, de nem tarthatott sokáig a töprengés művészetének, írásainak hitelé felől — nagyon határozott, nagyon goromba, fölényesen durva, elutasító, különösen ha a Kakas Márton kíméletlen csipéseire gondolunk. Ez a keménység és határozottság mindenesetre bizonyítja azt, hogy Jókai tudatában volt írásai értékének, milyenségének, a stílusnak, amit művelt, követett. És még valamit igazol: képzettségét, magas szintű műveltségét kortársai körében. A mesélő, a szelíd Móricz fölényes, csúfolódó „világi”, félelmetes irodalmi „viador” is tudott lenni, olykor gyanút fogunk, hogy nem pusztán védekezésből, hanem alaptermészetének megnyilatkozásaként. Az elutasító fölény, az önmagát mentő, megmagyarázó polemikus hang valódi fensőbb-ség-érzést takar. Jókai lenézhetette értetlen ellenfeleit, bírálóit. És nemcsak azért, mert divat volt a „reformációs”, egymást szidalmazó stílus, hanem mert ismerte tehetségüket, fogyatékosságukat, talán ifjúságuk éveitől kezdve.

„Én nem tagadom el a regényírónak azt a jogát, hogy az élet árnyoldalait élethűen, részletezve csoportosan adja az olvasó elé; de követelem, hogy az élet fényoldalait is el legyenek fogadva realizmusnak.” Csak a kocsmái dulakodás a jogos, „a csatatér leírása már nem az”, vagy „a részeg, a kéjenc csak a valódi emberalak? a hős, a mártír már csak képzet? A városok szenny-nye, a kloákák förtelme, a lebujok maszatja csak a realizmus? a virágos mező, a háborgó tenger, a falusi magány már csak idealizmus?” És végül: megcáfolhatatlan érv, az író joga, akarat, eszméje: „Nekem a világ szebb fele jobban tetszik, de azért nem vagyok idealista.”

A „szebbik” világ nem mindig kendőz, nem mindig van illúziós, öncsaló hatással csak az emberekre. A téma és forma önmagában még nem minősít. Jól érti ezt a romantika minden nagy írója, művésze. Meg kell találni az éppen aktuálisat, az emberek számára pillanatnyilag is fontosabb, mégis örök értékeket hordozó kifejezést. A tematika, anekdotikus, mesei forma, a szép elbeszélések nyelve, a csodás festés Jókai hitvallása, költői-humanista ars poetikája. A magyar történelem évtizedekig tartó borongó aktualitása mellett van az európai romantikának egy állandósult pesszimiztikus vonulata, konvenciója. A byronizmus ez, amely benne él, mérgez és gazdagít minden múlt századi intellektuális alakot, ifjúság és elmúlás dezillúziója. A század lelki betegségének tartják maguk az alkotók is, akik éppen ennek a hangulatnak a legyőzése érdekében „énekelik” ki a világfájdalmat. Kímétszeni a lélek bajait, fekélyeit. Elűzni a betegséget, amely megutáltatta az ifjúság legértékesebb részével az életet, elvette tőlük az ábrándokat, hogy mint ördögi kísértő: kétségbeejtse őket a valósággal, az emberek önző érdekeinek eltűnésével. A kiábrándulás „gyógyítására” többféle módszerrel próbálkoztak a korszak költői, írói. Volt, aki a várakozás lefokozásával vélte kivédeni ezt a csalódás-hullámot, amely elborította Európát. Voltak mások, akik az analízis tudósi módszerével igyekeztek bemutatni a rémeket, a halál, bukás, elmúlás, eszmények eltorzulásának „természetét”. Vigasz, gyógy mód. Lázasan keresték a csodaszereket. Természetesen elsősorban az irodalomban, hiszen a „betegség” szellemi természetű, és a filozófia most az irodalomtól kérte vissza, amivel sikerült kétségbejtenie, megfertőznie. A romantikus, német idealista filozófiára gondolunk, és arra az ürre, hiátusra, ami követte ezt a kiábrándító „szintézist”, a hegeli rendszer hidegségére, merevségére, kielégítetlen válaszaira.

Jókai felelete a byronizmusra igen egyszerű. Nem akarja túlságosan megterhelni az embert. Nem akarja kísérleti tárgyá tenni a lélek teherbíró képességét. Szereti és félti annyira, hogy ne kockáztassa a kudarcot. Eleve óvja, védi, bepólyálja az örömbé, jóságba, derűbe, fénybe, az élet „szebbik” felének melegébe. Szentirmay Rudolf elzarándokolva Rousseau sírjához, megtisztul, magába száll, Byron halála után nem szabad halni, a hűség csak megrendítő példa lehet az élet hűségére. Az ember felelősségre született, munkára, hasznos tevékenységre. Csak az unalom, tehetetlenség öl. A munka megment, feltámasztja a legfásultabb lelkeket is. A betegeket a fény, meleg, napsgár, jó levegő gyógyítja. A lábadozó ember már tudja: mit jelent megmenekülni a sírhideg halálból. Tanulhatott Jókai a világirodalomtól, a klasszikus bölcseslettől, amely csak az élet derűs óráit tartja számon. A magyar vidéki élet anekdotikus gondtalansága nem „bearanyozása” a valóságnak, hanem meglátása, rabul ejtése a derűnek, a görög könnyűségnek, életörömmek. Talán ezért is alkalmazza olyan kirívó kontrasztként a katasztrófákat történeteiben, hogy még jobban kiemelje az öröm, szépség megőrzésének felelősségét.

Az idő varázslója

Nem tudunk az „idő” fogalma nélkül Jókairól beszélni. Hozzá tartozik művészetéhez, a korhoz, a romantikához. A Jókai-irodalom sokat elemezte a meseíró technikájában is az időt, témakörének emlékvilágát. Varázsló volt, a múltat jelenbe idézte, és a jövőt olyan élőnek láttatta,

mintha hatalma volna az idő fölött. De éppen ez a varázs, a művészet hatalma oldja el Jókai világának idejét a konkrét valóságtól. Akármiről is ír, történelemről vagy a fantasztikus leendő, illetve lehetséges világokról, voltaképpen mindig a jelenben, saját jelenidejében marad. Ez a varázslata. Ezért varázsló. El tudja olykor hitetni, hogy máshol jár velünk, eltávolított hétköznapijainktól, pedig mindig mindannyian saját időnkben maradtunk, mint Jókai maga is. Sohasem volt igazi múltideje, történelme, mint ahogyan nem akart fantáziában távoli jövőbe utazni. Verne „találmányai” legfeljebb arra lettek volna jók a számára, hogy segítsenek neki, az embereknek élni a jelenben, önmaguknak szebbé tenni valóságukat.

Végtelenben gondolkodik. S ha végtelen a múlt és a jövő, vajon megragadható-e valamelyik pontján? Elérhető-e egyetlen pillanat kiterjedésben egy-egy korszelet, konkrét történelmi helyzet, messiás jövő? Századok, tragédiák, örökök: futó, pergő képek csupán. A végtelen kifejezhetetlen, csak sejtelve van róla, és azért idézi, hogy biztatást adjon. Nem a történelmi dicsőséggel immár, mint a konkrét reformer-nemzedék, hanem a végtelenség filozófiai, vagy mondjuk „metafizikai” bizonyosságtételével, amely a jelen pillanatot is belekapcsolja az időbe. A múlt-dóság így éppen olyan optimista, biztató folyamat lesz, mint a születés, fejlődés, teremtés. Ezért varázsló Jókai. Ez a varázslatának lényege. És nem filozófiája. Mert nem marasztalható el filozófiai idealizmussal, hiszen „végtelenség”-eszméje erkölcsi hit, álom, az életet mindenestül vállaló moralitás.

Álmok. A romantikusok szerettek álmodni. Álmuk általában utazás volt valami biztonság vagy a szebb világ felé, látomásokban biztatott életük, megmentett valóságuk része, szépsége. A romantikus író tudatosan álmodik. Egy késői írásában (*Utazás egy sírdomb körül, 1899*) van is ilyen című fejezete: *Álmok és nemálmok*, amely nyíltan vall erről a tudatosságról. Az álomban minden lehetséges. Ez vonzza az írókat, művészeket az álomvilág leírására, vagy legalábbis keretül felhasználására. Az álom: az idő ketrebe zárása egy percben. Mennyire fontos Jókai számára az idő. Túljutni, megtartani, elérni, kitartani a pillanatot, a percet. Ezt jelenti az idő egy pillanata. Tárgyak őrzését.

Mire jók az álom pillanatai? Jókai a mese aspektusából és mesei analógiával közelíti meg ezt a nagyon szokványos romantikus, mondhatjuk általánosítva is, művészi technikát. Az álomban a „győnge vitéz lesz”, a szegény gazdag, az elnyomott szabad. A mondatok az ő költői fejtegetéséből származnak: „álmában a szegény dúsan lakomázik”, „álmában a rab leveti láncait”. És ez utóbbi a kortárs-érzelem tipikus kifejezése. Egy nemzedék mozgalmainak, eszméinek foglalatja. Minden ezért a szabadsáért történt, történt. Az emberek általános társadalmi felszabadulásáért, nemzetek szabadságáért, még „patetikusabban” (?), Petőfi versében, a „világ szabadságért”. Menekülés és védekezés. Ugyanez vonatkozik erre a műfajféleségre, mint a mesére. Pedig az álom maga nem műfaj még, viszont azzá válhat egy arra termett művész tollán, ecsetjén. Nem véletlen, hogy a valósággal meghasonlott korok és művészetek nyúlnak az álom-témához, vagy nevezzük most már így, az álom-technikához. Jókait felfedezi, idézi a XX. század szürrealizmusa. A mese — írta Lukács György — korrigálja a valóságot. A mesében minden lehetséges, a lehetetlen is megvalósul, az erőtlén is győzhet. Transzponálhatjuk ugyanezt az álomra is. Jókai definíciója a művészi álomlátásról így szól: „Az álom nem igaz, de igazságos.”

A „franciák”. Szükségük is volt az álmokra. Petőfi, a márciusi ifjak leendő gárdája készüldött valami hallatlan tetre, jövőre, amit egyelőre csupán megálmodhatott. Történelmet olvastak, tanultak, hogy majdan történelmet alkothassanak. Olvasták a francia forradalmat, hogy ne érje őket készületlenül a forradalmi feladat, aminek az időpontjáról, indulásáról, kezdetéről még aligha lehetett képzetük. Az egész század mozgásban volt. Állandó hadi készülétben, Napóleon nagy seregeinek vonulása óta mindennaposnak hitté a csapatok érkezését, távozását, a forradalmi táborozás természetes holnapjukat jelentette. Minden európai eseményre figyeltek, minden tüntetés, vita a vihar közeledtét, kirobbanását sejtette, a vigyázó szem most újra Párizsra tekintett. Részben német újságok híreinek, cikkeinek közvetítésével, de eredeti franciában is jutott el hozzájuk a polgárosodás eseményeinek eszmei és mozgalmi története, napi krónikája. A *Nábob* forrásairól, miliórajzáról vallja Jókai, hogy annak párizsi jeleneteit francia újságokból, könyvekből vette át, illetve azokból merítette a konkrétumokat és a légkört. Természetesen ez a „franciáság” nem adalékok és nem pusztán tárgyi ismereteket jelez, hanem politikai-eszmei hovatartozást. Amikor franciáknak vallják magukat, akkor nem tesznek kevesebbet, mint hogy elismerik forradalmi készségüket, szándékukat. Jókai emlékezik barátaira, kortársaira, találon jellemzi külső, belső tulajdonságaikat, meglevénednek előttünk a márciusi fiatalok „különcködéseikben”, emberi formájukban. A sok érdekes részlet, a gesztusoknak és ruházkodásnak, a szokásoknak és mániáknak félig humoros megidézése újra csak a Jókai-féle varázslat hatása alá von minket. Mintegy „feltámasztja” ezt az ifjúságot, és a kort is, amely ilyen fiatalokat teremtet.

A kor érezte Európa közelségét, mégpedig az akkori legmodernebb Európáét, a szellemi és gazdasági, a társadalmi és kulturális élet vonzó, modern, nagystílusú világát. Ezért volt min-

denki „utazó”, ezért járták a világvárosokat, a modern kor civilizációs központjait. Bécs szűk, vidéki, elmaradott, bigott császárváros lett a nemzedék szemében. Különben reális politikai szerepe, a szentszövetségi reakcióban, valóságosan is azá tette. Bécs: az arisztokrata ifjak valamikori társadalmi színhelye volt, de megfordultak utcáin, mulatóiban, üzleteiben a nemesi ifjak, hölgyek, a polgári réteg tehetősebb tagjai, mesterlegények és ünnepi kirándulók. Akit fojtogatott már a feudális világ áporodott légköre, igyekezett tágabb, szabadabb „levegőt” keresni, ahogyan Zilahy Károly írta a hatvanas években, Svájc szabad hegyi levegőjét, amely egészségessé növelte a svájci szabad kantonokat, majd Londont, iparával, üzleteivel, lenyűgöző szervezettségével, rendjével, és végül a bohém, csillogó, mégis könnyed, elegáns Párizst.

És mennyi mindent jelzett ez a külső megjelenés. Petőfi új divat-hóbortja, amely magyarsága mellett nem nélkülözött némi extravaganciát sem. Lauka ruházkodása, Bérczy „angolos” külseje. Mint a francia romantikusok piros mellénye vagy a byroni kihajtott ingnyak, mindez vonzalmat, hovatartozást, külsőségekben is megmutatózó tüntetést mutatott bizonyos irányzatok, a polgárosodás eszméinek Európa-szerte elterjedt változatai, intézményei mellett. És meg kellett említeni az intézményeket, mert hiszen a színház, löverseny, majd a vígadó újabb és újabb társas összejövetelekre adott alkalmat, amely a kevés nyilvános estély, szalon miatt különös fontosságra tett szert a fiatalok körében. „Mi többiek mind franciák voltunk.” A márciusi forradalom vezérkarát ez a franciáság jellemezte.

Észariztokrácia. A Jókai által szerkesztett *Életképek* egyik izgalmas, árulkodó programcikkének címe is ez. A polgári korszak kezdete divatosá tette a nevelési elméleteket, műfajban a nevelés-regényeket. Érthető ez, hiszen új embertípusokra volt szükség az új valóság építéséhez vagy éppen a forradalom előkészítésére. Egy egész korszak, több évtized előzte meg a klasszikusnak nevezett, francia polgári forradalmat is. A XIX. század magyar romantikája, rohamosan terjedő eszmehullámaiban a felvilágosodás tézisei, hitvallása árasztotta el a haladásra magukat elszánt kultúrákat, értelmiséget. Jókai „nemzedékről” beszél, mint máshol új-Németországról, szinte minden nemzet fiatal-országáról hallani, a szabadság az eszményük, de a tudás, tudomány is, büszke a magyar nemesség egy részének érettségére, amely a nemesi előjogok lemondásában nyilatkozott meg, elhagyták a y-grecet, családneveik y-jait cserélve ki i-re. „A szabadságot, az emberiséget, a felvilágosodást, a haladást szolgáltam híven” — írja Jókai visszaemlékezéseiben. És joggal, nem szépitve szerepüket írhatta ezt le. Valóban ott voltak az „ébredés korának” (ugyancsak az ő kifejezése) centrumában és vezetői között. A magyar forradalom és szabadságharc kezdeményezői még mindig a felvilágosodás eszméire, nagyszerű ideáira gondoltak, amikor meg akarták szervezni, kiharcolni, felépíteni az Ész államát, társadalmát. Lemondani a feudális, születési kiváltságokról, és élni a megszerzettel és megszerezhetővel. Ez volt a felvilágosodásból leszűrt tanulság, mindenki részére elfogadható, érthető elv, harci jelszó. A gögös, buta arisztokráciát váltsa fel végre az értelem nemessége és fensőbbisége.

Természetesen volt ebben az elgondolásban nagy adag naivitás, forradalmi-politikai diletantizmus. De eszményi szépsége nem tagadható meg. Ugyanakkor ezek az idealista forradalmárok cselekedni is készek voltak, amikor eljött ennek az ideje. Hittek az eszmék, meggyőződések, hitek erejében. És nem oktalanul hittek. Tudták, történelmi tapasztalataikból ismerték az eszmék mozgósító, tömegekbe hatoló erejét, világot átforgató hatását. Virrad — hangzott a jelszó — az új korszaknak, új hajnalnak új ideálokra van szüksége. Jókai a tanúságtévő: emlékezéseinek vissza-visszatérő szava, a „láttam”, „éltem” az eseményeket, a kort. A szellemvilág harcolt a súlyos anyagi valósággal. Gigászi küzdelem volt ez. A „szellem lángfegyverei” győztek a kövilág ellen. Jókai metaforáiban az anyagi valóságot is megmozgató, a természeti erőket, vagy akként szilárd társadalmi valóságot „kő”-kemény rendiséget hívta ki ez a lángfegyver, a szellem, az eszme, ész. Regényeiben sokszor ír erről, ábrázolja a gigászi küzdelem, és a hőseket, akik végbevitték ezt a nagyszerű fegyvertényt. A Nábob Szentirmayja vagy a már tiszta, erkölcsi emberként született Kárpáthy Zoltán, vagy az elbukó, hősként küzdő, lelkesülő Jenőy Kálmán, de még a valóban természeti titokkal, elementáris erővel viaskodó Berend Iván is ezek közé a hősök közé tartoztak. Jókai elfeledhetetlen emlékei maradnak ök.

A szellemi erőknél való bizalom cikkeiben, fogalmi rendszerében is kitűnik. A felvilágosodás mélyen átítatta a kor műveltségét. Nemcsak tudományt értenek, keresnek benne, hanem emberi érzéseket is. Nekik egy volt Rousseau és Voltaire, az enciklopédisták és a szentimentálisok emberképe. Össze tudták egyeztetni Goethe klasszicizmusát, fausti és wertheri romantikáját a kanti és a kantianus logikával. Jókai többször emlegeti ezeket a Kanttól származó fogalmakat, és hisz is egyfajta kantiánus logikai folyamatban: amikor például megkülönbözteti, majd egymáshoz kapcsolja, logikai láncszemként az ítélő erőt, a képzelő erőt és az emlékezést, akkor visszfényt látjuk csillogni esztétikai programjában is a kanti eszmerendszernek. Erkölcsi embere, az értelem erejében való hite, ha nem is közvetlenül származtatható valamiféle filozófiából, mondjuk Kanttól, kétségtelenül mutatja felvilágosodáskori fogantatását, nosztalgikus forráskeresését, amely az értelem és érzelem századába nyúlik vissza, a polgári, azaz művelt, civilizált, erkölcsi

érzékkel rendelkező új embertípus kiforrásának kezdetéhez. Abba a XVIII. századba, amelyben még új volt az emberformálás gondolata, és a benne való hit, meggyőződés. Amikor természetes útnak számított a meggyőzés és nevelés útja, a „felvilágosítás”. Jókaiék lapjai mindenestre vállalták a magyarázatot. Akartak és szóltak is az emberekhez. Közérthető nyelven, anekdotikusan, ha így kellett, de mindenkihez el akartak juttatni a felvilágosodás eszméit, a haladás bátor gondolatát és küzdelemre biztató szavát, regényeikben, műveikben is.

Az „ébredés kora” volt ez a magyar történelemben, de Jókai életében is. Esmélésükre többször vissza-visszanéz, különösen a 90-es években, a társadalmi kilátástalanság dekadens évtizedeiben. A messzire távolodott szabadságharc felmagasztosult részben, másrészt pedig „helyre állt” a szerepek jelentősége, a benne résztvevők önértékelése. A múlt általában felnagyít, megszépít. Jókai emlékei „kisebbitők”. Aligha van példa arra, hogy a nagy eseményekben, forradalmakban vezetőszerepet játszókat bagatellizálnák saját tetteiket. Már nem volt szüksége Jókainak a késő mentegetőzésre, inkább az öregember önróníája mondatja vele az önkicsinyítő sorokat: „vezettem és vitettem”. Senki talán jobban nem jellemezhetné Jókai szerepét az Új Magyarország eszméjének megformálásában és kiküzdésében. „Végigítem egy nemzet újjászületését, a mesés harcokat, a mámorító diadalokat, a kétségbeesett elbukást, a szívós ellenállást, a világháborító reménykedést.” Az idő varázslója örökkétartóvá varázsolja a pillanatot.

Ha nem tudta megtartani, utána megy az időnek, amely számukra a szabadságot jelentette. A „fehér hattyú” Jókai romantikus szárnyalásának égi tükörképe. Elméleteknél többet mond ez a költői, versebe kíváncsi kép. „Nézzetek azt a fehér hattyút, mely a szabad égben oly szabadon repül melegebb táj felé. Nem a szülőföld — a szabadság a haza. Ahol szabadság van, ott van a mi hazánk. A börtön nem haza, ha arany rostély van is ablakán. — Jertek el innen, hadd omoljon össze az apai ház, hadd teremjen küszöbén vadvirág, hadd legeljenek utcáinkon nyájak, ne nézzetek vissza, töröljétek ki a könnyet szemetekből... — Nagy a világ. — A sir még nagyobb. — Egyik vagy másik majd csak ad hazát. — Nézzetek, mint repül az a fehér hattyú!...”

A megigézett valóság

Jókai mindig önmagáról és a haza sorsáról beszél, ír, a magyar valóságot szeretné bemutatni, sőt, felmutatni a világnak. Csak a romantika kora teremthet ilyen örületesnek tűnő, szinte reménytelen, naiv hitet, ambíciót. Vagy, csak a XX. század embere előtt ilyen lehetetlen ez a gyermekes vállalkozás? Hiszen, minden különössége ellenére, kis nemzet, kis nép, most kezdő irodalom, az ismeretlenség és érdektelenség ellenére, Jókainak sikerült ez a naiv terv. Általa ismerte meg a világ azt a nemzetet, amely a 48-as európai forradalmak egyik bravúros epizódját vitte véghez. Regényeiből tudta meg a világ, hogy van egy különös ország, amely az úttalan vadon helyett úttalan pusztaságokból, délibábos és üdezöld rónákból, egyszerre vonzó és ingoványos tájból áll. Szótlan, indulatos, majd hirtelen megszelídülő emberek élnek benne, akikben annyi meghitt csend, finomság rejtőzik, lappang, mint a világirodalom legérzékenyebb hőseiben együttvéve.

A magyar tájak majd csak a szimbólumokba mentő modern korokban lesznek ilyen megéjtően csodálatosak, festményeken, aranyos színekben, tükrözésekben, a kép gyönyörűségének megértése révén. Amikor ez lesz a szépség törekvése: napfényt, határtalan messzeséget, fás, zöld-puha ligeteket festeni, felolvasni a csillogásban, és beszélni a visszfényvel. Innen, a XIX. század impresszióiból származik majd ez a tájképi „filozófia”. Mindaz, ami az emberben megszólal, titkos hang, titkos beszéd, az isteninek a visszhangja, mint ahogyan a nap visszfénylik a tárgyakon és a tájon. Jókai egyik hősnője, a Nábob Fannyja mondja: érezni, ő, érezni, és élni! Ez a makacs program tölti be Jókai valóságát. Ezzel „igézi” meg képeit, ez az, amit „tudálékosan” képzelet és tapasztalás egységének nevez, amikor művészetének tulajdonságáról nyilatkozik.

Elbűvöli az olvasót, mert már korábban „elbűvölte” a valót is, amivel olyan rokonszenvesen megteveszt minket. Nem a realistától irtózik. Beszéltünk már erről. Nem a romantika mindenáron való erőlködése a fontos ebből a programból, hanem az a „vigasz”, amit ő a „megkülöztés” fogalomban foglal össze.

A felidéző. A Jókai-irodalom rendszerezi a témákat, regényeit felosztja reformkori tárgyúakra, történelmi regényekre és természetesen korabeli valóságot bemutató, társadalmi művekre is. Általában nehéz ez az osztályozás, és mindannyiszor találkozunk különböző disztinkciókkal, árnyalásokkal. Összefolytnak, áthallanek egymásba művek és gondolatok. Minden író megküzd az elkülönítés gyötrelmes munkájával, gondot jelent számukra az egyetlen nagy élmény annyi-féle feltörése, világra tolokodása, kitüremlése. Jókai legalább őszinte ebben a vonatkozásban is. Azt írja valahol, hogy mindazok az alakok, akiket felrajzol (festéssel is foglalkozott, ha életrajz-

írói szerint nem is akart festő lenni), emlékeiből felidézett alakok, emberek, ismerősök. Krudy fogja így előhívni, megidézni figuráit, sőt történeteit is. A nábob, a nemes és nemtelen zsánerek kavalkádjá nyüzsg, illetve szóródik szét a könyvek lapjain, mert hiszen nem tud vagy nem akar nagy katasztrófákról sem nagy tumultuózus színpadképeket felállítani. Öntudatos büszkeséggel vallja, hogy hősei, emlékei csak úgy, „hívásomra” jönnek. Őt szolgálják, és nem Jókai van értük. Csak eszközök a mondanivaló számára. Ady „urasága”, a varázsló öntudata ez.

A táj, ország valami fennkölt színezésben tűnik elő, itt valóban eszményítőn fest. A sárszimbólumot ugyan Jókai teremti meg a magyar Alföld képeinek változataként, de minden mikrovonás, aprólékos részlet „igézet” nála tulajdonképpen. Mint „igézés”, a legszentebb eszményi hősök, közéleti és magánéleti eszményképek kinagyítása is, a legpatinásabb és legcsillogóbb, a legünnepélyesebb olajképei, portréi ezek. Egy Szentirmay Rudolf, Kárpáthy Zoltán, Flóra és Fanny arcképe, eszményi képe lehetne valamilyen reformkori, múlt századi galériának. Barabás ecsetje és egy költő anyagba átvihetetlen színezése így ad egy egységes új stílust, amely egyszerre vizuális és lelki dimenziókban éled meg. A Nábobról vallja majd néhány évtized múlva — amelyet mindig legkedvesebb regényei egyikének mond — „hogy az „őseredeti” magyar alakot, tehát a durva, pallérozatlan típust, a nemzeti karakter alapvonásait szeretete volna benne megrajzolni, körvonalazni. Didaktikus, naiv, amikor arra vállalkozik, hogy bemutassa ennek a „tisztultabb alakját” majd Kárpáthy Zoltánban? Lehet, hogy ma előttünk annak tűnik, de Jókainak személyes tapasztalás, valóságos emlékek állnak rendelkezésére. A tanú hitele egyedül az övé, és előnyt biztosít számunkra gyanakvásainkkal szemben.

Aki átélte 48-at, aki részt vett az ország reformjaiban, egy új világ építésében, az nem felejteti el soha ezt a hőskort. Jókai is olyan mélyet szippantott a „közéletiség” levegőjéből, hogy ez a sűrű oxigén örök lendületet adott életének. Reményt, eszményt, bizakodást, optimizmust.

Öltöztető história. Emlékezetből és múltból kell jövőt építeni. Jókai vallomása ez a történelmi tematikájáról és általában a történelmi regényeiről. Ez a aforisztikus, szellemes kifejezést Kazinczy Gábotról idézi: „A história a poézisnek nem guvernantja, hanem csak öltöztető szobaleánya.” A kulcsot kezünkbe adja maga az író. Így kell értelmeznünk reformregényeit, de minden történetét is. Poézis, költészet az ő anyaga, valósága, nem pedig a kozstüm, a történelmi, törökvilág vagy erdélyi világ, és az anekdotikus cselekmény, esetleg érzelmes szerelmes históriája. A meseíró nem egyszerű elbeszélő, nem krónikás, riporter, újságíró, jóval több annál. Eszméket fogalmaz meg, az élet poézisét, szebbik felét, magát a szépséget, az erkölcsi jót és igazat, a szabadság érzetét fejezi ki. Úgy érzi: nincs ennél méltóbb, realisztikusabb tárgy. Neki van igaza.

Mindig ugyanazzal az emberi apoteozissal foglalkozik, bármi legyen is a konkrét téma. Amikor a „magyar előidőkről” ír, amikor a „politikai divatokról”, amikor úgy érzi, volt magyar pogány hitvilág valahol „bálványosvár” körül és idejében, amikor a janicsárok dicsőségéről és végnapjairól szól „krónikás” hangon, megejtő történetírói nyelven, nincs más mondanivalója, mint az élet szépsége, folytathatósága, az örök emberi poézis. Kezdet és jövő, örök mozgás és folytatás. Ez a „ne mozduljon a föld” konokságának és a „mégis mozog a föld” makacságának nagy vitája, mely végigvonul Jókai egész művészetén, pontosabban, amely keretbe zárja világképét. A jövő álmódója ismeri a körülötte egyre jobban elvaduló valóságot, a szerencse, siker, versengés buktatóit. Figyelmeztetőn int, példázatot mond erről, rádöbbszent a modern Midászok, „aranyemberek” belső diszharmóniáira, az önkínzó boldogtalanságra, a veszélyekre, amit ki kell kerülni, megszüntetni, ha új utakra indul, új életet kezd az örök vándor, a menekülő vagy kereső ember. *A bujdosó naplójából* állandóan felidézi a kor s az ember kiirthatatlan nyugtalanságát, vállalkozó és utazó szomjúságát. „Nincsen maradásom. Vágyat érzek menni, menni-menni, elbujdosni. Embertelen, lakatlan pusztákon végigbarangolni, utat törni ijedős berkeken keresztül, vándorolni messze, messze kéklő hegycsoportok felé, sehoh meg nem állni, nem pihenni, mint kinek az idő drága, felkapaszkodni meredek hegyormok csúcsára s ismét lekúszni hallgatag sötét völgyek sűrűjébe, s ismét tovaemenni sietve, sietve! A távol helységek tornyait kerülni, hátra-hátránézve, mint tűnnek el egyenkint a láthatár alá, futni reggeltől estig, s ha elnyom az álom, repülni messze, hol az ég a láthatárra hajlik, honnan a felhők feljönnek, hova a csillagok leszállnak, s azokat is elhagyni, és mégsem érni el titeket soha, én lelkennek messze tűnt vágyai!”

A szépség kigyóvonala

„Az ideál-lét meghatározta a szépség kigyóvonalát; az élet ugyanazt ezerfelé hajtogatja, idomítja és az mindig szépségvonal lesz.” A szépség-vonal is képzőművészeti jegy. Állítólag Hogarth esztétikai programjából és technikájából vette. Hullámváz, amely végtelen, egyenes és hajlékony egyszerre. Mennyire megfoghatta Jókait a XVIII. század fordulójának barokk-rokokós eszménye, a rajzolatok, görbületek ábráiból kialakuló szép, a forma szemléleti gyönyör-

rúsége. Ebben valósíthatta meg azt, amit tapasztalat és fantázia egységének nevezett, árnyékokat és színeket vetített fel bennük, a „lélektani csomókhoz” (Eötvösről írta) kigyózott el ez a vonal. A végzet-akkordoktól, amely regényeinek, szerinte, kiinduló pontja a „változatosságokon” keresztül jutott el a békés, derűs megoldásokig. A szépség kigyóvonala húzódott végig a mezőkön, amelyek népdalokkal teltek, a bibliai és shakespeare-i fogantatású drámákon, élők és halottak sorsát fűzték egybe. A „képíró”, a festő Jókai már egy külön tanulmányt igényel.

JÓKAI MILTON CÍMŰ DRÁMÁJA

1.

A *szigetvári vértanúk* (1860) nagy és tartós közönségsikere után Jókai másfél évtizedig felhagyott a drámaírással. Élénk érdeklődést keltett tehát, amikor 1875/76 telén híre ment, hogy költőnk újra kezébe vette a drámaírói tollat s a Nemzeti Színház már készül is legújabb, *Milton* című darabjának bemutatására.

Az új mű megírására egy külső körülmény szolgált indítékkal. A történeti drámák újszerű rendezéséről elhíresült Meiningeni Udvari Színház európai vendégjátékai során fővárosunkba is ellátogatott, s 1875. november 3-a és 19-e között tizenhat előadást tartott a Gyapjú (ma Báthory) utcai pesti német színházban. A társulat tagjai közé tartozott egy Weilenbeck József nevű színész, aki annak ellenére, hogy elvesztette szemévilágát, nagy sikerrel alakított nemcsak epizód-, hanem főszerepeket is. A pesti származású Ludwig Barnay, a századvég német színjátszásának egyik kiemelkedő egyénisége, így emlékezett meg róla: „Sajátságos jelenség volt a megvakult Weilenbeck; a meiningeniek első vendégszereplései alkalmával hatalmas feladatokat (Shylock, Sixtus pápa, A képzelt beteg) bíztak rá, s ezeket vaksága ellenére is meg tudta oldani.”¹

A fővárosi sajtó élénk figyelemmel kísérte a meiningeniek előadásait, s a róluk szóló tudósításokban többek között azt is közölték, hogy Weilenbeck felkérte Jókait, írjon számára egy olyan darabot, amelyben egy vak ember szerepét játszhatná. A Hon november 16-án így írt erről: „Jókai Mór egy új színművön dolgozik, amelynek főalakja a hírneves angol költő, Milton leend. A mű megírására a meiningeni társulat egyik kitűnő tagja, Weilenbeck kérte fel. E férfiú már évek óta megvakult, de lelki ereje legkevésbé sem csorbult. Új és új tanulmányokat tesz, s legközelebb arra törekszik, hogy vak férfiakra vonatkozó szerepekből alkosson magának egy állandó repertoíret. Alakja, mely Egressyre emlékeztet s Lendvayéhoz hasonló előadása kiváló szereplővé teszik. Milton is ezen állandó alakjai közé tartoznék; Jókai ezen színművét Dux Adolf fordítja le német nyelvre.”

A sajtóközleményekből nem derül ki világosan, hogy végül is kinek az ötlete volt Miltont drámai hősként színpadra vinni. Annyi azonban bizonyos, hogy Jókai képzeletét megragadta a téma, sokoldalú elfoglaltsága ellenére² menten hozzáfogott kidolgozásához, s viszonylag gyorsan el is készült vele. A Hon 1876. január 25-én jelenti, hogy „a *Milton* négyfelvonásos drámájának írásával Jókai Mór a befejezéshez közelít”; február első napjaiban a Nemzeti Színház drámabíráló bizottsága a már kész darabot egyhangúlag elfogadta előadásra, a másolók február 8-ra elkészültek a sugókönyvvel is. Hamarosan megkezdtek az előkészületeket az előadásra. A rendezést — észrevehetően a meiningeniek stílusához közelítve — maga Szigligeti vállalta, a szerepeket a színház legjobb erőire (Ujházi Ede, Nagy Imre, Jászai Mari, Helvey Laura, Felekiné Munkácsy Flóra, Nádas Ferenc stb.) osztották ki, s a darabhoz Konkoly Miklóssal nagyzenekari nyitányt írtak.

A színrevitel munkájából — miként már az ötvenes években — Jókai ezúttal is kivette a részét. A sugókönyvből tájékoztató-magyarázó megjegyzéseket írt a szövegben előforduló angol szavakkal, történeti utalásokkal kapcsolatban, azonkívül a dialógust a színészi játékra vonatkozó utasításokkal egészítette ki. A siker érdekében történt az is, hogy március 29-én a Kisfaludy Társaságban, a következő napon pedig a Józsefvárosi Szabadelvű Körben felolvasa drámájának egy részletét, Milton és II. Károly nagy párbeszédét a III. felvonásban, s ezt A Hon április 2-1, vasárnapi számának tárcarovatában közzé is tette.

¹ Ludwig BARNAY: *Erinnerungen*. I. Band. Berlin 1903. 291.

² Egy napilapot (A Hon) és két folyóiratot (Üstökös, Igazmondó) szerkesztett. Az *élet komédiáinak* hírlapi közlése még javában folyt, de már hozzáfogott az *Egy az Isten* tervezéséhez; élénken részt vett a politikai életben, vezércikket írt, előadásokat tartott. Erre a megfeszített munkásságra súlyos anyagi gondjai kényszerítették.

Ilyen előzmények után került sor a bemutató előadásra 1876. április 3-án, bérletszünetben „szorongásig telt ház” előtt. Egyes drámatörténeti munkákban olvasható megállapítás, hogy „a darab bukásnak is beillő közepes hatást keltett”, vagy hogy „a színpadon nem tetszett”³ — rosszindulatú kitalálás. Jókait minden felvonás után kitapsolták, és két babérkoszorút nyújtottak át neki. Kétségtelen, hogy az ünneplés elsősorban személyének szólt — népszerűsége ekkor még alig csökkent —, de a drámát a kritika is eléggé kedvezően fogadta. Szóvá tették ugyan a darab gyengéit: a kettős cselekményt, a lélektanilag kevésbé indokolt fordulatokat, a hagyományos értelemben vett tragikum hiányát, viszont kiemelték egyes jelenetek feszült drámaiságát, a színes korrajzot, főként pedig a jambusokban írt színdarab költői nyelvét. Bukásról tehát szó sem volt. A *Milton* Pesten is, Kolozsvárott és más vidéki városokban is számos előadást ért meg, így többek között 1880-ban Paulay Ede újjárendezésében.⁴

Az utókor — mint Jókai drámáit általában — alig vette figyelembe a *Milton*t. Drámatörténeti kutatásunk gyengéit jellemzi, hogy mind a mai napig csak egy 1914-ben készült bölcsész-doktori értekezésben olvashatunk róla megbízható adatokat, többé-kevésbé helytálló ismereteket.⁵ „Igazi” irodalomtörténetíróink mindössze néhány sablonos, Gyulai Pál és társai szellemében fogant, elfogultan lekicsinylő megjegyzés formájában utaltak rá, a teljesség kedvéért felsorolt művek között. Zsigmond Ferenc „jelentéktelen műnek” bélyegezte, s ez volt Galamb Sándor, Szász Károly véleménye is.⁶ Valójában arra sem tartották érdemesnek, hogy figyelmesen elolvassák. Galamb Sándor például — aki pedig alapos dramaturgiai-színháztörténeti ismeretekkel rendelkezett, amit sem Zsigmond Ferencről, sem Szász Károlyról nem mondhatunk — nemcsak tévesen jelölte ki helyét a 70-es évek drámatörténetében, hanem még a darab cselekményét is pontatlanul, Jókai rovására elferdítve adta elő.

Nem vitás, hogy a *Milton* sok tekintetben elhibázott alkotás. Főleg a felépítés, a drámai szerkezet szempontjából alatta marad az ötvenes évek végén keletkezett Jókai-drámáknak, s egy mégoly szakavatott dramaturgiai kozmetikázás sem tudná mai színjátszásunk számára élővé varázsolni. Mindez azonban nem lehet ok arra, hogy kirekesszük az irodalomtörténeti kutatás köréből, amely a soha el nem érhető, de jogosan igényelt teljességre törekedve a kevésbé sikeres művek tanúságtételéről sem mondhat le. Így felfogva: a *Milton* korántsem „jelentéktelen”. Tanulmányozása nyomán bepillantást nyerhetünk Jókai írói műhelyébe: megfigyelhetjük forrásaihoz való viszonyát, megismerhetjük ez időbeli drámaírói módszerét, nem utolsósorban pedig újabb adatot kaphatunk arról a fordulatról, amely 1875 táján költőnk pályáján beállt.

2.

Jókai széles körű forrásanyag felhasználásával készítette el drámáját.

A XVIII. század végén hazánkban kialakult Milton-kultusz⁷ ugyan a reformkorban veszített intenzitásából, de a múlt század 60-as és 70-es éveiben, tehát éppen a Jókai drámáját megelőző időszakban, új erőre kapott. Az *elveszett paradicsom*nak Bessenyei Sándor készítette próza-fordítását 1866-ban, majd 1874-ben újra kiadták, és már készülöben volt Jánosi Gusztáv verses fordítása, melyből egy részletet 1873-ban a Budapesti Szemle közölt. Milton pályájáról Kisfaludy Zsigmond a Szépirodalmi Közlönyben tett közzé 1858-ban egy meglehetősen gyenge cikket a Mannheimben megjelent Milton-kiadás nyomán. Lényegesen jobb, tartalmasabb volt A. F. Villemain francia irodalomtörténész *Etudes de la littérature ancienne et étrangère* (1858) c. művéből vett „életrajzi vázlat”, amelynek fordítása kétszer is kiadásra került: 1861-ben a Hölgyfutárban, két évre rá pedig az Ország Tükré c. folyóiratban. S ugyancsak a 60-as évek elején olvashatta közönségünk első ízben magyarul T. B. Macaulay híres Milton-esszéjét, először a Sárospataki Lapokban Könyves Tóth Mihály, majd pedig a Pesti Naplóban Kazinczy Tituszné Beöthy Paulina tolmácsolásában.⁸

³ GALAMB Sándor: A magyar dráma története 1867-től 1896-ig. I. k. Bp. 1937. 60. — SZÁSZ Károly: A magyar dráma története. Bp. 1939. 142–143.

⁴ A *Milton* színpadi pályafutása még további kutatást igényel. Dux Adolf német fordítása nem ismeretes, valamint az sem, hogy Weilenbeck valóban felhasználta-e. A Hon 1876. április 9-én azt közölte, hogy „a *Milton* angol fordítását jogát Neville Mór tehetséges színész hazánkfiá kérte el, s ugyanő megkérte Jókait arra is, hogy az angol fordítás színpadra hozatala esetében Milton szerepét az angol és amerikai színpadokon ő játszassa”, de erről a fordításról sem tudunk semmit. Tisztázásra szorul Szinnyei József adata is (Magyar Írók V. k. 590.), amely szerint a *Milton*t Felbermann Lajos fordításában 1894. december 13-án egy londoni magánszínházban előadták. Erről az előadásról egyébként néhány budapesti újság is hírt adott.

⁵ VNUTSKO Berta: Jókai Mór drámai munkássága. Bp. 1914. 39–43.

⁶ ZSIGMOND Ferenc: Jókai. Bp. 1924. 268. — GALAMB Sándor és SZÁSZ Károly: i. m.

⁷ L. FEST Sándor: Angol irodalmi hatások hazánkban Széchenyi István fellépéséig Bp. 1917. 61–65.

⁸ Minderről részletesen I. SZIGETI Jenő: Milton *elveszett paradicsoma* Magyarországon. ItK 1970. 205–213.

Feltételezhetjük, hogy Jókai mindezt ismerte, sőt ennél jóval többet is. Milton műveinek valamelyik német nyelvű kiadásban nézhetett utána; annak nincs nyoma, hogy elmélyedt volna bennük, viszont a dráma egyik nagy hatású, látványos részletéből arra következtethetünk, hogy olvasott egy vagy több olyan munkát, amely Miltonnal kapcsolatos anekdotákat is tartalmazott.⁹ I. Károly halálraítélésével kapcsolatban — konkordanciákkal igazolhatóan — F. P. Guizot *Az angol forradalom története I. Károly haláláig* (fordította Fésüs György. Pest, 1866) c. könyvét, valamint F. Chr. Schlosser *Weltgeschichte* című, a maga korában rendkívül népszerű művének 15. kötetét használta; ez utóbbinak 1854-i kiadása megvolt Jókai könyvtárában.

A Milton megalkotásában azonban a legnagyobb segítséget Macaulay monográfiája, az *Anglia története II. Jakab trónra lépte óta* nyújtotta. Tudjuk, hogy a Világos utáni korszakban milyen nagy tekintélynek örvendett nálunk Macaulay: historikusaink, íróink (Kemény Zsigmond, Csengery Antal, Szalay László stb.) a történelmi ábrázolásban példaképüknek tekintették;¹⁰ a Magyar Tudományos Akadémia 1858-ban külső levelező tagjává választotta, s amikor 1859 decemberében elhunyt, Toldy Ferenc titkári beszámolójában mint „korunk első történetíróját” méltatta.¹¹ Az Akadémia adta ki az *Anglia történetét* is 1853-ban, Csengery Antal fordításában; kapos olvasmány volt, mert két évtized múlva újabb, „átnézett” kiadására került sor, amelynek I. kötete éppen 1875-ben jelent meg. Ez is megvolt Jókai tulajdonában (ma a Petőfi Irodalmi Múzeum őrzi), s gondos tanulmányozásáról nemcsak a dráma szövegében előforduló párhuzamos helyek nagy száma, hanem a könyv margóján található, Jókaitól származó bejelölések is tanúskodnak.¹²

Költőnk főleg II. Károly korának és udvarának ábrázolásában támaszkodott Macaulay művére. A nyegle Monmouth herceg — a király törvénytelen fia — és az udvaroncok alakját egészen úgy formálta meg, ahogyan Macaulay a léha cavaliereket jellemezte; a nagyobb hitelesség kedvéért még néhány, az akkori aranyifjúság körében divatos kifejezést, káromkodást is adott a szájukba. (Ezeket magyarázta meg a sugókönyvbe írt megjegyzésekkel.) De arra is találhatunk példát, hogy Jókai egyes szövegrészeket szinte szóról szóra vett át és szólatatott meg jambusokban. Macaulay pl. ezt írta: „A kéményadó különösen gyűlöletes volt. Az adószedőket rendszeren vádolák, hogy durván, sértőleg teljesítik népszerűtlen tisztókat. Mondták, hogy amint a kunyhó küszöbén megjelentek, ordítani kezdtek a gyerekek, s az öregasszonyok siettek eldugni cserépedényeiket. Olykor a szegény családnak egyetlen ágát is eladták.”¹³ Ebből a drámában ez lett:

„A földmives előre sir, ha látja
Udvarán belépni a publikánust,
Ki elmaradt kéményadó fejében
Utolsó szalmazsákját elviszi.”¹⁴

Jókai tehát számos megbízható forrásmunkát nézett át, ennek ellenére a *Milton* a történeti hűséget tekintve nagyonis egyenetlen alkotás. Jól érzékelteti a korviszonyokat, de már a főszereplők, elsősorban Milton életkörülményeivel, egyéniségével kapcsolatban alig felel meg az adatokkal igazolható történeti valóságnak. Főhősének megvakulását Jókai egy időre teszi I. Károly elítéltetésével (1649), holott az csak később, 1653 körül következett be; ugyancsak előbbre hozta Az elveszett paradicsom befejezésének időpontját is. Idősebbnek tüntette fel Borát (Deborah-t), Milton harmadik, 1652-ben született leányát: már a dráma elején, tehát 1649-ben felnőtt leány, akinek kezéért két lovag is versenyez, a királpárti Morton és a puritán Lambert. Az sem állja meg a helyét, hogy Milont II. Károly rendeletére a Westminster Abbeyben helyezték örök nyugalomra; 1674 novemberében a St. Giles Cripplegate templomban temették el, apja mellé, a Westminster Abbey-ben csak mellszobra és emléktáblája áll.

Ezek és a hozzájuk hasonló, itt nem említett időtévesztések, pontatlanságok az átlagos nézőknek valószínűleg fel sem tűntek, s a történelemben tájékozottabbak érzékenységet sem sérthették túlságosan, minthogy ezeknek a momentumoknak nincs szerkezeti funkciójuk;

⁹ A II. felvonásban Milton híve — a költő halálhírért költve — egy koporsóban csempészik ki lakásából a forradalmi iratokat, nehogy azok a restaurációval uralomra jutott királpártiak kezébe kerülhessenek. Az egykori anekdota szerint az ellenforradalom győzelme után rejtőzködni kényszerült Miltonnak *életét* mentették meg barátai egy temetési komédia megrendezésével; állítólag maga II. Károly is jót nevetett, amikor ezt később megtudta. (L. Alfred STERN: Milton und seine Zeit Leipzig, 1879. IV. k. 11.)

¹⁰ Vö.: A magyar irodalom története. IV. k. A magyar irodalom története 1849-től 1905-ig. Bp. 1965. 91–94.

¹¹ L. Akadémiai Évkönyv. X. k. 13.

¹² A forrásművek használatának egyébként nyoma van Jókai 14. számú noteszában, I. JÓKAI Mór: Följegyzések. II. k. Bp. 1967. 57–58.

¹³ I. k. 296–297.

¹⁴ III. felv. 351–354. sor.

a drámai történet szempontjából ugyanis teljesen közömbös, hogy Milton 1660-ban vagy 1666-ban fejezte be nagy eposzát, vagy hogy hol található a sírja. Két lényeges vonatkozásban azonban Jókai túlmúlt a költői szabadság megengedhető határán: Milton családi viszonyainak, valamint politikai felfogásának bemutatásában.

Az angol költő háromszor nősült. Első felesége, Mary Powell, egykorú források szerint „vig életet hajhászó, fejeskedő” teremtés volt, s eleinte sehogy sem tudott a nálánál 16 évvel idősebb, komoly, sőt nehézkes természetű férjével összeférni. Ezért az esküvő után hamarosan visszaköltözött szüleihez, s csak néhány év múlva tért vissza Miltonhoz. Ebből a házasságból három leánygyermek származott, s a legfiatalabbnak, Borának születése az anya életébe került. 1656-ban Milton egy Katharine Woodcock nevű 28 éves, szelíd lelkű árvalányt vett feleségül, aki azonban — ugyancsak gyermekágyban — két év múlva meghalt. Emlékét a költő egy szép szonettben örököltette meg.¹⁵ A vak költő 1663-ban ismét megnősült; harmadik felesége, a nálánál 30 évvel fiatalabb Elisabeth Minshull, jóval túlélte őt.

Mármost Jókai csak egy feleséget szerepeltet drámájában, Lady Milton néven, aki egy-egy vonásával halványan emlékeztet a három történetileg hiteles asszonyra — Katalinnak hívják, mint a másodikat, ő sem érti meg férje nagyságát, mint kezdetben az első, s végül ő is túléli Milont, mint a harmadik — egyébként azonban teljes egészében fiktív személy. Hiú, kép-mutató, babonás — sőt romlott teremtés: Mortont szereti, s ennek sugalmazására arra is kapható, hogy vádat emeljen férje és Bora ellen. Voltaképpen még gyilkos is; amikor ugyanis a költő megtudja, hogy neje hűtlenné lett, belehal a váratlan családásba.

Mondanunk sem kell, hogy Milton ilyen természetű családi konfliktusáról mit sem tud a történelem, mint ahogy halála is egészen más körülmények között következett be: súlyos köszvénybaja vitte sírba. De ennél is meghökkentőbb Milton politikai szereplésének eltorzítása. Jókai valamennyi forrásból meggyőződhetett arról az egyébként köztudomású tényről, hogy drámahőse odaadón szolgált a puritán forradalmat, harcos híve volt Cromwellnek, az európai közvéleményt felvilágosító latin nyelvű értekezéseiben, röpirataiban szenvedélyes ékesszólással hirdette I. Károly kivégzésének, mint az angol nép érdekében történt szükség-szerű intézkedésnek, a törvényességét. Ezzel szemben a dráma első felvonásában Milton és Cromwell a Jóság és Gonoszság testet öltött képviselőiként kerülnek egymással szembe — amaz, mint humanus békeapostol, aki vonakodik a parlament halálos ítéletét kézjegyével ellátni, mert szerinte a kiontott királyi vér bemocskolja a szabadság szent ügyét, ez pedig mint „a nagy tettető”, aki vérszomjas radikalizmusát kegyes frázisokkal igyekszik álcázni, bibliai idézetekkel igazolni. Igaz, hogy Cromwell alakjának negatív megítélésében Jókait egyes külföldi történétírók — így elsősorban Villemain — állásfoglalása befolyásolhatta, de Milton forradalomellenességéről sehol sem olvasható, úgyhogy a két államférfiú ilyen sarkított szempontú beállítása — akárcsak Milton családi tragédiája — nagy mesemondónk elszabadult képzeletének terméke, nyersebben megfogalmazva: meghamisítása a történeti igazságnak. Ezért a kisiklásért nem kárpótol az, hogy egyébként Jókai helyesen emelte ki Milton gondolatvilágából a népfenség elvét, a vallási toleranciát, a fejedelmi önkény elítélését.

A *Milton* nem az egyetlen műve Jókainak, amelyben figyelmen kívül hagyta a történelmi hűség követelményét. Meggyőződéssel vallotta, hogy a költő még a közismert történeti adatokhoz sem tartozik ragaszkodni. „Nem ismerem el azt a kötelezettséget, hogy a regényíró a historikus nézeteinek a maga alkotásait alárendelni tartozzék. A műzsák közül egyedül Clio az, aki nem szent” — jelentette ki az *Egy az Istenhez* írt jegyzeteiben, s még látni fogjuk, hogyan függött össze ez a művészileg alig igazolható nézete a *Milton* esetében szindarabjának struktúrájával és eszmeiségével.

3.

Az ötvenes években írt „nagy” drámái közül Jókai a *Manlius Sinistert*, a *Könyves Kálmánt* és a *Dózsa Györgyöt*, „történeti szomorújáték”-nak, a *Dalmát* és a *Szigetvári vértanúkat* pedig „szomorújáték”-nak nevezte. Viszont a *Milton* műfaji jellemzésére következetesen a puszta „dráma” terminust használta, minden közelebbi megjelölés nélkül. Nyilván jelezni akarta, hogy ez a műve régebbi drámaírói gyakorlatától eltérő koncepció szerint készült.

Valóban, a *Milton* nemcsak szerzőnk drámaírói pályájának, hanem az egész korabeli magyar drámairodalomnak egyik legsajátosabb darabja. A XIX. század első felében nálunk kialakult dramaturgiai szabályok a kiegyezés korában változatlanul érvényben voltak. „A költő cselekvő embereket akar felléptetni, magokkal és egymással küzdőket” — írta Vörösmarty 1837-ben *Elméleti töredékek* c. dramaturgiájában, s ugyanezt az elvet hirdették — szinte azonos megfogalmazásban — a Világos utáni évtizedek írói, kritikusai. Íme néhány példa: „Elmondám mind

¹⁵ L. John MILTON: Versek. Bp. 1958. 71.

a három nemét a drámai érdeknek. Mindenikre okvetlen szükséges, hogy a főjellem cselekvő legyen.”¹⁶ „A hős csak cselekvő jellem lehet.”¹⁷ „A drámai forma erős törekvésű hőst és küzdelmet föltételez; e nélkül a legkiválóbb hős sem lehet drámai.”¹⁸ A cselekvő hős posztulátumához kapcsolódott azután a drámai szerkezet ama törvénye, amely szerint a főhős küzdelmeiből fakadó egységes cselekmény öt egymásra épülő részre (felvonásra) tagolódik: az expozícióra, a fokozatosan élesedő bonyodalomra, a küzdelem csúcspontjára, az ún. sorsfordulatra és végül a megoldásra — tragédiában a katasztrófára, színműben, vígjátékban az ellentétek megnyugtató kiegyenlítésére. A drámai építkezésnek persze volt egy sereg más törvényszerűsége is, de a cselekvő főhős és a fokozatosan kiteljesedő egységes cselekmény elvét tartották a legfontosabbnak s alkalmazták a gyakorlatban.

Jókai ezeket az elveket sem respektálta. Ismerte Milton utolsó nagy művét, a *Samson Agonistes* (*A küzdő Sámson*) című, Szophoklész stílusában írt drámai költeményét — a szindarabban történik is rá célzás —, s természetesen tudta azt is, hogy a mindenéből kifosztott, Delilától megcsalt és elárult, szemérvilágát veszített és rabságra vetett bibliai hősen az angol költő bizonyos mértékben önmagát rajzolta. Ezt a kézenfekvő analógiát fel is használta: drámájában Milton sorsa több ponton emlékeztet Sámsonéra (főleg Lady Miltonnal kapcsolatban), de csak a sorsa — jelleme távolról sem! Egyéniségéből éppen az hiányzik, amit az angol drámai költemény már a címben is hangsúlyozott: a küzdeni akarás. Milton Sámsona azáltal kelt fenségesen tragikus hatást, hogy fellázad sorsa ellen, bosszút esküszik megrentői ellen és saját élete árán is elpusztítja őket. Jókainál szó sincs ilyesmiről. Az ő Miltonja már a darab elején mint megtört, félig vak férfi botorkál be a színpadra; ereje megfeszítésével ugyan megkísérli, hogy megakadályozza I. Károly kivégzését, de vereséget szenved Cromwellel szemben, a vele folytatott eredménytelen vita végén ajultan esik össze, s az izgalom következtében végképp megvakul. A következő, tizenegy évvel később játszódó három felvonásban az — saját szavai szerint — „egykor hős, láng, fény” Milton helyett már csak a „vak, koldus, beteg” költőt láthatjuk a színen, aki a maga alkotta költői világának csigaházába visszavonultan szeretné hátralevő napjait leélni, kis kertjének rózsái között vagy szobájában üldögélve házi orgonája mellett, amelyen Bora leánya Clemens Marot zsoltár-dallamait szólaltatja meg. Sorsával tökéletesen megbékélt, szikrája sincs benne a gyűlöletnek, nemhogy bosszúterveket kovácsolna. Nem rajta múlik, hogy ki kell lépnie ebből az idilli magányból, ellenségei kényszerítik erre újra meg újra, s hogy végül ezek megszegyenülnek, barátainak és leányának köszönheti — ő maga semmit sem tesz önmaga érdekében, sztoikus nyugalommal tűri a megpróbáltatásokat. Hősiessége nem cselekvésben, aktív kezdeményezésben, hanem abban az erkölcsi szilárdságban nyilvánul meg, amellyel a reáüldülő csapásokat méltósággal, elvei feladása nélkül elviseli, és abban a bátorságban és szellemi fölényben, amellyel az ellene emelt vádakkal szemben védekezik. Más szóval: Jókai drámájában nem a vak Sámson, hanem a vak Jób története ismétlődik meg a XVII. századi Anglia történeti körülményei között.

Milton jellemének ilyen felfogásában és ábrázolásában több körülmény is közrejátszott. Macaulay szerint „Milton szellemének ereje úrrá lett minden megpróbáltatáson. Sem a vakság, sem a közsóvny, sem a nélkülözés, sem a családi bajok, sem a politikai csatlódás, sem az üldözöttség, sem a mellőzés nem tudták megzavarni nyugodt, fenséges türelmét. Balvégzetét tűrő állhatatossággal, a kísértést, veszélyt lenéző fennkölt megvetéssel viselte el” — s ez a szép jellemzés láthatólag mély benyomást gyakorolt Jókaira. Nem véletlenül. A bátran kezdeményező, igazának védelmében ellenségei harcara kényszerítő hőstípus, amelyet Kemény, Gyulai és társaik nemcsak a tragédiában, hanem minden komoly drámában megköveteltek, teljesen idegen volt Jókai írói alkatától. „Alakjai — ha egyáltalán elbuknak — vértanúk, s arról, ami legtöbbször a tragikum kihozzantója: bűnről, kötelességek közötti örlődésről, végzetes tévedésről velük kapcsolatban szó sem eshet. Jókai a maga tragikum nélkülségével sajátos, magányos jelensége korának” — mondja Nagy Miklós,¹⁹s megállapítását Jókai régebbi drámái is igazolják.

S figyelembe kell vennünk azt is, hogy egy vak ember esetében a passzivitás bizonyos fokig szükségszerű következménye a testi fogyatékoságnak. A látás érzékelésünk legmagasabb rendű eszköze, megromlása vagy teljes hiánya nemcsak mozgás- és tájékozódóképességünket korlátozza, hanem bizonyos mértékben a jellemet is deformálja: bizonytalanná, visszahúzózóvá, féltékeny-félszeggé tesz. Azt kell tehát mondanunk, hogy amikor Jókai Weilenbeck kérésének teljesítésére vállalkozott, eleve le kellett mondania arról, hogy egy „igazi”, tetterőtől duzzadó drámai hőst vigyen a színpadra, s azzal is számolnia kellett, hogy egy világtalan vagy egy világtalan alakító szereplő a színészi kifejező eszközök egy részét (mozgás, mozdulat, arcjáték) csak kis mértékben használhatja. Ebben a vonatkozásban Jókai nagy találatkonysággal

¹⁶ KEMÉNY Zsigmond: Eszmék a regény és dráma körül. Élet és Irodalom. Bp. 1971. 202.

¹⁷ GYULAI Pál: Szigligeti Diocletian c. drámájáról. Dramaturgiai dolgozatok. I. k. Bp. 1908. 99.

¹⁸ SZIGLIGETI Ede: A dráma és válfajai. Bp. 1874. 177.

¹⁹ NAGY Miklós: Jókai. Bp. 1968. 138.

Járt el: Milton szerepe szinte kizárólag lírai jellegű monológokból vagy hozzá intézett kérdésekre, felszólításokra adott hosszabb, monológszerű eszmefuttatásokból áll, amelyet egy helyben ülve vagy mozdulatlanul állva lehet és kell elmondani. Az a situáció, amelyet Munkácsy Mihály örökített meg *Milton* c. festményén, lényegében Jókai színműírói fantáziájában már három évvel a kép keletkezése előtt kialakult.

4.

A főhős passzivitása messzemenő következményekkel járt a drámai cselekmény kialakítását és felépítését illetően.

Félt, hogy egy, a Milton személyéből kiinduló küzdelem hiányában nem sikerül kellő drámai feszültséget teremteni, s a darab — a négy felvonáson keresztül szinte mozdulatlan-ságra ítelt főszereplő szájából elhangzó még oly szép, gondolatokban és érzelmekben gazdag szavatok ellenére — vontatottá, egyhangúvá válik.

Ezt Jókai mindenképpen el akarta kerülni. Abban a dramaturgiai vitában, amely a „költői hatás” és a „színi hatás” hívei között a reformkorban kibombant, s melynek hullámai még a kiegyezés körüli esztendőkhöz sem ültek el teljesen,²⁰ Jókai elméleti írással nem foglalt állást, de drámaírói gyakorlata nem hagyott kétséget afelől, hogy alapvető, a drámai műnem lényegéhez tartozó fontosságot tulajdonított a színszerűségnek. Erre ösztönözte már a légkör is, amelyben élt: felesége ünnepelt színésznő, legjobb barátja, Szigligeti, a maga korának leg-sikeresebb drámaírója, dramaturgia és rendezője volt; jó viszonyban állt a többi színésszel is, rendszeresen részt vett a Nemzeti Színház életében, munkájában, szinte külső tagnak számított. Darabjait mindig a színpadra szánta, a közvetlen siker érdekében felhasználta a színészi játék és színpadi rendezés nyújtotta hatáselemeket; irodalmi becsvágygal készült komoly drámaiban is messzemenőn figyelembe vette az átlagos nézőközönségnek azt az igényét, amely egy színdarabtól elsősorban érdekesítő, izgalmas fordulatokban bővelkedő látványos cselekvést várt. „Drámánál a színpadi hatás parancsol” — jegyezte meg a *Szép Mihály* színpadi változatával kapcsolatban.²¹

A színszerűség parancsának engedelmessé vált a *Milton* megírásával is, mégpedig oly módon, hogy a vak költő életútját egy olyan történet keretében vitte színre, amely megítélése szerint alkalmasnak látszott magas hőfokú drámai atmoszféra kialakítására, a drámai érdek felkeltésére, ébrentartására, sőt fokozására is. Bora ugyanis kijelenti, hogy nem megy addig férjhez, míg atyja él, s az erőszakos, lelkiismeretlen Morton mindent elkövet, hogy a költő elpusztuljon. Fellázítja ellene a csöcseléket, majd forradalmi iratok rejtegetésének vádjával a Towerbe hurcoltatja, s mikor így nem ér célzt, azt a tervet eszeli ki, hogy elcsábítja Lady Milont, arra számítva, hogy Milton nem fogja neje hűtlenségét túlélni. Bora leplezi Morton kétszínűségét, mire ez ráveszi az asszonyt, vádolja be Milont és leányát, hogy bűvös, telepátiás kapcsolat van kettejük között: Milton vaksága ellenére is „lát”, következésképpen csalárd játékot űzött a királlyal, amikor az — kilitét fel nem fedve — őt Bora és az udvar jelenlétében a Towerban kihallgatta. II. Károly azonban nem lát világosan az ügyben, és istenítéletre bízta annak eldöntését, valóban bűnös-e Milton. Morton és Lambert lovagi párbajt vívnak, amelynek során Morton elesik; Milton tehát győztesen kerül ki az ellene szőtt cselszövényből — de ő is meghal, amikor meghallja, hogy felesége zokogva borul Morton holttestére.

Ez a bonyodalom azután szinte magától kínálta a színpadi hatáskeltés optikai-akusztikai eszközeinek felhasználását. Van is a darabban zajongó tömeg, áltemetős, égő háztető, harangzúgás, zsoldáréneklés orgonakisérettel, szimbolikus fényhatások és i. t. A látványosságok az utolsó felvonásban érik el csúcspontjukat: tanúja vagyunk Morton és Lambert párviadalának. Magát a lovasküzdelmet ugyan nem látjuk, ez a színpad mögé képzelt virtuális porondon megy végbe, s lefolyásáról csak a háttérben felállított emelvényen ülő nézősereg megjegyzéseiből, felkiáltásaiból értesülünk. De a párharc előkészületei és következménye nyílt színen történnek: Morton és Lambert lovon vonulnak be a színpadra, hogy ott a harcbíró előtt mondják el az ordáliák szertartásában előírt esküszöveget, a viadal befejeztével pedig a szolgák gyászszene kíséretében hozzák be Morton holttestét.

Mai ízlésünk számára persze idegen, visszatetsző ez az alrendű színpadi romantika elnyűtt motívumaiból szőtt és a színi hatás külsőséges eszközeivel felcifrázott cselekmény, de a maga korában senki sem ütközött meg rajta. Sőt — a közönség nagyobbik fele tetszését lelta a melodramai stílusban, az operaszerű tablókban, a színház pedig igyekezett ezt az igényt kielégíteni. De Weilenbeck is számíthatott ilyesmire, hiszen tudjuk, hogy „a meinigeniek színpadi képein a festői fantázia uralkodott a dramaturg képzelete fölött”.²²

²⁰ L. A magyar irodalom története III. k. A magyar irodalom története 1772-től 1849-ig. Bp. 1965. 393–394. — KOVÁTS Kálmán: Fejezet a magyar kritika történetéből. Bp. 1963. 240–246.

²¹ L. *Szép Mihály*. Jókai Mór összes művei. Regények 32. k. Bp. 1964. 307.

²² PUKÁNSZKY KÁDÁR Jolán: Színészeti lexikon. Bp. 1930. I. k. 541.

A színpadi hatást szolgáló részletek beszövéseivel a *Milton* szerkezete egészen sajátos, bonyolult, a hagyományos dramaturgiai szabályoktól eltérő formát öltött, amennyiben a bonyodalom két egymástól nagyon is eltérő eseménysorra bomlott.

A darabban — a témának megfelelően — Miltoné a főszerep. Ő áll az események középpontjában, vele és érte történik minden — de csak kis mértékben az ő aktív közreműködésével. Az első felvonásban, amely expozíció is, de egyben önálló egységet alkotó befejezett kis dráma, s amelyben Milton meg némi aktivitást fejt ki Cromwellel szemben, valóban ő a főhős a fogalom dramaturgiai értelmében is, de ez a funkciója a 11 évvel később, új környezetben, egy sereg új szereplővel játszó három felvonásban elhalványul. A vezetéset a szenvedélytől izzó Morton veszi át, ő irányítja szövetségeseivel (Lady Milton, a király és az udvaroncok) együtt a küzdelmet Milton hívei (Bora, Lambert) ellen — az összeköttetésnek Milton csak passzív résztvevője, mintegy a tét, amelyért a harc folyik; funkciója nem sokkal több, mint a rezonőr, aki lírai reflexióival kommentálja a kialakult helyzetet. És a cselekménynek kettős jellege hangulatban is, stílusban is kifejezésre jut. A Milton-központú jelenetsorban az irodalmi elemek (magas eszmeiség, lírai pátoz) dominálnak, viszont a Morton-központú részekben a színszerű mozzanatok uralkodnak, úgyhogy azt is mondhatjuk, hogy Jókai egy költő és egy színszerű dráma egybeolvasásával szerkesztette meg a *Milton*-t.²³

Fentebb említettük, hogy a történeti igazság meghamisítása összefüggésben állt a dráma struktúrájával. Ez utóbbinak ismeretében most már kitérhetünk erre a kérdésre is.

Jókai egy alkalommal úgy jellemezte írói módszerét, hogy műveit előzőleg fejben képzele el, s csak azután fog hozzá annak megírásához.²⁴ Nyilván a *Milton* is ilyen előzetes terv szerint készült, s költőnk már eleve eldöntötte, hogy darabjában a címszereplő megpróbáltatásainak végére a halál fog pontot tenni. A színpadi halál mindig nagyon hatásos jelenet, egyben hálás színészi feladat is. De hogyan haljon meg Milton? Betegség csak regénybe illik, drámában a halálnak váratlanul, meglepetésszerűen kell bekövetkeznie. Tör, méreg, öngyilkosság — a romantikus drámák kedvelt motívumai — túlságosan merész eltérés lett volna a valóságtól, erre még a Clio tekintélyét semmibe vevő Jókai sem vállalkozott. Vak ember nem is párbajozhat. Maradt tehát egy heves lelki megrázkódtatás, amely az amúgyi betegekedő, idős költőt megöli: egy szívéhez közelálló személyben való csalódás, szerelmi bánat, egyfajta „Liebestod”. Ez a megoldás, ha messze esett is a valóságtól, még mindig bírt némi valószínűséggel. A sovány életrajzi adatok felnagyításával ki kellett tehát találni a hűtlen feleség, Lady Milton alakját. De miért csalta meg az asszony derék, kiváló férjét, aki gyengéd szeretettel veszi őt körül? Mert nyomasztja őt Milton magasabbrendűsége, szellemi fölénye; mert kacér és hiú, s imponál neki egy lovag, egy lord, a királyi udvar egyik emberének közeledése, s nem eléggé eszes, hogy észrevegye Morton csalárságát. (Önkéntelenül is Madáchra kell gondolnunk, a prágai színré Az ember tragédiájában.)

Bora ugyan nem költött személy, de meg kellett változtatni életkorát: Morton egy gyermek iránt nem gyulladhatott volna olyan végzetes szerelemre, és csak egy felnőtt, kellő életpaszlatokkal rendelkező leány tudhatta a lovag álnokságát leleplezni, ami viszont egy újabb vonással járult hozzá Lady Milton jellemének kialakításához: az asszony most már bosszúból is követte Morton tanácsát, amikor Miltonnal együtt Borát is bevádolta a királynál. Morton pusztulása a költői igazságszolgáltatás elvéből következett, de halálának módja lehetőséget nyújtott Jókainak arra, hogy Milton látványos körülmények között, az udvar jelenlétében, melodramai tablóban fejezze be életét.

Folytathatnánk a dráma szövédékeinek felbontását, a motívumok összefüggésének elemzését, de már az elmondottakból is kitetszik, hogy Milton halála és családi körülményeinek meghamisítása Jókai színszerű képzeletének logikus folyománya volt.

De mivel magyarázhatjuk Milton politikai jellemének eltorzítását?

5.

Milton természetesen kiváló jellem: emelkedett gondolkodása, a megpróbáltatások során tanúsított türelme, erkölcsi bátorsága, állhatatossága tiszteletet ébreszt ellenfeleiben is. Egyfajta látnoki képességről is tanúságot tesz, amikor megjósolja a hetvenkedő Monmouthnak,

²³ A kéziratban és az annak alapján, olvasásra szánt kiadványban a dráma költői és színszerű részlei egyensúlyban vannak. De már az előadásban — szinte magától értetődően — az arány ez utóbbiak javára tolódott el. A kézirat, a sűgőkönyv és a rendezőpéldány összehasonlításából kiderül, hogy a Nemzeti Színház előadásában az eredeti szövegnek kb. egy harmadát, főleg a lírai jellegű részeket — Jókai beleegyezésével — kihagyták. Erdemes e tekintetben a Vasárnapi Újság cikkét idéznünk, amely Jókainak a Kisfaludy Társaságnak tartott, tanulmányunk elején már említett felolvasásáról így számolt be: „Éljenezés közben Jókai Mór lépett a felolvasó asztalhoz, *Milton* c. tragédiájából olvasott föl azon részletet, mely lekevesebb színszerűséggel bírván, a darab előadásakor ki fog hagyatni. Az a jelenet ez, melyben a vak Milton a királlyal beszél nem tudván, ki áll előtte.” (Vasárnapi Újság, 1876. 14. sz. 219.)

²⁴ JÓKAI Mór: Negyven év visszhangja. Jókai Mór összes művei. 100. k. Bp. 1898. 122.

hogy miként annyian mások az angol élet nagyjai közül (Essex gróf, Norfolk herceg, Arundel gróf stb.), ő is vérpadon végzi be életét, de ettől eltekintve nincs benne semmi rendkívüli, alapjában véve nem tartozik az eposzias méretűvé felnagyított Jókai-hősök sorába. Ahogy őt a második felvonás első felében egyszerű otthonában családja körében üldögélve vagy kertjében rózsái között látjuk, egy jóságos, békés, ábrándjainak élő átlagos polgárember benyomását kelti bennünk; sajátos módon költői zsenialitása sem kapott Jókai tollán kellő hangsúlyt. A dramaturgiailag központi szerepet játszó hősiesség mellett egyéniségének fő jellemző vonásaként Jókai a nép iránt érzett lángoló szeretetét emelte ki. Amikor első ízben lép a színré, szavait Lamberthez intézve így mutatkozik be:

...Szólj, mit csinál a nép?
Lángol még a szabadságért?
Megértették utolsó művemet?
Tetszett nekik? nem keltett rémülést
E vakmerő szó: a király is ember!
Nem Isten mása! És nem földi Isten!
Ember, akinek földön bírása van!
Látom, miként sápadt el féltiben
Az udvaroncok hízogó csoportja!
S szeretném látni, hogy hevült a nép!
Nagylelkű nép! Dicső angolom!
Ha feltalálnád egykor nagy lelkesedtet!
Oh hunyva tartanám két századig
E két szemem, hogy akkor lássalak,
Minőnek mostan álmaim mutatnak.

S a második felvonásban — már végleg megvakultán — megismétli ezt a gondolatot:

Oh mennyi szépet látok a sötétben!
Ujjá szülött dicsőséges hazát,
Melynek kicsinyje, nagyja kézzorozva
Közös boldogságunkon fáradoz.

A nép javának, szabadságának szolgálata a békés fejlődés eszméjével fonódik egybe. Amint már láttuk, Milton elitéli a véres forradalmat, nem hajlandó aláírni I. Károly halálos ítéletét. Cromwellnek arra a megjegyzésére, hogy hiszen ez végtére az ő munkálkodásának is az eredménye, ezt feleli:

Nem az én művem! Én nem ezt akartam.
.....
Ha én merészen védtem népemet,
És a szabadság örök jogait,
Nem gyújtogattam bősziált szenvedélyt.
A költői ihletét, mit isteni
Sugallat oltá be szívébe,
Ki venné tomboló vad szenvedélynek?
Szabadságot hirdettem, mely fejet
Emel, ahol a szolga hizeleg,
Nem féktelen dühöt, mely rátapos
Annak fejére, aki elbukott.
Én gyáva nem vagyok. Nem rettegek
Én sorsomért. De rettegek hazámért.
Ez nem szabadság, mi itt irva van,
Ez csak megfordított rabszolgaság.
Nem küzdtem én azért, „egy” zsarnok ellen,
Hogy „milliót” ültessen a helyébe.²⁵
Ha bakónak pallosát a nép
Fogadja zsoldba: ő az én zsarnokom!
A pallos ellen vívtam én a szónak

²⁵ Az idézőjelbe tett „egy” és „millió”, a zsarnok és rabszolga ellentétének kiemelése megint csak Madáchot juttatja eszünkbe.

Hatalmával. És százszor jaj nekünk,
Ha a szabadságnak nincs már egyéb
Jó fegyvere, mint pallos, lánc, s a vérpad.
Ugy Isten hozzád szép ábrándvilágom!

A II. Károlylyal folytatott párbeszédben azután azt is megmondja Milton, hogy mi az, ami a népet boldoggá teheti:

Baj van; igen sok: érzem és tudom,
De azt fegyver nem orvosolja meg.
Nem belzavargás, béke kell nekünk.
Hazánknak van két kincsesbányája még
Kifogyhatatlan és újra megtelő.
Egyik a munkás izzadó tenyér,
Másik a tettvágyó észérő.
E fegyverekkel ur lesz egykoron
A félvilágon. Mással önmagán sem.

Már ennyiből sem nehéz felismerni, hogy a színpadon életre keltett Milton modelljét kibem kell keresnünk. A családja körében békésen éldegélő angol költő élénken emlékeztet a szelíd, legszívesebben otthon tartózkodó, svábhegyi villájában kertészkedő s költői világába merült Jókaira. Ami pedig politikai nézeteit illeti, ezek teljes egészükben egybevágóak Jókai elveivel, felfogásával. „Szent hivatása a költőnek a nép szívében oly szenvedélyeket fölkelteni, mik fölébrednek, nem hálnak el soha, hanem átszállnak apáról fiúra s későn vagy korán, lángra gyújtják az életet”; „Imádjátok a népet! Isten főséges arcát nem egyes emberek, hanem népek hordják” — írta Jókai 1849-ben, s „Ideál maga a magyar nép” — mondta 1895-ben a Vigadóban rendezett díszünnepélyen, és e két dátum között kifejtett félszázados munkásságában tucatjával találhatunk hasonló kijelentéseket. Ismeretes az is, hogy az „égből jövő” és a „föld alól jövő” forradalom megkülönböztetése, ez utóbbi elítélése s vele szemben — mint a nép felemelkedésének biztosítéka — a béke és a munka dicsőítése erős hangsúlyt kaptak a 70-es évek regényeiben és publicisztikájában. 1867-ben jelentette ki egyik országgyűlési beszédében, hogy „Magyarországnak... évtizedekig az iparosok, kereskedők, földmivesek és néptanítók országának kell lenni, és nem a katonák és hadvezérek országának”, s ezt az elképzelését nyomatékosan megismételte 1875-ben, röviddel a *Milton* megírása előtt, *Forradalom alatt írt műveinek* utóhangjában: „A jelen kor a nyugodt alkotás, a békés kifejlődés aerája. A jelen nemzedék feladata csendes munkával építeni a múltnak romjai helyébe; se társadalmi, se politikai forradalom nem létezik ránk nézve.” S tegyük hozzá, hogy Jókai vallásos toleranciája is hangot kapott Milton tirádáinak egyikében. A Towerban lefolyt kihallgatásának során II. Károlynak arra a provokatív, Milton államellenes érzületét leleplezni akaró kijelentésére, hogy a fennálló rendszerben a vallásszabadság is veszélyben forog, a költő így reagált:

Jó barát! Engem meg nem indít ez.
Hogy énekeljék a liturgiát?
Az ostyát ülve vagy térden fogadják?
Nem vallás annak, ki a Teremtőt
Hatalma és szerelme végtelen
Világában tanulta meg imádni.
Az én vallásom nem uralkodik,
Az csak szeret, jótessz és megbocsát.
Mi gondom nékem a templomok bajára?
Adjatok iskolát a népnek: zsup földéllel,
Ott megtanul jó lenni és kibékül.

Aligha kétséges, hogy Jókai azért színezte át Milton valóságos politikai felfogását, mert drámájában saját, legszemélyesebb nézeteiről akart vallani. S ezt a szubjektívizmust még más vonatkozásban is megfigyelhetjük.

A *Milton* tíz hónappal a fúzió létrejötte után keletkezett, vagyis abban az időpontban, amikor Jókainak a közéletben szerzett keserű tapasztalatok nyomán kialakult válsághangulata már úrrá lett kedélyén.²⁶ A rezignáció jelei ugyan már előző műveiben (*A szerelem bolondjai*,

²⁶ A válsághangulat okairól és következményeiről részletesen I. SÖTÉR István: Jókai pályafordulata (a Rab Ráby). Romantika és realizmus. Bp. 1956. 467–549.

Az aranyember, Enyém, tied, övé) is fel-feltűntek, de a *Milton* nemcsak részleteiben, hanem teljes egészében a kiábrándulás, az illúzióvesztés légkörében készült. A dráma Jókai legpezzsimisztikusabb műve. A vak Milton dramatizált élettörténete a csalódások sorozata: Milton csalódik a Cromwell vezette forradalomban, csalódik feleségében és a királyban (ez utóbbiban azért, mert megaláztatónak érzi, hogy istenítélet döntsön sorsáról), és csalódik a népben. A népuralom veszélyére már abban a monológban történt célzás, amelyben Milton az „alulról jövő” forradalmat elítélte. A második felvonásban Flye, a költő orvosa és barátja így jellemzi a restauráció után előállott helyzetet:

Ez a dicső nép, akinek jogát [ti. Milton]
Egy életen át védte és mi hévvel?
Miatta a munkában megvakult!
Már elfeledte régi érdemeit;
Sőt bűnül rója mindazt fel neki.
Ugyanazon mob, mely Károly király
Haláláért ordita egykoron,
S addig dörömbölt háza ajtaján,
Míg halálítéletét aláírta,
Most minden éjjel a falára írja:
Ez is Károly királynak gyilkosa!

A nép ingatagsága Miltont mélyen elkészeríti. Amikor a házat megostromolni készülő tömeg zaja már a távolban felmorajlik, fájdalmas panaszban tör ki, s hiába próbálja őt Lambert megnyugtatni, hogy nem „az” a nép kívánja vesztét, amelynek felszabadításáért küzdött — rádőbben, hogy a „nagyilekű”, „dicső” nép nincs már:

Elmult az, meghalt. Régi Sparta népe,
Dicső, szabad celtái Ossiannak!
Mind voltak és elmúltak. Nincsenek már,
Ez, akit ellenem huszitanak,
Ez a phaeákok népe: a helóták,
A nép, ki megtagadta Mózesét
S helyette Thammuzt siratja meg.

És ez a pesszimista hangulat beárnyékolja még az utolsó jelenetet is, mégpedig nemcsak azért, mert a főhős is meghal, az ellene indított hajsza mégis csak sikerült, a költői igazságszolgáltatás csak részben megnyugtató. Érdemes e tekintetben a dráma végét a *Mégis mozog a föld* befejezésével egybevetni. A szituáció majdnem azonos a két műben: Jenőy Kálmán is, Milton is egy jövőbe tekintő, prófétai ihletésű monológban búcsúzik az élettől. Jenőy abban a tudatban hal meg, hogy küzdelme nem volt hiábavaló: a józsefvárosi temető dombján állva feldereng előtte a jövő biztató képe: a pompás főváros, palotáival, a tudomány és a művészet csarnokaival, a haza javára munkálkodó nép s a diadalra siető nemzeti seregek lobogó zászlóikkal — s mindez „az örök világosság: a népek szabadságának fényében”. Milton eksztatikus zárómonológjában is egy fényes új világ tárul fel képzeletében. A fényözönben úszó világúrt látja, pályájukon száguldó égitestekkel, amelyek egyike a szabadság planétája, befedve zöld viránnal, kék tengerekkel, mik tündér hajókat ringatnak bíbor vitorlák alatt, ahol délibáb mutatta városok aranytetőkkel és gyöngyházfalakkal állnak. Ide költözik lelke, ez az imádott új haza, az annyiszor megálmodott Éden, az elvesztett és megtalált Paradicsom. Vagyis a *Milton* kicsengésének lényege az, hogy azok az eszmények, amelyeknek szolgálata egész életét betöltötte, merőben illúziók, itt a földön nem, csak egy transcendens álmovilágban valósulhatnak meg.

Az egykorú kritika a *Milton* eszmeiségét abban a hősie kitarásban látta, amellyel az angol költő az őt ért sorscsapásokat elviselte, s ha figyelembe vesszük, hogy a drámának csak azt a változatát ismerte, amelyben a színszerűség elnyomta a költőiséget, igazat is adhatunk neki. De ha a darabot a lírai részletek aspektusában értelmezzük, akkor azt mondhatjuk, hogy a *Milton* fő mondanivalója az a kesernyés vallomás, amely a fúzió körüli évek Jókaijának lelkéből fakadt.

JÓKAI REGÉNYEI A HETVENES ÉVEKBEN

1. Irodalmunk elkötelezettségének oldódása

Irodalmunknak a nemzeti célok szolgálatába állása — nem állítása, mert önként vállalt — szinte első eszmélésétől kezdve kísérő jelensége, magától értetődő állapota. Nagy különbség van azonban a romantika, valamint a romantika előtti és a későbbi elkötelezettség között, az utóbbi szakaszok egybetartozása inkább csak látszólagos, mint valóságos. A legfőbb elközlönítő jegy éppen a természetesség. Az egyetemes értelmezésű romantika kiterjedt az egész életszemléletre, s testvérjelensége a nagy nemzeti-történelmi átalakulásoknak, s érthető, hogy nálunk ezzel fonódott össze a legerősebben. 48/49-hez közeledve, az eszmék gyakorlati megvalósításának idején a „hősi kiállás” lesz legjellegzetesebb vonásává, Világos után azonban az elkötelezettség értelmezése lassú és hosszán vívódó folyamatok után megváltozik.

Sok oka és több módja van ez átalakulásnak. Első gyöngye jelei már Arany Jánosnál fel-tűnnek. „Én nem mertem élni, mert élni akartam”, sóhajtja a *Mint egy alélt vándorban*, nyilvánvaló jeleként annak, hogy már magára, egyedi énjére gondol, egy pillanatra különválik a közösségtől, osztozik a közösség gondjában, de önnön sorsa is felmerül előtte. Vajda pedig csaknem ez időben, szerelmi ciklusaiban szinte teljesen feledni látszik közösségi kötelezettségeit. A jelek e költők esetében a továbbiakban is csak jelzések maradnak, s nem csapnak át az ellenkező oldalra, mert a háttérben és mélyben továbbra is ott élnek a régi eszmények, azoktól nem lehet könnyen elszakadni, mert nem felvett külsőség az elkötelezettség, hanem habitusokhoz tartozó, alkotó elemmé vált egyetemes nemzeti és legegényibb élmény. De a hasadás jelei már érzékelhetők.

A szétválás elkötelezettség és egyéni élet között más utat jár a lírában és az epikában, s időbelileg sem esnek egybe. A lírában — mint láttuk — már az ötvenes években jelentkezik, de nem mélyül el, nem válik egyedüli problémává, míg az epikában — mind a verses, mind a kötetlen regény formában — a 70-es években játszódik le, mélyreható válságokkal.

Jókai számára letisztult és minden időben marandó érzés a *nemzet jövőjének önzellen szol-gálat*a. E meghatározás négy szava négy kategória, amely egész költészetének alapja, s amelyet olykor akarata ellenére sem tud megtagadni. A 70-es években mást diktál már az esze, de a szíve nem hallgat rá. Hiába száguldj be az egész földtekét Keletől Nyugatig s a Földön kívüli világokat, ami történik, az végül is mindenkor a nemzet sorsával függ össze, s bár-mennyire kibővíti is olykor a határokat, közepén mindig a magyar haza áll. Gondolkodásának legszűkebb és legtágabb határa egyaránt Magyarország.

Ha azt tartja is az irodalomtörténet, hogy Jókai számára közelmúltja, 48 képezi a jelent, most már hozzá kell tennünk: mindenkor a jövő célját-útját keresi — most már védelemből, a fennmaradásért, de változatlanul a nemzet ügyét kívánja szolgálni. Igen, szolgálni. Ez sze-mében a legmagasabb eszmény: utat mutatni, tanítani, övni, példát adni — tehát szolgálni és nem pusztán vezetni. Önzetlenül, érdek nélkül. Mit sem ér a meggondolt, a számító csele-kezet. Lendületes, fiatalos tette van szükség, magával sodró erőre. Jókai hagyja maga felett az érzelmeket eluralkodni, s inkább erénynek, mint hibának tartja ezt. Ez egyik legvonzóbb megnyilvánulása, amelyet lehet hibáztatni egy reálpolitikus állásponttól, sőt lehet egy adott időpontban káros is, de távlatában az emberi értékek legmaradandóbb vonásai közé tartozik ez a magatartása.

Mindennek azonban csak addig van hitele, amíg valóban nemzeti célokra, nemes emberi értékekre fordítja erejét, de amikor már devalválódnak az eszmék, a nagy formátumra beren-dezkedett patetikus mozdulatok elvesztik jelentőségüket. Az ábrázolt világ már a hétköznapi élet szintjére szállt le, de köntöse még a dicsőség korából származik, s egyre észrevehetőbbé nő a szakadék a tartalom és a forma között. Akkor válik azután ez az ellentét beszbeszökvé, amikor Jókai tudatosan is elfordul régi eszményeitől.

2. A hősök útja

Az egy masszából öntött Jókai-hősök jól ismerik a külső világot, annak rejtett zárjait, s csak később kényszerülnek önmaguk felfedezésére. Amíg maguk voltak a sorsok irányítói, addig fel sem merültek kétségeik, amíg maguk szabták meg tetteiket, addig feltétel nélkül és teljes hittel vetették bele magukat hősi tetteikbe. Egy idő után azonban, úgy a 70-es évek elején kételkedni kezdenek, meginyognak, sőt később felülbírálják múltjukat, érezni kezdik erenyeik megfogyatkozását (*Enyim, tied, övé* Áldorfa Incéje), sőt egyesek árulással vádolják önmagukat (*Az arany ember* Timár Mihály), s világra ható cselekedeteiket megbénítja lelkierejük megtörése.

Ez annak az egységnek a megbomlását jelzi, amely eddig a hősöket és tetteiket egységbe fogta, az az élmény, amely közös volt a nemzetével, a szinte kizárólagos nemzeti érzéssel. Jókai legkiválóbb méltatói is ezt a szerepét tartják legfőbb értéknek kezdettől szinte mindmáig, s ez eszmények csökkenésével párhuzamosan a hanyatlás jeleit látják egész művészetében. Jóllehet a nemzeti eszme valóban új lehetőségeket nyújtott a magyar regény fejlődése szempontjából, s elévülhetetlen művészi értékeket teremtett, mégsem lehet azt mondani, hogy eszményeinek megváltozása miatt csökken irodalmi alkotásainak értéke. Sok tényező játszik ebben közre, többek közt az is, hogy az irodalmi művekkel szembeni igények ez időben már megváltoztak, írónk az orosz, az angol és a francia példák felé kezdenek orientálódni, kritikusaink s az olvasó közönség egy része is ezek iránt érdeklődik. A mozgékony és eleven társadalmi és szépirodalmi lapok (Fővárosi Lapok) is szerepet játszanak az új igények felébresztésében. Kétségtelen, hogy a 70-es évek Jókai-regényei is közelebb léptek a „társasági” szinthez, ami azonban nem jár szükségszerűen irodalmi értékének csökkenésével, amire jó példa *Az aranyember*.

A változás kétségtelen, a nemzeti romantika nagy mozdulatai a közvetlen fenyegetettség megszűntével (1867) üres handabandázásnak tűnne, ezt az utat nem lehet tovább járni, s Jókai hősei felmentve érzik magukat az elkötelezettség erkölcsi kényszere alól, felszabadult energiájukkal azonban nem tudnak mit kezdeni, s kis vagy éppen jelentéktelen tettekre pazarolják — s egyre többet foglalkoznak önmagukkal. Érthető, írójuk sem lát számukra semmi lehetőséget, a cél mögöttük van, elvesztették, s előttük semmi kilátás sem nyílik a jövőbe.

Jókai azonban nem könnyen adja meg magát. Sok kifogást lehet emelni ellene, de vitalitásának megcsappanását nem foghatjuk rá, örök mozgékonyasága, minden új iránti érdeklődése, az események szeizmográf felfogása minden más magyar íróat megelőz. Társadalmi vagy tudományos jelenség azonnal megragadja érdeklődését, s elsőnek emeli irodalmi rangra az élet legszélesebb rétegét. Széttolt vagy éppen kicsinyített arányokban csaknem minden jelenség és probléma ötven évre előre megtalálható Jókai műveiben.

Dicsőség vagy siker

Korszakokat választ el egymástól ez a két fogalom. A dicsőség a hősi korszak sorsalakító erejét jelezte, a sikernek már csak a látszata közösségi, valójában magánérdek a rugója, s jelentőségének a hatása már gyakran negatív, míg a dicsőség kisugárzása mindenkor magával ragadó, elreklendítő. Az egyéni hősiesség az egyetemes felemelkedéshez vezetett, a siker egyéni tette zsigorodik össze. A kiegyezés utáni időszakban már csak parlamenti sikernek számított egy-egy politikai beszéd, amely Kossuth idején nemzetet szülő tett volt.

Jókai 1870 utáni regényeinek hősei éppen ezzel a kérdéssel kerülnek szembe: dicsőség vagy siker? Az első megtorpanást a sok kérdés metszőpontjában fekvő *És mégis mozog a föld* Jenőynek pályája jelzi. Ő az első olyan nagy dimenziójú alak, akiben ketté válik az elv és a megvalósítás. Jenő még nem áldozza fel a dicsőséget a sikerért — bár kacérkodik a siker kivívásával is —, de eszméinek gyakorlati megvalósításához már nincs elég ereje. Az mindegy, hogy lelki vagy fizikai erő fogytán szenved-e vereséget, ez mindenképpen alkotójának, Jókai optimizmusának megtörését jelzi. A Berend Iván, Baradlay fivére diadalorsora vele megszakad.

Ez a változás nemcsak a főalak magatartásában mérhető le, hanem környezetének beállításaiban is. Jenőnek tulajdonképpen nincsenek ellenségei, még ellenfelei sem igen, magasan kiemelkedik környezetéből, s nem kell „hősi” küzdelmeket vívnia. Mégis egy láthatatlan s megfoghatatlan ellenféllel küzd, az tékozló, önpusztító, de nem bűnös, csak sajnálatra méltó Magyarországgal. Jenő már nem karddal és bátorsággal kivívható célt tűz maga elé, hanem apostoli feladatot. S hogy mit változott Jókai felfogása, s mennyire enyhült haragja a haladás ellenzőivel szemben, ezt legjobban éppen ez a regény mutatja. Tulajdonképpen senkit sem okol a vaskos elmaradottság, a megcsontosodott előítéletek miatt, mindenki magatartását megérti, és: tout comprendre c'est tout pardonner — talál rá mentséget. Jenőnét — a kialakulóban levő új legfőbb ellenzőjét a „nagyasszonynak” kijáró tisztelettel övezi, sőt az egész ország haladását hivatalból is gátoló nádornak is megérti gondolkozását, s jóakaró, emberséges kor-

mányzónak mutatja, s a Bálvándy—Csollán-féle nagy gesztusok pedig egyenesen tetszésével találkoznak.

A *köszívű ember fia*inak hősiességére itt már nincsen szükség, hiányzik a személyes ellenség, s az eddigi értelemben vett nagy összecsapások is elmaradnak — Jenőnek már önmagával kell megküzdenie. De a regénynek ez a vonása még nincs lélektanilag kellően kidolgozva. Jenő nem téveszti össze a dicsőséget a sikerrel, s nem áldozza fel az értéket a látszatért, s ennyiben még Jókai-hős, de pályájának megtörése már új irány feltűnését mutatja.

Vele szemben Timár Mihálynak már nincsenek eszmei fenntartásai, ő már teljes egészében földi ember, földi célokkal, földi vágyakkal és ehhez illő erővel; célja a siker, s vágya a nő birtoklása, ereje karja és esze. Jókai ebben is elsőként jelzi a változást, szétválasztja a sikert és a boldogságot, ami eddig szorosan egybe tartozott. A valóságnak enged akkor, amikor Timár üzleti tevékenységét sikerrel jutalmazza, de nem köti egybe a magánélet boldogságával. Azért külön kell megszenvednie.

Timár vágya, felesége szerelmének elnyerése, nem teljedik be, de ő már nem oly magasrendű lény, aki a földi szerelem nélkül is meg tudna lenni, győz benne az ember, s van ereje céljának megvalósításához. Le tudja győzni magában a közeleti embert, s egyaránt visszavonul a dicsőségtől és a sikertől is, hogy asszonyt bíró emberi boldogságát megvalósítsa. A siker nem boldogít, példázza ezzel Jókai gondolatát, míg eddig — és néhány művében még később is — azt hirdette: a dicsőség magában foglalja az egyéni boldogságot is.

Timár nem hős az eddigi értelemben, kard helyett eszésségével, furfangjával csinál magának jövőt, bátorsága ügyesség, de már ekkor éppen erre van szükség, túljárni a mások eszén, a saját érdeket emelni mindenek fölé, s jól palástolni, hogy erénynek látszék. A morál még követelmény, de már csak látszatára törekednek, nem valóságos tartalmára. A jövő helyett a jelennek élni, lelki gazdagság helyett anyagi javakat halmozni, ez az új szellem. S Jókai megengedi Timárnak, hogy a kor embere legyen, de azt már nem, hogy boldogságát egyenes úton érje el. Ebben éppúgy árutakon kell járnia, mint a közéletben. Sőt a moráliszt az diktálja neki, hogy éppen a látszólagos boldogságot nyújtó eszközt, a pénzt, a vagyont, a kincseket fordítsa Timár ellen, az teszi tönkre vágyott boldogságát. S Timár elég erős ahhoz, hogy elvesse magától ezt az eszközt, mert győnge ahhoz, hogy boldogtalanul is értelmét találja életének.

Timár már nem tör dicsőségre, nincs már rá e korban lehetőség, de nem elégszik meg a sikerrel sem, egyéni boldogságra vágyik. Timár is, és a maga módján Jenő is, valami szabadabb, kötetlenebb emberi életre vágyakoznak, igazán függetlennek Jenő is a magába zárkózás óráiban, az alkotás idején érzi magát szabadnak, s Timár is fűrés-faragás közben él saját vágyainak. (Mintha az írásba menekülő Jókait is példáznák e vonások, akít már nyomtak az erősen megrendszabályozott családi korlátok.)

Nem a dicsőség Timár útja, de Jókai mégsem bagatellizálja tetteit, költői erejével a politikusnál is jobban érzi, hogy ezeken át vezet az út a jövő felé, s ha tetszik, ha nem, ha boldogít, ha szerencsétlenné tesz is, ezt a harcot mindenképpen meg kell vívni. Erre utalnak Az *aranyember* utolsó lapjai is.

A legszembeütőbbben az *Enyim, tied, övé* Áldorfoy metamorfózisai mutatják a dicsőség és a siker közötti különbséget. Hogy ez mennyire az író nézeteinek megváltozását jelzi, az kitűnik a mottóval felhasznált alcimból is: „Férfi sorsa a nő.” A dicsőség valóban sors volt, a nemzet létevel függött össze, s a férfi sorsa a nemzeté volt, s ebben osztozott vele a nő, s az vált az ő sorsává is, s együtt lettek dicsőkké. Ez a regény ebből a fázisból indul, s azután a siker útját mutatja, amelyben már elválnak egymástól a férfi és a nő útjai. A sorsból, a lét kérdéseiből életforma lesz csupán, s minél jobban távolodik a dicsőségtől ez a társadalmi forma, annál messzebbre kerülnek egymástól a férfi és nő, s többé fel nem található a boldogság, az itt már egyenlő a pusztulással, a sors negatív előjelet kap.

Óriási törés éri ezzel Jókai hőseinek hegemoniáját. Az eddig feltétlen uralmú férfi — hogy ne mondjuk, a nő szeszélyének — függvényévé válik. Most kap igazán erős hangsúlyt a férfiaság kielégíthetlenségének végzettsége. Egyébként végső soron ez okozza Timár visszavonulását is nemzeti fontosságú gazdasági tevékenységétől, s ez az oka Áldorfoy Ince züllésének és pusztulásának; ha olyan nő állott volna mellette, aki feleség és nő is egy személyben, akkor nem következne be nála a katasztrófa. A feleségnek nem elég „szentnek”, feddhetetlennek lennie, asszonyi szerepét is be kell töltenie.

Ezzel tulajdonképpen Jókai a felelősség egy részét a nőkre hárítja át, s furcsa, közvetett úton a nők társadalmi szerepének megnövekedését jelzi vele, ha mindjárt a férfi közeleti jelentőségének az árán is, valójában pedig a korabeli viszonyok devalválódását mutatja meg, s a magánélet jelentőségét hangsúlyozza, s azt emeli műveinek középpontjába.

Mechanikus szemlélet volna határozott fokozatosságoti keresni Jókai regényeiben a dicsőség és siker alakulásának vizsgálatában, de bizonyos különbségeket erőltetés nélkül észre lehet venni. Alapvetően megváltozik a dicsőség fogalma a már „szélesebb hazában” — az Osztrák—Magyar Monarchiában — játszódó eseményű regényekben. Ezekben a művekben, az *Enyim*,

tied, övében, Az élet komédiásában, az Egy az Istenben a dicsőség határa nem terjed túl Magyarországon, sőt még azon belül is csak mint egy boldog múlt tűnik fel, melynek elmúlásával a jelenben már nincs jelentősége.

Az élet komédiásaiban addig a pontig jut el Jókai, hogy játékká, sőt „komédiává” degradálja a hajdani nagy eszméket. A sikerekben gazdag Zárkány Napóleon útja nem torkollik dicsőségbe, kitér előre, inkább a névtelenséget vállalja, mint a számára mit sem jelentő „nagyságot”, s közben játszik, alakoskodik, becsapja szűk és szélesebb környezetét egyaránt, s nem egyszer ki is mondja: mindenki komédiázik. A nem egyenes jellem mint főalak, új Jókai műveiben. Nincs már a régi értelemben vett komoly, szent dolog, a véletlen alakulása és nem Zárkány tettei segítenek a magyar életek megmentésében. A lemondás a nagy feladatokról az egyéni boldogságért kétségesse teszi a helyhez kötött lét értelmét, a hazafiúi, patrióta érzést is. A minden ízében magyar talajba gyökerező Zárkány Napóleon boldog tud lenni választottjával a föld legtávolabbi ismeretlen körülményei között is — bizony nagy fordulat Jókai felfogásában.

E magyar karrier-regényekben legtöbbször főrangú hölgyek nyújtanak lehetőséget a közrendű, de rendkívül tehetséges ifjak felemelkedéséhez — azt a még feudális nézőpontot hirdetve, hogy a férfinak társadalmi felemelkedésével kell egyenrangúvá nőni —, de a Jókai karrieristái az utolsó pillanatban maguk tépik szét az értük drukkoló, őket sokféle kitüntetéssel elhalmozó gróf- és hercegnők álmait és reményeit. E hősök megmutatják: mire képesek, mit érnek, de nem kérnek sem a dicsőségből, sem a sikerből. S érzik, hogy Jókai szívével helyesel Zárkány Napóleonnak. Valami pajzán csapongással játszik maga is, különösen a közügyek közlekedésében, de az európai eseményekkel is, s ezt olyan fokra emeli, hogy nem tudjuk: nem a fájdalom diktálja-e éppen ezeket. Hiszen Az elveszett alkotmányt idéző választási komédiájával saját politikusi tevékenységét is elítéli, hanem amikor a magánéleti szférába lép — olykor még Alienor esetében is —, akkor elkomolyodik, ezt az érzelmet komolyan veszi.

A dicsőségről való lemondás utolsó fokozatát az Egy az Isten Adorján Manasséja képviseli, aki 22 éves kora ellenére már túl van a dicsőségen, s nem hogy erre törekedne továbbra is, egyenesen menekül előre. Sőt, még sikerre sem pályázik, közömbösnek mutatkozik, valóban azonban egyikről sem tud végképp lemondani, csak jóval szűkebb határok közé szorítva látja ennek értelmét. A dicsőség ellenkezik elveivel, ennek fényében csillogó tettei nem is hőstettek valójában, hanem könnyelmű vakmerőségek; mások megfogalmazása szerint: búvészkedés. Sikerei sem közösségek, csak környezetét bűvöli el jól alkalmazott trükkjeivel.

Tulajdonképpen Manassé ellenfelei sem igazi ártó szellemek, bár hihetetlenül felnagyított alakok, akik olykor félelmetességükben szimbólumokká nőnek (egyszer el is árulja ezt a regény), de nem eszmények ellen küzdő negatív, romantikus rossz megtestesítői, ők is csak fondorlatosak, ami elől Manassé folytonosan kitérni igyekszik. Nem igazi ellenfelek, azért is oly groteszk az a nagy apparátus, amellyel ez egy ember ellen küzdenek. A védekezésbe szoruló Manassé a már békét óhajtó Jókai felfogásának kifejező, aminek jó takarója a vallási elfogultság.

A hősi energia elpazarlása

A „lélekcseré” a magyar közéletben, s azon nyomban az irodalomban, a kiegyezés utáni évtizedben következik be, s ez nyomon kísérhető Jókai alakjainak útjában is. Egyre kevesebbet küzdenek a külső világgal, s egyre jobban pazarolják energiájukat. Vagy nem bírják legyőzni az életet s elpusztulnak, mint Jenőy Kálmán, vagy komoly küzdelemre sem méltatják, mint Zárkány Napóleon vagy Adorján Manassé, s fölöslegesen vagy igen csekély értékekre fecserlik minden erejüket, s mindenképpen egyre nagyobb szakadék tátong külső és belső világuk között.

A külső világtól való elfordulás természetesen a belső elégedetlenségből fakad, s tulajdonképpen menedékkeresés, védekezés, amely a magánéletben keres kárpótlást a maga számára. Szembeötlő, hogy ez az elszakadási — részben önállósodási — folyamat milyen nehézségek árán sikerül a hősöknek, csaknem egész energiájukat felemészti. Mennyivel járatosabbak ezek a hősök a külvilág harcaiban, mint a magánéletben. Eddig erre nem volt gondjuk, mindent magában foglalt közéleti tevékenységük. Most derül ki, milyen nehéz a „boldogság” elnyerése, s milyen áldozatokat kell érte hozni.

Az új életkörülmények közé kerülő hősök megínognak. Valamennyiükben — eltérő mértékben — felmerül a „tegyem, ne tegyem” bizonytalansága, az eddig szilárdnak vélt magatartásformák a szemük előtt devalválódnak, az egyén kételkedni kezd cselekedete helyességében, ugyanakkor az „élet” elhatározó lépésekre kényszeríti őket. De hogyan? Feladva a régi elveket, vagy az eddigi alapokon az új mellett? Mindenképpen lehetetlen. Megalkuvás vagy esztelenség.

A Jókai-hősöknek is egyre többet kell ezekkel a kérdésekkel szembenézniük, s egyre inkább hallják a lelkiismeret szavát. Tímár még álutakon kilábal ebből, de Áldorjay már belepusztul, s nem mentes tőle az egész környezetét kijátszó Zárkány Napóleon sem, s egy magasabb körből

kiszakított asszony magához láncolásának gondjával vívódik Adorján Manassé is. Így, e lelki hányódások során alakulnak át a Jókai-hősök. Az eddigi jó – rossz ellentétét, a külső konfliktust a kettő vált én küzdelme váltja fel. Az én a lelkiismeretfurdalás alakjában folytat párbeszédet – önmagával.

Jókai, bár kénytelen szűkebbre vonni alakjainak hatósugarát, tetteik jelentőségének összecsugorodásába – vérbeli romantikus lévén – nem tud belenyugodni, s olyan fénybe igyekszik öltöztetni a most már hétköznapi tetteket is, mintha azok valóban nagyon fontosak volnának. A csoda álarcába öltöztet mindennapi dolgokat is. Jókai, ha megtört optimizmussal is, ha megtorpan lendülettel is, de nem vállalja a valósággal szembekerülés végső következményeit, a végső pusztulást, nem engedi hőseit az önmérsztés végső útjára, valamilyen kapaszkodót, egy szalmaszálát nyújt fuldokló hőseinek, hogy élve maradjanak. Elpusztítani csak egyet merészel: Áldorfayt, s ettől megrettenve Zárkány Napóleon és Adorján Manassé számára új utakat jelöl ki.

Ez utak jóval szűkebbek az eddigiéknél, s már egészen a földön vannak, de az illúziókat ezek ellenére sem hagyja végképp kiveszni. Az évtized elején még utópista álmokkal kecsgetett, Delejországnagyszerűségét ígérte és Otthon államáról (*Fekete gyémántok*, ill. *A jövő század regényében*) mesélt, most jóval szerényebb körülményekkel is megelégszik. Szinte látni lehet: miként adja fel lépésről lépésre a meghódított területeket Jókai. A Delejországnag még a korlátlan lehetőségek hazája, s minden ember számára elérhető, az Otthon állam már csak a székelyek, Erdély védelmét szolgálja, s Adorjánék „holdszigete” a beszűkülő tölcser alját jelzi.

A lemondás a valódi nagyságról kárpótlást kíván, s Jókai a boldogsággal jutalmazza meg hőseit. Mekkora út ez is, a boldogítás igényétől a boldogság utáni futásig! A század első felének emberét még az a vágy hajtotta, hogy olyan eszméket adjon kortársainak, amelyek boldogítanak, s most csaknem ugyanazon hősök maguk kergetik a boldogságot. Ez a cél nem kíván nagyformátumú hőseket, s Jókai ezen úgy segít, hogy ennek megvalósíthatóságát fonja körül áthatolhatatlan szövevényességgel, hogy hősnek tetsző cselekedetnek lássék az egyszerű tett is (Zárkány Napóleon és Adorján Manassé példái). A hősök egyre inkább hasonlítanak a mindennapi emberekhez, de még vannak félelmetesnek tűnő eszközeik, amelyekkel legyőzik ellenfeleiket, s illúziókba ringatják a hiszékeny olvasókat.

A boldogság értelmezése szinte kizárólagosan a szerelem, a családi harmónia kereteire szűkül össze ez időben. A szabad hazában, jólétben élő emberek közösségének gondolata már negatívumként merül csak fel, amelyet fel kell adni, ott kell hagyni vagy ki kell játszani. Így szugorodik össze a boldogság fogalma is, és lesz egészen magánjellegűvé, s így válnak e regények nagy társadalmi körítéssel tálalt szimpla férfi–nő viszony történeteivé. A társadalmi képlet e regényekben már nem döntő tényező, a történetek éppen azt hangsúlyozzák, hogy a boldogság független a társadalom elismerésétől, ítélletétől.

A családon belül a férfi szerepe a döntő — az *Enyim, tied, övé* eltorzult eset. Ő áll ellent minden külső erőnek, csábításnak, az ő esze — most már nem karja — védi meg szeretteit, s ez kielégíti ambícióit. A nő szerepe teljesen passzív, egyetlen hivatása a férfiben való teljes feloldódás, a férfi boldogítása. Az erős, határozott Jókai nő-egyéniségek ez időre már eltűntek (legalábbis pozitív értelemben).

A nagy fordulat e regényekben, hogy megkétszereződnek az arra érdemes, a boldogításra hivatott nők. Lehetőségként Jenőy előtt is felmerül Dorothea grófnő ellenében az egyszerű „földész-leány” Erzsike képe, s ez a csere *Az élet komédiáiban* Rafaéla—Livia esetében az utóbbi javára is dől el, de sokkal érdekesebb ennél a Timea—Noémi és a Hanna—Fatime helyzetet. A nők férfi esetében az egyik nőnek a házasság kötelékén kívül kell maradni, s ez egészen új szituációkat teremt Jókainál. Tímár szereti Timeát, de nem talál viszonzásra, Áldorfay szereti Hannát, de az megtagadja tőle a hitvesi szeretet, így „kénytelenek” új viszonyokba sodródni, de ez nem a két nőt egyszerre szeretni problémája, hanem csak szükségszerűség. Ha Timea, ha Hanna csak a kisujját mozdítanák feléjük, Tímár és Áldorfay is imádatból borulnának lábuk elé. Mindezek már egészen új erkölcsi légkört teremtenek Jókai műveiben.

A tetterejükben megingott hősök, a magánélet boldogsága után vágyódó, gyötrődő Jókai-alakok már korántsem a régi művek folytatásai, sokkal közelebbi rokonságot tartanak a kortársi fiatalabb irodalommal, az Arany László, Beöthy Zsolt, Toldy István, Asbóth János és mások műveivel, akik meglehetősen összhangban valamennyien ennek a korhangulatnak a kifejezői. A vállalkozásai sorozatába belebukó és a női ideáljában is csalódott Hübele Balázs (Arany László: *A délibábok hőse*), a hasonló bukásokon már túljutott, s most a szerelemben vigaszt kereső Darvady Zoltán (Asbóth János: *Álmok álmodója*, 1876), a Jenőy vergődését folytató Bíró Márton (Beöthy Zsolt: *Bíró Márton*, 1870), a kiegészítő Kálozdy Béla (Beöthy Zsolt: *Kálozdy Béla*, 1875) Zárkány Napóleonnak rokona, s Anatol sorsa (Toldy István: *Anatole*, 1872) az Áldorfayéhoz hasonlatos. Valamennyien a nagy energiák semmibe vesztését, elpazarolását jelzik. A Jókai-hősök annyiban különböznek tőlük, hogy még nem enerváltak, még hajtja őket Jókai meggyengült, de teljesen fel nem adott romantikájának ereje.

3. Az erkölcs világa

A világszemlélet elemei között talán az erkölcsi nézetek a legkonzervatívabbak, az átalakulásnak legmerevebben ellentállóbbak. A folyton változó viszonyok már régen más felfogáshoz igazodnak, de elvi elismerésük messze későbbben következik be. Éppen ezért morális érzékünk nagyon éber, azonnal figyel, s rendszerint hevesen reagál minden új kezdeményezésre, s gyakran akadva árulást vél felfedezni az újításokban. A legtettenérhetőbb vonása Jókai kiegyezés utáni műveinek is az erkölcsi szemlélet megváltozása, amellyel a lélekcserélő kor legjellemzőbb tünetét ragadja meg.

Jókainak az 1870-es években írott nyolc regénye közül — nagyon sokat mondóan — a Nemzetben megjelent öt nagy terjedelmű műve erkölcsi kérdéseket feszeget, egyszerre tudatosan és ösztönösen is, jelezve hogy ezen a téren keresi az eltévesztett utat. A kérdés most nagyon sokfelé ágazó, több alapon nyugvó, közéleti és magánemberi problémák feszülnek benne, magában foglalja a nemzeti eszméket, a faji, nemi, egyéniségre visszanyúló új szempontokat, de ezeknek még határterületeit is egymástól élesen különválasztva látja és mutatja be. Érzik ez ábrázolásokon, hogy az író személyesen is foglalkoztatják a kérdések, s valami olyan megoldást szeretne, amely egyszerre igazolná új útra lépését anélkül, hogy megtagadná örökörvényének tartott elveit. Keresi azt a részletet, amelynek felnövekedésével pótolhatná az egésznek megcsönkultságát.

Ez természetesen nem mehet végbe belső küzdelem, vívódás nélkül, hiszen végső soron minden alkotás a művész párbeszéde önmagával, s e küzdelmet jelzi Jókainál, hogy a mű ellentétbe kerül az író szándékával.

A hazafiúi erkölcs

Irodalomtörténetírásunk mindmáig azt tartja, hogy Jókai legkiemelkedőbb műveinek értékét azok gazdag eszmeisége határozza meg. Ez részben igaz is, és hozzá kell tennünk, hogy ez eszmeiséget a legtöbb esetben a hazafiúi erkölcs tisztasága, annak elementáris erejű feltörése jelenti. Ez a lendület több mint romantikus lelkesedés, a legmélyebben fekvő igazság, amelyben a pillanatnyi forradalmi lehetőség ereje érvényesül, ahol az ellentmondások is egy magasabb rendű törvényszerűségben oldódnak fel. Ez a nagyszerű alapérzés kölcsönzi e műveknek nemes pátozát. Ennek megfogytatkozása, majd csaknem teljes eltűnése jelzi a változást Jókai 70-es évekbeli működésében.

A hazafiúi erkölcs csúcás Jókai műveiben 1848 jelenti, de nem minden időben és esetben egyértelmű ennek felfogása. A 70-es évek regényeiben mintha egyenesen bújna e kérdés elől Jókai, hol eléje kerül 48-nak (*Eppur si muove*), hol meg túlugrik rajta (*A jövő század regénye*, *Az élet komédiásai*), máskor nyíltan kikerüli (*Egy az Isten*) vagy nem is kívánja megemlíteni sem (*Az aranyember*). Mindössze az *Enyim, tied, övében* emeli méltó helyére e kérdést, de ebbe a műbe is kerülnek a régebbi regényekkel szemben újabb, módosító vonások. Nem jelenti ez 48 megtagadását, de jelzi azt, hogy a köztudatban már nem ez az elsőrendű probléma, s Jókai igyekszik alakjainak erőforrásait más talajból meríteni.

A hazafiassággal mint közéleti kérdéssel az egyéni boldogság áll a legtöbb esetben szemben. Az *És mégis mozog a föld* Jenőye, akinek élete a forradalom elé esik, tudatosan készül a nemzeti ügy feltétlen szolgálatára, s elszántsága olykor az értelmetlenség határát súrolja. (Nem véletlenül támaszt kritikusaiban e vonása — Gyulai Páltól máig — kétségt.) Az olykor szükség-telen hősi tartás levon ugyan valamit önfeláldozásának nagyságából, de azért nem semmisíti meg a magasztosság érzését. A pátoz még nem válik fölöslegessé.

Sokkal problematikusabb ennél ennek az eszmének a szolgálata és a magánéleti boldogság egymással ellentétbe kerülő ábrázolása és megoldása. Azt még el lehet fogadnunk, hogy az uralkodó körökbe emelkedő ifjú egyszer csak hátat fordít karrierjének, s a kilátástalan nemzeti ügy mellé áll, de már ennek egyéni, szerelmi következményeit, a boldogságról való lemondást nehezebb elfogadnunk. Ennek motiválására az író sem fordít kellő gondot, mert nem is igen tudná indokolni az érzelmek megfordulását vagy elmúlását. Csak utólag, az események után jóval később szerzünk tudomást arról, hogy amíg úgy láttuk: szerelmével karrierjét készítette elő, vagy éppen fordítva: karrierjével szerelméhez jutott közelebb, azalatt a nemzet ügyét szolgálta, megírta halhatatlan művét. A szerelmi boldogságot festő író önfeledtségéről árulkodik a nagy céljáról időközben megfeledkező hős. Az írói szándék és az események festése ellentétbe kerül egymással, a boldogság olykor elébe kerül a nemzeti ügynek. Ez ugyan még nem árulás az író részéről, de már jelzése annak, hogy szíve indíttatása szerint inkább festené a magánéleti boldogságot.

Jenőy magatartásával nemcsak olvasóit tartja kétségek között, hogy vajon szerelme vagy hazaszeretete nagyobb-e, hanem környezetét is félrevezeti. Ez pedig merőben szokatlan Jókai

hősei között, ez már új vonása az alakuló erkölcsi felfogásnak. Jókai-hős, aki nem egyenes, nem őszinte, nem kristályosan átlátszó, aki kifelé mást mutat, mint amit belül érez. Ez a Tolnai Lajos filozófiájába tartozó s Mikszáth *Különös házassága* végső moráljának az előképe: ebben a csaló világban csalni kell, ha meg akarunk maradni. Ez nem tartozott eddig Jókai hőseinek vonásai közé, csak most jelentkezik a lelki egyensúly megbomlásának eltűntethetetlen jeleként.

A hazafiság és a magánéleti erkölcs különleges szövődése az *Enyim, tied, övé*. A legmagasabb eszmeiség csúcspontjáról indul, hogy fokozataiban bejárja az egész skálát, s a legmélyebb erkölcstelenség szintjéig jusson el. A nemzeti érzület a legszelídebb, legjámborabb emberekből is önmaguk fölé emelkedő áldozatos hősöket teremt, s magasztos eszmeiségükben minden más szempont másodrendűvé válik, s feloldást nyer, mert tisztasága vitathatatlan. Itt már nem a látszatra, hanem a belső igazságra apellál. De ez csak azoknak lehet osztályrészük, akik feddhetetlenek közéleti tevékenységükben. Áldorfay és Serena szerelme tiszteletet gerjeszt, mert megtestesül bennük a hazafiúi—honleányi nagyság, míg Gideon és Cesarine együttélését elítéljük, mert önös érdekeiken kívül más, egyetemesebb eszme nem vezeti őket.

Mindez nagyon különös módon játszódik egymásba a regény cselekményének folyamán. Az első részben a felmagasztosult férfi—nő kapcsolatba mégis belejátszik egy melléközöng is. Áldorfay egy helyen hosszasan fejtegeti az ő kapcsolatuk rendkívüliségét, amely a történelemnek csak ez adott szakaszában lehetséges. „Hívei [vagyunk] egy úrnak, aki nem jutalmaz, hívei a sírig, a börtönig, a kétségbeesésig. Ez az úr: a mi zászlónk. Ez a zászló adott bennünket egymásnak... Enélkül soha egymásé nem lettünk volna. És nincs az a bűnbocsátó hatalom a földön, mely fölmentsen bennünket, amiért szeretni mertük egymást; egyedül e zászló árnyékában lett erénnyé, kötelességgé, ami minden más helyzetben bűn és szentségtörés.” (JKK 29. köt. 182.) Ez már előre vetíti annak árnyékát, hogy ha ez a probléma még egyszer felmerül, akkor már más megítélés alá esik.

Ez az epizód a nagy egészben csak egy részlet, amely a pátosz nagy lázában alig vehető észre, de már jelzi, hogy a feltétlen áldozatnak valami kis magánérdekű jellege is van, hasadás állott be már itt az ügy és az egyéni boldogság között. Helyenként erősödik is ennek kapcsán a belső hang, a lelkiismeret szava, s nemcsak kívülről hallatszik Gideon csúfondáros hangja, hanem olykor magában Áldorfayban is megszólal. Néha úgy érezzük, hogy Gideon nem is külön személy, hanem Áldorfay belső, vádoló hangja.

E regény nem fut egy vágányon más művekkel negatív alakjai tekintetében sem. A Gideon-szerep nem azonos a nagy, romantikus ellenfelekével, a küzdelmet nem vele szemben vagy ellenében kell folytatnia Áldorfaynak, hanem a segítő-védelmező nemtő, Serena halála, Áldorfay énje másik felének elvesztése minden baj forrása, ami azt is jelenti, hogy a nagyság is csak vele együtt volt egész. Mindenképpen a férfi föltétlen hegemoniájának megtörését jelzi ez a változás.

Csak fokozódik a kérdés összetettsége az *Enyim, tied, övé* harmadik részében, az Áldorfay—Hanna-kapcsolatban. Nem tagadhatja meg a nőtől erkölcsi fölényét a férfival szemben, mégis Hannát okolja Áldorfay pusztulásáért. Makacs hidegsége, fel nem engedő énjének keménysége a férfi züllésének okozója, amivel indokolttá teszi a férfi házon és házasságon kívüli kapcsolatát, noha erkölcsileg nem talál erre méltóságot. Az ötvenéves Jókai túl kötöttnek érezheti a házasság fennálló kereteit, s szeretne rajta lazítani, s méltóságot keres egy új házassági—együttélési forma számára, amely később természetszerűen torkollik a polgári házasság propagálásába (pl. *Tégy jót*, 1893).

Részben meg is oldja a kérdést, de nem mér azonos mértékkel mindenki számára. Valami különleges szempont szerint a cseh származású pénzember, Walter Leó számára megengedhetőnek véli a szeretőtartást, attól még „imádhatsz” feleségét, de választott hőse, Áldorfay, az erkölcs volt felkentje belepusztul ebbe. Miért? Nyilván, mert ő még ebben a helyzetben is a régi erkölcsi keretekben gondolkodik, s ez nem egyeztethető össze. A régi elvek és az új helyzetek nem férnek meg egymás mellett.

A Jókai számára egyre bonyolultabbá váló kérdésre olykor meghökkentő kibúvókat talál, érzik a választott témán, mennyire kapva-kapott az alkalmon, a maga megnyugvását keresve, pl. az *Egy az Istenben*. Hogy húzza az időt — illetve mesét —, hogy halogattja a döntő pillanatot, amikor végül mégis színt kell vallani az áldozatos élet vagy a teljes közömbösség között.

Valami olyasmit próbál meg ebben a regényben, amely eleve nem nyújthat megnyutató választ, megkísérel kívül helyezkedni a magyar eseményeken, éppen a legkritikusabb időpontban: 48-at csak keretül használja egy bonyolult szerelmi história számára. S ha van felháborító Jókai magatartásában — ez az. A forradalom és szabadságharc egyik részvevőjétől s annak lelkes megörökítőjétől érthetetlen ez a páfordulás. Nem elégséges magyarázat erre, hogy Tisza közvetlen körébe került, hogy politikájával támogatta, hogy hamis illúziókba ringatta magát, mert az igazi művész mindig elárulja legrejtettebb érzelmeit is, a politika nem tudja teljesen bekötni a szemét. Abban az igyekezetben, ahogy topográfiailag is kikerülteti hőseivel a forrongó és élethalálharcot vívó Magyarországot, valami mélyebb, belső, egyéni

törésre kell gyanakodnunk. A békepártiság sem elég magyarázat erre, de meglepő, mennyire az egyéni, a családi boldogság szemszögéből nézi és ítéli meg a helyzetet, minden tettét ez a szempont irányítja. A regény nagy hányadában az egymásra találás a legfőbb motívum.

De Jókai romantikájában a magánéleti boldogságnak is feltétele némi nimbusz, amely a férfi fejét övezi — különösen a beállított főrangú hölgy — köznemes férfi viszonylatában —, s ezek közül nem hagyható ki a hősiesség vonása sem. De hogy lehet egyszerre „aktív” hős és békepárti az adott keretek között? 48-at ugyan sikerül formálisan kikerülnie a főalaknak, de a szűkebb haza, az otthon védelme már nem bízható a véletlenre, s Jókai — magának is ellentmondva — kénytelen a hősi elszántságra is példát mutatni, s felnőveszti a mellékalakokat, mert a főhős csak az egyéni áldozatot hajlandó választani, s ez is inkább valamiféle búvészkedés, mint hősi erény.

A védőpajzs, amely a küzdőtérrel elvonja és az egyéni tetteket hivatva van igazolni — valószínű, a fegyverrel nem harcoló unitáriusok, egyistenhívők felfogása. Ez a hit azonban nem érződik olyan minden problémát megoldó elementáris erőnek, amely bármely körülmények között biztos támpontot nyújt. Így történik meg, hogy maga Manassé is majdnem kiesik „hitéből”, s vállalja a légiókkal a Magyarországra-törést, s amikor erre mégsem kerül sor, isteni beavatkozásnak tekinti ezt. A valóságban lehet ez jó megoldás, de a regényben kettős élű: vagy hős, vagy hitehagyott Manassé, mert a keresztény felfogás szerint elég gondolatban elkövetni egy tettet.

Megváltozott a férfieszmény, nem közösségi hős elsősorban, hanem békés férj és családapa, aki csak annyiban emlékeztet régi önmagára, hogy megoldást talál bonyolult egyéni gondjaira. A hétköznapi szintjére szálltak le az igények, nem kellenek már a rendkívüli nagy célokért küzdő áldozatos hősök.

Az utolsó fokozat, amikor a közéleti nagyság egyenesen akadályává válik az egyéni boldogságnak, a társadalmi konvenciók ereje majdnem fölébe kerül egy elrejtőzni kívánó érzelmeknek. Az *élet komédiáisa*ban visszajára fordul a régi helyzet, a boldogság a névtelenséggel, a jelentéktelenséggel párosul. A társadalomtól független emberi szabad elhatározásnak szöszölője ebben a regényben Jókai. A boldogság vált cellá, amely nem függvénye, tartozéka többé a közéleti szerepnek. A boldogsághoz nem tartozik a mások, a közösség boldogítása.

Addig a pontig jutott el ezzel Jókai, hogy teljesen értelmetlennek állít be minden küzdelmet. Ez a morál még akkor is káros, ha a társadalom hibáira, a kor ürességére vetül is vissza, és semmi esetre sem „Jókai-hős” erkölcs. S nem is könnyű kitörni a társadalmi keretek közül, ezernyi visszahúzó szál tartja fogva a hőst, Zárkány Napóleont éppen úgy, mint Timár Mihályt, s kimenekülésük „áldozatot” kíván tőlük. A világból kiszakadáskor nemcsak a nyilvános élet, az elismerés közösségi vonzóerejét kell legyőzni, hanem a belső hangot, a lelkiismeretet is, a beidegzett kötelességérzetet is. Még ha egyénileg nem vágyunk is a közösségi sikerekre, de az elért eredmények mögött ott kísért a gondolat: van-e jogom visszavonulni, kivonni magamat a hasznos és szükséges tevékenység köréből. E kérdés győtri az írókat és hőseiket egyaránt. Jókai szíve szerint az egyéni boldogság mellé áll, ennek festésére van külön világa, melege, nyelve, de esze nem helyeselhette szívének. Az érzélem és értelem összeütközik benne egymással, a politikus szembekerül az íróval. Az *aranyemberben* mindvégig ott kísért egy vádoló morális érzés, a világ erkölcsi törvénye: mit szól hozzá a világ, az emberek? Timár szinte reszket, mikor fedezik fel titkát-kilétét, s mikor leplezik le kettős életét, a törvényen kívüli állapotot még alig tudja elviselni, egy ideig még *megrontja* életét az áhított boldogság és a való világ közötti lebegése. Azért szenved a „hűség”, erényes, hites-feleség erkölcsi fölényétől, mert alapjában a régi formák, a régi törvények szerint szeretne boldog lenni, csak ez nem adatott meg neki.

Nincs más megoldás e hősök számára, mint olyan világba emigrálni, ahol elérhető a boldogság, ahol a társadalmi morál nem köt, egyedül a természeti, az emberiség törvényei érvényesek, a Senki vagy a „holdbéli szigetre”, távol-keleti ismeretlen vagy még ember nem lakta területekre. Ezek a boldogságszigetek nem csupán a romantikus antikapitalizmus országai, hanem egy már túlhaladott, gátló erkölcsi felfogás „szabad” hazája is.

Az üzleti erkölcs

A gyorsan változó gazdasági viszonyok hatására rövid idő leforgása alatt nagyot változik Jókai felfogása az üzleti erkölcsről is. A *fekete gyémántokig* (1870) általában elítéli az üzleti tevékenységet, s rendszerint nemzetietlen vagy éppen nemzetellenes tevékenységként tüntet i fel, ez időtől kezdve azonban már másképpen vélekedik. A nemzeti cél szolgálatát ugyan ez után s lényegesnek tartja, de nem kizárólagosnak, s morálja sem olyan szigorúan puritán, mint a múltban volt. Timár Mihállyal, az „arany emberrel” új típus született, a korszerű vállalkozó, aki a kereskedelmi-üzleti kereteken belül büntetlenül véthet a régebbi közmoralis ellen, az ért nem kerül a vádlottak padjára.

Igaz, Timár tevékenysége nemzeti célt is szolgál, tehát magasabb síkon ellensúlyozza üzleti „fogásait”, de Jókai nem ezt hangsúlyozza; egyszerűen felismerte, hogy a gazdasági élet morálja más, mint aminek eddig vélte, s tudva vagy ösztönösen is helyes, jellemzően polgári gondolkodásmódja. Timár a megszerzett kincset úgy kívánja jogos tulajdonosának, Timeának „visszaadni”, hogy őt magát is tulajdonává teszi, szabadságát is elveszi, magához köti. S még egy másik, alapvető problémába is beleütközik Jókai, az üzleti tőke, az ún. eredeti tőkefelhalmozás kérdésébe. Azt tisztán látja, hogy kuporgatással, szatócskodással nem lehet korszerű üzleti alapot teremteni. Berend Ivánon úgy segített, hogy apjától örökölt bányába ültette be, de jól tudja, hogy az örökségek erre az időre már elfogytak, s ahhoz a módhoz kell folyamodnia, ami a való életben van, „szerezni” kell a vagyont. Timár tevékenységét még némi jóhiszeműséggel és állandó lelkiismeretfurdalással igyekszik enyhíteni, mindez azonban semmit sem változtat a lényegen: az üzleti erkölcs „szabályai” messzi túlnyomulnak a régi felfogás határain.

Marad azonban még ezeken kívül is néhány tisztázatlan kérdés, amit elsősorban az *Enyim, tied, övé vet fel*. Miként lehetséges az, hogy ugyanaz a tevékenység egyik hőse számára tisztesség, a másiknak gyalázat. A bankár Walter Leót az arisztokráciával teszi egyenrangúvá, míg Áldorfaít elbuktatja. „Walter Leó nem azon közönséges bankárok osztályából való, akik minden utat-módot jónak találnak, hogy gazdaggá legyenek. Ő cavalier. Nem uszorás. Nemes ember a pénzvilágban. Lehetne régen igazi báró is...” — mondja Hanna grófnő, a született arisztokrata, s még később is folytatja ezt a gondolatot. S az író is egyetért ezzel, nemegyszer Áldorfa fölé nő még erkölcsi tekintetben is e pénzember.

Nem egyszerűen az van emögött, hogy Walter Leó nem uszorás, s betartja a pénzügyi világ játékszabályait. Nem hunyhatunk szemet afölött, hogy Jókai különbséget tesz a *cseh* bankár és a *magyar* közéleti férfi között. Az utóbbit a múltja, a nemzeti tradíció köti, méghozzá oly erősen, hogy az alapvető jellembeli tulajdonságként jelentkezik nála, míg Walter múltjáról semmit sem tudunk. A magyar múlt olyan tudatot alakított ki, s ebben osztozik részben Jókai is, hogy a magyar jellemhez nem illik az üzleti tevékenység, s ez elsősorban a történelmi osztályok tagjaira vonatkozik. Ezen a morálon nem tud túllépni.

Hogy mennyire együtt halad Jókai a kor követelményeivel, arra jó példa, hogy még a nagyvállalkozásokkal szembeni felfogását is módosítja egy idő után. Az *Egy az Isten* Torockóját is korszerűsíteni kell Manassének, nagyüzemmé kell fejlesztenie képzett munkásokkal stb. Igaz, Manassé nem nemes a szó társadalmi értelmében, csak jellemében, viszont felesége egyenesen hercegnő volt, s most könyvelő. Fűz is ehhez némi magyarázatot Jókai: „... minden ember végzett valami dolgot, ami nem az ő hivatása volt. Manassé gyártott ekevasat, akit esze államférfinak kvalifikált, hajlama művésznek avatott, Blanka üzleti számadást vezetett, akit szíve odahívott repeső kicsinyeihez...” — egy szóval nem egészen ez a világ rendje, ezek csak rendkívüli állapotok, de meg kell velük küzdeni, ez a lét parancsa, amely most már erősebb minden más egyéb morálnál.

Jókai a vezetést természetsszerűleg a férfiak kezébe adja, a nőknek, feleségeknek csak rajtuk keresztül válik értékessé vagy károsra tevékenységük. Valahogy annyit érnek, amennyivel egy férfi pályáját elő tudják segíteni, így munkájuk értéke a családon belüli skálán mérhető csak le. Innen van az, hogy míg Blanka hercegnő könyvelése Manassé oldalán erőnyé magasztosul, ugyanez a tett Timea részéről nem ugyanezt éri, mert ezzel ugyan erkölcsi nagysága növekedik, de hitvesi szerepénél szinte makacsságnak, a hajthatatlanság kísérő jelenségeként hat Timár és — kissé — Jókai szemében is.

Az üzleti erkölcs s annak következményei csak a férfi hősökre vonatkoznak.

4. A regényforma változásai

Az író szemléletének módosulása kihat a műformára is. A 70-es évek társadalmi regényei nagyobb változatosságot mutatnak, mint az eddigiek; a jellegzetesen magyar keretű művektől a szélesebb határú társasági formáig, a lélektani mélytől az útirajzi horizontális irányú szétáradásig terjednek. A külső formai változásoknál azonban lényegesebbek az élményi alapon végbement átalakulások következményei.

Az élmények megváltozott szerepe

Jókai ez időbeli regényei nem tisztán élményi indíttatású művek, ami nem azt jelenti, hogy nem élményi fogantatásúak. A századközép írónak egyik legjellemzőbb vonása az érzelmi beállítottság, a tárgy iránti érzékenység. Ez Jókaira fokozott mértékben vonatkozik. Ennek kétféle megnyilatkozási formája van, az élmények szubjektív kivetítése, a másik az élmények irányatos, célzatos, egységre hozó elv szerinti feldolgozása. Jókai művei az 50-es évektől kez-

dödősen az irányzatosság elvét szolgálják, mégis az elrendező elv is élményi, az *egész mű* élményi indíttatású, bennük az érzelmi momentumok és a spontaneitás kap szabad teret, s romantikus szerteágazásaik ellenére is egységesebbek, mint a 70-es évek regényeinek többsége, amelyekben több a kívülről bevitt szempont s mesterséges bonyolítás.

Az *aranyember* az egyetlen ebben a sorban, ahol elengedte magát az író, ahol rábízta művét alkotó lendületére — s ennek meg is van a belső feszítő rugója. Ellentétbe is kerül több ponton is a szépirod és a politikus Jókai. Az élményi indíttatás jellegzetes művei *A köszívű ember fiai* és a *Fekete gyémántok*, míg az átmenetet az *És mégis mozog a föld* jelzi érzékelhetően. Nem tagadható benne a megírás motívumai közül az élményi-érzelmi elem, de kitűnik ez élmények másodlagossága, a nem közvetlen, hanem más forrásból átvett élmény újraélesztése is. A nagy, az átfogó érzelmi alap általános és egyéni élmény is, míg a konkrét megvalósítás *anyaga* átvétel. A többi műveknél éppen fordítva áll a helyzet, a művek anyagát kitevő részélmények elsődlegesek, az elrendező elv már nem ilyen élményi, hanem mesterkélty, spekulatív. Jól érzékelhető ez *Egy az Istenben*, ahol a vallási alapon nyugvó pacifizmus kérdése inkább a ráció műve, szemben a részleteket nyújtó közvetlen élmények melegével ható útibeszámolókkal.

A művészi alkotás szempontjából nincs jelentősége annak, hogy első- vagy másodrendű élményekből táplálkozik-e az alkotó, ez csak akkor válik érzékelhetővé, ha nem forr egybe a két elem, ha nem elég erős az eszményi-élmény. A század utolsó harmadának műveiben a valóságos eszményiséget vágy- — elsősorban nosztalgia — élmények helyettesítik, amelyek az érzelem-szegény időszak jellemzői. A tényekre építkezés és meggondolások időszaka közeleg irodalmunkban is, s a belső élet számára a vágyakozás jelenti az egyetlen kiélési lehetőséget. Ezen az alapon érthetők meg Az *aranyember* szépségei, mert el meri vetni az író a való szorítását, de már a több józanságot kívánó „holdsziget” patetikussága kevésbé kap meg bennünket, s a teljesen kódbevesző, megrajzolatlan, gyenge erejű *Az élet komédiáinak* vágya, amely már szinte hidegen hagy.

Bizonyos, hogy a külső-belső világ variációinak megrajzolásával nagymértékben bővült a magyar regény megújulásának lehetősége, és nem Jókai hibája, hogy nem az elmélyültebb belső ábrázolás felé haladt a továbbiakban.

Lélektaniség, modernség

Amíg áttekinthető a helyzet, tiszta a cél, addig bátran haladnak előre Jókai hősei lerázzák magukról a visszahúzó erőket, de amint összetettebbé válik a világ, kétségessé a célok, zavarba jönnek az alakok is. Feltámadó kételyeik, töprengéseik gyöngítik erejüket, elvonják őket a nagy céloktól, s elszegényednek tetteikben. Ugyanakkor érzékenyebbekké válnak a lelki rezdülésekre, apróbb jelenségekre is reagálnak, s fogékonyabbak lesznek az emberi érzelemvilág iránt, egyszerűbb közelebb kerülnek a kor átmenetiségét jelző érzékenyebb embertípushoz, a modern emberhez.

Megőriznek azonban valamit régi képességeikből, nem csenevészedsnek pusztá ideggócokká, jajgató, tehetetlen, siránkozó bábokká, mint egynéhány magyar és külföldi írónál (pl. Toldy *Anatole*-ja). Jókai alakjai lefelé estükben igyekeznek megkapaszkodni, s lehetnek kétségbeesettek, önámítók, esetleg cinikusok (Zárkány Napóleon), de dekadensek sohasem. Rokonság fűzi ugyan Jókait kortársaihoz az új embertípus meglátásában, de nem azonosul velük teljesen sohasem, nem állít elének egy sebből elvázó alakokat.

A belső konfliktusok ábrázolása azonban szükségszerűen az eddigi népies-anekdotikus megjelenítés elhagyásával jár. Művei újszerűségét, modernizálódását éppen ez a vonás jelzi. Az a Jókai, aki nemzedékek iskolapéldája volt, s szinte megteremtője ennek az iránynak, olyan alkalmakat is kiaknázatlanul hagy, amit romantikus felfogása tálcán nyújt feléje, pl. Noémi egyszerűsége, Dódi gyermeksége nem válik magyaros primitívséggé, hanem „csak” emberivé. Itt-ott még feltör népies kedélyeskedés, patriarkális érzelmesség, zsánerszerűség, de sehol sem válik jellemzővé, egészen háttérbe szorul, s ami ezzel együtt jár, felhagy a mindent nagy pátozzal megmagyarázó, szájbarágós kollégiumi elbeszélő stílussal, s már több kihagyással, gondolatmegszakítással él.

Szerkezet és terjedelem

A belső feszültségből fakadó dinamizmus, a belső intenzitás fokozatos csökkenése észlelhető a művek formai elemeiben is. Az eddigi magabiztosságot nyugtalanság, zaklatottság váltja fel, s ez kihat a szerkezetre is. Egymás sarkára lépnek ugyan itt is a történetek, mint a régebbi művekben, az eseménysor éppen olyan dús, mint eddig, de a főcselekmény mégsem halad a szokott ütemben, s mert nem látni, hogy mi miért történik — vagy mert nagyon is

hamar meglátni a végét, mint az *Egy az Istenben* —, érdektelenné válik az esemenysor, a körülményesség nem teszi egyben érdekessé is a regényt.

Jellemző formai tünete a műveknek a hosszanti kiterjedés. Ez nem jelenti azt, hogy nincs e műveknek központi magjuk, eszmeiségük, még azt sem, hogy nem volnának jellemregények, de tény, hogy ezek ellenére is jobban húznak a cselekményregények részhalmozásaihoz, az egymás mellé rakott technikához, mint a centrikus felépítéshez. Ez végső soron mégiscsak az eszmeiség erejének csökkenését, a központi mag potenciális lehetőségének visszaesését jelzi, a már nem életbevágó s a széles rétegek érdekeit hordozó gondolat elsorvadását. Nyilván érzi ezt Jókai is, s mintegy ellenszolgáltatásként a terjedelemmel kívánja helyrebillenteni a megbomlott egyensúlyt, mert szinte fordított arányban a regények eszmei magjával, egyre szövevényesebb művet duzzaszt mondanivalója vékonyságának elleplezésére. Olykor már alig követhető kuszátsággal gubancolódik össze a cselekményszál, amelyet aztán már az író is csak egy drasztikus mozdulattal tud tisztázni. A Zárkány Napóleon köré fonódó eseményekből csak a főalak hirtelen eltűnésével tudja kivágni magát. Ezzel megint egy olyan utat nyit meg, amelyet nála nem szoktunk erőnevei közé sorolni, de amelyet 35 év múlva a *Különös házasság*-ban már új vonásként üdvözlünk.

El kell ismernünk, hogy a különböző elemekből összerótt regényforma rendkívül változatos; megtalálható benne a tudományos pikaró, a gondolati kalandorság, a politikai karrier hosszanti rajza vagy az itinerarium mozaikszerű összeállítása. Nagyban emlékeztetnek e vonások a korabeli művek kísérletezés és bukás sorozataira — Hübele Balázs vagy Darvady Zoltán (Asbóth János: *Álmok álmódója*) vergődéseire, általában a lefelé tendálás ábrázolására, fel-felcsillanó illúziókkal és néhol némi öngúnnal is.

A részletekkel e művek látszatra epikusabbá lesznek a lírai felhangú régebbi műveknél, de nem epikaiabbak. Az egymásba szőtt meseszálak csak tarkítják a regény szövetét, de nem teszik mélyebben egyarcúvá, márpedig egy műnek a maga határain belül egyneműnek kell lennie. Ma művészibbnek véljük azt a regénytípust, amelyben belső szükségességéből fakadnak a tettek, s igénytelenebbnek tartjuk azokat, amelyek — látszólag — kötöttség nélkül szövik az epizódokat egymás mellé. Lehet, hogy ez az ítélet — előítélet. A jellemábrázolásra, lélektanra alapozott szemlélet már lenézi az anekdotikusnak is nevezhető felépítési módot. Pedig a kitérések, felsorolások és részletezések valamiképp a *haladó idő jézés nélküli* érzékeltetésére szolgálnak, s amikor visszakapcsol a mű a főtémára, akkor fogjuk fel az elmúlt időt. A baj ott kezdődik, hogy nincs, ami arányba állítsa a részeket, s az már valóban nem válik javára a műnek, ha tetszés szerint szaporítható vagy csökkenthető a részek aránya anélkül, hogy az egész szempontjából jelentőségük volna. Ez már nem formai jelenség — mint láttuk —, hanem az író világlátásának következménye.

Kettős befejezésű regények

Látszólag a kettős életű hősök belső konfliktusának következménye a művek kettős befejezése. Azért csak látszólag, mert a hősöknek végül mégiscsak színt kell vallaniuk valamilyen módon egyik vagy másik út mellett, vagy úgy, hogy az egyiket elvetik, vagy úgy, hogy levonják a következtetéseket és megfutamodnak a döntés elől — s mindenképpen az író állásfoglalásának tükröi.

A művek igen fontos része a befejezés. Itt dől el, hogy mindaz, amiért létrejött, milyen eredményre jut. Ebben csattan a művészi hatás, s ettől válik maradandó értékke vagy éppen érdektelenné a munka. Rendszerint a befejezés oldja meg a felvetett kérdéseket és oldja fel a váratkozás feszültségét. Jókai szóban forgó művei éppen ezen a ponton mondanak ellent az eddigi gyakorlatnak, befejezései mesterségesen bonyolított, olykor művön kívüli eszközökkel válnak egyértelművé (*Az aranyember*), máskor nyíltan alternatív „megoldást” mint lehetőséget illeszt a mű végére, mint *Az élet komédiáisaiban*.

Ez a befejezésforma éppen a befejezetlenséget, a megoldatlanságot jelzi, s annak árulója, hogy az írónak csak a probléma meglátására futotta erejéből, de a határozott válasz elől kitér.

A 70-es évek sokrétű változásának közösséget és egyéneket átalakító hatására Jókai elsőként reagál, és maga szolgál a regény műfaji megújítási lehetőségeinek példáival. Igaz, később újra visszakanyarodik régebbi útjára, de azért nem ő az oka annak, hogy a magyar regény a továbbiakban az anekdotizmus autochton útját s nem az európai elemzés módját választja.

A TÉNYEK ÉS A KÉPZELET

(Négy Jókai-mű forrásáról és írójuk alkotói módszeréről)

Ismeretes, hogy a romantikus Jókai, akit „a nagy mesemondó” nem egyértelműen dicsérő epithetonjával ruházott föl az irodalom, mindvégig kitartott jóhiszemű meggyőződése mellett, hogy ő realista műveket ír, a realizmust műveli. Meggyőződésének alapja pedig az volt, hogy mindig a „valóságból” merített: lett légyen már ez a „valóság” akár egészen költött, anekdotikus szájhagyomány, akár írott történelmi dokumentum vagy csakugyan maga a közvetlenül megfigyelt való élet. Azt, hogy a műveiben mindig föllelhető valóságmagnak, az Arany-féle „epikai hitel”-nek, gyakran egészen önkényes írói értelmezését adta — mind lélektani, mind történelmi vonatkozásban — mellékesnek tartotta sajátos realizmus-felfogásában.¹

Mindezt szem előtt kell tartanunk művei megítélésekor, különösen a kritikai kiadásban, a források föl kutatásánál; Jókai regényei, elbeszélései még a részletekben is a legtöbbször tartalmazznak valamilyen — orális-anekdotikus vagy írásos történelmi — valóságelemet.

A következőkben négy Jókai-mű forrását igyekszünk kideríteni s egyben rávilágítani az író sajátos alkotó módszerére.

I. Anekdota és valóság

(Két lángész egy házban)

Jókai Csokonai-novellája évjelzés nélkül jelent meg a Nemzeti kiadás „kalászkaparék”-ot tartalmazó XCVII. kötetében.² Keletkezéséről közelebbit a kiadásokból és a bibliográfiákból nem tudunk meg, magunknak kell kikövetkeztetnünk keletkezése időpontját. Korai elbeszélései között nem szerepel, de nincs benne az *Életemből* 1875-i első kiadásában sem, pedig 1875—76 előtt már készen kellett lennie. Erre egyetlen támpontunk van, magában az elbeszélésben, ahol Jókai az írók társadalmi helyzetét elemző kis „irodalomtörténet”-e élén megemlékezik Toldy Ferencről mint „tisztelt barátjáról” és „pártfogójáról”; márpedig Toldy 1875 végén meghalt. (Az is ad némi eligazítást, hogy eredeti Schedel nevét 1847-ben magyarosította Toldyra irodalomtörténet-írásunk atyja s hogy Jókai Toldy barátságára az 50-es évek végétől hivatkozhatott.) Mivel pedig Jókainak 1871-ben jelent meg Csokonait rehabilitáló tanulmánya, *A szellem meghamisítása*,³ s lapja, a *Hon* már 1870-ben így írt ezzel kapcsolatban: „Jókainak egy oly írott régi gyűjtemény van kezében, mely Csokonai költeményeit eredeti alakjukban foglalja magában. Ezekből ki fog derülni, hogy Csokonai nem az az ember volt, akinek őt tartani sokan hajlandók voltak s legkevésbé sem érdemli meg az alázatosság, szolgáltság, szabadelvűtlenség vádját, mellyel — megváltoztatott költeményei alapján — sokan illetik, sőt ellenkezőleg, fennkölttség, magasztos eszmék és szabadelvűség tekintetében megközelíti magát a magyar Tyrtaeust — Petőfi Sándort is”⁴ — föl kell tételoznünk, hogy 1870 előtt írta meg a Csokonai hitelét sok tekintetben erősen rontó novellát.

Az elbeszélésben a két vagabundus művész-zseni, Csokonai és Lavotta összeférhetetlenségét írja meg egy bőkezű hazai mecénás háznál, aminek aztán az lesz a vége, hogy a két szertelen lélek — bármennyire is rokonlelkek, különösen korlátlan függetlenségi vágyukban — örökre elválik egymástól.

¹ L. Az *elátkozott család* 1858-ban kelt nevezetes végzavát, ahol az angol realisták követőjének vallja magát „mintegy hat év óta”, s ahol e nevezetes mondatot is leírja: „Költőnek az életet kell tanulmányozni, mert az élet a poézis, nem az ideállét.” (JKK. 11: 272. l.) Vö. SÖTÉR István: Jókai Mór. Bp. 1941. 112—113., BARTA János: Jókai és a művészi igazság. It. 1954. 401. kk.

² *Életemből*. Bp., 1898. II. 87—100.

³ JÓKAI Mór: A szellem meghamisítása. A Kísf.-Társ. Évk. 1871.

⁴ *Hon*: 1870. dec. 8. Vö. JKK. 22: 430.

Voltaképpen nem nagy igényű elbeszélés, jelentőséget az ad neki, hogy az író egy általa is nagyra tartott költőlángész ábrázol benne, sajnos, sok helyen súlyosan elhibázva. A részletek tévedéseit későbbre hagyva, már itt elmondhatjuk, hogy Jókai elbeszélése Petőfi szintén jószándékú anekdotikus Csokonai-versével együtt nagyban hozzájárult a céltalanul vándorló eszmemizom anekdotahős köztudatba rögzítődéséhez, amely alól a Nyugat nemzedéke, elsősorban Ady, csak nagy ügyvel-bajjal szabadíthatták ki az igazi Csokonait.

Jókai jóhiszeműsége — akárcsak a realizmus kérdésében — itt is teljesen tisztán áll előttünk, hiszen alapjában értette és ismerte Csokonait, amit két olyan műve is tanúsít, mint említett bátor hangú írása a szellem meghamisításáról, vagy az *És mégis mozog a föld* Csittvári-krónika jelenete, ahol Csokonait méltó helyére állítja kiadatlan radikális verseivel.⁵ A hiba, a torzulás ott és akkor következik be most is, amikor magával ragadja az anekdotázó kedv s már nem a tények, hanem a szót szóba öltő mesélés, az adomázó lelemény, ill. az írói alapötlet (fikció) lesz a fontos, amelynek könnyedén áldoz fel közismert irodalomtörténeti és élettrajzi tényeket.

A kritikai vizsgálatnál mindjárt fölvetődik az első kérdés: milyen művészi indokból, írói lélektani igényből született meg ez az elbeszélés? Jókai, aki olyan jól ismerte (elsősorban atyja, Jókay József kéziratos Hélikoni virágaiból) az igazi Csokonait, hogy elbeszélésében is juttatott neki nem egy elismerő mondatot, miért rajzolta most meg mégis a semmittevő, felelőtlen csavargó, nagyívó költő hamis képét? Hogy a művészek, poéták szertelen függetlenségi vágyát, összeférhetetlen természetét örökítse meg? Hiszen valóban azzal menti a „Két óriási lélek” rakoncátlanságait (akik „Köznapi fogalmak józan rőfével megmérve, biz... nyughatalatlan naplopók, valának... munkakerülők, rendetlen emberek, nem valók tisztességes társaságba, józan magaviseletre; csak korhelykedni, csak barangolni, enni, inni...”), hogy féktelenül szerették a szabadságot: „A két csavargó neve Csokonai és Lavotta. Két éneklő madara a szabad természetnek. Különös sajátáguk pedig az énekes madaraknak, hogy előttük a legczifrább kaliczka is kaliczka.”

De hát ennek az alaptételnek, „eszmei mag”-nak igazolására elég lett volna a Csokonai élete is: hisz voltaképpen róla szól az elbeszélés, Lavotta meglehetősen későn bukkan föl, amikor „Ütfélen, dülöngőfélben” főlsezi „a derék maecenás”, s jóformán csak annyit tudunk meg róla, hogy „korának egyik legnagyobb lángelméje” s „kivétel nélkül legnagyobb korhelye” volt.

Ha a művészek szabadságigényét és -vágyát akarta Csokonai sorsával példázni, jó hőst talált elbeszéléséhez, hiszen már első élettrajzírájánál, Domby Mártonnal olvashatta, hogy: „a szabadságnak, függetlenségnek szeretete tselekedte benne azt, hogy ő vele kényszerítéssel sőt reá beszéléssel is nem igen lehetett bánni, hogy ő sem hivatalokhoz, sem valamely mástól kiszabott munkához, órához, terminushoz való kötetést, audientiát, udvarlást, hideglátogatást ki nem álhatott”.⁶ Ő maga is így nyilatkozott: „Mihelyt az Isten az én születésemet a maga jótetszésével valóságossá tette: mindjárt szívemre nyomta azt a stempelt, melyhez csak secularumonként szokott nyúlni, s ezt a karakterizáló mondást ejtette rá: *Te szabad légy!*”⁷ Az elbeszélés végén a költő megszövik mecénásától a boldog és szabad bizonytalanságba, hogy megírhasa igaz műveit. S a sok tárgyi tévedés mellett (amelyekről a következőkben részletesen szólunk) itt valóban lélektani realizmussal írja Jókai: „Ha megmaradt volna Csurgón profeszszornak, elvehette volna Lillát, lettek volna apró gyermekei, tán írt volna egy pár hasznos könyvet a méhésetről és dohánytenyésztésről, de hol maradtak volna akkor azok a szívbe visszaható hangok, a mikben a költő olyan sokáig fog élni, a milyen rövid volt élete itt a porban!” (Mennyire hasonló ehhez Szabó Magda mondatai, amelyeket a Csokonai-évfordulón, 1973-ban írt a debreceni Csokonai Színház műsorfüzetében egy tervezett Csokonai-dramájáról: „Egyszer azért szeretnék róla is írni, csak a Csokonai-ügyben nekem különvéleményem van, s ennek kifejtése nem illett volna az ünnepi időszakba. Én, ha valaha megteszem, nem a költő mindenki-ismerte életútját ábrázolnám, hanem valami mást, azt, amit *nem* tett meg, s ha megtett volna, az vitte volna nagyobb tragédiába, mint az elvesztett Lilla, Kazinczyék nyafogása, a debreceni brutalitás vagy a pozsonyi közöny. Mi lett volna a költővel, ha otthon maradt eleinte mintadiáknak, később kap egy iskolát valahol a környéken, hetente templomba kíséri az osztályait, Lillát is elveszi, kutyabaja, közéleti és irodalmi partnerei simulékonyabbak, s nincs a kőfal, aminek teste-lelke folyton nekiütözközik, s addig sebzí, míg líránk remekeit el nem sikoltja? Ugyan hogyan lett volna A Reményhez szerzője Csokonaiból?”⁸ S azzal, hogy a költő megszövik pártfogójától az alkotás bizonytalan szabadságába, szép és kerek is volna az elbeszélés.

⁵ Jókai Csokonai-vonzalmára nézve I. még: FESZTY Árpádné Jókai Róza: Pár szó Jókai könyvtáráról. Magyar Bibliofil Szemle 1924. 197—199.

⁶ DOMBY Márton: Csokonai V. Mihály élete... Pesten 1817. 21. L. még: 38., 43. és 140.

⁷ Levél Sándorffy Józsefhez. Csokonai Vitéz Mihály összes művei. Bevezetéssel ellátva kiadták: HARSÁNYI István és GULYÁS József. H. é.n. (A továbbiakban HG.) II. 783.

⁸ Vö. SZILÁGYI F.: Áprily Lajos drámatöréde Csokonairól. Színház. 1975. márc.

De hát, kérdezhetjük, mi szükség van ehhez Lavottára, aki élete végéig megmaradt mecénásoktól függő viszonyában, s nem is kereste a művészi függetlenséget s önállóságot úgy, mint Csokonai, aki — Jókai szerint is — pusztán írásaiból akart megélni. („Ilyen ember nem is volt több abban az időben a jó Csokonainál; de híres is volt e boldonságáért.”)

Márpedig mindjárt az elején a cím is utal rá, hogy kettejük miatt íródott meg az elbeszélés, habár Lavottának vajmi sovány szerep jut benne: nem bírja hallgatni a vele egy fedél alatt vendégeskedő költő tilinkozását s azt, hogy hozzá „félhangon és hamisan” énekelget (valójában kitűnő muzsikussal volt Csokonai), a poéta meg barátja „cincogását” nem bírja hallgatni (akinek muzsikáját a valóságban fölöttébb szerette s kottáit igyekezett minden áron megszerezni),⁹ s a végén elválnak útjaik. Való igaz, hogy a magányosságot is kedvelte, de a jó barátokat, a baráti társaságot mindennél többre becsülte: nem volt az a „misanthrop”, akinek Kazinczy nekrológja föltűntette. A muzsikussal való összezőrdülés s különválás, ami tulajdonképpeni magja, konfliktusa volna az elbeszélésnek, kissé mondvacsinált s nem is illeszkedik eléggé szervesen az elbeszélés egészébe, az alaptételbe, ahol az igazi konfliktust a művész mecénásoktól való függésének s eredendő szabadságvágyának összeférhetlensége adná. (Ezért szenteli Jókai a novella majd egy harmadát a „mese” elején az írók társadalmi helyzetéről szóló hosszasan elmefuttatásnak.) A végén aztán a mecénás helyett egymással ütközik (ill. csak zördül) össze a két lángelme.

S még kérdésesebbé válik Lavotta szerepe, ill. szerepeltetése az elbeszélésben, ha kiderül, hogy már maga az is kérdéses: egyáltalában találkozhatott-e a két lángelme a valóságban.

Tárgyi hitelesség szempontjából, tudomásunk szerint, eddig csak Szilágyi Sándor (nem a történész!) foglalkozott az elbeszéléssel gondos munkával megírt Lavotta-életrajzában: „És ha már Csokonainál tartunk, érdekes rámutatni arra is, milyen tetszetős dolog utólag őt és Lavottát egy-egy novellában összehozni. A két kóborló, a polgáriassult léttől bizony messze esett zsenit. Maga Jókai sem tud ennek ellentállani. Egyik szép novellájában kerülnek össze egy mecénás házában. De hát erről a valóságban szó sem volt. Aligha találkoztak ők az életben. Jókai elbeszélése tehát kedves, igen ötletes — de teljesen költött. Semmiesetre sem laktak együtt. Csokonai tudott Lavottáról, hiszen dicséri is »Lavotta úr magyarjait« — Lavotta pedig megzenésítette Csokonai egyik-másik versét, ennyi volt köztük minden kapcsolat. Legalább ők sehol személyes kapcsolatról nem beszélnek.

Találkozhattak volna, hiszen Lavotta is Debrecenben járt — amikor Csokonainak már »lassú betegségtől vénülni kezdett testalkotványa« —, hívták Lavottát karmesternek a debreceni társulathoz. El is ment, de nemsokára ott is hagyta őket.”¹⁰ A jegyzetekben ehhez még ezt fűzi hozzá: „Jókai kétségtelenül Sárközy somogyi alispán házáat teszi meg az esemény színhelyévé, noha sem évszámot, sem nevet nem említ. Csokonai nála lakott Nagy-Bajomban 1798–99-ben, amikor Lavotta Pesten élt.” (I. m. 141.)

Jókai nemcsak a „derék maecenas” nevének leírásától tartózkodik, de még az iskoláról is, ahová a pártfogó védencét professzornak beszerezte, csak annyit mond, hogy „egy mezővárosba”; csak a végén szalad ki tollából Csurgó neve. (Úgy látszik, írás közben mégis feszélyezték a közismert irodalomtörténeti tények.)

Valóban életrajzi képtelenség a találkozásnak a Dunántúlra helyezése s a költőnek s Lavottának együttes szerepeltetése Sárközy házában. De hát akkor miért írta meg mégis így a novellát Jókai, hiszen — mint láttuk — Lavotta alakja, szereplése nem is szerves, nem is szükségszerű része a novella mondandójának.

A kérdésre a választ a Borsod megyei Gesztelyben kaptam meg, amikor a Csokonai-évforduló évében, 1973-ban a községben megfordultam, hogy a költő radikális műveit őrző másolatgyűjtemény, a „Gesztelyi kódex” után nyomozzak, amelyből a 30-as években Gulyás József oly fontos műveket adott közre, mint a d'Holbachból fordított *Természeti morál* vagy *A szarvas és a szarvas föltehetően francia eredetű röpirata*,¹¹ s az *Oh szegény országunk* lázadó kurucos hangú verse s a költő számos merész tartalmú levele.¹² A fontos kis gyűjteménynek, sajnos, nem akadtam nyomára, helyette egy érdekes helyi adatra bukkantam Csokonai Szerelemdálának (*A csikóbőrös kulacshoz*) keletkezéséről. A községben — amint Kádár Miklósné tanárnő elmondotta — a régi református iskola, az ún. Kozaróczy iskola helyén állt egy fogadó, s mikor Csokonai a Hegyalján járt, mindig ott szállt meg s abban írta híres „Szerelemdál”-át is. Az idősebb nemzedékhez tartozó Kocsár István kitüntetett nyugalmazott tanító, aki a község monográfiáját is megírta, többet is tudott: a templommal szemben volt egy regálé, urasági kocsmá. Az uraság pedig a Puky familia volt, akinnél Csokonai gyakran megfordult. A kocsmán az akkori szokás szerint cégérül egy csomó gyaluforgács lógott; Csokonai azonban ezt kifogásolta, mondván, hogy nem asztalosműhely az, hogy forgács lógjon rajta, inkább egy kulacs illenék

⁹ L. HG. II. 780. Továbbá: SZILÁGYI F.: Csokonai műveinek dallamai. Muzsika. 1973. 12. sz.

¹⁰ SZILÁGYI Sándor: Lavotta János. A kor és az ember. H. é.n. 85–86.

¹¹ L. SZILÁGYI F.: Csokonai kapcsolata magyar jakobinus mozgalommal. It. 1973. 833. kk.

¹² L. ItK 1936. 86–88, 468–474. Nyugat 1939. II. 165–172.

oda cégérnek. Erre föl csináltatott Puky István az uradalmi kováccsal egy remekbe készült kulacsot kocsmacégérnek, s a helyi hagyomány szerint erről írta Csokonai a maga nevezetes versét. A pompás cégér aztán később bekerült a sárospataki múzeumba s 1973-ban a budapesti Irodalmi Múzeum Baróti Dezső által rendezett Csokonai-emlékkiállításán is látható volt. (A kulacs hiteles történetét különben Gulyás József is megírta még 1924-ben egy cikkében.¹³ Az azonban még nyitott kérdés, hogy Csokonai verse is kapcsolatban van-e a remek kulaccsal.)

Egyéb Csokonai-emlékek után érdeklődve, a 90 esztendő Kocsár István még egy történetet említett. Megpróbálom szó szerint idézni, ahogy akkor lejegyeztem: „Csokonai itt járt Lavottával. Lavotta ugye zenész volt, a másik meg költő. Puky nagyságos úrnál gyakran vendégeskedtek. A két bohém jó barátságban volt, mindaddig, míg Csokonai el nem kezdett verselni, kezdte deklamálni a maga költeményeit. Lavotta még muzsikált volna, zavarta hát a verselés, s rászólt:

— Már megint mit deklamálsz? — Ő meg cincogott a hegedűjével. Az meg Csokonait zavarta. Ilyenkor össze-összezördültek.”

A motívumok alapján hirtelen arra gondoltam, hogy jókai elbeszélésének „folklorizálódott” változatát hallom, amely azon az alapon alkalmaztatott Gesztelyre, hogy Csokonai a községben is megfordult s Puky Istvánnál vendégeskedett. Csakhogy: életrajzi tény, hogy Lavotta is megfordult Gesztelyben, mégpedig a Puky család, Puky István vendégeként, aki Csokonainak is legmeghittebb barátai közé tartozott!

Lavotta és a Puky család kapcsolatáról Szilágyi Sándor is megemlékezik idézett életrajzában: „1807-ben Tisza-Szöllősen van [Lavotta] Elek István főszolgabíró házában. Valami nagy halászatot rendezett a házigazda vendégei tisztelére, amikor is Lavotta csaknem beleveszett a Tiszába. Puky István táblabíróval — akinek gesztelyi kúriájában »sok boldog napot töltött« — át akart evezni a túlsó partra, de valamiképpen fejfel beleesett az örvényes Tisza vizébe.” (I. m. 78.)

Szilágyi Sándor forrása viszont Bernát Mihály kéziratos Lavotta-életrajza volt, ahol pontosan ez olvasható: „Kedves mulattsága és foglalatossága volt fíjatalabb napjaiban Lavottának a Vadászat és Kis Horoggal való Halászat; de az utolsó Gyönyörűségnek tsaknem végső áldozattya lett. Ugyanis: 1807-dik Esztendőben Tisza-Szöllős Helységébe Heves Vármegyébe, nevezetes és számos Vendégek jelenlétével diszkeskedő Halászatot 's Halász Ebédet adván akkori Fő Szolga Bíró Elek István Úr: Lavotta egész Mérészséggel Puky István Tábla Bíró Úrral edgyütt) egy tsónakba ülvén, ált' akart evezni a' Tisza' vizének túlsó partjára; de szerentsélenül. Mert midőn ki akartt úszni a' patrtra, vissza hőkkenvén a' tsónak: Lavotta a' Tiszának szélén levő rettenetes Mélységébe és kavargó örvényébe bukkott ki fővel.” Ehhez még ez a lapalji jegyzet csatlakozik a kéziratban: „d) Puky István Tábla Bíró Úr lakott akkor is valamint most 1818ba GesztelyHelységébe Zemplén Vármegyébe; az holott Napjainak sok boldog óráit töltötte Lavotta, gondolkozása és ízlése módjához képpst; közel lévén a' Hernád vize a' Faluhoz, és alkalmatossága lévén nékie azon mind tsónakázni, katszáni, v. halászni, mind pedig az égető nyári meleg Napok' estvéni fürdeni.”¹⁴ Bernát szavai mindenképpen hitelt érdemlők: Tiszafüreden írta biográfiáját, ahol a Pukyknak birtokuk volt, s személyesen is ismerte a családot. (Szilágyi Sándor egy helyen kétségbe vonja Bernát megbízhatóságát, ezt írván: „hallomásom szerint Lavotta nem Tiszafüreddel, hanem a szomszédos Tiszaigarral volt nexusban.” (I. m. 79.) Csakhogy Lavotta mindkét helységgel kapcsolatban volt, mégpedig éppen a vendéglátó Puky család révén: Puky István mielőtt megkapta 1800-ban atyai örökségét Gesztelyben, Tiszaigaron, ill. Tiszafüreden gazdálkodott. 1800 végén újságolja Csokonainak levelében: „Kiadta édes Nagy Uram Atyám — a' gesztelyi, kaki és Sisás Pusztabeli részit 's a' Berentei szölleit, a' Gazdálkodás végett. Ezért-is még a' Télen a' köveket meg hordatom, 's a' jövő Esztendőben egy kis Kis Tusculanumot épittetek, Magamnak és az barátimnak, — Kicsiny lesz ez, a' Világ el fajult Gyermekei előtt — kicsiny a' pompának, és a' vesztegetésnek — csak egyedül nékem és néktek, édes barátim! lessz ez elég tágas.”¹⁵

Szilágyi Sándor még arról is megemlékezik Bernát Mihály kéziratos műve nyomán, hogy Miskolcon is sokszor megfordult a nyugtalan vérű virtuóz: „Lavotta — úgy látszik — huzamosabb időt töltött Miskolcon, be is rándulhatott oda bármikor a szomszédos Zemplén vármegyéből, Gesztelyről, a Puky István kúriájából, ahol sokat tartózkodott, könnyű szerrel. Bizonyosan be is rándult többször, sokszor, hiszen ott őt jól ismerték, szerették, magántársaságok és az Avas pincéi hívogatták.” (I. m. 77.)

¹³ Budapesti Hírlap 1924. dec. 31.

¹⁴ Lavotta János' Biographiájának igazgatóra várakozó Töredékje. 1764. 12^a Julii. — 1818. 22 April. 1820. 8^a Decembris. Készítette Bernátfalvi Bernát Mihály Tisza-Füred. Mező-Város. OSzK. Fol. Hung. 974: 10.

¹⁵ L. Csokonai emlékek Összeállította és a jegyzeteket írta VARGHA Balázs. Bp. 1960. 88. A következőkben: CsEml.

Ha találkozott a két lángész valahol, akkor itt találkozott Puky István Hernád-parti kis Tusculanumában; e találkozásból — vagy vélt találkozásból — keletkezhetett egy helyi mende-monda, amely anekdotává kerekedett s Jókaihoz is eljutott.^{15a} Hogy hogyan?

A tiszafüredi Bernát Mihály fia volt a Petőfi-életrajzokból is ismert tréfagyártó Bernát Gáspár, aki atyja kéziratoss Lavotta-biográfiájából összeűtött egy novellisztikus életrajzt, voltaképpen novellafüzért;¹⁶ ebben ugyan nincs szó Lavotta és Csokonai találkozásáról, Szinnyei viszont arról tájékoztat írói lexikonában, hogy Bernát élete végén Jókai Üstökösbe dolgozott: „Legutóbbi éveiben a Jókai Üstökösbe írt Józsa Gyuriról és Lavottáról adomákat, de a Gazsiadákát nem mind ő írta.”¹⁷

Mindez kezünkbe adja a kulcsot az egész Jókai-novella geneziséhez és sajátos meseformálásának, felépítésének megértéséhez.

Bernát Gáspár révén Jókai birtokába jutott egy Csokonai-anekdotának, amelyben a nagy virtuóz és zeneszerző, Lavotta is szerepelt. Hogy Bernát lehetett Jókai forrása, azt bizonyítja az is, hogy az elbeszélésben Lavotta kedvenc időtöltése a horgászás, akárcsak a Bernát Mihály kéziratoss életrajzában, amelyet fia is felhasználott. De emellett szól az is, hogy Bernát más Jókai-művekhez is szolgáltatott anyagot Jókainak: a Szinnyei által említett Józsa Gyuriról pl. valóban írt az Üstökösben (Józsa Gyuriadák, 1868: 22., 1872: 16.), hiszen jól ismerte: földije volt, Tiszafüreden élt, mint jómagá. Márpedig Józsa Gyuri nemcsak az *És mégis mozog a föld* Csollány Bertijéhez adott modell, hanem több más Jókai-regényhez, így többek között Kárpáthy János alakjához is. Az Üstökösben *Megint Józsa Gyuri* címmel megjelent névtelen cikk (1868: 35.) pedig pontos vázlata az *És mégis mozog a föld* III. fejezetének, s bizonyos, hogy ez is Bernát Gáspár tollából származik, akárcsak a többi „Józsa Gyuriada”.¹⁸ A Bernáttól kapott anekdotából (sajnos, az Üstökös átnézett 1865–1872-es évfolyamaiban nem akadtam nyomára a Szinnyei által említett Lavotta-adomának: lehet, hogy valamelyik korábbi vagy későbbi évfolyamban lapulnak) Jókai annyit tudott meg, hogy valamelyik vidéki kúria házigazdájánál vendégeskedett a két lángész. Bernát esetleg nevet is említett, de Jókai a Puky névvel nem tudott sokat kezdeni; Toldy 1844-i Csokonai-kiadásából viszont jól ismerhette Sárközy István szerepét Csokonai életében. Fogta tehát, s a Dunántúlra helyezte az anekdotikus történetet: elindítva ezzel az önkényes transzpozícióval a tévedések egész láncolatát.

Természetesen nem pusztán földrajzi jellegű tévedés történt: Puky Csokonainak inkább barátja volt, mint mecénása, Jókainak viszont az anekdotát értelmező koncepciójához (ill. prekonceptiójához) mecénásra volt szüksége, akitől majd hőse megszökhet. Ezért is kellett Sárközy birtokára helyezni a történetet.

Az első téves lépés aztán vonta maga után a többi: Lillával nem az a baj a novellában, hogy „a dunaalmási szüreten” (valójában: 1797 tavaszán Komáromban!) ismeri meg a költő, hanem az, hogy Jókai szerint egyszerűen ott hagyja, megelégedzik róla, s mikor már állása van Csurgón, biztos „hivatala”, s elvehetné Lillát (hogyan, amikor már Lévai István neje!) — máson jár az esze. Érdemes idézni: „a mint mondják, szerelmes is lett volna.

Az is csak poétázás volt.

Egyszer az almási szüreten meglátott egy szép komáromi leánykát, a kit Lillának hittak; a megszeretés hamar ment nála; a leányka szülői azt mondták a fráternek, hogy nincs ellenükre a szeretet, hanem szerezzen magának valami életmódot, a mit ő szentül meg is fogadott.

Csokonai azzal megint belebódorodott a világba, s miként egykor »csapot, papot, mindent elfelejtett«, hasonlóul elfelejté az almási szüretet és Lillát és mindennemű fogadását állandó életmód után.” Így bagatellizálódik el Jókai tollán — engedve az anekdota alapján fölláított premissza csábításának — Csokonai életének nagy sorsfordulója, amelyből Möricz drámát írt,¹⁹ s minden elkészült vagy tervezett Csokonai-dramának is fordulópontja.²⁰ A baj az, hogy

^{15a} KILIÁN Istvánnak Csokonai és Puky István c., a Déri Múzeum Évkönyvében megjelenő tanulmánya Vay Sándor gróf [-Vay Sarolta] nyomán érdekes adatot közöl Csokonai és Lavotta kapcsolatáról: ezek szerint a két lángéme a hegyaljai Tarcalon találkozott volna, hasonló összejövölések közepette, mint ahogy arról a gesztelyi hagyomány — s Jókai elbeszélése — szól. Vay Sarolta ugyan láthatóan szájhagyományokat dolgoz fel, de írásai hitelét emelheti, hogy Csokonai személyes kapcsolatban állott a hegyaljai Vay családdal, így a sárospataki kollégium főgondnokával, Vay Józseffel s annak testvérével, az alsószolcai Vay Miklós báróval. (Vö.: SZILÁGYI F.: Csokonai Borsod és a Hegyalja vidékein. A miskolci Herman Ottó Múzeum Közleményei. 12. 1973. 7–12.) Vay Sarolta idevágó két írása: Lavotta szerelmei. Pesti Hírlap. 1906. nov. 25.; Kísértetes kastélyokról. Magyarország. 1909. szept. 23.

¹⁶ BERNÁT Gáspár: Lavotta élete. Pesten 1857.

¹⁷ SZINNYEI: Mírok. I. 951–952. h. Bernát Gáspár állandó munkatársa volt az Üstökösnek (s már 1853–54-ben Jókai Mór Nagy Naptárának): Gazsiadák, Bernát Gáspárhoz Bernát Gazsi, A régi jó időkből címmel állandó rovattal voltak Jókai életpályában. Jókai külön illusztrált portrét írt róla lapjában (Üst. 1875. 81–82.), s elhunytakor *Bernát Gazsi a mennyországban* címmel búcsúztatta el (Üst. 1873.).

¹⁸ Vö. JKK. 22: 560. kk.

¹⁹ L. MÖRICZ Zsigmond: Csokonai. Nyugat 1913.

²⁰ Vö. NÉMETH László: Csokonai. Az Erő. 1927. Vö.: Színház. 1975. márc. 42. 1.

Jókai elbeszélésében még ezzel sem zárul le a Lilla-ügy: Csokonai, a könnyelmű kérő nemcsak odébb áll „csapot papot felejtve” (itt jelentkezik a Domby által följegyzett²¹ s Petőfi által megverselt másik anekdota visszaütő hatása),²² hanem még tetézi is vétkeit.

Jókai most már saját prekonceptiója szerint alakítja tovább a mese menetét, figyelmen kívül hagyva a jól hozzáférhető forrásokat is (pl. Dombyt, Toldyt).

Nagy ugrással Komáromból Somogyba viszi „egy derék birtokos úrhoz” a nyugtalan vérfű költőt, ahol „holtig a legnagyobb kényelemben” élhetett volna. (Sárközy állítólag tett is ilyen kijelentést.)²³ Arról viszont nem vesz tudomást az elbeszélés, hogy Csokonai eredetileg Keszthelyre indult, hogy Festetics György újonnan megnyílt Georgiconjában álláshoz jutva mint professzornét vihesse magával Lilláját a gróf hintáján, amint választottjának reménykedve ecsetelte.²⁴ Keszthelyi tervei kudarcot vallván, az utazásban meghűlve rekedt Somogyban Csökölyben és Hedrahelyen, majd innen került Sárközy István alispánnak — Kazinczy rokonának — vendégszerető házához. Jókainál „a derék maecenás sokkal többre becsülte a költőt, minthogy elégnék tartotta volna csak annyit tenni érte, hogy napjairól gondoskodjék”, ő az ifjú tudósak „szellemi vágyaihoz méltó” jólétet, „önállást” akart biztosítani, ezért egy mezőváros iskolájában „alapítványképen egy költészeti tanszéket állított fel s megválasztá bele Csokonait tanárnak”. Ha a tanszéket nem is Sárközy alapította s Csokonai csak helyettes-tanár volt is Csurgón, a külföldön járó Császári Lósi Pál katedráján,²⁵ annyi bizonyos, hogy Sárközynek része volt a költő Csurgóra kerülésében — s hogy a belső-somogyi egyházkerülettel nagy harcot kellett vívni, hogy a rossz hírbe keveredett Csokonai megkaphassa a szerény csurgói helyettes-tanári állást.²⁶ De hát ez mind csak részletkérdés s részlettévedés a csurgói epizódban; a baj Jókai novellájában az egész csurgói közzjáték teljes félreértelmezése.

Szerinte Csurgón a költő anyagi és erkölcsi elismerés közepébe csöppen, oly annyira, hogy meg is házasodhatott volna! Érdemes idézni újból: „Most már tehát meg is házasodhatott. Volt hivatala, tisztessége, kényelmes laka, rendes fizetése, bora, búzája, tűzelő fája; iskolába járó úrfiaktól ajándékokat is kaphatott, üres óráiban dohányt ültethetett, fákat oltogathatott, volt hozzá szép kertje, abban méhes tele kasokkal, ott szépen lehetett verseket írni...” Így szól a prekoncipiált novella a csurgói tanárságról. S most hallgassuk meg a szívszorító való-ságot: az 1799 novemberében Csépan Istvánhoz, az egyházmegye gondnokához írt levelet: „Ha én conventióba nem szolgálok, szolgálattal pedig továbbra is élni akar a publicum: legalább a mindennapi consumptionról provideáljon; ne legyek továbbra is kénytelen a gyertyátlan estvéken Nagy Gergelynek asszonyának és magamnak is terhére lenni s a fűtetlen hideg napokon és éjszakákon ugyanott és a farkasordító classisba sugorogni; vagy pedig ne legyek a köz derogamenre kénytelen magam fát fágni és elfűjteni.”²⁷ S ha ezt a levelet nem is olvashatta Jókai, de Toldy Ferenc Csokonai-kiadásából tudhatta, hogy „nem minden kedvetlenség nélkül” hagyta ott Csurgót, amint ez Festeticshez 1799-ben írt leveléből is kiténik, amelyet Toldy is idéz: „ott hagytam Csurgót, és hogy Poplicolaságomnak, melyről a világot még mind hiába próbáltam meggyőzni, legalább ott jelét hagyjam, még a fizetésemet sem vettem el, tudván a tractusnak tagadhatatlan szegénységét.”²⁸ (A pénz persze nem egészen ez okból, inkább sértett önértékből nem vette föl.)²⁹

Mivel az elbeszélés a Lilla-kérdést nyitva hagyja, a kevésbé tájékozott olvasó arra is gondolhat, hogy a csurgói jólétbe csöppent Csokonai, aki már meg is házasodhatna, még most sem akar tudomást venni felelőtlenül elhagyott komáromi kedveséről. Ámbár *A tihanyi ekhóhoz* nevezetes sorai (Lilla is, ki bennem a' reménynek / Még egy élesztője volt, / Jaj Lillám is a' *tiran* törvénynek / 'S a' szokásnak meghódolt) éppen Lavotta dallamain bejárták az országot, így inkább csak azon csodálkozhatunk, hogy a komáromi Jókai (aki a följegyzések szerint a Vajda Juliannának mint „Elfelejtethetlen Angyalomnak” dedikált kis Csokonai-kötetet a Nemzeti Múzeumnak ajándékozta³⁰) nem akart tudomást venni a tragikus kicsengésű Lilla-ciklusról, mikor a Lillát ott felejtő csélcsep poéta képét megrajzolta.

²¹ DOMBY: i. m. 44. Vö. FEKETE Péter: Hol felejtett el csapot, papot Csokonai Vitéz Mihály? Bp. 1958. A Hajdúböszörményi Hajdúsági Múzeum kiadványai 4.

²² Különben Gaál László élesen kikelt kéziratos Csokonai-életrajzában Petőfi versének az igazi Csokonai-képet eltörzstő hatása miatt (l. OSZK Fol. Hung. 2161.). (A „csapot-papot felejtés”-nek különben valóságos alapja lehetett: vö. FEKETE Péter: i. m.) Petőfi versének hatásával s a korbely anekdotahős hamis képének irodalmi továbbélésével Dorogi-Ortutay Gyula részletesebben foglalkozott. (Csokonai utólete.) Pécs 1936. 49. kk.). Meglepető azonban, hogy Jókai novelláját, amelynek nem kis szerepe volt e kép megszilárdulásában, nem említi.

²³ Vö. DOMBY: i. m. 38.

²⁴ Vö. HG. II, 650.

²⁵ L. TOLDY: i. m. XXXIX. h.

²⁶ Vö. BOROS Dezső: Adalékok Csokonai csurgói tanárságához. Studia Litteraria VII. 1969. 93—108.

²⁷ HG. II, 660.

²⁸ TOLDY: 853. h.

²⁹ Vö. SZILÁGYI: Jelenkor 1973. sz. 1906. kk. ItK 1973. 6. 732.

³⁰ A' Szépség ereje a' bajnoki szívenn. Debrecen 1800. OSZK RE 111.

De van még egy súlyos tévedés a csurgói epizódban: Jókai szerint innen is odább állt a költő, önként ott hagyva „fényes” hivatalát: „Fél év múlva megszökött [Csokonai] a katedráljától, odahagyta hivatalát, fizetését, deputatumát, méhest és a fiatal versíró scythákat s megint elment országot-világot látni.

Ő bizony nem vesződik a sok hájfejtű ficzkóval, hogy ő azoknak a poézist magyarázza, mikor egynek sem jár ott az esze a csapni való gazembereknek!

Régi maecenásához természetesen képpel sem fordult többet...” S ebben nem is az a legnagyobb tévedés, hogy megszökök Csokonai Csurgóról (a valódi ok: visszaérkezett külföldről a helyettesített Császári Lósi Pál), hanem az, ahogy mint pedagógust jellemzi. Érdemes idéznünk egyik csurgói tanítványának, Gaál Lászlónak szavait: „Csokonaihoz hasonló tanítót nem esmertem. Csurgón ő nékie nem volt szüksége, sem regulázó vagy fenytő törvényre, ... őtet gyermeki respectussal szerették, halgatták tanítványi, regula nélkül bot nélkül — harag nélkül örömben tanított ő, tanultak a tanítványok.”³¹ Érdemes még csurgói búcsúbeszédére³² s búcsúversére (*Tanítványaitól búcsúzik*) is emlékeztetnünk, mely után — Gaál szavai szerint — „a tanítványok között a legkeményebb természetűek is alig bírtak órák múlva is magukhoz térni”,³³ s utánamentek Debrecenbe, ahol Csokonai édesanyjának lettek kosztosai — a „sok (mindössze 91) hájfejtű ficzkó”, a „csapni való gazemberek”. S hogy a kontraszt élesebb legyen, előljáróban Jókai még azt is megírta a költő Csurgóra helyezésétől, hogy „Soha költészet jobb mesterre nem talált, mint Csokonai volt, és Vitéz Mihály sem lelkehez illőbb hivatalra, mint a költészetet beoltogatni az ifjú nemzedék fogékony lelkébe.” Ezt még az írói, költőtársi együttérzés és lélektani realizmus írta le vele, de aztán jött az anekdota ártó szelleme s az általa sugallt prekonceptió: a fegyelmet nem tűró korhely poéta Csurgón sem tud megmaradni, ergo, megszökök. S ha a tények ennek ellene mondanak, az a tények baja. Márpedig Toldy Csokonai-kiadásában is világosan benne volt, hogy megérkezett külföldről Lósi Pál s a költő visszatért Debrecenbe! Az elbeszélésben azonban bolyong megint „északtól nyugotig”, régi mecénásához „képpel sem fordul”, míg az véletlenül össze nem találkozik vele s viszi újra haza a birtokára: „No kopé, most ugyan el nem mégy többet a kezem közül...” S elkezdődik az anekdotikus történet Lavottával, amelyért voltaképpen az egész elbeszélés megíródott.

S hogy egy kicsit részletesebben foglalkoztunk a novellával, nem azért történt, mintha Csokonait akartuk volna mindenképpen tisztázni, sokkal inkább, mivel az elbeszélés genezise s felépítése rendkívül tanulságos Jókai egész alkotói módszerére nézve, arra, hogy v a l ó s á g és f i k c i ó hogyan, milyen arányban és mértékben keveredik műveiben s főként, a valóság milyen motívumok hatására torzul el, irrealizálódik sokszor legjobb hiszemű realista szándékú írásaiban is.

Jelen esetben adva volt egy helyi anekdota Csokonai és Lavotta találkozásáról egy vidéki kúriában, ahol a két nehezen regulázható lángész állítólag egymást is nehezen viselte el s összezőrdülve végleg szétrebbentek. A történetet Lavotta életírójának fia, a „Gazsiadák”-at gyártó Bernát Gáspár juttathatta Jókaihoz, aki azt készpénznek vette, holott hitelességéhez nem kevés szó fér. Magja az lehetett, hogy Csokonai s Lavotta egyaránt vendége volt Gesztelyben Puky István tiszafüredi és -igari birtokosnak, akit a tiszafüredi Bernát család is jól ismert. Bernát Mihály erősen novellisztikus kézíratos Lavotta-biográfiájából fia szerkesztett egy másikat, s — úgy látszik — maga is gyűjtött — vagy gyártott — néhány újabb Lavotta-anekdotát.

Ez jutott el Jókaihoz. Művészi ösztönrel a szertelen lángelmék, az „irritabile gens vatum” ábrázolására akarta fölhasználni a történetet. Ez volt a koncepciója s lett többé-kevésbé torzító prekonceptiója elbeszélésének, minthogy az anekdota alapmotívuma eleve megköttötte a kezét.

Mivel a Puky családról nem tudott, a történetet a borsodi Gesztely helyett a Dunántúlra, Sárközy István nagybajomi kúriájába helyezte Jókai, s ezzel a valószerűtlen lépéssel valószerűtlenségek egész láncolatát indította el, alárendelve fikciójának olyan közismert életrajzi tényeket is, mint Csokonai és Vajda Julianna szerelme vagy csurgói tanársága.

S itt nemcsak a külső életrajzi tények szenvedtek torzulást (még csak irodalomtörténeti kontrollra sem lett volna szükség, a Lilla-történet Csokonai versei révén egészen közismert volt), hanem a lélektani igazság — mondjuk ki: Csokonai jelleme, jellemzése — szintén. (Lavotta jellemének hitelességével azért nem érdemes hosszabban foglalkozni, mivel Csokonai mellett csak halvány mellékszereplője a történetnek, s amit Jókai a korhelykedéséről, mértéktelen szeszfogyasztásáról ír, az sajnálatosan igaz. A baj az, hogy a hatás kedvéért — a koncepció érdekében — e vonásokat átviszi Csokonaira is).³⁴

³¹ CsEml. 432. Vö. még: 439. kk.

³² HG. II. 603—605.

³³ CsEml. 439.

³⁴ A boromisza Csokonai hamis képét Petőfi verse mellett Jókai novellája is segített megrögződni a köz-tudatban, noha már a szemtanúk kiálltak Csokonai mellett (I. DOMBY: i. m. 42), s Toldy révén erről Jókai-nak is tudnia kellett (volna).

S mivel az elbeszélés hősei történelmi szereplők, ez az a pont, ahol a kérdés túlnő az irodalom belső kérdésein. Sajnos, ez az elbeszélés egyáltalán nem kedvezett az igazi Csokonai felmutatásának, akit pedig Jókai különben oly jól ismert és szeretett. Oka pedig ennek, hogy egy kétes hitelű anekdota téves szituálása folytán egy hamis fikciót teremtett, amelynek aztán fölládozta a valóság jól ismert tényeit is. És ebben, sajnos, nem kivétel nélküli ez az írásműve.

Ha nem is tudtuk az elbeszélés keletkezési évét egészen pontosan meghatározni s anekdotikus forrását fehéren-feketén bemutatni, talán sikerült mégis nagy valószínűséggel megközelítenünk mindkettőt, elősegítve a kritikai kiadás munkáját.

II. Dokumentum és valóság

(A *lőcsei fehér asszony* egyik mozzanatáról)

Az anekdotákhoz hasonló szerep jutott Jókai műveiben az írásos történelmi forrásoknak: szinte minden írásának megvan a maga valóságmagja, sőt a legapróbb részletekben is valóságselemekre épít, ám ezeket saját írói fikciója szerint sokszor egészen önkényesen értelmezi.

Egyik legismertebb történelmi regényéről, *A lőcsei fehér asszonyról* szólva nem kell ezt különösen hangsúlyoznunk, meglehetősen gazdag az irodalma a regény forrásainak, ill. azok írói fölhasználásának.³⁵ A kötet szövegkritikai kiadása³⁶ is bőven szól erről, ismertetve az író ide vonatkozó jegyzetfüzeteit is; az egyik füzet bejegyzéséről („Az élő asszonyhoz tud hűtlen lenni; a halotthoz nem”), amely aztán a regénybe is csaknem szó szerint belekerült, találozva írja a sajtó alá rendező: „ebből is látszik, hogy egy hatásos ötlet milyen fontos volt az író számára” (I. 267.). Egészítsük ki ezt ezzel: gyakran egy-egy hatásos stilisztikai ötlet, paradoxon is (s ez végső soron klasszikus stilisztikai-retorikai tanulmányaiban gyökerezik). A forrásgyűjtő jegyzetfüzetek tartalmát summázva állapítja meg a kiadás, hogy „Jókait mennyire az érdekességek vonzották, nem a dolgok lényegét és az elmúlt korok lelkét kutatta.” (Uo. 268.) Ugyanitt olvashatunk Ignác Rózsa *A tények és a képzelet* című írásáról, amelyben az író egy lőcsei cipster család (alkalmasint a Probstner család) leszármazottával beszélget, aki kislány korában tanúja volt Jókai lőcsei látogatásának. A nevezetes látogatáson az író állítólag ezeket mondotta az emlékező atyjának, amikor az mentegetőzött, hogy több ténnyel nem szolgálhat a város múltját illetően: „Hála Istennek uram! Szívemből örvendek. Minél kevesebb adat, annál jobb. Tudja, kedves uram, a tények engem gátolnak az írói munkámban, mert megkötik a képzeletemet.”³⁷

Ezúttal azonban mintha magát Jókait avatta volna anekdotahőssé az emlékező képzelet; s az idézett szavakat nem azon az okon vonjuk kétségbe, hogy az emlékező már 90. éve körül járt, amikor gyerekkori emlékeit felidézte, hanem azért, mivel ellene mond e nyilatkozatnak maga az említett több kötetnyi vázlatfüzet s az író egész gyakorlata.

Jókai mindig valamilyen valóságselemből indult ki (ezt vélte ő realizmusnak), habár azt legtöbbször saját írói fikciójának rendelte alá (ezt vélte írói, költői szabadságnak).

A következőkben *A lőcsei fehér asszony* egy eddig földerítetlen forrású motívumán igyekszünk ezt bebizonyítani.

Az I. kötet *Regina mea* című XII. fejezetében Andrassy István generális és Korponayné titkos találkájának vagyunk tanúi, ahol a szépasszony által kiszabott türelmi időt azzal töltik, hogy előveszik „közös Panteonukat”, egy nagy rajzalbumot. A generális egy veresréz ládikóból veszi elő a „gazdagon aranyozott marokin táblájú, türkizekkel kirakott kapcsú könyvet”. Idézzük: „Ezt nevezte Juliánna a »közös Panteonnak«. Az egy rajzalbum volt; kettőjüknek a műve, s jó hogy csak ők ketten bírtak róla tudomással.

Talán éppen a közös művészi hajlam hozta őket legelőször össze.” S ehhez még az aforisztikus konklúzió: „A művészet nagy kerítő.”

A rajzalbumnak tehát nem akármilyen szerepe van a regényben: a két szerelmes közös műve s egyben veszedelmes közös titka is. Hogy miért, azt az album részletes leírásából tudjuk meg: „Andrassy István a tízéves szabadságharc alatt egy egész könyvet rajzolt tele azoknak a hírességeknek az alakjaival, akik e harcokban vezérszerepet játszottak; voltak ott magyarok, németek, lengyelek, franciák; uralkodók és hadvezérek.

Ez volt az egyik lapján az album leveleinek.

³⁵ L. KUDAR Anna: Jókai Rákóczi-kori regényeinek forrásai. GYERGYAI Margit: Géczy Juliánna élete, különös tekintettel felségárulási perére. Bp. 1918. Dr. SZABADY Béla: A „lőcsei fehér asszony” Jókai Mór és a történelem megvilágításában. Győr 1938.

³⁶ Jókai Mór összes művei. 46–47. Sajtó alá rendezte: T. HAJÓS Éva. Bp. 1967.

³⁷ Megjelent az Élet és Irodalomban. 1962. 41. sz. (okt. 13.) 3. l.

A megfordított lapján pedig voltak ugyanazoknak a híres nevezetességeknek a torzképei, fintorított vonásaikban is felismerhetők; s ez meg Juliánnának a mestersége volt.”

Az album tehát titkos, veszélyes politikai dokumentum, amelynek azonban nemcsak annyi a szerepe, hogy egy közös titokban fűzi egybe a szerelmeket, hanem karakterizáló eszköz is, s mint ilyen, szinte jelképes értelművé válik: az egyenes, a történelmi tényekkel szemben túlságosan is eszményített Andrássy István eszményítve rajzolja meg a szabadságharc vezetőit, míg a majdani áruló a hősök elferdített torzképeit rajzolja meg a lapok fonákján. S hogy kétségünk ne legyen a mondottak felől, az író félreérthetetlenül megfogalmazza: „Különös szeszélye az osztogató természetnek, hogy ezt a talentumot éppen egy nőnek adta. A nőszív különben arra van alkotva, hogy eszményítsen. Ennek éppen az ellenkező adománya volt.”

A következőkben még több oldalon van szó az album tartalmáról; megtudjuk, hogy benne van Bercsényi török basa mezében, Károlyi Sándor mint „nagy pipájú, kevés dohányú” kuruc vezér, Forgách Simon mint kétkulacsos, Vay mint oláh dudás, Móricz János mint nagy tüszőjű rusznák király, s riasztó alakban a kivégzett Ocskay. A mű politikai súlyát ez a mondat hangsúlyozza: „Ha a megtréfált urak valaha ezt az albumot megkaphatnák, bizony még a sirja fölé állított márványszobrát is kényszerítenék Andrássy Istvánnak, hogy velük sorba megverekedjék.”

A „legveszedelmesebb jellegű karikatúra” azonban a fejedelem, Rákóczi Ferenc képe volt az albumban: „Az egész kép a legmagasabb fokú felségsértés.”

De megtudjuk azt is, hogy a császárpárti vezérek sem részesültek több kíméletben: „Heister Siegebert és Hannibal, Stahrenberg Guido és Rüdiger arcképei kész prédául szolgáltak a démoni gunyorú rajzolónőnek; csak egy képnek a hátulsó lapján nem volt semmi karikatúra. Ez volt a császár maga.”

S hogy egyedül a császár torzképe nem került bele az albumba, előre sejteti Korponayné majdani árulását.

A továbbiakban azt tudjuk meg az albumról, hogy Belville lovag, a rajongó Pelargus és még Korponay János gúnyrajza is belekerült, a titkos találka alkalmával pedig Juliánna megrajzolja Andrássy Istvánt is, mint „kocsmagenerális”-t.³⁸

S az író nyomatékkaal ismét rámutat az album regénybeli motíváló, meseépítő szerepére: „Ez a torzképgyűjtemény, valóban elég volt annak a két embernek, aki azt egyesült tehetséggel létrehozta, hogy egész életére kölcsönös büntársi viszonyba érezze magát egymás iránt.” S mikor a titkos találkát a németek megérkezése, a riadó félbe szakasztja, Juliánna a kettősháushoz kettős kulcsa mellett még két emléket vitt el magával: kettejük összefonott közös hajfűrtjét s „a torzképek közös albumát”. Mint afféle bármikor fölhasználható bűnjel.

Andrássy és Korponayné jellemzésére nem talált volna az író képzelete más eszközt, mint egy közösen rajzolt albumot? S honnan a könyv s képek oly pontos, valóságos leírása? A kritikai kiadás jegyzete csak annyit mond, hogy „Hasonló ügyességgel készít karikatúrákat Sárody is a *Szeretve mind a vérpádig* c. regényben”, s utal még rá, hogy Jókai is kedvelte a torzképek rajzolását, s kezdetben az Üstökös torzképeit maga rajzolta.³⁹

Nem lehet véletlen, hogy éppen két kuruc tárgyú regényben bukkan föl a torzképrajzolás motívuma. A három évvel korábban írt Ocsaky-regényben Sárody a „fránya ügyes torzképrajzoló” néhány vonással Heister generális gúnyképét veti papírra s még nevét is alájegyzí: „pinxit Sárody”.

Jókai, aki noteszai tanúsága szétint még a regény egészen apró részleteit is valamilyen valós motívumra építette (pl. „Bebek kanalai”, a „gyermekágyúk” a krasznahorkai várban stb.), itt csupán képzeletére bízta volna magát? Aligha.

Különben a rajzokra van utalás a noteszokban is, amiről a JKK. is megemlékezik: „»Andrássy idős rajzai« megjegyzés szerepel sok egyéb adat között, amit Jókai a betlári kastélyban látott (XV. 20. recto). Nagyon valószínű, hogy ennek alapján ruházta fel Andrássy Istvánt olyan rajztehetséggel, hogy közösen készítik el Juliánnával a nevezetes Pantheont.” (I. m. 267.) S a II. notesz 5. lapján is van egy ide utaló megjegyzés: „Asszony, aki a kuruc vezéreket karikírozza.” (Uo. 268. l.)⁴⁰

A motívumhoz az egyik ötletet kétségkívül valamelyik Andrássy rajzolótehetsége adta, amint erről a regényben is szó esik: „Naturalista lángész volt mind a kettő [ti. Andrássy és Korponayné]. Andrásynál ez még családi hagyomány volt.” (S a továbbiakban megemlíti,

³⁸ A JKK. jegyzete itt nem utal arra, amit pedig Szabady Béla is megírt idézett tanulmányában, hogy a „kocsmagenerális” voltaképpen nem Andrássy Istvánnak, hanem fivérének, Györgynek volt a gúnyneve. (L. SZABADY: I. m. 14., 17.)

³⁹ Vö. A Petőfi Irodalmi Múzeum évkönyve 1962. 61.

⁴⁰ Vö. JKK. Följegyzések. Bp. 1967. II. 283. 608.

Hollok a Tschimitschko Buttiam Uram, Xagohsische
Hussarn-Brister in der Garnison zu Neuheuss.
I bin I holt Hussar, Eignisi, Affasiar,
I bin I edlimohn, I müß I Cinnadiar
di Hunarisch löndt Xibell, won kun di teitsch Spidohn.
Mir will nur hohn todt, lebendi will mi brotn,
Won ober schüssin thut, In! herda! dekderebek!
I gib I Xofli spiarn, doch lass wi Deussli wek.

Iupanschku Ferenz, Richter auß der Raubau,
führnehmer Ochsen Jubilar, und Vice Admiral
der Ungarischen Heu Flotta.

It warla güdi Lait di, Hingrisch zu Robau,
won hüt si schün so borth wie Nicolo Wiganu,
Verlass mi deitsche, vill Ruhe, Echsl, Fisch und Hen,
Kupauer faste gibs, fuste grüsch, vurt, dren,
Won kin 3 in a Dürff, in kin 3 strick fuden,
3 Süch holt mit mi ham, mon Kofu schün drohre binden.

hogy nagyapái a csíkszentkirályi ősi kastélyt s a Thurzó-féle bittsei várpalota korridorjait festették tele a magyar történelem alakjaival.)

De hát maga az album, a közös Panteon? Csak a fantázia szüleménye volna?

A kuruc-szabadságharc idejéből ismerünk ilyen torzképalbumot, ráadásul olyan díszes kiállításút, mint amilyenről a regényben van szó. Az Országos Széchényi Könyvtárban Dm. 448 jelzet alatt található az „*Il Callotto resuscitato oder Neü eingerichtes Zwerchen-Cabinet*” című album, amely a spanyol örökösödési háború nevezetes német, angol, francia, orosz, török szereplőinek torzképei között két magyar vonatkozású karikatúrát is közöl a Rákóczi-szabadságharc két résztvevőjéről: a kuruc Vak Bottyánról s egy horvát élelmezési tisztéről, Jupánsku Ferencről.

Az albumot Szilágyi Sándor, a jeles történész is ismertette már 1888-ban, s cikkében⁴¹ arra is rámutatott, hogy e külföldi kiadványon kívül kellett lenni itthon is forgalomban gúnyrajzoknak (pl. már I. Rákóczi Györgyről is), s ígéri, hogy hasonlókat fog ismertetni a jövőben.

A díszes album — akárcsak a regénybeli — finom marokin, azaz szattyánbőr kötésű, dúsan aranyozott keleties — nyomott — virágindás, madaras díszítéssel. Lehetséges, hogy éppen ezt ismerte Jókai, de lehet, hogy e kiadás egy másik példányát vagy egy hasonló kiadványt, esetleg csak kézzel rajzolt képeket; Szilágyi ugyanis föltételezi, hogy nem minden gúnyrajz került kinyomtatásra: „Rákóczyt [I. Rákóczi Györgyöt] Kocsis Györgynek csúfolták ellenségei, feleségét pedig mint lovat ábrázolták. S hogy ilyen pasquillok mellett torzképek is divatoztak (ha nem is nyomatták ki azokat), az annival valószínűbb, mert van tudomásunk róla, hogy ilyen fajta képek külföldről vándoroltak be, pl. azt, mely Gusztáv Adolfot ketrecbe zárva ábrázolja, nyomban megjelenése után megküldték Rákóczynak.” (I. h. 14. l.) A 12. kép ábrázolja Bottyán János generálist s a 43. Jupánsku Ferencet. A képeket Szilágyi közölte is a Vasárnapi Újságban, ezzel a magyarázattal: „Az ötven kép közül a 12 és 43 számmal jegyzett magyarországi: az első magyar, az utóbbi horvát. Az első, *Holloka Csímskó Buttyám uram*, az érsekújvári huszárezredes nem más, mint a hős *Bottyán* Jánosi a dunántúli hadak generálisa... Hogy ez csakugyan Bottyán, igazolja az is, hogy vaksága, illetőleg félszeműsége ki van a képen tüntetve, s hogy a kép alá vázolt szövegben Érsekújvárra van hivatkozás. Sajátos körülmény, hogy vak Bottyánról más kép, mint e karikatúra, nem maradt fenn. Az pedig, hogy a metsző épen őt választá a magyar katonák közül, mutatja, hogy az örökös tartományokban senkitől jobban nem tartottak, mint vak Bottyántól.

A 43-ik számú Jupánsku Ferencz, a szerezsán köpenyegben, valami élelmezési biztos, hadseregszállító volt.” (I. h. 15. l.)

A kiadványról megjegyzi még Szilágyi, hogy Brunet bibliográfiája 1715-re teszi keletkezését, de ennél korábban kellett megjelennie az első kiadásnak, olyankor, amikor még folyt a Rákóczi-fölkelés.

Thalynak, a Rákóczi-kor szenvedélyes kutatójának föltétlenül kellett ismernie e gúnykép-albumok valamelyikét; márpedig tudjuk, hogy Jókai regényéhez ő bocsátotta az író rendelkezésére adatait. (L. JKK. 46: 277. kk.) Sőt Jókai Üstökösében is közzét már 1865-ben Kuruczvilági adomák címmel két folytatásos cikket (270—271, 277—278. l.). (Ebben Vak Bottyán-anekdotákat is említ, többek között a következőt: „Vak Bottyán egyszer, még dévaj fiatal korában azt a vicczet is tette — alkalmasint a Páter Jezsuiták iránti nagy szeretetből —, hogy egy klastromban ebéd után a villájával a Loyola Ignác képének egyik szemét kiszúrta; annak se legyen kettő, ha már ő neki csak egy van!” [I. h. 289.] Ismeretes, hogy a regényben az elkésredett Korponay megtudva felesége hűtlenségét, keresztülszúrja annak festett képmását. Még talán e mozzanathoz is Thaly történelmi anekdotáiból vette az ötletet az író.⁴²)

Az ismertetett album címről különben annyit kell elmondanunk, hogy „A feltámasztott Callotto” Jacques Callot (1592—1635) jeles francia grafikusra utal, aki többek között két mesteri rézkarc-sorozatot bocsátott ki a háború borzalmairól (Les petites misères de la guerre és Les grandes misères). Neve s sorozata nem volt ismeretlen a magyar közönség előtt: a „Borszem Jankó-kabinet” elődje — mint Szilágyi Sándor is rámutat idézett cikkében — tőle vette elnevezését. S az Üstökös hatalmas vízfejű aprótestű gúnyfigurái is mind az *Il Callotto resuscitato* törpéire, torzképeire emlékeztetnek.

Mindez arra figyelmeztet, hogy Jókai egyféleképpen tisztelte a tényeket, s még a mellékesnek tűnő motívumok mögött is mindig valamilyen objektív adatot, dokumentumot sejtethetünk. Az más kérdés, hogy ezeket a tényeket az írói képzelet milyen szuverénül rendeli alá különféle regényes fikcióinak.

Jókai történelmi regényeinek hitelessége végső soron azon áll vagy bukik, hogy a tényektől, az „epikai hitel”-től, amelyre mindig épít elindulásakor, mennyire távolodik el menet közben.

⁴¹ Régi gúnyrajzok a Rákóczi-felkelés magyarjairól. Vasárnapi Újság. 1888. 1. sz. 14—15.

⁴² A *dervis ezredes* címmel is Thaly közölt a regény egyik hősről, Andrássy Miklósról verses krónikát Jókai lapjában (Üstökös. 1866: 113—114.).

Hiteles hatású regényt olyankor ír, mint pl. az *És mégis mozog a föld*, Rab Ráby, amikor a fölhasznált dokumentumokat (a „Csittvári krónika”, Kisfaludy Károly, Kőrösi Csoma Sándor⁴³ stb. élete, Ráby Máttyás emlékirata) a legkevésbé rendeli alá regényességet hajszoló írói fikcióknak.

Az „És mégis mozog a föld” egy motívumáról

(A „Csittvári krónika” eredetéhez)

Tudvalevő, hogy Jókai egyik leghitelesebb hatású történelmi regényében, reformkori eposzában (amelyhez magától Toldy Ferenctől kért útbaigazítást) mily fontos szerepet kap mindjárt az indulásnál a fejezetcímül tett „Csittvári krónika”. A debreceni diákok által őrzött „vastag negyedréti alakú” kéziratos könyvről az író maga ezt mondja: „Az a nagy könyv volt a »csittvári krónika«.

1665-ben kezdték el ezt a könyvet szerzeni, ha jól tudom, Sáros-Patakon, névtelen szerzők... »Csitt« azt teszi, hogy »legyünk némák!»

A jezsuiták, akikről ez a krónika sok kedvezőtlen adatot jegyzett fel, azt híresztelték el felőle, hogy ez a válogatott hazugságok és bolond ötletek tárháza, s még a nevét is elferdítették »Csicsvári krónikának«, s ha valaki valami nagy bolondot vagy nagy hazugságot mondott, az volt rá a közmondás, hogy »ez is a csicsvári krónikába való«.⁴⁴

A krónika neve és eredete különböző föltevésekre adott alkalmat. Mivel az író olyan verseket említ a krónikával kapcsolatban (Kovács József: A kopott nemesekhez, Csokonai: Vallás [= Konstantzinápoly], Bányai József: A két forintos Tallér, a Vén Krajczár és Kajla Márjás együtt való beszélgetése stb.), amelyek atyjának, Jókay Józsefnek Hélikoni Virágok című másolatgyűjteményében is előfordulnak, magától adódott a magyarázat, hogy a titkos kötet mintája — legalábbis egyik mintája — ez a kéziratos könyv volt. Csakhogy Jókay József gyűjteménye jellegzetes felvilágosodás kori diákirodalmi összeállítás, míg a Csittvári krónika eredete a regény szerint jóval korábbra nyúlik vissza: a XVII. század derekáig. Emellett elnevezése is fejtegetést okozott a kutatásnak. Az író tréfás népetimológiával adja okát a krónika nevének, s a jezsuitákat okolja, hogy az „eredeti” nevet „csicsvári”-ra ferdítették. A kritikai kiadás is megemlíti ezt; s úgy foglal állást a kérdésben, hogy — helyesen — a „csicsvári” nevet tartja elsődlegesnek, ám további következtetése mégsem hibátlan, s így végső válasza sem tisztázza a krónika eredetét. Molnár József fölfedezése nyomán idéz egy 1752–55-ben lefolytatott pereskedést, amelyben bizonyos Csitsvaj (= Csicsvai) „istentelen és antiklerikális blaszfémiaikat” olvasott fel egy könyvből. Ebből aztán a kiadás eme következtetésre jut: „később a tulajdonnévből lett jelző mögött helynevet kerestek. Jókainak nem kellett látnia ezt a könyvet, pasquillust; még a hallott nevet is megváltoztatta, s így lett a regénybeli fiktív gyűjtemény: a csittvári krónika — máshonnan származó tartalommal.”⁴⁵ Ez így nem fogadható el egészen: nem azért, mivel a szóban forgó pereskedés a XVIII. század közepén folyt le s Hajdúnánáson (elvégre a Csitsvaj által használt „istentelen” könyv lehetett régebbi, XVII. századi eredetű is, s a Zemplén megyei Csicsvárról elkerülhetett a Hajdúságba is, legalábbis egy másolata), hanem azért, mivel Jókai ismerhette az eredeti „Csicsvári krónika”-t is, amely valóban a XVII. századból származott, akárcsak a regénybeli. Az Űstökös 1866-ig évfolyamában „A Csicsvári könyv”-címrel a Krónikás adoma rovatban megjelent egy ismertetés a nevezetes krónikáról, s ugyanott öt jellemző szemelvényt is közölt a lap belőle. Mindez arra vall, hogy Jókainak ismernie kellett ezt a gyűjteményt s a Hélikoni Virágok mellett ez volt másik mintája a Csittvári krónika megalkotásában. A következőkben — fontosságára való tekintettel — idézzük az Űstökösbeli ismertetést: „Hajdanta a Csicsvári várban volt egy nevezetes könyv, melyet »Csicsvári könyv«-nek hívtak. Ebbe a könyvbe jegyeztettek fel a különös hazugságok. Ezért aztán a Zemplén-megyei ember nem vette jó néven, ha elbeszélésére azon megjegyzés tétetett: »ezt is be lehetne írni a csicsvári könyvbe.« Az idézett hazugságok közül néhányat felmutatunk: ... »1600. A ládi paulinusok instantiájokban azt adják elő: hogy még azon okból is kívánják a girincsi híd lerontását, mert a Tiszából a Sajón felfelé úszni akaró kecsegék, vizák, s más jó speciesű halak a híd lábától visszariadnak, ebből az ordó nagy fogyatkozást szenvedne.«

»1622. Alvinczi Péter, kassai predikátor, a Bethlen Gáborné fejedelemasszony solemnis exequiája alkalmatlanságával [1] azt predikálta: 'Kétségbevonhatlanul igaz, hogy Miczbánné asszonynak egyszerre hét magzatja született; ha valaki pedig ezen históriában kétel-

⁴³ Vö. SZILÁGYI F.: Kőrösi Csoma Sándor hazai útja. Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 1. sz. Bp. 1966.

⁴⁴ JKK. 22. 20–21.

⁴⁵ JKK. 22. 440.

kednék, ebből elhiheti, hogy ezen história egy előkötőre, mely csak nem régen került ki Ecsed várából; mind fel vagyon himme varrva, a ki inquirálja, nyomába is eredhet.⁴⁶

»1673. A tályai táborból Spank generális a tarczai bírót és előjárókat azzal a válaszszal eresztette el, hogy többé ily érthetetlen, a magok dolgát előadni sem tudó követeket el nem fogad, ha valami bajuk van, küldjék el Tokai Antalt; ez már érti a közbenjárás mesteriségét. — A követek fogadkoztak, hogy ő náluk ilyen nevű ember nem lakik; de azzal az utasítással bocsájtattak el, hogy annak ott kell lakni valahol a pinczesoron. Sugár János, egyik deputatusnak hazafelé menetközben jutott eszébe, hogy a kívánt közbenjáró nem más, mint »tokaji átalag.« Ez eset után közmondássá vált, hogy »hegyalján legjobb ágens Tokai Antal.«

»1687. Medreczki Mátyás azt nyilatkoztatta, hogy Karaffa azért viselte Eperjesen oly keményen magát hogy ezáltal a magyarországi indigenatusra az utat egyengesse.«

»1695. Kolonics Leopold — miután planuma Magyarországnak Ausztriával való szorosabb egyesítése iránt el nem fogadtatott — azt jövendőlte, hogy ezen planum még többször felleleveníttetni fog; és hogy idővel annak effectuálását, azoknak, kik azt most olyan erősen opugnálják, unokái közül többen fogják szorgalmazni.«⁴⁶

A kronológiai és geográfiai hitelességhez meg kell jegyeznünk, hogy Csicsvár (másként: Csicsva) valóban létező helynév Zemplén megyében, de létezik a ládi (sajóvári) pálosok kolostora is, amelyet 1387-ben alapított Czudar Péter és testvére, György, Sárlos Boldogasszony tiszteletére, s valódi helynév Girincs is a Sajó partján; Alvinczi Péter 1622-ben valóban kassai prédikátor volt; a Thököly-fölkelés idején Tállya és Tarcsl beleestek a hadjáratba, Caraffa 1687-ben állította fel az eperjesi vértörvényszéket, s ha nem is kapott magyarországi honoságot, de a király aranygyapjas renddel tüntette ki. Kollonich Lipót 1695-ben lett esztergomi érsek, s Magyarország kormányzását az osztrák örökös tartományok mintájára akarta megszervezni.

Mivel pedig a legkorábbi — 1600—1673 — keltezett anekdoták kivétel nélkül Zemplén megyével kapcsolatosak, föl kell tételeznünk, hogy valóban létezett Csicsva várában egy ilyen protestáns szellemű, jezsuitaellenes krónika, amelybe azután egyéb, más vidékkel kapcsolatos hasonló irányzatú történetek is belekerültek. Ilyesformán a JKK. következtetésével szemben a krónika neve mögött nem személynevet, hanem valóban helynevet kell keresnünk, s ha van valamilyen összefüggés az 1752—55-i perben szereplő *Csitsvaj* család s *Csicsva* vára között, az éppen fordítva képzelhető, mint a kritikai kiadás jegyzetében olvasható: az említett család — neve szerint — bizonyosan a Zemplén megyei Csicsváról származott s így onnan vihette magával egyik ősök a nevezetes krónikát, ill. annak egy másolatát. (A csicsvai krónika valószínűsége mellett látszik bizonyítani az is, hogy motívumát Jókai másutt is fölhasználja; így „csitvári” krónika alakban a *Kiskirályok*-ban is említik. Vö JKK. 22: 535.)

Ami mármost Jókai alkotó képzetét, a rendelkezésére álló dokumentumok művészi felhasználását illeti, ezúttal teljes elismeréssel adózhatunk írói talentumának. 1871-ben a XIX. század nagy nemzeti mozgalmanak akart emléket állítani, amely végül is a nemzeti függetlenséget kivívó szabadságharcba torkollott. Ennek az alaphangját kellett megadnia a regény — e valószínű hős eposz — első fejezetében, az expozícióban. Megtehette volna, hogy csak atyja gyűjteményét, a Hélikoni Virágokat használja föl, a felvilágosodás korának e jellegzetes protestáns diákirodalmi művét, amelyben a nemesi kiváltságok, a Habsburg-elnomlás s a klérus ellen lázadó magyar jakobinizmus éppúgy hangot kapott, mint az 1790—91-i nemesi-nemzeti mozgalom. Ez azonban csak a közvetlen előzményekre villantott volna fényt. Pedig Jókai nagyobb távlatot, mélységet akart adni regényének, s általa a nemzeti ébredés korának, a reformkornak: az egész nemzeti történelemben ágyazta hát bele a mozgalmat, az évszázados sérelmekbe, kudarcokba és reményekbe, mert hiszen, mint írja: „Ott lehetett találni a krónikában az elfeledett, az eltemetett országos gyászeseményeket; mindig volt itt valami, amire fátyolt kellett vetni, amit az utókorral el kellett felejteni; amire rá kellett fogni: álom volt az hazugság az.” A regény az utolsó Zrínyivel kezdi s a harmincnégy magyar gályarabbal folytatja a felsorolást. A csicsvári krónika még távolabbról: 1600-ból, voltaképpen az ország három részre szakadásától s a nemzeti függetlenséget megtestesítő protestáns magyarság üldözésétől. Jókai eposzi sodrású regényéhez kellett ez a történelmi mélység: a tényleges csicsvári krónika alapján kerülhetett bele „Caraffa eperjesi mézszárlása” is a regénybeli krónikába s talán „Józsa vezér járása-kelése” is. (A JKK. Jókai 1888-i kiadású *Jocus és Momus* c. anekdotagyűjteményéből s *A magyar nemzet történetéből* idéz adatot Józsa István személyére, pedig már az Őstökösnek a „Csicsvári könyv”-et ismertető évfolyamában előfordul egy másik „Krónikás adoma”: Józsa István papról, aki a kurucvilágban bátor portyázó, hírneves csapatvezér volt, s hol labancnak, hol kurucnak állt.⁴⁷)

⁴⁶ Őstökös 1866. 395.

⁴⁷ L. Őstökös 1866. 206. A Csittvári krónikában említett „Vak Bottyán viselt dolgai” bizonyára Thalyna a *Iősei fehér asszonnyal* kapcsolatban már említett történelmi anekdotáiból táplálkozik.

Ezúttal a mű alapkoncepcióját mélyítette el szerencsésen az író, amikor alkotó képzetével egybeolvasztotta két forrását: a XVII. századi Zemplén megyei protestáns-nemzeti indulatú krónikás könyvet s a felvilágosodás korának szellemében fogant diákirodalmi gyűjteményt. A krónika nevének megváltoztatása is szerencsés összhangban volt regénye alapeszméjével: a helyi jellegű provinciális „csicsvai” vagy „csicsvári” gyűjtemény nem illett volna a nemzeti eposz indításához: a rátótiadák szintjére húzta volna a műben foglaltakat.⁴⁸ Sajátos „népetimológia”-val tette egyetemessé a krónikát, amikor minden tiltott, elhallgatásra ítélt szabad szellemű írás gyűjtőhelyévé avatta.

A regénynek Toldy Ferenchez szóló, sodró pátoszú ajánlásában mártírokat és hősokeket említ: „A mártýrokrol írhatunk legendát, a tündérekról mythoszt, de mártýr, hős, varázsló regénytárgy nem lehet.

És mégis az volt.”

Ehhez a legendához, eposzhoz nem illett az anekdotás „csicsvári könyv”, csak a „Csittvári krónika”, olyan féltett, szinte mitikus nemzeti kincs, mint a *Tisztákban* Illyés Gyulánál a „Százszorszént” könyvek, a nemzet „eretnek kincsei”.

S itt még valamiről meg kell emlékeznünk: a regény hősenek Jókai által is megnevezett mintája Kisfaludy Károly volt, a dunántúli és katolikus Kisfaludy. A regény indító színhelye mégis a debreceni református kollégium. S ennek oka nem csupán a Csittvári krónikában is megörökített Csokonai-hagyomány (különben „az első tekintetre kellemetlen” arcú, „ragyaverte”, „himlőhelyes” Borcsay Mihálynak nemcsak neve s személyleírása emlékeztet Csokonay Mihályra, hanem az is, hogy „két kezével szabadon hadonázva”, széles taglejtésekkel s nagy hatással szaval verseket, amint ezt Domby Márton s Kazinczy is följegyezte a költőről,⁴⁹ hanem maga a regény alapeszméje. Annak idején Kazinczy írta, akire szintén hivatkozik az előszó: „En éppen nem vagyok vallásbeli fanatizmussal profanálva, de kénytelen vagyok mégis megvallani, hogy magát tartom a' *Kálvinistát* a' Magyar Litteratura elővitelére választott *Népnek*... És ennek forrását az Oskolákban találom.”⁵⁰ Jókai, a pápai és kecskeméti kollégium neveltje regényeposza színhelyétől méltán választotta a debreceni kollégiumot, a nemzeti szellem és irodalom messze sugárzó Palladiumát.

Ezúttal Jókai alkotó képzelete, történelmi — írói — ösztöne győzött a kezénél levő dokumentumon: alárendelte, s szerencsésen rendelte alá a két történelmi krónikát a maga tágabb koncepciójának, míg máskor — különösen az anekdotikus források esetében — ennek éppen a fordítottja történt: a rész, a helyi érdekű anekdota került fölébe az egésznek, a történelmi valóságnak, valószínűtlenné délibábozva az eseménytörténeti és lélektani tényeket.

A Csittvári krónika eredetének kérdése egyébként arra is figyelmeztet, hogy minden kritikai kiadása alapja, előfeltétele egy teljes írói bibliográfia, de legalábbis kívánatos az anekdotákra s „krónikás adomák”-ra építő Jókai esetében az általa szerkesztett lapoknak és naptároknak (Üstökös, Jókai Mór Nagy Naptára, A Hon stb.) tüzetes átvizsgálása.

Van aztán még egy neve Jókai alkotóművészetének, amikor nem anekdotákból és nem írásos forrásokból, hanem áttételek nélkül, a való életből merít, s engedi, hogy a közvetlenül megismert, átélt valóság műzsája vezesse tollát. Ilyenkor születnek remekei.

III. Élet és valóság

(A Sárga rózsza)

Társadalmi regényt voltaképpen keveset írt Jókai, s akárcsak történelmi regényeiben, tolla itt is a kuriozitások, a regényesség felé lengett ki. Van azonban olyan műve is, amely közvetlen megfigyeléseiből fakadt, s ilyenkor megközelíti a realizmus magasait. Ilyen műve a hortobágyi pásztortörténet, a *Sárga rózsza*.

Táj, ember, jellem, nyelv néprajzi hitelességgel van benne együtt, mintha csak filmfelvétel kamerája örökítette volna meg. (Ma is rendezőért kiált: a Szegénylegények csikóspárhajának művészi erejéből telnék a *Sárga rózsza*-ra is.) S Jókai valóban úgy is dolgozott: jegyzett, rajzolt: írta az arcokat, a jellemeket, a nyelvet.⁵¹

A *Sárga rózsza* még önmagát is belerajzolta az író, mint a középkor festői: ő a Hortobágyra vetődött piktor, aki a gulyást s a csárda szépét megörökíti, s a napfeljöttét és a délibábot is megpróbálja ecsetvégre kapni. (Különben a hajnali kirándulás, a napfelkelte s a délibáb leírása az 1889-i hortobágyi kirándulás nagy élményéből táplálkozik: egyes részei szinte szó szerint benne vannak az író hortobágyi tudósításában.) S ha a közvetlen empirikus élmény itt szigo-

⁴⁸ Vö. JÓKAI Mór: A magyar nép-humorról. Magyar Akadémiai Értesítő. Pest 1860. 19.

⁴⁹ DOMBY: I. m. 13. KazLev. IX. 354—355. Talán még Borcsay „részeges korhelyé” züllésébe is belejárt: szott a Csokonairól költött hamis mende-monda. (Vö. A *Két lángész egy házban* megfelelő jegyzeteivel.)

⁵⁰ KazLev. I. 395.

⁵¹ Egy ilyen rajza látható a Följegyzések II. képei között is: „Hortobágyi gulyás (talán Fülöp János) portréja. 1889. évi hortobágyi útján készítette.” XVI.

rúbban fogja is a tollát, azért itt sem tudja egészen megtagadni önmagát, az anekdota ide is beszüremkedik: a hortobágyi kilenclyukú híd meszt a debreceni szőlőskertek karcosával oltották, az húzta olyan szilárdra össze, de még Kakas Márton egyik anekdotája is ide kerül a szarvasmarhák „hiányzó” felső metszfogáról. S ha az állatvásárló külföldiek szereplése föl is lazítja egy kicsit a novella szerkezetét (alkalmat adva nemcsak néhány pompás természetleírásra, hanem a bécsiek bosszantására készült anekdotikus fricskára is), a történet lélektanilag, nyelvtanilag a valóság medrében fut tovább.

S itt nem szabad megelégednünk arról sem, hogy a *Sárga rózs*a is voltaképpen történelmi mű, ha erre kevés utalás van is a regényben: a kor ezúttal is a Bach-korszak, amelyben az író hazafiúi indulatai legtermészetesebben jutnak szóhoz („Majd eljön a napja, kiveszszük az eszterhaj alól azt a régi zászlót, utána eredünk jó, ifjú legények: megtörjük a csontját a gonosz kozáknak...”); s ezáltal kap jelentőséget — nem annyira az események, mint inkább az érzelmek dramaturgiájában — az állatvásárló idegenek szerepeltetése, amit a kritikák általában kifogásolni szoktak.

Különben mintha csak az 1889-i hortobágyi kirándulás idején játszódna a pásztortörténet, mintha csak akkor leste volna el az író — aminthogy így is történt. Fogadott lánya, Jókai Róza hagyta ránk a hortobágyi élmény hiteles leírását, s ebben megvan a regény minden lényeges motívuma: a megmérgezés, a sörivás, de még Decsi Sándor neve (Jókai Róza szerint: *Décsy*) s a címadó ötlet is, a legény végzetes „Adj Isten, *rúzsám*” köszöntése.

„Már régen hívtá, izgatta Jókait a Hortobágy. Vágyott utána... nagyon álmodott róla! Csak arra gondolt... kellett neki...”

Debrecenben a híres ötös fogat várt. Öt tüzes sárkány!...

Déltájtban érkezünk meg. Útközben megbámulva egy birkamosást. Gyönyörű festői kép...

Csak gyorsan, mert velünk száguldott egy még gyorsabb lovak: egy rettenetes forgósél!... A Hortobágy szelleme!...

A vihar csodája után jött a csikós-csoda. Hogy fogja ki a csikós pányvával a vadlovat a ménesből?...

Papa egész magánkívül volt az elragadtatástól, büszkeségtől, „ezt csinálja utánunk valaki!”...

Nekünk Debrecenből jött szép holmira terítették. Bent a hús szobájában. A fiúknak kint, a hosszú deszka asztalnál... alig vártuk az ebéd végét, hadd mehessünk a hosszú asztalhoz, az udvarra, azok közé, akikért Jókai idejött. Bort hozatott nekik. De nagyon elszomorodott, mikor legtöbbje kijelentette, ők inkább sört kérnek.

— Micsoda legények vagytok ti! Magyar emberek sört isznak? (Jókai gyűlölte, megvetette a sört, soha meg nem kóstolta.)

A kép szinte bibliai lett. A nap glóriával vonta körül Jókai szép ősz fejét... egy magyar apostol a pásztorok között.

A fiúk meséltek, daloltak. Papa az öregebbektől régi nótákat, népmeséket kérdezett. Volt egy, aki sokat tudott. Kis, naptól összeszáradt, nagybajuszú öreg juhász. A Hortobágy törvényei szerint utolsó a rangban. Ő tudott egy csomót. Meséket, eseteket. Egy tréfás kondás, rangban a harmadik, meg a nagyapjától hallott paprikás tréfás szokásokat tudott. Papa jegyzett...

A juhász nótái közül egy teljesen elbájolta papát. Csak annyit tudok belőle, „ne haragudj szőlke számár, majd el megyünk a nyáj után!”

Azontúl, ha jó kedve volt, mindig „szőlke számárnak” hívott engem...

Egy csikós nem jött be az udvarba, kint támaszkodott a kapufélfánál. Oda vitték neki a sört. Nem fogadta el ajándékba — maga fizette. Onnan koccingatott — bebeszolt a többiekhez.

Nekem fúrta az oldalamat, miért nem jön be? Odamentem, lerajzoltam. (Papa és Árpád [= Feszty Árpád] az asztalnál rajzolták a többieket.)

Kíváncsi, majd barátságos lett... Főleg, mikor elővettem a radirgummit, olyant még nem látott, egész izgatott lett, nekik sokat kell számlálni, nehéz dolog az írás, de megkönnyítheti ilyen masina, — szóból szó jött... míg végre bizalmas lett, elmondta „ő nem teheti be ebbe a csárdába a lábát, még a Jókai úr kedvéért sem. Esküje, több mint esküje, becsületszava tiltja mindaddig, míg az a leány ott szolgál, mert az a leány őt megmérgezte! Meg bizony, pedig ő nem tett neki semmit, semmi rosszat, semmi ígéretet, csak azt mondta: Adj Isten, *rúzsám*!”

— „És mégis megmérgezett! Úgy fordultam le a lórul ész nélkül — halódva. Mikor nem volt jussa hozzám!”

Hogy én hogy hallgattam, el lehet képzelni. Ezt viszem Papának, fog örülni neki!”⁵²

⁵² JÓKAI RÓZA: Jókai a Hortobágyon.

A pásztorársadalom szigorú hierarchiája, a kasztgög, a csak mozdulatokkal, szemvágással, szűkszávú s mégis sokat mondó nyelven szóló évszázados pástorerkölcs szinte „egy az egyhez” lépték szerint, egy dokumentumfilm verista hitelességével került a kisregénybe.

A pusztai természeti világa, a népdalok, de még a pástorok neve is. Látszik, érződik, hogy Jókai valósággal megmámorosodott a pusztától, az érzékeire csapó friss élettől, ahogy hortobágyi kirándulásán később Móríczt elragadta a pusztai élet fikciókra nem szoruló költészete.

S itt már a jövő felé tör utat: mintha a *Komorló* Móricza szólna helyenként. Mivel pedig a sokat idézett buffoni mondás értelmében (Le style c'est l'homme) az ember legjobban stílusában érhető tetten, Jókai stílusa e tekintetben is nem kevés tanulsággal szolgál. Már Tolnai Vilmos találóan állapította meg írói nyelvéről születésének centenáriuma: „Nemcsak az élet s a történelem adatai módosulnak [romantikus képzeletének] hatása alatt, hanem a nyelvek is.

Jókai gyűjti a népnyelv kincseit, felkutatja a régi magyarság maradványait, de ha már megvannak, úgy bánik velük, mint egyéb adatával. A tudás s a kritika ellenőrző működése megszűnik; bármiről való tudományos elmélete költői anyaggá, a képzelet játékvá lesz. Már nem az a fontos, hogy mi a *hiteles*, hanem hogy mi a *jóhangzású*, az *érdekes*, a *különleges*, a *kivételes*, a *szokatlan*, még a *furcsa* is...

A tájszó *helyi hitelessége* iránt semmi érzéke nincsen. Például a *Mátyás király forrása* c. elbeszélésének színhelye Telkibánya Abaújban, a benne előforduló tájszavak pedig, amelyeket külön szótárkában megmagyaráz, mind baranyaiak.”⁸⁸ A stílus kínálta analógia valóban szinte hajszálpontos, s hogy teljes legyen, hozzá kell tennünk még két dolgot: Jókai nyelvi (tájnyelvi vagy nyelvtörténeti) hűség tekintetében sem törekszik filológiai értelmű hitelességre: bizonyos fókig eszményit, akárcsak regényei meséjében, hősei jellemzésében. Nem egészen a fonografikus hűség érdekli a nyelv dolgában sem, hanem egyfajta nyelvideált követ: a szép, választékos beszédet. (Ezen nem sokat változtat az sem, hogy szót szóba öltő, az anekdotikus mesélés szabályai szerint egy-egy érdekes szó vagy érdekes hős csábításának engedve sokszor le-letér a választott nyelvi ideál útjáról a táblabírói adomázó stílus provinciális parlagaira.) A másik, amit ezzel kapcsolatban — a párhuzam teljessége kedvéért — meg kell jegyeznünk: Jókai stílusa is ott válik a realizmus remekévé, ahol nem enged a szavak varázsának, az anekdotikus csábításnak, hanem választott tárgya nyelvi atmoszféráján belül maradván, az élet nyelvét adja vissza művészi tömörítésben. Jobb példát erre sem tudunk idézni, mint érett művészete csúcsát, „pusztai regényét”, a *Sárga rózsát*.

„A Decsi Sándor leült a lóca tulsó végére, a furkos botját végig nyújtva az asztalon s nézte, hogy duzzadnak a látóhatáron azok a fényes fellegek, a föld széle pedig egész sötét kék lesz. Egy helyen sárga oszlop emelkedik fel, az a szél-anya.

A két juhász egyre fujta:

»Mikor a juhász bort iszik,
Szölke számár szomorkodik.
Ne szomorkodj szölke számár,
Majd elmegyünk a nyáj után.«

A csikós megsokallta már a sok gajdolást, odamordult:

— Jó lesz már, Pesta, abba hagyni ezt a jeruzsálem-betlehem nótát, aztán felülni arra a szölke számárra s ellőtyögni a nyáj után, mert megázik a bunda.

— Ejnye, de kifordított kedvében van ma a Decsi Sándor.

— De majd még a bőrdet is ki találom fordítani, ha sokat akárcsiuskodol velem! Szólt oda a csikós, ingujját könyökig feltűrve. (»Jó« annak most minden ember, a ki előtte lábatlankodik.)

A két juhász összesugott. Tudják ők már a pusztai regulát, hogy a mely asztalhoz a csikós leül, oda a juhásznak csak engedelemkérés mellett szabad lekuporodni s ha azt mondják »elmehetsz«, hát takarodni kell.

Az egyik kopogtatott az asztalon a palaczk fenekével.

— Fizessünk hát! Jön az idő!”

Nyelvileg, néprajzilag egyaránt remeklés. Klasszikus, szinte hibátlan mű.

S ha itt már ennyire előrefutott tolla, amennyire még Miksáthé, Gárdonyi s Tömörkényé is csak ritkán, azért tévedés volna történelmi regényein is számon kérni pl. Móríczt *Erdélyének* realizmusát. Jókai másként képzelte a regényíró munkáját, s erről nem csupán ő tehet, hanem a táblabíró társadalom is, amely egy kihagyezett csattanós anekdotának, egy virágos rétori fordulatnak szívesen feláldozta a valóságot, a tényeket, s nem is nagyon igyekezett szembe nézni a valósággal.

⁸⁸ TOLNAI Vilmos: Jókai és a magyar nyelv. MNy 1925. 86. kk.

A nemzeti szabadságharc bukása után nemzeti illúziókba menekülő ország illúzióvágyát táplálta Jókai is romantikus regényeivel — hogy legyen nép és nemzet, amely majd egy őszintébb korban a realista írók szavát is érteni fogja, érteni tudja. Mert nélküle nem lettek volna ők sem.

A tanulmányunkban többször is idézett adomázó Bernát Gáspárt, műveinek egyik anekdotaforrását búcsúztatta el 1873-ban e tanulságos szavakkal: „Az a genre [az adoma] az irodalomban, melyet ő képviselt, vele járt a bebalzsamozott [= mumifikálódott] táblabíró korral . . .

A korszak korábban múlt ki, mint írója; kinek nem adatott meg a tehetség, átalakulni más kor eszméihez. Most együtt pihennek.”⁶⁴

Jókainak megadatott a tehetség ahhoz, hogy felnőjön még távolabb, jövőző korok merész eszméihez is. Ezért érezzük ma is élőnek, ezért vallhatjuk ma is magunkénak legjobb műveiben.

⁶⁴ Emlékeim I. Bp. 1875. 161.

Oroszország XVIII. századi történetének legjelentősebb tömegmozgalma az 1773–1775-ös parasztháború, amelynek élén az egyszerű kozák, Jemeljan Ivanovics Pugacsov (1740–1775) állt. A „felvilágosult monarcha” szerepében tetszeglő II. Katalinnak e halálos ellensége vezette a mozgalmat, amely a birodalom európai területének keleti részét kerítette hatalmába, s amely szétfoszlatta a nép javáról gondoskodó uralkodónó mítoszát. Pugacsov, mivel a cárnó tudtával megölt, de gyilkosaitól állítólag megmenekült III. Péternek, tehát az uralkodó törvényes férjének adta ki magát, az 1762-es trónralépés és II. Katalin uralkodásának törvényességét vonta kétségbe.

A történelmi kollízió dramatizmusa több szerző képzeletét ragadta meg, elsőnek Voltaire-ét, aki a cárnóval folytatott levelezésében értesült Pugacsov „márkiz” (II. Katalin kifejezése) tevékenységéről. Az orosz irodalomban Puskin történelmi művében, *A Pugacsov lázadás történetében* és *A kapitány lánya* c. kisregényében állított emléket Pugacsovnak és mozgalmának, a szovjet irodalomban pedig többek között Vjacseszlav Siskov örökítette meg az 1773–1775-ös parasztháború eseményeit.

Külföldön, különösen Német- és Franciaországban több kiadvány foglalkozott ezzel az eseménnyel, de közöttük viszonylag kevés a szépirodalmi mű. Figyelemre méltó az „Ifjú Németország” képviselőjének, Karl Gutzkownak 1845-ben keltezett *Pugatscheff* drámája, amely később orosz fordításban is ismertté vált.

Jókai Pugacsovról szóló *A vakmerő* c. elbeszélését 1864 szeptember–októberében közölte a Vasárnapi Ujság majd 1865-ben az író bevette a *Milyenek a férfiak?* c. kötetébe. A novella Jókai orosz tárgyú művei második sorozatához tartozik. A *Véres könyv* elbeszélései a krími háború eseményeit örökítették meg az 1850-es években. Már itt is találunk utalást II. Katalin korára (*Az akhtiári fogoly*). A hatvanas évek derekáról valók, amelyekhez *Az úrnő*, *Egy csók*, *egy szó*, *A tudánkvívi férj* is tartozik, ebből a korból merítik az anyagot.

Másfél évtized múlva jelent meg Jókai legjelentősebb orosz tárgyú műve, a Puskinnak és a dekabristáknak szentelt *Szabadság a hó alatt*. Az orosz életből merített utolsó művében, a Benyovszky-regényben Jókai ismét II. Katalin korához tér vissza. Ennek a hőse Benyovszky Móric, aki a Pugacsov-mozgalmat közvetlen megelőző 1771-es kamcsatkai lázadást vezette.

II. Katalin uralkodásának egyes részletei a krími háború utáni időszakban váltak ismertessé. Ebben nagy szerepe volt Alekszandr Ivanovics Herzennek, aki a dinasztia népellenes hagyományainak leleplezése céljából adott ki a korra vonatkozó néhány forrásművet. 1857-ben németül, a következő évben pedig angolul jelentek meg (Herzen előszavával) Jekaterina Romanovna Daskovának (1743–1810), II. Katalin bizalmasának, a Pétervári Akadémia elnökének a memoárjai. Ugyancsak Herzen előszavával, 1858-ban láttak napvilágot II. Katalin emlékiratai is.

E két mű nem került el a magyar sajtó figyelmét. Az elsőről a *Budapesti Szemle* 1857-ben közölt ismertetést.¹ A cárnő emlékiratait részletesen ismertette — 1858–59-ben — a *Pesti Napló*, a *Szépirodalmi Közlemények*, valamint a *Budapesti Hírlap*.² A *vakmerő* magyar előzményeihez hozzátartozik, hogy 1864 január–februárjában a *Fővárosi Lapok*-ban megjelent *A kapitány lánya* Zilahy Imre fordításában (Cserényi álnévvel).³

A *vakmerő* kevésbé keltette fel a kutatók figyelmét. Az orosz, illetve szovjet szerzők meg sem említik. Vaszilij Alekszandrovics Bilbaszov (1838–1904) *II. Katalin története* c. művének 12.

¹ *Memorien der Fürstin Daschkoff. Zur Geschichte der Kaiserin Katherina II. nebst Einleitung von A. Heren.* Hamburg 1857. BpSz 1857. I. 300–301.

² *Memorien der Kaiserin Katherina II.* Herausgegeben von Alexander Herzen. PN 1858. 256, 261–262, 257. sz.; BH 1859. 86., 91. sz.; *Szépirodalmi Közlöny* 1859. 268–269., 282–283., 304.

³ Puskin: *A kapitány lánya*. Főv. Lapok. 1864. 19–38. sz.

kötetében tüzetesen ismerteti a cárnővel foglalkozó külföldi irodalmat (a szépirodalmi műveket is), röviden szól Az úrnőről (német fordítás alapján), de nem tud A vakmerőről, amely ismereteink szerint nem jelent meg fordításban.⁴

Elek Oszkár pozitívan értékeli a novellát, amelyben az író „csaknem krónikás hűséggel követi Pugacsov hősi kalandjait, diadalait és sok kudarcát”.⁵

Forgács László szerint Jókai néhány orosz tárgyú elbeszélésére hatással volt Herzen történelmi szemlélete. Megállapítja, hogy „a novella Puskin A Pugacsov lázadás története c. munkájának az ismeretét tükrözi vissza. A Puskin-műből főként Mihelszon bravúrait emeli ki, de bőven merít az egyes ütközetek ismertetéséből, s Puskin Pugacsov-jellemzéséből is”. Forgács megjegyzi, hogy A vakmerőben Jókai „közvetlenül összefűzi — egy romantikus szerelmi történetet keretei között — Pugacsov és II. Katalin sorsát . . . Jókai romantizálja Pugacsov történetét, s novellája e tekintetben messze elmarad Puskin tárgyilagos történeti leírása mögött. De mindenképpen figyelmet érdemel az a törekvése, hogy a történelmi kort két oldalról, az udvari élet s a pugacsovi felkelés felől teljességben ábrázolja.”⁶

Az alábbiakban főként A vakmerő forrásainak és történelmi hitelességének kérdését vizsgáljuk.

A hadseregben hősiességéért altiszti rangra emelt majdani parasztvezér — a Jókai-elbeszélésben — Pétervár egyik főúri szalonjában megpillantja a szép és fiatal cárnőt és elhatározza, hogy mindenáron magáévá teszi. Ez az egyetlen jelentősebb eltérés a történelmi hitelességtől, de itt is megtalálható a történelmi mag. Hősiességéért Pugacsov valóban altiszti rangot szerzett, az elbeszélésben szereplő főúr — Ivan Periljevics Jelagin — történelmi személy, s az ő szalonjában II. Katalin gyakran megfordult.

A III. Péter elleni összeesküvés és a cár meggyilkolása Az úrnő befejező része, amely szorosan kapcsolódik A vakmerőhöz. Mivel Pugacsov a meggyilkolt, de halálát a nép által kétkedéssel fogadott III. Péternek, II. Katalin törvényes férjének adta ki magát, ő valóban „törvényes” jogot tarthatott a cárnő kezére.

Ez a körülmény valóban jelentős volt az 1773–1775-ös eseményekben. Engels 1874-ben azt írta, hogy „Oroszországban az utolsó nagy parasztfelkelés II. Katalin alatt csak úgy vált lehetővé, hogy Jemeljan Pugacsov a cárnő férjének, III. Péternek adta ki magát, azzal a híreszteléssel, hogy felesége nem gyilkolta meg, hanem csak detronizálta és börtönbe dugta, most azonban megszökött”.⁷

Jókai helyesen érzékelteti a széles körben elterjedt kőszá híreket és a néhány ál-Péter felépése következtében előállott helyzetet: „Péter cár el volt temetve; és Katalin cárnő akkor látta át, hogy a meghalt férj azon halottak közé tartozik, kik nagyon nyugtalan alvók; föl-fölkelnek, kezeiket kinyújtják takarójuk alól s a róluk megfélemezöket megfogják vele; egyet-egyet fordulnak a sírban s olyankor az egész föld megmozdul az odafenn levők lábai alatt.”

A sok ellentmondó hír között egy volt, melyet legnehezebb volt elaltatni s melyet legörömbesebb hitt a nép s melyet az emlékezetből letörölni annyi vérbe került; ez a hír az volt, hogy Péter cár se magától, se más kezétől nem halt meg, hanem most is él: helyette egy hozzá arczra hasonló ragyaverte képű közkatonát mutogattak a pompás halotti szekéren Szentpétervárott; ő maga pedig ugyanazon katona köntösében kimenekült börtönéből, s visszatér még trónját elfoglalni, nejét meghódítani, ellenségeit lenyakazni.”

Az író jól ábrázolja a parasztháború mélyebb okait: a Jaik (később: Urál) menti kozákság nehéz helyzetét, elégedetlenségüket, melynek az egyik megnyilvánulása a szakadárrok, az ún. raskolnyikok térhódítása volt. „A roskolnikság mindig készen volt a lázadásra csak ürügy és vállalkozó akadjon hozzá. Pugacseff ezekkel akarta megkezdeni tervét.”

Pugacsov több mint soron következő ál-Péter, ő a nép fia, aki közel áll annak gondjaihoz és bajaihoz, „közönséges Don melléki kozák”, aki mint „katona részt vett a porosz hadjáratban”, s őt „rendkívüli testi erő, sok természeti ész és találatekonyság tüntették már ki akkor is”.

Jókai nem eszményíti hőst, érzékelteti viselkedésének kalandorszerűségét, nem hallgatja el kegyetlenségeit, de általában együttérzéssel van iránta és ez ismét Puskinra emlékeztet. Jókainál Pugacsov a tömeghangulat kifejezője, akinek személyében „negyven millió helota várt szabadítójára”. A vakmerő Pugacsovjá az önkényuralom nemeze, akinek a példájából kellene hogy okuljon a néppellenes rendszer: „Mikor már őt ál-Péter elment azon az úton, melyen az igazít elküldték, támadt egy hatodik: ez volt a legrettentőbb, a legmerészebb valamennyi között, kinek neve örök időkre be lesz írva az orosz nép krónikáiba, iszonyú tanulságul azoknak, a kik soha sem szeretnek tanulni. E név Pugacseff Jemelján.”

⁴ В. А. БИЛЬБАСОВ: История Екатерины II. т. XII. ч. 2. Берлин. 1896. 490.

⁵ ELEK Oszkár: Jókai és az oroszok. BpSz 1925. 198. köt. 110–127., 206–228.

⁶ FORGÁCS László: Jókai és az orosz irodalom. Tanulmányok a magyar–orosz irodalmi kapcsolatok köréből. I. Bp. 1961. 500.

⁷ Marx és Engels Művel. 18. köt. Bp. 1969. 535.

A hadmozdulatok ábrázolásában meglepő a hitelesség, amellyel az ostromolt várak, helységek, gyárak, valamint a történelmi személyek megnevezésénél találkozunk. Hitelesen ábrázolja a szerző Orenburg és Kazany ostromát, a baskirok és a tatárok, valamint a Jaik vidéki gyárak jobbágyorszában sínylő munkásainak részvételét a felkelésben. Némely név torzított alakban fordul elő, de az elbeszélésben található több mint száz megnevezést mind sikerült azonosítanunk.

Pugacsov harcostársai közül az elbeszélésben találkozunk a kiváló szervező Ivan Nyikiforovics Zarubin-Csikával, a jobbágy-munkás származású, katonai képzettséggel rendelkező Ivan Naumovics Beloborodovval és a baskir nemzeti elithez tartozó Szalavat Julajevvel (1752–1800), aki mint hadvezér és népi költő tűnt ki.

Jókai különös figyelmet fordít a Pugacsov környezetéhez tartozó női szereplőkre. Így az első feleségre, Szofija Dimitrijevnára (az elbeszélésben Marianka), akit Pugacsov, mivel Péter cárnak adta ki magát, nem ismerhetett el. Részletesen szól Usztinja Petrovna Kuznyecováról (az elbeszélésben Uljana), a jómódú kozák lányról, Pugacsov második hitveséről. A parasztvezér második házasságának valóban voltak politikai következményei: megerősítette a jómódú kozákok befolyását, akik elleneztek a felkelő hadak Moszkva elleni hadjáratát.

A felkelés elején Pugacsov a kitűzött célt követve hű maradt „törvényes” feleségéhez, a cárnőhöz. Amikor a bevett Nyizsnyaja Ozerhaja erőd parancsnokának „csodaszép fiatal” felesége kegyelemért könyörögvén lábai elé veti magát, ő rá sem hederít a nőre, mert „az iszonyatig hű maradt felvett álarcához”. „Egy nemeslelkű hős azt tette volna, hogy szabadon bocsássa mind a kettőt: legyenek boldogok, szeressék egymást; egy közönséges ember azt tette volna, hogy felakasztassa a férjet s megtartsa szeretőnek az asszonyt — Pugacseff megölette mind a kettőt.”

A továbbiakban azonban Pugacsov megelégedik szerepéről. Kazany bevételénél, amikor váratlanul az első felesége veti magát lábaihoz, megmutatkoznak a hős mély emberi vonásai. Megparancsolja, hogy a nőnek, aki egyik jötevőjének a hitvese, viselje gondját. Igen ám, de következtetlensége hatással van pályafutására: „a városban már széltere tudta minden ember, hogy az ál-czár nem más, mint a Marianka egykori férje; s a felkelő sereg hangulatára aligha nem volt befolyása a parasztnő megjelenésének.”

A felkelés vezérének ez az emberi gyengesége megtépázta tekintélyét, amikor is „egyszerre kifordította a sarkából eddigi esztét egy pár szép szem”, és „Pugacseff szívét elrabolta a cárnőtől” — már végzetes szerepet játszott a hős további sorsában.

A cárnő az elbeszélés hősnéjének ellenpólusa, aki leplezve a nagyméretű tömegmozgalom miatti fokozott nyugtalanságát, színészkedik és ironikusan nyilatkozik a különös férj házastársi ragaszkodásáról. „Maga Katalin nevezte el a lázadó Pugacseff marquisnak s nagyon sokat tréfált udvari köreiből a sajátosság férj felett, ki nejét, a cárnőt visszavívni készül.”

A tarokkparti jelenetben, amikor a cárnő kegyencével, Alekszej Grigorjevics Orlov gróffal (az elbeszélésben herceg), Vaszilij Alekszejevics Karr tábornokkal és Daskova hercegnővel kártyázik, szinte túlzott groteskséggel gúnyolja ki az udvari légkört. Pugacsov és társainak hősiességével a szerző szembeállítja a pétervári udvar szatirikus ábrázolását, az udvaroncok viselkedését, egyes cári főtisztek gyávaságát. Maró gúnnyal ábrázolja Karr tábornokot, aki beteget jelentve megfutamodott a harctérről, valamint Zahar Grigorjevics Csernisev tábornokot, aki a felkelők fogságába esett.

A kezdetben túlságosan magabiztos Karr, aki kijelenti a cárnőnek, hogy a „fickót”, már-már a felkelés vezérét, nyolc nap alatt elfogja s „láncrakötve” dobja Katalin lábaihoz, a parasztsereggel való első találkozásokor kénytelen elismerni az udvar és a hadvezetés katonai és politikai elképzeléseinek tarthatatlanságát. „Karr tábornok elbámult, mindön a képzelt gyűlevész helyett egy rendes hadsereget látott maga előtt, ezredekre osztva s ágyúkkal ellátva... Látta a megvetett gyűlevész rendes hadcsapatokban, szuronysegezve közelíteni ezredei felé, látta a hidegvérrel kivitt mozdulatokat egész ezredektől a legnagyobb ágyútűz ellenében, látta a vakmerő elszántságot, a mivel védett állásaira rohantak; látta, hogy itt hősökre talált — zsványok helyett.” Jókai találoán jegyzi meg: „A császáriak részén annyi volt a tábornok és ezredes, mint Pugacseffnél a szőkevény káplár. És mégis e szőköt káplároktól vezetett gyűlevész összetörte a tábornokok seregét.”

Ugyanakkor Jókai elismeri néhány cári főtiszt, különösen Ivan Ivanovics Mihelszon (1740–1806) képességét és sikeres hadmozdulatait. Egy szép hasonlattal érzékelteti az író, miként kergeti Mihelszon csapata a felkelő sereget: „Mint szibériai farkas a sebesült vadkannak, melynek vérebe már belekóstolt, nem marad el nyomából, üldözi bozótton, mocsáron keresztül, úgy kergette sivatagról-sivatagra ellenfelét a vakmerő csapatvezér.”

A felkelés egyik sajátossága abban rejlett, és ezt kitűnően látja az író, hogy a paraszthadakra mért csapások újabb góccok fellángolásához, újabb tömegeknek a felkeléshez való csatlakozásához vezettek. „Pugacseff százszor a földre sújtva, százezerszer is talpra állt.” Ez történt a Kazany alatt elszenvedett vereség után, amikor a felkelő hadak visszavonulásakor

a Volga-vidék jelentős területe került Pugacsovék kezébe, s itt újabb paraszttömegek csatlakoztak a mozgalomhoz.

„Pugacsov menekült, de menekülése támadásnak tűnt” — jellemzi ezt a helyzetet Puskin.

Plasztikusan, a történelmi valósághoz híven ábrázolja a visszavonulást *A vakmerő* szerzője: „Kazán meg volt szabadítva, de az orosz birodalom még nem. Pugacseff . . . a kazáni vereség után ismét megmenekült, ezúttal éppen ellenkező irányban, mint először . . . Hadseregéből, melyet Kazánnal szétverték, száz apró csapat lett . . . A mint a Volga túlsópartján megjelent, egyszerre lángborult az egész tartomány, a parasztság fellázadt s a nemesség kiirtásához fogott, száz mérföldnyi körületben minden kastélyt leromboltak s egyik város a másik után nyitotta meg kapuit az ál-czár előtt. Mentől előbbre haladt, annál nagyobbra nőtt hadserege, mely a lázadás veres zászlaját Moszkva kapui felé vitte . . .”

A történelmi események biztos ismeretéről valló elbeszélés megírásához Jókai elsődrendű jelentőségű, esetleg orosz forrásokat is felhasználhatott. A kérdés megválaszolása előtt megjegyezzük, hogy az író a behatóan tanulmányozott magyar történelmi múlt és saját életpályájának tapasztalatait is belesűrítette *A vakmerőbe*. Gondolunk itt az 1857-ben írt *Dózsa Györgyre* és zajos fogadtatására. A közönség nagy tetszéssel fogadta, de Gyulai Pál támadta a szerzőt, politikai értetlenséget vetett szemére és osztálygyűlöletre való izgatással vádolta.

A külföldön, a távoli Oroszországban lezajlott parasztháború eseményeire viszont már nem reagált oly hevesen a konzervatív kritika, amely ez alkalommal nem vethette az író szemére a nemzeti hagyományok megtagadását és a hazai arisztokrácia szerepének meghamisítását.

Megfigyelhető, hogy Jókai, akarva-akaratlanul Pugacsov életútjának azokat a mozzanatait emeli ki, amelyek Dózsával rokonítják (szolgálat és hősiessége a hadseregben, sorsának tragikus alakulása, viselkedése a kivégzéskor). Az elbeszélés egyes kollíziói is emlékeztetnek a drámára: Dózsát is hidegen hagyja az egyszerű parasztlány ragaszkodása, ő is a büszke főúri lány szerelmét kergeti, s ez a szenvedélye katonai és politikai mulasztásokhoz vezet. Párhuzamot fedezhetünk fel a cári hadvezetők és a Dózsát üldöző magyar főurak gúnyos ábrázolásában is.

Ami a Forgács László által felvetett Herzen-hatást illeti, valószínű, hogy Jókai olvasta Daskova és II. Katalin emlékiratait, és az utóbbi tényanyaga *Az úrnőben* részben fellelhető. A Herzen-írások közvetlen hatása már nehezebben bizonyítható, s e tekintetben véleményünk egyezik Zöldhelyi Zsuzsáéval, aki szerint: „Azok a példák . . ., amelyeket Forgács felsorakoztat, hogy Herzennek Jókaira gyakorolt hatását bizonyítsa, nem helytálló, további kutatást igényel annak megállapítása, hogy beszélhetünk-e Herzen közvetlen hatására.”⁸

Ugyanakkor Forgács helyesen mutat rá arra, hogy *A vakmerő* tényanyaga, különösen Mihelsson hadműveleteinek leírásában, egyezik Puskin *A Pugacsov lázadás történetével*. Jókai ismerhette ezt a munkát, mely még 1840-ben megjelent német, majd 1858-ban francia fordításban is.⁹

De a két mű egybevetése arról győz meg bennünket, hogy Jókai nem a Puskin-szöveget követi. Különbözik a Pugacsov ábrázolására, illetve *A vakmerő* keletkezésére alighanem nagyobb hatással lehetett *A kapitány lánya*, melynek magyar fordítása épp 1864 elején látott napvilágot. Ide kívánczok az a feltevés is, hogy Jókai tényanyagát különböző forrásokból merítette, és közöttük volt Puskin történelmi műve, de azt sem tarthattuk kizártnak, hogy *A vakmerő* és *A Pugacsov lázadás története* közti egyezések egy közös kútfőből származhatnak.

Mivel Jókai nem tudott oroszul, *A Pugacsov lázadás története* idegen nyelvű forrásait kellett megvizsgálnunk. A források egyike különösebb figyelmet érdemel, mivel azok az adatok, amelyeket Puskin innen merített, szerepelnek Jókainál is. Puskin nem nevezi meg pontosan a kiadványt, mindössze a *Histoire de la révolte de Pougachef* c. rövid emlékirat szerzőjére hivatkozik. Georgij Blok szovjet irodalomtörténész állapította meg a kútfő címét és megjelenésének körülményeit. A pontos cím: *Troubles à l'occasion du détronement de Pierre III. Histoire de la révolte de Pougachef*. Az írás a Párizsban 1799-ben kiadott kétkötetes *Histoire de Pierre III, Empereur de Russie* kiadvány második kötetében látott napvilágot XIII. szám alatti mellékletként.¹⁰ A könyv szerzője, illetve összeállítója egy bizonyos Jean-Charles-thibault Laveaux nevű jakobinus múlttal rendelkező személy.¹¹

Az emlékirat és a Jókai-novella szövegének összevetése során meggyőződünk, hogy az író innen merítette *A vakmerő* tényanyagát. Jókai átveszi a megnevezések francia írásmódját, de a kútfő néhány feltűnő hibáját és elírását is.

⁸ D. ZÖLDHELYI Zsuzsa: Néhány orosz tárgyú Jókai-elbeszélés forrásáról. FK 1965. 409.

⁹ Geschichte des Pugatschewschen Aufbruchs. Aus dem Russischen des A. Puschkin von H. Brandeis. Stuttgart 1840. A. GALITZIN: Le faux Pierre par Alexandre Puschkin. Paris 1858.

¹⁰ Histoire de Pierre III. Empereur de Russie. A Paris. Au VII de la République Française. II. 225—360.

¹¹ Г. БЛОК: Пушкин в работе над историческими источниками. М.-Л. 1949. 90.

Georgij Blok könyvében megállapította, hogy a francia szöveg egy német cikk néhány adatát kibővített fordítása. A német szöveg 1784-ben jelent meg Halléban a Büsching által kiadott *Magazin für die neue Histoire und Geographie* c. folyóiratban. A 18. kötetben található cikk *Zuverlässige Nachrichten von dem Auführer Jemelian Pugatschew, und der von demselben aufgestifteten Empörung* címmel jelent meg.

Már V. Bilbászov is felismerte e kútfő jelentőségét, és úgy jellemezte, mint „rendkívül fontos, a maga nemében egyedülálló forrást”.¹² Ez az értékelés megegyezik a Puskinéval, aki a cikk francia változatát „egészben véve nagyszerű emlékirat”-nak nevezi és gyanítja, hogy a felkelés idejében íródott, és szerzője egy Péterváron akkreditált diplomata lehetett.¹³

A német szöveg elemzése után G. Blok arra a következtetésre jut, hogy „előttünk . . . egy tudományos munka áll, amely levéltári kútfők felhasználásával íródott, méghozzá egy Oroszországban élő és az orosz viszonyokat jól ismerő személy által”.¹⁴ Feltételezi, hogy a cikk szerzője az Oroszországban működő német Gerhard Friedrich Müller (1705–1783) történész lehetett, aki gyűjtötte a Pugacsov-felkelésre vonatkozó anyagot, de érthető okokból nem akarta aláírni a cikket.

„Bár a cikk Németországban és német nyelven jelent meg, de Oroszországban, orosz alattvaló által s kivételesen orosz anyag felhasználásával íródott. Tehát a cikk történelmi kútfőként való értékelése során kötelességünk nem külföldi, hanem orosz forrásként elismerni.”¹⁵

Jókai, akárcsak Puskin, a cikk francia változatát használta fel, és csak innen meríthette azt, hogy a cárnő márkiznak nevezte Pugacsovot és hogy ez pénzt veretett „Redivivus et ultor” felírással, amely adat hitelességét épp az emlékirat szerzőjével szemben vonta kétségbe Puskin.¹⁶

Jókai átvesz néhány téves adatot, amelyek szerepelnek mind a francia, mind a német szövegben (Pugacsov második feleségének a neve), de az elbeszélésben előforduló néhány tévedés csak a francia változatban szerepel. Kírívó példa, hogy a francia fordító kétszer is összetévesztette a gót R és K betűt, Ricskov nevét Kicskovnak, Rasszipnaja erődöt pedig Kasszipnajanak írja, és ezt a formát átveszi Jókai is. Jókait helyenként tájékozottsága megmenti attól, hogy átvegye a francia fordító rossz német tudásából eredő vaskos hibákat. Például Laveaux szövegében Pugacsov a porosz hadseregben szolgált, az elbeszélésben viszont a porosz hadjáratban való részvételről van szó. Viszont *A vakmerőben* van olyan téves adat, amely nem a kútfőből ered. Így bizonyosan elírással magyarázható, hogy Reinsdorf, az orenburgi kormányzó, az elbeszélésben Reinsburg néven szerepel.

A kútfő és a novella összevetése lehetőséget ad arra, hogy megláthassuk: a francia szöveg nem éppen szintelen, de szépirodalmi érényekkel nem bővelkedő tényanyaga miként kerekedik ki jellegzetes Jókai-prózává.

Helyenként Jókai a francia szöveg lakonikus tényanyagát, szókészletét jelentősen kibővíti. Így az ál-Péterek fellépéséről szóló rész a kútfő szerint:

„Ainsi l'on vit paroître succesivement cinq faux Pierre III, dans differentes provinces; mais qui furent bientôt ou pris et mis à mort, ou batus de manière à ne plus oser reparoître.”

Jókai az adatokat egy sikeres hasonlattal konkretizálja, kiszélesíti, szint és életet visz a sorokba, a kép szinte meglevenedik az olvasó előtt:

„Őt ál-Péter czár támadt elő egymás után a nagy Oroszbirodalom távol tartományaiban; egyik a másik után jött azzal a jelszóval, hogy »bosszú a hitszegőkre!«, fellázított majd északon, majd délen egy tartományt; hadsereget gyűjtött, városokat foglalt, hivatalnokokat kergetett el s újakat tett helyeikbe; mindegyik ellen hadat kelle küldeni; s ha egy le volt verve s kiűzve a jeges pusztákba, vagy elfogva s a legelső fára felakasztva, már túlsó oldalon jött a másik Péter czár; az is újra lázított, sereget gyűjtött és riasztotta az udvart mulatságai közepett s ez így ment folyvást, folyvást: a megölt férj eltemethetetlen maradt, ma itt elásták a földbe, holnap száz mérfölddel odább újra feltámadt és kiáltotta: »még élek!« — ott is megölték; — ismét kidugta fejét a föld alól: »még élek! — Száz élete volt!«

Pugacsov jellemzését az író jelentősen lerövidíti. A tömörségre törekvő életrajzban a megfelelő résznek csak néhány mondatát használja fel, majd szóról szóra követve a szöveget, kijavítja a becsúszott hibát:

¹² В. А. БИЛЬБАСОВ: I. т. 313.

¹³ А. С. ПУШКИН: Полное собрание сочинений, т. IX. ч. I. М., 1950. 101.

¹⁴ Г. БЛОК: I. т. 94.

¹⁵ Uo. 104.

¹⁶ Ezeket és néhány más adatot, amelyek a német szövegben nem szerepelnek, valószínű, hogy Laveaux a felkeléssel egykorú francia sajtóból, elsősorban a *La Gazette de France* című újságból merítette. Az utóbbiból bőven idéz I. Sz. Sarkova szovjet történész. И. С. Шаркова: *La Gazette de France*. О крестьянской войне в России под руководством Е. И. Пугачева. «Крестьянские войны в России XVII—XVIII веков. М., 1974. 380—389.

„Jemeljan Pugatschef étoit un cosaque du Don, des environs Simonskaja... Il avoit le coup — d'oeil juste et le raisonnement sain, une presence d'esprit admirable... Il avoit servi le roi Prusse, dans les dernières compagnes d'Allemagne; à la paix, il étoit entré au service de la Russie, et avoit assisté au siège de Bender, en qualité d'officier de cosaques.” (257-258. l.)

„Közönséges donmelléki kozáknak született, s mint katona részt vett a porosz hadjáratban, eleinte mint orosz zsoldos, később mint a csár hive. Bender ostromakor már kozák hetman volt.”

Pugacsovnak első feleségével való találkozását Jókai ugyanolyan szóbőséggel adja elő, mint a kútfő. De a körülményesen szőtt elbeszélést könnyeddé teszi, elmélyíti a hős rokonszeves vonásait, és fontos új információval szolgál az olvasónak:

„Quelques tems avant qu'il s'emparât de la ville, on y avait fait venir sa première femme, qui habitoit auparavant sur les bords du Don, dans le dessein de prouver au peuple, quelle étoit vraiment l'origine de ce prétendu empereur. Arrivé dans la ville, il a vit, la reconnut. Aussitôt il dit, sans se déconcerter, à ceux qui l'entouroient: Qu'on prenne soin de cette femme, j'ai connu son mari, il m'a rendu des services importants.” (345. l.)

„Mikor... a város piacán magát, mint Péter czárt kikiáltata: egyszerre csak egy halvány nő rohant oda hozzá s először le- rogyott lábaihoz, azután átöltelte erőszakosan és csókjaival halmozta el. Ez a nő Pugacseff hitvese volt. Egy hű, jámbor asszony, ki férjét rég elveszettnek hitte, még nagyon ifjú korukban adták őket össze és Pugacseff is azt hitte, hogy neje már nem él. A szegény asszony pedig ráismert hangjáról. Pugacseff nem vesztette el lélekjelenlétét. Szeliden emelte fel a nőt s azt mondá tisztel- nek: »viseljétek e nőnek gondját, férje igen jó barátom volt; sokat köszönhetek neki.«”

A *vakmerő* mégsem tartozik a sikerültebb Jókai-elbeszélések közé. A meseszövési hiánya, a novella kompozíciójának lazasága, a hadműveletek leírásával való túlterheltsége — minek következtében az olvasó nehezen tud kiigazodni az idegen hangzású elnevezések tömkelegében — az olvasmányosság rovására megy.

A novella fő erénye a történelmi hitelesség, ami, az orosz élet és múlt megnyilvánulásairól lévén szó, ritkaság a külföldi irodalomban. Ennek oka a Puskin által is becsült kitűnő forrásban rejlik.

Talán nem érdektelen, ha kísérletet teszünk A *vakmerő* és a Pugacsovot ábrázoló Puskin- művek összevetésére. A két író Pugacsovról szóló műveit, a jelentős különbségek ellenére rokonítja a téma, romantikus ábrázolásmódjuk és az ismertetett közös kútfő. A Mihelszon hadmozdulatait bemutató hatodik fejezetben, G. Blok vizsgálata szerint Puskin az adatok felét veszi át ebből a forrásból.

Mihelszon alakjával gyakran találkozunk A *vakmerő* lapjain is. A cári főtisztnek a felkelés vezére fölött sajátos „bűbája” volt, s „ennek a nevével járt az ő [Pugacsov] balvégezete”. De bármilyen jelentős szerep jutott Mihelszonnak a felkelés leverésében, Jókai bemutatja a parasztháború kudarcának mélyebb okait is. Pugacsov egyik jelentős hibáját ő abban látja, hogy első átütő sikerei után nem indult Moszkva felé: „Karr veresége után nyitott útja volt Moszkváig, s Moszkvában százezer rabjobbágy várt megjelenésére, hogy a főnemeselek jármát lerázza nyakáról s egy új orosz birodalmat alkosson a régi romjaiból.”

A szovjet történészek is elismerik Pugacsov mulasztásának jelentőségét. Herzen ezt a hibát az 1848—1849-es magyar szabadságharc vezetőinek a Bécs elleni hadjárat megindítása körüli határozatlanságával hasonlítja össze, megjegyezvén, hogy Pugacsov ugyanazt a „végzetes hibát követte el, amit azután Kossuth megismételt”.¹⁷

A felkelés fejének e fatális hibáját A *vakmerő* szerzője két körülménnyel kapcsolja össze. Jókai úgy látja, hogy a Pugacsovot körülvevő vezető réteg átalakuláson ment keresztül, egy sajátoszerű új arisztokrácia keletkezett. Ez elképzelhetőnek tartotta a régi főnemességbe való beolvadását, s ezáltal nem volt érdekelve ennek letörésében, illetve a főváros bevételében.

A parasztháború vezetősége osztályjellegének megváltozását az író abban látja, hogy Pugacsov rubeleket veretett saját arcképével, Zarubin-Csikát „generalissimusnak” nevezte ki,

¹⁷ А. И. ГЕРЦЕН: Собрание сочинений в тридцати томах. т. XII. 47.

Beloborodovnak grófi címet adományozott, míg Szalavat Julajevet „megtette... a baskir föld fejedelmének”. Közei harcostársait a felkelés vezére „felcicomázta” a „csatában elhullott orosz vezérek rendjeleivel”, és maga is az elfoglalt kastélyok díszöltönyeit öltötte magára. Jókai vitatható végkövetkeztetése rövid és velős: „Pugacseff így változtatta át lázadás regényét az uralkodás paródiájává.”

Itt jegyezzük meg, hogy a felsorolt tények történelmileg hitelesek, és a parasztháború vezető-sége osztályjellegének megváltozása kérdését felvetette a legújabb szovjet történetírás is.¹⁸

A második körülmény, amely Pugacsovot visszatartotta a moszkvai hadjáratból, a már említett házassága. „A helyett, hogy az orosz birodalom nyílt fővárosainak indult volna, a védett erősségek ostromlásához fogott, s a helyett, hogy azt az álmódott tündérképet üldözte volna, mely idáig elvezeté, leheveredett a sárba, egy nagyon is földi nő oldala mellé.”

Az író éléslátására vall, hogy a rendelkezésére álló forrásanyag korlátai ellenére is felismerte a házasság politikai hátterét. Igaz, hogy az elbeszélésben Pugacsov második felesége nem kozák származású. Uljana apja, Szalavat Julajev, az újkeletű főnemesség képviselője. A házasság e réteg befolyását növeli, és ezek gátolták Pugacsovot a moszkvai hadjárat megvalósításában.

A *vakmerő* felvázolt gyengeségei ellenére, a történelmi igazságot tükrözi, és ez határozza meg helyét Jókai orosz tárgyú művei között. Ez az író első elbeszélése, amely a cári despotizmus-sal szembeállítja az orosz felszabadító mozgalmat. A XVIII. századi orosz történelem e nagyszabású mozgalmanak beható tanulmányozása készítette elő Jókainak a dekabrista felkelés és Puskin felé fordulását.

A Pugacsov-mozgalom visszatérő motívum Jókai orosz tárgyú regényeiben. A *Szabadság a hó alatt*ban két dekabrista, Pavel Pesztely és Ivan Jakuskin beszélgetésében jelentkezik az a téma. A mérsékeltbb Pesztely kifejezi aggodalmát, hogy „a népre bízott mozgalom nálunk csak Pugacseff lázadást idézhet elő”. A mozgalom balszárnyához tartozó Jakuskin kérdéssel válaszol: „S rossz volna tán?” — „Rossz, mert organizálhatatlan” — hangzik Pesztely válasza.¹⁹

A század végén íródott, Benyovszkinál szóló regényben a Pugacsov-felkelés megemlézése kapcsán találkozunk az író eszmefuttatásával arról, miszerint „a szabadság ösztöne az orosznál erősebb, szívósabb, rugalmasabb, mint bármely más nemzetnél”.²⁰

A cári Oroszországban A *vakmerő*, akárcsak a többi orosz életet ábrázoló Jókai-mű, be volt tiltva. Jellemző, hogy még az engedélyezett Jókai-regényekből is töröltették minden fajtaemlést II. Katalin 1762-es trónralépésének körülményeiről. Így A *fekete gyémántok* 1871-es Pesten megjelent német kiadásából a „magasok vétkeinek” felsorolásából törölték ezt a mondatot: „Katalin cárnő megcsalja és megöltei uralkodóját és urát.”²¹

1886-ban a cári cenzúra Az *úrnő* ugyancsak német fordítását tiltja be, mert az kedvezőtlen színben ábrázolja a cári udvart és a cárnőt.²²

1899-ben a magyarul is tudó Henrich Vasziljevics Busch cenzor a *Milyenek a férfiak*—gyűjtemény 1887-es eredeti kiadásáról tett jelentést, és ebben A *vakmerő*, az *Egy csik, egy szó* és A *tudtán kívüli férj* című elbeszélések betiltását indokolta: „A gyűjtemény három elbeszélése sérti a nagy Katalin emlékét. A *vakmerő* a szerencsétlen szerelmet ecseteli, majd Pugacsovot III. Péter cárnak hirdeti ki, aki Katalin megdöntésére törekszik. Az egész Pugacsov-mozgalom igen részletesen van itt leírva...”²³

A *vakmerő* történelmi hitelességéről és forrásáról szóló fejtegetésünk során a különböző népeket és kultúrákat összekötő, néha alig kitapintható finom szálakat igyekeztünk érzékel-tetni. Rövid bepillantásuk A *vakmerő* szerzőjének alkotó műhelyébe, az író elmélyült forrás-tanulmányairól tanúskodik, azt a képességét világítja meg, hogy jól válassza meg a legértéke-sebb kútfőt és maximálisan kihasználja annak anyagát.

¹⁸ Крестьянская война в России в 1773—1775 годах. Восстание Пугачева. т. III. Отв. редактор профес-сор В. В. Мавродин. Л-град. 1970. стр. 473—474.

¹⁹ Jókai Mór Összes Művei. 44. köt. Szabadság a hó alatt. Bp. 1965. I. 73.

²⁰ I. m. 52. köt. 33.

²¹ VÁRADI-STERMBERG János: Magyar írók veszélyes művei a cári Oroszországban. Utak, találko-zások, emberek. Kárpáti Könyvkiadó—Gondolat K. 1974. 184—185.

²² Uo.

NACSÁDY JÓZSEF

EGY JÓKAI-ELBESZÉLÉS ÉRTELMEZÉSÉHEZ

(A gyémántos miniszter)

„Magyar forradalom! Te eget gyújtó alak! Véres arcú kép! Senkinek gyermeke —, mégis mindenkinek halottja! Kelj föl a sírból és mulattass bennünket! — Míg éltél, nem festette le senki arcodat. Most jelenj meg nekem az éjjél óráiban, mikor a temető elbocsátja elkárhozott lelkeit, akik nem tudnak alunni az önátkozta sírban, ülj festő táblám elé és mutasd meg arcodat képzetemnek. — A nemes büszkeség lángja égjen azon, midőn a nép áldozatairól fogok veled beszélni, azon népéről, melyet Isten jó kedvében teremtett a világnak, de melynek számára rossz kedvében teremtette a világot. — De szegény pírja ömöljék el arcodon, midőn azoknak neveit hallodd említeni, kiket a nép nagyvagyá tett, s kik a népet semmivé tették. — Sírj, fehérüljön el képed azok sírhalmánál, kik mások dicstelen nagyravagyásáért dicső halált haltak. — De fekete légy a bosszútól, midőn az oltár papjait hozom emlékedbe, kiknek kezei közt elvesztek az áldozatok.”

Ezek Jókai első nyilvánosságra került mondatai, egy különös elbeszélés bevezető sorai, a világosi bukás után. Időben körülbelül akkor íródtak, amikor Arany János azt írta — egy rokkant honvéd szájába adva — véleményét:

„Mennyi drága erő, és mennyi nemes vér!

Hozzáfoghatót a történet nem ösmér.

Mi haszna! az erőt ásta benső féreg:

Büszke, szenvedélyes, versengő vezérek;

Tiszta vérünk szennyes oltáron ontatott!”

A prózai idézet Jókai *A gyémántos miniszterének* bevezetőjéből való, a verset Arany *Koldus-énekéből* emeltük ki. Az elbeszélés, a költemény is a Magyar Emléklapokat szerkesztő Szilágyi Sándorhoz került. Jókai elbeszélése meg is jelent már 1850 márciusában. Arany — bár Szilágyi ugyanakkor kérte föl az induló vállalkozásban való közreműködésre, mint Jókait — kissé késlekedett (március 20-i levelében akadályoztatására hivatkozva mentegetőzött a késésért), de vállalta a közreműködést: „... én elmondom a magamét” — írta, ti. a forradalomról és szabadságharcról, hiszen a Magyar Emléklapok 1848—1849-ről szóló történeti és szépirodalmi művek közlésére alakult. Költeménye — Szilágyi emlékiratából következtethetően — csak az év májusában — júniusában kerülhetett a szerkesztőhöz. Az föl is olvasta szűkebb írói körben, majd bemutatta a cenzornak. Az csak törlésekkel engedélyezte volna. Szilágyi németre fordítva is beadta engedélyezésre, de így sem kapott kedvezőbb választ. A vers kinyomtatására csak 1861-ben kerülhetett sor.¹ Hogy mit mondhatott volna még el 1848—1849-ről, mint a *magdét*, 1850-ben, azon kívül, amit a *Koldus-énekben* megírt, Keresztury Dezső úgy foglalta össze: „... a közelmúltat 1849—50-ben szinte egy lélegzetre nevezte »bűzhödtt terek«-nek s a »viselt világot átteremtő szellem« küzdőterének.”²

A meglehetősen bőbeszédű, a fiatal Jókaira jellemző pátozós és az Aranyra jellemző fegyelmeztett költői tömörség ellentéte mellett is jól érzékelhető, hogy mindkettejüknél nagyon rokon természetű, 1848—1849-re vonatkozó állásfoglalás fogalmazódott ekkor meg. — „Eget gyújtó” nagyszerűség, a történelemben soha nem látott kiáradása „drága erő”-nek és „nemes vér”-nek, a nép hősi helytállása és önfeláldozása; a nép által nagyvagyá tett, de hatalomvágyó, versengő, végül a népet vesztébe rántó „vezérek”: azonos ellentétek — világos párhuzamosság. A „beszennyezett oltár” s az „oltár” méltatlan „papjainak” kísértetiesen egyező említése lehet véletlen is, a korban ismert retorikai iskolázottság természetes következménye. De enélkül is

¹ SZILÁGYI Sándor: *Rajzok a forradalom utáni időkből*. Bp. 1876. 42—43.

² KERESZTURY Dezső: „S mi vagyok én...” Bp. 1967. 290.

fölkelti a figyelmet az a gondolati párhuzamosság, amelyre utaltunk. Ez az egybehangzás erősítheti meg a Jókai-kutatást abban, vegye szemügyre az eddig egyértelműen elmarasztalt Jókai-elbeszélést, *A gyémántos minisztert*.

*

Hogy Arany János személy szerint kiket és milyen politikai csoportosulásokat értett „versengő vezérek”-en, akik miatt a nép véráldozata szennyes oltáron omlott, nem egészen egyértelmű. Túlzás volna azt állítani, hogy ezek a „vezérek” azonosak a „hadvezérekkel”. A „vezérek” kifejezés érthető olyanokra is, akik a „vezérlésért”, a vezetésért vetélkedtek (köztük természetesen katonák — pl. Görgey — is). De értelmezhető a politikai vezetés és a katonai irányítás jól ismert konfliktusaira is, vagy azokra a belpolitikai ellentétekre, amelyeket a belügyminisztériumi fogalmazóvá lett Arany néhány hetes kormányhivatalnokai minőségében érzékelhetett.

Arany, mint a *Válság idején* (1849. jan.) című versében és Petőfihez írott levelében is megfogalmazta, nemzetőri szolgálata, rövid debreceni és pesti tartózkodása kivételével, meglehetősen elszigetelve élt az eseményektől. Ott, „hová csak későn, csak nagy-néha téved a hír szózatának egy múltó visszhangja”. A Nép Barátja köréből elvi meg nagyon is praktikus (pénzügyi-elszámolási) okokból önként kilépett, holott a Vas Gereben szerkesztette néplapot kegyetlenül lecsepülő Petőfi okosan kihasználta a forradalom önvédelmi harcának érdekében ezt a publicitást is. Az egy esztendő múltán, 1851-ben megkezdett *A nagyidai cigányokban* újra megfogalmazódó elkeseredésének indítékai mégsem csupán a bukás utáni eszmélésben keresendők. Gyűlthettek — és gyűltek is — már 1848–1849-ben is. Csakhogy a Jókai forradalom alatti politikus-publicistai exponáltságához és tájékozottságához képest viszonylagos izoláltsága következtében magasztaló és elmarasztaló véleményei szükségképpen csak másként fogalmazódhattak meg. Nem annyira konkrét eseményekhez és személyekhez, hanem többnyire a „szent ügy” menetének számára általánosságban lelkesítő vagy joggal deprimáló fordulataihoz fűződhetek nyilatkozatai. Általánosságban szólhatott csupán — szinte ugyanakkor, amikor *A gyémántos minisztert* Jókai befejezte — hősi áldozatvállalásról és aljas kicsinyességről, hogy majd *A nagyidai cigányokban* — két évi meditálás után — az egész nemzetet, népet és vezéreit egyaránt pellengérré állítsa a nagy történelmi alkalom — szerinte — szégyenletes elszalasztásáért. Viszont maig sem tudjuk egészen pontosan: milyen tények, hírek, híresztelések indították arra 1850-ben, hogy a nemzeti dicsőség mezeit „bűzhödt térek”-nek is nevezze.

A sors úgy hozta, hogy Jókai 1848. március 14-től 1949 augusztusának végzetes napjaig mindig a forradalom politikai irányításának közvetlen közelében maradhatott. Emellett — jóformán megszakítás nélkül — publicisztikai munkásságot is folytatott (szerkesztette az *Életképeket* Pesten, munkatársa volt Debrecenben a *Közlönynek*, majd ugyanott szerkesztette az *Esi Lapokat*). Mindez elsősorban — Arany tájékozottságához képest — nagyfokú bennfentességet, jólétesültséget eredményezett számára. (Hozzá kell tennünk, hogy ez a „jólétesültség” — mint ilyen időkből mindig — ellenőrizhetetlen híresztelések, pletykák, célzatos intrikák és igazság nehezen áttekinthető szövevényét jelentette.) — Ugyancsak a „szerencsés” helyzetnek a következménye volt, hogy a publicista Jókai nem kerülhette el a személyes exponáltságot. Némelykor egyenesen a „bőréről volt szó”.

Jókainál így természetesen korábban érett be az a fölháborodás, amelyet az általa személyesen látott, ismert konjunktúra-lovagok, hatalomhoz törleszkedők, haszonlesők, intrikusok, felelőtlen szabadcsapat-vezérek, fegyvervásárlással megbízott korrupt kormánykiküldöttek, a harcerektektől magukat ügyesen távol tartó, Debrecenben lebzselő, kártyázgató tisztek, a nehéz időkből csak a saját bőrük mentésére készülődő korábbi nagyhangúak üzelmei vagy szánalmas kapkodásai miatt érzett.

Különösen így volt ez 1849 első, nagyon is kritikus hónapjaiban, amikor — ezt Jókai jól tudta — a harcteretén emberförlötti erőfeszítéssel igyekezett a fölkelt nép megbirkózni a túl-erőben levő ellenforradalommal. A már 1849-ben fölgülemlett, poétikus-publicistára jellemző impulzivitás és személyes ön-exponálás-kényszer és készség — szemben az Arany-féle objektivációra törekvő magatartással — szülte az eszmei rokonság ellenére Jókainál a reagálás és írói megformálás Aranyétól eltérő módját.

A gyémántos minisztert Jókai — bizonyos értelemben — már Debrecenben, 1849 tavaszán kezdte írni. Maga 1875-ben, a forradalom és szabadságharc alatt írott műveinek sajtó alá rendezésekor a következő megjegyzést fűzte az elbeszéléshöz:

„Ez a naplószerű vázlat (az elő- és utószó kivételével) még a forradalom alatt íratott, de csak a forradalom után jöhetett ki a Szilágyi Sándor szerkesztette Emléklapokban...”

A gyémántos miniszter keletkezésének körülményeit és időpontját — többek között Jókai fenti megjegyzésére támaszkodva — főbb vonásaiban tisztázta Zsigmond Ferenc. Nyilvánvaló, hogy a mű címe arra a bonyolult ügyre utal, amely 1849 tavaszán hónapokig izgalomban tartotta a magyar országgyűlést is Debrecenben. Madarász Lászlót, a Honvédelmi Bizottmány rendőri és postaügyekkel foglalkozó tagját azzal vádolták, hogy gróf Zichy Ödönnek az állam

jávara lefoglalt kincseit hűtlenül kezelte. A vád mögött az ún. Béke-pártnak a radikálisok (elsősorban Madarász) elleni politikai akciója húzódott meg. Zsigmond Jókaira hivatkozva valószínűsítette, hogy a mű 1849-ben, a világsi bukás előtt készült el. Föltételezte, hogy az előző utószó kivételével talán még Debrecenben. Rámutatott arra, hogy a mű anyagának jelentős része s számos motívuma napvilágot is látott az *Esi Lapok*ban Debrecenben mint Madarász László és köre elleni satirikus karcolat-sorozat.³

Valóban, az íráson átsütő indulat és szembeötlő elfogultság, valamint a kidolgozás elnagyoltsága indokolni látszik azt a föltevést, hogy a Béke-párt és Madarász köre közötti harcban jó ideig exponált Jókai még friss indulattal, „azon melegében” írta a) „satirikus novellá”-vá fejlődésben félúton maradt „politikai gúnyíratot” (Zs. F. jellemzése!). Anyaga is az író keze ügyében volt, hiszen a Béke-párt Madarász-ellenes akcióiban mint az *Esi Lapok* szerkesztője, csipkelődő, gúnyolódó glosszáival és karcolataival részt vett.

Ha a mű — mint Zsigmond nem egészen indok nélkül föltelezi — Debrecenben íródott, akkor Jókainak rendkívül gyorsan kellett dolgoznia, s még 1849. ápr. 25., Pestre költözésének napja előtt be kellett hogy fejezze. A mű végén célzás történik a detronizációra (ápr. 14.) is, amely — a szöveg szerint — örökre elodázta a „gyémántos miniszter” fejére kimondandó ítéletet. Eszerint Jókai a művet ápr. 14. előtt nem fejezhette be, s a befejezésre mindössze 10 napja maradt volna. Viszont a Zichy-kincsek ügyében kiküldött parlamenti vizsgáló bizottság jelentése és az azt követő parlamenti vita is szerepel az elbeszélésben mint ápr. 14. előtt lezajlott esemény. A valóságban azonban a bizottság a parlament 1849. ápr. 20-i ülésén tett jelentést. (Tehát a trónfosztás kimondásának sürgetése nem állhatott olyan szoros összefüggésben Madarász ügyével, mint Jókai az elbeszélésben föltelelte. Legfőljebb a trónfosztásra vonatkozó terveket támogató baloldalnak a „gyémánt ügy” hánytorgatása miatti, előre sejtendő presztizs-vesztésére való számítás játszhatott közre — távolról — Kossuth és elvbarátainak döntésében. Jókai egyébként — mint Arany János is — lelkesen ünnepelte 1849. április 14-ét.) Még ha Jókai művében megváltoztatta is az események valóságos sorrendjét, ezeket az adatokat csak ápr. 20. után használhatta föl. Így a mű teljes befejezése 3–4 nap alatt kellett volna hogy végbemenjen, ami még akkor is kétes, ha Jókai az elbeszélés nagyobb részével már ápr. 20. előtt elkészült.

Szinte valószínűtlenné teszi Zsigmond azon föltelezését, hogy *A gyémántos miniszter* már Debrecenben elkészülhetett, a történetbe iktatott két (összevont) epizód: Hatvani és Vasvári szabadcsapata pusztulásának története. A két szabadcsapat tragédiája (erről később részletesebben szólunk) 1849. májusának (Hatvanié), illetve júliusának (Vasvárié) elején zajlott le Erdélyben. Az ezekről szóló — bármilyen beállítás — értesülések nem állhattak Jókai rendelkezésére 1849. júliusának közepe előtt, amikor már rég Pesten tartózkodott. Így tehát legfőljebb annyit fogadhatunk el a mű keletkezésének időpontjára vonatkozóan Zsigmond föltevéséből, hogy *A gyémántos miniszter* Jókai debreceni tartózkodása alatt elkezdhetette írni korábbi karcolatai alapján. Befejezni azonban legkorábban 1849. júliusának második felében lehetett módja. Hogy a mű — a jelzett bevezető és befejező sorok kivételével — a világsi fegyverletétel előtt elkészült, azt Jókai nyilatkozata valószínűsíti, valamint az, hogy a forradalom alatt írott műveinek sorába iktatta.

A gyémántos miniszter korán kialakult elemei közül itt csak a pamfletszerűen kikerekítettekre hívjuk föl a figyelmet, amelyek viszonylag csekély változtatással épültek az 1850-ben befejezett, végleges alkot nyert elbeszélésbe.

Az *Esi Lapok* 1849. márc. 17-ig, 20. számának „Charivari” rovatában *Tréfás emberek* címmel írta meg Jókai *A gyémántos miniszternek* azt az epizódját, amelyben a pécsetőr, aki egyben „nemzetőri őrnagy” is, két fizetést akar fölvenni, de a pénzügyminiszter túljár az eszén. (Az *Esi Lapok*ban a szereplők — Mérei Mór és Duschek — valódi nevükön szerepelnek!) Ugyanebben a rovatban a „Nyíri levelek” c. sorozat IV. sz. írásában márc. 24-én (26. sz.) jelent meg a miniszter (Madarász) szerelmes levelét Pestre vivő futárral való találkozás kocsmai epizódja, amelyben a „levélíró” szó szerint idézi a futárral folytatott párbeszédét. Április 13-án (*Esi Lapok* 43. sz.) közölte Jókai *A miniszter úrnak dolga van!* címmel a rendőriminiszter kártyakomániájának lelepleződéséről szóló karcolatát, amelyben amíg a miniszter fölkereső képviselő az ajtónállóval huzakodik, kártya-műszavak és veszekedés zaja hallatszik ki a miniszter szobájából, majd a fölnyíló ajtón át látni a hajbakapott kompániát is.

Az ilyen és apróbb, egyszer már megírt epizódokat tartja össze a gyémántok állítólagos története. Jókai a hitványság és a becsület, önfeláldozó helytállás ellentétének fokozására később a történetbe illesztette a becsületes lengyel tiszt sikertelen megkísértésének, majd Hatvani és Vasvári szabadcsapatának önkényesen összekapcsolt történetét.

³ Jókai és Debrecen, 1925. 21–22.

A Zichy-gyémántok ügyét és Jókainak a Béke-párttal való kapcsolatát részletesen tárgyalja a Kritikai Kiadásban a Cikkok és beszédek sorozat 3. kötetének jegyzetanyaga. Itt csak arra mutatunk rá, hogy A gyémántok miniszterben Jókai elfoglalt részint karikírozza, részint pedig egyértelműen úgy állítja be Madarász alakját, mint akit kizárólag a személyes érdek, a gatlástan hatalom- és nyereségvágy fűt. Pedig a mű befejezésekor a már lezajlott vizsgálat után tudhatta, hogy erre nincs kézzelfogható bizonyíték. A Zichy-kincsek ügyének kivizsgálására alakult, Jókai szerint igazságos bizottság jelentése szerint is Madarász 1848 decemberében az igazságügyi és pénzügyi minisztérium, valamint a Nemzeti Múzeum megbízottai által lezárt ládákat a Honvédelmi Bizottmány rendelete értelmében vette át, s lehetőségeit szerint gondoskodott is arról, hogy azokat a pénzjegy-nyomdával együtt Debrecenbe szállítsák. A Honvédelmi Bizottmány a forradalmi pénzalap növelése érdekében a ládákból talált nemesfém egy részét a katonailag és politikailag egyaránt súlyosnak mutató körülmények miatt beolvastatta, más részét elárvereztette. Minde mellett a bizottság úgy foglalt állást, hogy sem a kincsek Debrecenbe szállításánál, sem ottani őrzésénél „a rendőrség kellő gondot nem tanúsított”, s az átvizsgálás után úgy tűnt, hogy a drágább ékszerek egynemelyikének foglalatából hiányoztak ékkövek, a készletekből egyes darabok. De e „hiányok” keletkezésének idejét a bizottság nem tudta meghatározni, így lehetséges, hogy már akkor fennállottak, amikor a ládákat Madarász átvette. A bizottság jelentése azzal zárult, hogy „misperint a hanyagsági s visszaélési hibákhoz talán azon botrányos merénylet is járult, hogy a szóban forgó ingóságok némelyei elsikkasztattak”. (Kiem.: N. J.) Ez azonban — mondja a bizottság jelentése — teljes bizonyossággal csak az összes, ez idő szerint hozzá nem férhető leltárak újból való összevetése után deríthető ki.

Madarász László 1878. május 15-én írt levelében — öccse, Madarász József kérésére — megmagyarázta az állítólag eltűnt gyémántok körüli helyzetét és szerepét. Eszerint ő a gyémántokat *külden*, tehát nem a Zichy-kincsekkel együtt, először Kossuthnál látta, aki azokat megmutatva közölte vele: Görgey, aki a kincseket elkobozta, saját kezűleg adta át neki (ti. Kossuthnak) egy börtökben. Majd 1848 decemberének utolsó napján Kossuth utasítására átvette azokat a lepecsételt ládákat, amelyekben a „Zichy-ingóságok” voltak, de ő ekkor csak utasítást adhatott Debrecenbeállításukra. Debrecenbe utazása után a pénzügyminiszter utasítására szállására küldtette a ládákat. Később fölszólítást kapott a Honvédelmi Bizottmánytól a „nem tartandók” elárverezésére. Ekkor egy „összeíró bizottság”-gal leltározattatta a ládák tartalmát, s ez a bizottság találta rá az egyik ládában a Kossuth gyűrűjével lepecsételt börtökre, amelyben a gyémántok voltak. Ezeket is leltárba vették. A bizottság ezután a leltárba vett javakat Szemere minisztériumára bízta.

Pestre visszatérve Madarász László kereste az eredeti leltárakat, s az igazságügyi minisztérium irattárában ezeket meg is találta. Összevetette a beolvastott, az elárverezett és megmaradt tárgyak leltárával is. Ennek az eredménye az lett, hogy végül is hiány az értékben nem mutatkozott. Az eredményt közölte Kossuthnal, aki azt üzentte: „Laci várj, első alkalommal oly elégtételt kapsz, melyet még soha senki nem kapott.” (Erre a szabadságharc és forradalom bukása miatt már nem került sor.) Egyébként Madarász László nyilatkozata szerint a gyémántok eredetileg nem is voltak leltározva; Kossuth pecsétjét a gyémántok börtökjén az ő utasítására törte föl Debrecenben az összeíró bizottság egyik biztosa. Tehát az igazságügyi minisztérium azt sem tudta, mi van abban a tokban, s úgy tette bele az egyik ládába. Levelében azt írta még: hallotta az emigránsoktól, hogy Londonban Kossuthtól nyilatkozatot kértek ebben az ügyben. Kossuth a jelen levő Vukovich Sebőt (volt igazságügyi minisztert) szólította föl nyilatkozatra. Vukovich kijelentette, hogy „pár száz franknyi apróság”-tól eltekintve igazában mindent megtaláltak.

Tehát az ügy a debreceni parlamenti vizsgálat időpontjában tisztázhatatlan volt, s főleg azt nem állíthatta Jókai bizonyosan, hogy személy szerint, közvetlenül Madarász László a felelős a *föltételezett hiányokért*.

Madarász László a debreceni parlament 1849. ápr. 20-i ülésén — Kossuthról szót sem ejtve! — többek között azt fejtegette a vádra adott válaszában, hogy föltételezéseken — és nem bizonyítékokon! — alapul, sőt a jelentés ellentmondásaira is utalt, és kifejtette, hogy a törvények értelmében csak a hiányok megállapítására alkalmas leltárak összehasonlítása után tisztázható, ki és miben vétett vagy hibázott. Mivel pedig ez (ti. a leltárak összehasonlítása) a Pesten maradt iratanyag megvizsgálása nélkül nem lehetséges, a föltételezett vád nem igazolható. Az árverezés körülményeire vonatkoztatóan Madarász László kijelentette, hogy a Honvédelmi Bizottmánytól részletes utasítást arra, mi árverezendő el, nem kapott. Végül azt javasolta, hogy a kérdés tisztázása érdekében az ügyet tereljék bírósági útra, és a kellő bizonyítékok birtokában hozzának döntést a kérdésben.⁴

⁴ Madarász József emlékiratai 1831—1881. Bp. 1883. 487—490.

A parlamenti vitában fölszólalók ezután többnyire csak „formahibákra” hivatkoztak, s a vizsgáló bizottság elnöke is elismerte, hogy a sokat vitatott gyémántok doboza előbb *hiányosnak tűnt*, később azonban „újabb és tüzetesebb” vizsgálatkor hiánytalan volt. Megjegyzését azzal fejezte be, hogy bár személy szerint senkit vádolni nem óhajtott, mégis úgy véli, hogy „ily elmulasztások” után „calamitás”-nak tartaná, ha Madarász folytatná hivatali működését. (Tehát ekkor es itt *nem hangzott el az*, amit Jókai az elbeszélésben leír: „a megvizsgált holmikon kétségtelen eltulajdonítás nyomait látszanak”). Kazinczy Gábor, a Béke-párt egyik szószólója is úgy nyilatkozott a parlament ezen ülésén, hogy az ügy további tisztázására folytatni kell a vizsgálatot. A baloldalnak a vitában fölszólaló képviselői is — elutasítva a vád és a vita személyeskedő hangját — azt kérték, hogy a kormány bírósági eljárást folytasson le.⁵

Az ügy áttekintésében nem mellőzhető a Béke-párt másik vezető emberének, Kovács Lajosnak az álláspontja sem, aki emlékiratában azt írta, hogy jól tudták, a „gyémántos ügy”-et Debrecenben végrelesztésnek nem lehet, viszont Madarászt mindenáron meg akarták bukztatni. Ebben ő annál is inkább részt vállalhatott, mert Duschek pénzügyminiszter, egykori selmecbányai akadémikus társa is segítségére volt bizonyos információkkal, amelyeket ő sietett tudatni Nyáry Pállal és Kazinczy Gáborral.⁶ Ezzel vág egybe az, hogy a Béke-párt másik vezető egyénisége, Kemény Zsigmond is azt vallotta emlékiratában, hogy a gyémántok ügyét — mint kezükre játszó „szerencsés” véletlent — tervszerűen használták föl Madarász megbuktatására és az általuk túlzónak, a nemzet számára veszélyesnek ítélt baloldali akciók meggátolására. Ugyancsak Kemény írja, hogy Kovács, fölismerve a Madarász megtámadására alkalmas ürügyet, „csakhamar útnak indította a szekrényekről [értsd: kincses ládákról] szülő híreket, s az Estilap[!] szerkesztőjét [Jókait] rávette, hogy a tárgyra vonatkozó cikkeit vegye fel, magára vállalván minden innen eredő felelősséget”.⁷

Ha Jókai nem lehetett is teljesen tisztában Kovács Lajos és a Béke-párt szűkebb vezérkarának többé-kevésbé leplezett szándékaival, tudnia kellett a parlamenti vitáról, s mint jogvégzett embernek arról, hogy a Madarász ellen fölhozott vádak (főként a személyes sikkasztás vádjá) nem nyertek igazolást. Hogy mégis ilyen elfogultan írta meg *A gyémántos minisztert*, abban jelentékeny része lehetett annak, hogy Madarászáknak a Béke-párthoz címzett fenyegetései őt személy szerint is érintették. Ezért írhatta még 1899-ben — visszaemlékezve — is, hogy úgy vélte, akkoriban „akasztófa-hurkok, guillotin-tilók függnek fejem fölött... itt a politikai tüzpontban a terrorizmus ulti orgiáit; farkasvermek fölött járunk mindannyian, a kiket mérsékelt politikusoknak bélyegezték meg”.⁸ A pánikhangulat alól szabadulva, természetesen a önigazolás és visszavágás heve ragadta el, hiszen úgy érezte, Madarászáék győzelme esetén sorsa véstörvényszék és halálos ítélet lehetett volna. Mindezt annak az ügynek a képviselőitől kellett volna elszenvednie, amelynek szolgálatát vállalta; azoknak esett volna áldozatul, akik (információi szerint) a szent ügyet egyéni érdekeik alá rendelték volna, ha erre módjuk nyílik.

Az 1875-ös kötetkiadásban az elbeszéléshez fűzött szerzői jegyzet el is ismeri ezt az elfogultságot, magyarázatot is nyújt az író magatartásának megértéséhez, bár a már idézett emlékezés arra enged következtetni, hogy Jókai élete végéig nem tudta azt a gyanúját eloszlatni, hogy Madarász László — amikor a zavaros körülmények és a forradalom ügyének válságos helyzete mintegy kísértette erre — nem tudott ellentállni a csábításnak, és előbb gazdasági majd politikai taktikázással igyekezett botlását elleplezni.⁹

Valóságos történeti mozzanatok jöhíszeműjén célzatos összekapcsolása szülte az elbeszélés egyik terjedelmes epizódját, Hatvani és Vasvári szabadsapatának állítólag együttes megsemmisülését. (Az 1875-ös kiadás lapalji jegyzete őszintén be is ismeri ezt az írói fogást.) Jókai 1850-ben ezt úgy állította be, mintha Hatvani Imre (az elbeszélésben Hetveni) csak azért rontott volna rá a békétárgyalásba bocsátkozó románokra, hogy olcsó győzelmet csikarva ki, bőséges zsákmánnyal megrakodva és a győztes vezér nimbuszával koszorúzottan vonulhasson Debrecenbe, s ezen az alapon szétzavarva a parlamentet, köztársasági elnöki székbe segítse Madarászt. Ezen az eszeveszett kalandon azonban rajta vesztett, és magával rántotta, vesztébe taszította azt az „idealista”, a magyar forradalom érdekében minden áldozatra kész ifjú hőst, aki csapatának egy különnímetnyét vezetett, Vasvári Pált.

Az így beállított epizód mintegy azt lehetett hivatott bizonyítani, hogy Madarász féktelen, elvakultságában józan megfontolásra is képtelen kalandorsága nemcsak a már-már megbékülő nemzetiségeket fordította szembe a magyarsággal, s hozta válságos helyzetbe a forradalom

⁵ Közlöny 1849. 316—318., 320—322.; PAPP Dénes: A parlament Debrecenben. Lőpcse 1870. II. 102—125.

⁶ KOVÁCS Lajos: A Béke-Párt a forradalomban. Bp. 1883.

⁷ Kemény Zsigmond Összes Művei IX. 90—91. — Illetve SÁRGA János összefoglalása a „gyémánt-pör”-ről Mikszáth Jókai Mór élete és kora c. művének jegyzeteiben. MK Összes Művei Bp. 1960. 18. köt. 343—347.

⁸ Az én életem regénye. Hátrahagyott művek 5. köt. 49.

⁹ Uo. 81—86.

ügyét, hanem ugyanakkor az erkölcsiekben és elvekben magasan fölötte álló *igazi radikális* is értelmetlen halálba sodorta.

A Hatvani-féle és a Vasvári-féle szabadcsapatok pusztulásának valóságos története röviden a következő:

Drágoss Miklós országgyűlési képviselő tárgyalásai a románokkal — a kormány 18 pontba foglalt feltételei alapján — 1849. máj. 4-e óta biztatóan folytak, sőt már fegyverszüneti megállapodás is jött létre. Hatvani Imre május 6-án 800 magyar katonával és a mintegy 600 főnyi bécsi légióval bevonult a tárgyalás színhelyére, Abrudbányára azzal, hogy segíteni jött Drágossnak a románok fegyverletételénél. A románok gyanakodni kezdtek, s amikor Hatvani megindulatul egy honvédkülönítményt indított a közeli Verespatak megszállására is, azt híven, hogy törbe csalták őket, a különítményt megtámadták. Drágoss azonnal üzen Avram Jancunak, a románok vezetőjének, hogy tisztázzák a félreértést. Jancu azonban nem volt hajlandó tovább tárgyalni, csapatai megrohanták Verespatakot, majd Abrudbányát is körülvették. Hatvani elfogatta az Abrudbányán tartózkodó román küldöttséget. Egyik tagját a földühödött magyarok agyonverték. Hatvani a bécsi légió fedezete alatt kitört Abrudbányáról, amelyet a románok ezután fölprédáltak és Drágoss — a város ottrekedt magyar lakosságának jórészevel együtt megölték. Hatvani — szerencsétlen, provokatív jellegű beavatkozását elleplezve — olyan jelentést írt a *Honvéd* c. kolozsvári lapba, hogy a már létrejött megállapodást a románok szegték meg, de ő az ellenségnek óriási károkat okozva vonult el Abrudbányáról. Néhány nap múlva az elpusztult és a románok által elhagyott várost ismét megszállta. Május 18-án azonban a román felkelők ismét bekerítették. Hatvani újra megkísérelte az áttörést, de közben csapdába került, s csapataból, valamint a vele tartó polgári menekültekből több mint ezren estek. ¹⁰

Vasvári Pált Madarász valóban segítette: ő írta alá szabadcsapat toborzására fölhatalmazó megbízólevelét is. Vasvári, mint a maga szervezte, Rákóczirol elnevezett szabadcsapat parancsnoka az erdélyi hadszíntérre vonult. Meggyőződése volt, hogy a Duna-völgyi nemzeteknek össze kell fogniuk, s kapcsolatot keresett Jancuval már 1849 májusában. Drágoss tárgyalásai közben beszélt is a román népzésszel. Hatvani provokatív beavatkozása idején azonban nem tartózkodott Abrudbányán. Később Bem a román fölkelők ellen kénytelenségből szervezett újabb hadjáratban Vasvári Bánffyhungyadon állomásozó csapatát is a románok ellen indította. Időközben, az orosz betörés miatt, haditervét megváltoztatta, és visszavonulást parancsolt a már útnak indult csapatoknak, köztük Vasváriénak is. Vasvári azonban — föltehetőleg félreértés vagy szabotázs miatt — a parancsot nem kapta meg. Gyengén felszerelt kis csapatával 1849. július 1 és 5 között a románok gyűrűjébe került. A júl. 5-i összecsapásnál, visszavonulás közben, egyik ágyúja védelmében esett el. ¹¹

Látványos, hogy Hatvani „hetvenkedés” közvetve valóban oka lehetett Vasvári halálának, azonban Jókai nem csupán a távoli összefüggés miatt olvasztotta egybe az időben egymástól viszonylag távol eső két történetet. Tudott arról, hogy barátja, Vasvári közreműködött a román — magyar megegyezést előkészítő tárgyalásokban. Amikor Vasvári szabadcsapatát szervezte és Debrecenben is megfordult, beszélt is vele. Arra is gondolt, hogy beáll a Rákóczi-csapatba. Nyáry Pálhoz fordult tanácsért. Nyáry ekkor elmondta neki, hogy a kormány megindítja a tárgyalásokat a románokkal, hogy Bem helyzetén könnyítsen. Nyáry szerint Vasvári és Hatvani csapata Drágoss „fedezetét és a tárgyalások nyomataként” indulnak Erdélybe. Hanem Hatvani veszedelmes kalandor, s (Nyáry szerint) azt beszéli, hogy első diadalmas csatája után Debrecenbe vonul, szétkergeti az országgyűlést és Madarász Lászlót kiáltja ki köztársasági elnöknek. ¹² Jókai — nyilvánvalóan a Nyári tájékoztatására hagyatkozva — 1849. jún. 5-én névtelen cikket közölt az *Esti Lapokban* (6–7. l.) *Hatvani és Madarász* címmel, amely Hatvani abrudbányai kudarcát úgy kommentálta, hogy Hatvani szabadcsapata lett volna Madarász „pretoriánus gárdája”.

Jókait tehát ezek az értesülések befolyásolták abban, hogy Hatvani Imre föllépése mögött olyan terveket föltételezzon, amelyekről *A gyémántos miniszterben* olvashatunk, és hogy a két szabadcsapat vesztét egy epizóddá fonja össze.

*

Az eddigiekből is nyilvánvaló, hogy Jókait egy pillanatig sem mentheti semmi az alól a súlyos hiba alól, hogy általa tapasztalt visszasságokat egy akkor általa igazságtalanul elítélt személyre és baráti körére (vagy akiket Jókai akkor ehhez tartozóknak, vele azonos morális

¹⁰ GRACZA György: A magyar szabadságharc története. é.n. IV. 428–440. — Továbbá egy Avram Jancunak tulajdonított jelentés MOLDOVÁN Gergely: A románság. Bp. 1895. I. 447–448.

¹¹ FEKETE Sándor: Vasvári Pál. Bp. 1951., továbbá Nicolae Chorchos volt román tribun, a Vasvárit bekerítő csapatok egyik vezetőjének 1880 májusában kelt levele MOLDOVÁN: I. m. 551–553.

¹² Az én életem regénye. Emlékek a szabadságharcból. Hátrahagyott művek V. 47.

mérce alá illőknek vélt) ruházta. Legföljebb magyarázza a személyes indulat, amelyet Madarász iránt érzett. Ez a személyre koncentráció okozta azt, hogy az utókor nem dokumentumot, nem is szatirikus művet (aminek Jókai szánta!) látott *A gyémántos miniszterben*, hanem azt firtatta, lopott-e gyémántot Madarász László, igaz volt-e Jókainak ebben a kérdésben. Bizonyos, hogy Jókai a „gyémánt-ügy”-ben megbocsáthatatlanul igazságtalan és elfogult volt. De az elbeszélésből az is kiderül, hogy az általa akkor hitványnak vélt „vezér”-t és föltételezett vagy valóban meglevő klikkjét nem varrta egy zsákba a fölkelt nemzettel.

Az elbeszélés két rétegének (a még Debrecenben, kegyetlen elfogultsággal írott „Madarász és társai” epizódoknak, valamint az utóbb, bizonyos távlatból írott, az előbbieket elvlasztó-összefűző, keretező szövegrészeknek) az ötvözete együttesen szemlélve arra vall, hogy 1850 első hónapjaiban Jókai — már a bukás tragédiáját, a bűdosas rettegéseit átélve — olyasféle lelkiállapotban írta művét, mint Arany János *A nagyidai cigányokat*. (A hasonlóságra talán először Hankiss János utalt.) *A gyémántos miniszterről* írta: „... a korruptió keserű — Jókainál szokatlanul keserű — szatírája, amelynek helye valahol *A nagyidai cigányok* körül van.”¹³

Elsietve, még háborogva, az *Esti Lapokba* írt vagdalkozásokat kellő mérlegelés nélkül újra fölhasználva alkotta meg *A gyémántos minisztert*. Mindössze azzal jelezte 1850-ben bizonytalanságát, hogy alcímül odairta: „Egy skizze a forradalomból.” Mégis, ekkor már a nemzeti tragédia okai fölmérésének perspektívájához igyekezett közeledni. *A gyémántos miniszter* bevezetése és befejezése, az önfeláldozó, önzetlen hősök sűrű emlegetése, a feddhetetlen erkölcsű lengyel emigráns epizódjának beiktatása, a Vasvári szabadsapata tragikus vesztéről szóló rész — anakronizmus árán való, de íróilag jogos — beillesztése és összekapcsolása a Madarász — Hatvani-féle állítólagos maffiával, azt igyekszik példázni, hogy a konjunktúra-radikálisok hatalomvágya miként okozhatta a becületek, az igazi, gáncstalan forradalmárok szomorú végét. Ahogyan példázta Aranytál *A nagyidai cigányokban* az, hogy a nemzet a győzelemre méltatlan, ostoba ellenféllel szemben saját hibájából maradt alul — tragikomikusan. (Nincs alkalmunk ezúttal vizsgálni, hogy a Csóri — Kossuth, hebehurgya cigánytábor — magyarság példázatnak mekkora igazság-magva van, s mennyi benne a szubjektív elkeseredettség.)

Jókai elsőnek szólt a szépirodalom terén a nevesebb írók közül a nyilvánosság előtt arról, hogy szerinte ki miben hibázott, s ki állott helyt a forradalomban. Nem kellően tisztázott adatok, elfogult vélekedések befolyásolták ezt a megszólalást, amely írói alkotásként is gyöngére sikerült. Az író maga is belátta ezt. Ahogyan Arany János a Bolond Istók második énekében magyarázta *A nagyidai cigányokat*, úgy magyarázta Jókai 1875-ben a *Forradalom alatt írott művek* utószavában egykori lelkiállapotát, ha nem is az Aranyra jellemzően frappáns „szóllósgazda” hasonlattal. Ebből kiderül, hogy ő már 1850-ben sem a hiú, torzsalkodó, légvárépítő, a győzelmet ostobán eljátszó „cigánytábor” képét akarta fölvázolni. Személyes elfogultsággal, szerencsétlenül ugyan — de a szerinte — az ügynek ártókat, a szent oltárra tett áldozatok megcsúfolóit kísérelte meg pellengérré állítani azokkal szemben, akik hősi áldozatokat őszinte lelkesedéssel hoztak. 1875-ben — belátva melléfogását — dokumentumként adta közre elbeszélését az alábbi sorok kíséretében:

„Ennek is helyet kell foglalnia jelen gyűjteményemben. Ez illusztrálja az *Esti Lapokban* elfoglalt álláspontomat. Élesen van írva; de meg van írva, ki is volt már nyomtatva, s quod scripsi, scripsi.

A 49-ik repulikanus párt, mint párt, az episod által érintve nincs. Annak legkiválóbb feje, a példányszerű tiszta jellem, Irányi, maga így nyilatkozott amaz emlékezetes országos ülésben, hol az eldöntésre került: »azért nem szűnünk meg áldozni azon oltárnál, melynek papjai közül egy tisztátalannak találtatott«. És én saját magam, midőn Pestre visszakérülve, az itteni lapok a Martius 15-ike íróit és szerkesztőit az ügybe tévesen belekeverték, siettem debreczeni politikai antagonistáimról e vádat elhárítani és kinyilatkoztatni, hogy az ő kezük ettől teljesen tiszta. Ezt a pesti »Esti Lapokban« írtam meg; melynek egy példányát sem tudom többé felfedezni.

Magára az episod hőisére nézve pedig, most már huszonöt év távolán keresztül nézve a történeteket, kénytelen vagyok kimondani, hogy a történetet ugyan agyonhallgatni nem lehet; de annak indokait én nem keresem aljas kapzsiságban, hanem inkább politikai kicsinyhitűségben. A republikanus párt e kiváló férfia, hitem szerint, e fatalis ügyben nem »bűnt« követett el, hanem annál nagyobbab: »hibát«. Ki hagyta az események vezetését venni az addig felül állott párt kezéből.”

Mindezt akkor írta, amikor a történetírás még nem tisztázta Madarász László „ügy”-ét.

Mindenesetre Arany Jánost idézzük ismét a bukás utáni korhangulat érzékeltetésére. *A gyémántos miniszter* 1850. március elején jelent meg. Arany március 20-án írta a dolgozatunk elején már említett levelet Szilágyinak. Május 7-én ismét írt, akkor tehát, amikor — mint fölkért munkatárs, a *Koldus-ének* beküldője — olvashatta már a Magyar Emléklapok

¹³ A forradalom fővárosa. Debrecen. Szerk. SZABÓ Zoltán. 1948. 509.

addig megjelent füzetait. E levélben írta Jókainak: „És te Sajó! ezen pár sort egyenesen hozzád intézem. Hogyan élsz, fiú? Krixkraxolhatnál valamint nekem, én nem válaszolnék, vagy kellő ildommal. *Nagy ünnepem volt, hidd el, mikor száműzött lelkem lelkeddel egybetalálkozott.* Áldjon meg az »allgemeiner« Isten, ha ugyan képes *jóravaló magyar embert* negáldani, kinek olim saját istene volt...”

Ez a lelkendezés bizonyára nem éri el a Petőfihez írott első, nagy lelki egymásratalálás megilletődöttségének és hőfokának szintjét, de bizonyára az addig megjelent „Sajó”-novellák (köztük *A gyémántos miniszter*) ismeretében fogalmazódott meg. Baráti kéznyújtás ez, és mintha a megkeseredett, „száműzött lelkek” találkozásáról is vallana...

EGY JÓKAI-VÍGJÁTÉK KOMOR HŐSE

(Az aradi hős nők)

Anekdota illő *Az aradi hős nők* c. Jókai-vígjáték megszületésének körülménye.¹ És maga a vígjáték sem igen több egy társaságban elbeszélte anekdotánál. Nem is volt a színpadon sem sikere, olvasmányként sem élt, csupán a „Jókai-összesekben” húzódozott meg, szerényen megbújva a jelesebb művek társaságában. Mi sem perújítás okából készülünk arra, hogy kissé több fényt derítsünk rá; szakdolgozatba való hálás téma a színmű dramaturgiai gyengéinek, hatásvadászó humorizálásának, más alkotásokból ideszármaztatott motívumainak kimutatása. Inkább a címben jelölt témához tartjuk magunkat, hiszen ezáltal a Jókai-műhelybe pillanthatunk be, kissé alaposabban vehetjük szemügyre az idős író mesterségbeli módszereit. Emellett halványan célozhatunk nemzetiségpolitikai fölfogására, amelyet a szerb kérdés vonatkozásában a türelem, a megértés jellemezett, s amelybe erőteljesen belejátszott a szerb népköltészet iránt érzett és tanúsított szinte hódolatszerű elismerés.

Az aradi hős nők közvetlen forrását jól jelölte ki a kritikai kiadás jegyzetanyaga. „A magyar nemzet története regényes rajzokban”. Jókai-alkotás² valóban tartalmazza mindazt, amiből elemzendő színművünk motívumai összeállnak. Ez utóbb megnevezett műnek pedig Horváth Mihály *Magyarország történelme* c., korában nagysikerű munkája volt egyik ihletője.³ Itt találta meg Jókai a „Majmok és papagájok a történelemben”, valamint a „Szegedinecz (I) Péro és viselt dolgai” c. fejezetek anyagát. Rendkívül tanulságos, ha a kedélyes hangvételű, anekdotázó történelemkönyv-részleteket a színmű mellé tesszük. Míg a történelemkönyvben Jókai azt állítja Péróról: „Ennek támadt az a bogara, hogy felcsap királynak Magyarországon”, addig a színmű nem egészen egyértelműen megrajzolt Forrayja így jellemzi a szerb fölkelőt: „Egy nagyravágyó rác ezredes kezébe veszi a lázadás zászlóját, s egész faja fegyverre kap. Van rá okuk. Vallásukat támadták meg.” Egy másik szereplő pedig így nyilatkozik Péróról: „A szegedi Péro... ez hisz abban, amiért rajong. Ez aztán vitéz katona. Csatákban edzett ifjú hős. Aki ezzel játszik, mindent kockára tesz. S ha nő a játszó, még valamivel többet is, mint mindent.”

S ha még idevesszük azt az „előzeteset”,⁴ amelyet Jókai írt a színdarabról, s amely — célja szerint — magyarázza a művet, akkor lepődünk csak meg: egy vígjáték kellős közepén hirtelen fölbukkan egy vitéz katona, aki jogos ügyért harcol, aki a másik fölkelővel, a magyar Vértessel (a nép babonásságával visszaélő, saját pecsenyét sütögető, a zavarosban halászó, hazugságaival és handabandázásaival minduntalan fölsülő szélhámossal) szembeállítva szinte tragikus figurának hat. Hihetetlen hiszékenységgel, jóhiszeműséggel sétál bele a csapdába, a színmű egyik jelenetében még a beteljesülő Macbeth-jóslat is elhangzik.

Már a történelemkönyv is említi „Deli Marko” mondáját, s összekapcsolja Péro „viselt dolgai”-val, ezt visszahangozza a „magyarázó” írás is. Ezen nem csodálkozunk, hiszen tudjuk, hogy a kései Jókai-művek egyik legkedveltebb mondaföldolgozásáról van szó: a főleg a Székács-kötetből⁵ és a nemzetközi mondai motívumokból összeszőtt balladát verses alakban az *Egy játékos, aki nyér* c. regényben fogalmazta meg Jókai, de rövidített prózai változata *A Magláy-család* c. kisregényében is helyet kapott. A történelemkönyvben népmeseként hangzik a „Deli Markóról” szóló poétikus rege, a Magláy-családban „a délszláv népballadák legfényesebb hőse” történeteként jelenik meg. A színműben Péro éli át a „hármás érczkapuval bezárt barlangban” tetszhalottként rejtőző királyfi történetét, hangsúlyozzuk: *átéli*, a magáénak vallja,

¹ JÓKAI Mór: Drámák III. (1886–1896). Bp. 1974. Sajtó alá rendezte: RADÓ György. A továbbiakban ezt a kiadást idézzük, s az innen vett néhány adatot külön nem dokumentáljuk. A Jókai-drámák 1889-ben keletkeztek.

² II. Bp. 1969. 299–304., valamint 172–173.

³ Jókai az 1862–63-as kiadás IV–V., esetleg az 1873-as kiadás VI–VII. kötetét forgathatta.

⁴ Almanach az 1890. évről. Szerk.: MIKSZÁTH Kálmán. Bp. 1890. 7–10.

⁵ Szerb népdalok és hősrégék. Pest, 1836. 2. kiadás. Bp. 1887.

ez vezeti tetteiben. Péro a gyermekkori élményre vezeti vissza a cselekedeteiben vezérlő küldetés tudatot: „Nem voltam több hét esztendősnél, mikor az ozmanok kiűzték őshazámból egész nemzetségemet. Láttam ősz apámat és hat testvérbátyámat a templom küszöbén egymás után elesni. Aztán felgyújtották a templomot. A szent képeket lábbal taposták. Aztán kihurcolták a templomba menekült fehérnépet. Sorsot vetettek rájuk. Láttam, amint nénémet — óh mi szép hajadon volt! — övénel fogva rántá fel magához a nyeregbe egy arnót lovas. A düh férfit csinált belőlem; felkaptam apám fegyverét s keresztüllöttem a martalócot.” Azóta Péro álmában is küzd, éjszaka is hallja a vén guszlár szavát, amely az „ismerős népregék” ígét idézi föl a számára.

Nem így beszél egy vígjáték hőse! Pedig Jókai eredeti szándéka szerint csupán könnyed tréfát akart úzni az aradi hölgyekkel, akik megfogadták, hogy többet nem olvassák műveit. Elhatározta, hogy olyat ír, amelyet el kell majd olvasniok. S miután hölgyközönségről volt szó: pajkos, de illendő; a nők hazafiságát dicsérő, de asszonyiságukat is kiemelő, értelmes, gyöngéd, kacagató, sok ügyefogyott férfit ábrázoló alkotást akart papírra vetni, olyat, amely a hűséges házastársat méltó színben ábrázolja. De ha végigolvassuk ezt az olykor kacagató, értelmes fölhangú, pajkos, de illendő szindarabot, úgy érezzük, hogy a férj, a derék, hazafias Forray nemcsak azért komikusabb vonásokkal rendelkező szereplő, mint Péro, mivel „oláh cigánynak álcázva” toppan be élénk, hanem azért is, mert oktanlan féltékenységgel egy alkalommal majdnem elrontja az addig pompásan végigvitt haditervet. Péro azonos marad önmagával: amilyennek megismertük, olyan a szindarab végén is: őszintén hisz ügye igazában. S hogy ez így van, s hogy ez nem Jókai tollának kisiklása (bár dramaturgiailag feltétlenül az!), azt akkor látjuk, ha figyelembe vesszük, hogy Jókainak nem Horváth Mihály volt az egyetlen — közvetett — forrása. Ismét meg kell állapítanunk, hogy a nagy „mesemondó” ezúttal is kitűnő érzékkel nyúlt egy közkeletű témához. A soványnak ígérkező „aradi hősnő”-motívumot a Péro-motívummal párosította. Avval a motívummal, amely közel egy félévszázadon keresztül foglalkoztatta a magyar tudós közvéleményt. Nem Jókai az első, aki a Péro-fölkelésre fölfigyel, előtte már többen kutatták, s mégcsak a szépirodalmi földolgozásban sem övé az elsőség. Ha áttekintjük a Jókai-színmű esztendeire már gazdag Péro-irodalmat, akkor az az érzés támad bennünk, hogy Jókainak ismernie kellett a tudós próbálkozásokat, azokat a folyóiratokat vagy könyveket, amelyekben a Péro-fölkelés eseményei, a róla szóló énekek megjelentek. Ezzel nem tagadni kívánjuk Horváth Mihály irodalmi szempontból is jelentős magyar történelmének Jókaira tett hatását, inkább a színmű előzményeire, rokonságára, környezetére utalnánk, mint amelyek együtt formálták ironik elképzelését a magyar történelem egy vitatott fordulatról.

Talán Sándor István az első, aki „Sokféle” c. vállalkozásában rögzíti Péronak Arad elfoglalására irányuló terveit.⁶ Hiszen addig legföljebb kéziratok daloskönyvekben bújta meg a mozgalomról készült verses beszámoló.⁷ Ezeket elsőként Szilágyi Sándor⁸ tette közzé: a 21 szakaszos *Péro veszedelme* — mely 1735-ben keletkezett — szemléletes képet ad a lázadó vezér elszántságáról, hősiességéről még akkor is, ha tulajdonképpen a lázadás ellen irányzott tendenciát figyelhetünk meg. „A rác vallásodból . . . ki ne tántorodj” — inti Péro kivégzése előtt leányát, s ezzel a császári udvar uniós törekvéseire is történik utalás. Szilágyi fontos oklevelek dokumentumok mellett az *Új szomorú ének*, *Miképpen a Tumultuariusok csendes Országunkban föl-zendülést tettek*, *panaszolkodik* című párbeszédet is közzé tette; a nemzetiségi vonatkozás nélkül való, aulikus szellemű vers allegorikus alakok dialógusával szól a fölkelésről. Alig telik el néhány év, K. Papp Miklós történeti rajzaiban kötetet szentel az „1735-iki zendülés történetének”.⁹ Ő az első, aki — valószínűleg Horváth Mihály nyomán — megkísérli, hogy igazi összefüggéseiben ábrázolja a mozgalmat. A Péro-fölkelés előzményeként tárgyalja az ál-Brankovics elfogatásának körülményeit, a szerbek csalódását a Habsburgokban. A szerbek ezért követeket küldtek Rákóczihoz, hogy mozgalmuk számára megnyerjék. K. Papp foglalkozik az unió problémájával is, majd így folytatja: „élt a délszlávok között egy népmonda, mely szerint egy oly fejedelem fogja őket megszabadítani, ki hazájukba soha nem látott állatokkal fog egykor megérkezni. Horváth M. szerint e népmondát 1698-ban Piccolomini már nagy ügyességgel fordította hasznára a nép rokonszenvét nyerve meg vele. A messinai martalékból a tábornok sok tevével rendelkezett, s azoknak hátára majmokat, papagájokat s más külföldi állatokat tétetett. A csel sikerült, a tábornokot hódoló tisztelettel fogadták mindenütt útjában, melynek következtében maga Csernovics Arzen, az ipeki patriarcha-érsek is hozzá csatlakozott.” A továbbiakban részletesen elbeszéli Péro történetét, a deskriptív részt okmánytár

⁶ Első darab Győrött 1791. 51–53.

⁷ Péro-énekeskönyv, 1735 után; Hevesi Mihály énekeskönyve, 1769–1777; Jankovich Miklós: Magyar világi énekek, 1789–1793. Vö.: STOLL Béla: A magyar kéziratok énekeskönyvek és versgyűjtemények bibliográfiája (1565–1840). Bp. 1963.

⁸ A Péro-féle mozgalom történetéhez. Új Magyar Museum 1859. I. 181–199.

⁹ Történeti korrajzok III. Kolozsvárt 1865. A Piccolomini-történet már Csaplovics Jánosnál fölbukkan: Slavonien und zum Theil Croatien. Pesth 1819. II. 27.

követi, ebben találjuk a lázadásról szóló éneket is. Hasonló szellemben, új adatokat közölve ír az eseményről Thaly Kálmán¹⁰ és Zsilinszky Mihály¹¹ is. Különösen Thaly Kálmán dolgozatát kell fontosnak ítélnünk Jókai szempontjából, hiszen Jókai több regényéhez (*Szeretve mind a vérpadig, A lőcsei fehér asszony*) Thaly műveiből merített.

Igy jutunk e a téma első szépirodalmi földolgozójához, Abonyi Lajoshoz, akinek *Az utolsó Kuruczvilág* című regénye két kiadásban is megjelent az 1880-as esztendőkből.¹² A Jókai-mese-szövevény mű forrásai között K. Papp írását is megjelöli, de ő már a korban még mindig oly népszerű délszláv költészet emlegetésével vegyíti Péro ismerős motívumú küldetésűt: „Emlékszel-e az öreg Szvetkóra, a vak guzliczásra, aki mindég azt a régi rácz mesét dalolta, hogy az a fejedelem, aki soha nem látott czifra állatokkal, madarakkal jön be Belgrád várába, az fogja a Dusán czárságát visszaállítani.”

Abonyi regényével párhuzamosan mutatják be Laza Kostić *Pero Segedinac* c. színművét, amelynek újjvidéki előadásáról a magyar sajtó is közölt értékelő cikkeket.¹³ Kostić antiklerikális, „osztrákellenes és nemzeti drámá”-ja a szerbek és a magyar egyetértéséről beszél.¹⁴ Nemcsak azért figyelemre méltó, mivel forrásanyaga valószínűleg közös a magyar írókéival, hanem azért is, mert a Jókaiéhoz hasonló, „megbékülés”-gondolat drámaivá formálását tűzte ki céljává.

Ilyen előzmények után jutunk el *Az aradi hős nőkig*, amely tehát nem váratlanul bukkan föl a magyar irodalomban, hanem majd fél századnyi előzmény után. Az a tény, hogy Jókai az aradi nőkről akart írni, véletlennek köszönhető; abban viszont, hogy a Péro-fölkelés témája ragadta meg, tudatos koncepciót kell látnunk. Olyan apróságok, „elszólások” uralkodnak erről, amelyek az író jelenkorára tartalmagnak közvetlen célzást. Forray mindjárt a színmű elején keserűen kifakad a bécsi urak ellen, akik a honvédelmet kivették a magyar nemesség kezéből, és a határőr szerbeknek adták át. Ilyen értelemben emlegeti a „vérszemet kapot rácság”-ot. Másutt a szláv történetek-tudósok öskeresésére céloz, mikor az igazi aradi heroína, Rózsa Péronak „sarmataos”-eit emlegeti. Ez alkalommal nem lehet nem meghallanunk az író gúnyos hangját (ahogy a *De kár megvétni* c. regényben is élcelődik a délibábos szláv szószármaztatásokon). Ám ezen túl, éppen Péro alakjában látjuk az író eredeti szándékainak lassú átformálódását. A könnyed vigjátékból olykor költői erejű színmű fejlődik; a torzra rajzolt, illetve az önmagukat torzra álcázó figurák története felhőtlen derűt ígér, még az álruhában a kerítésen át bemászó Forray megjelenése sem komorítja el a hangulatot. De ahogy Péroról esik szó, ahogy a szerbek megmozdulását emlegetik, súlyossá válik a légkör. Forray szerint „a rákok elkezdik a kuruc világot”. Igaz, Jókai feltétlenül Forrayék pártján van, bár Forray jellemrajzába is vegyít némi komikumot. De az a tény, hogy a „kuruc” világot idézi föl, azt tételezteti föl velük, hogy a szerbségtől sem tagadja meg rokonszenvét. A kurucok ábrázolásában Jókai nem azonosul egészen a Thaly-féle egyoldalú fölfogással. Már *A nagyenyedi két fűzfában* is megfigyelhettük a groteskszűgre törekvést, s e színdarabban is találkozunk a novellára emlékeztető mozzanatokkal. Vértesi János kétezer pár csizmát, száz vég posztót, ötezer kenyeret, valamint kezesekeket követel. Lábfáj, „fürmender” éppúgy beszéddel kívánja köszönteni a megszálló hadakat, mint az enyedi professzor. Csakhogy e groteskszűg csupán Vértesi alakjában érvényesül; az ő próféta-imitálása, szélhámoskodása, alattomosága mellett Péro alakja tisztán ragyog föl. Péro valóban elkábul Rózsa szépségétől, rabul ejti őt az asszony lelkébe látó, titkos vágyainak hangot adó varázsa. Mikor Rózsa elkezd mesélni a „Kraljevics regéjé”-t, Péro a szavába vág, s így folytatja: „A felébredt királyfi felkap az ő gyors lovára, mely egyik hegytetőről a másikra tud szökni, kirántja híres kardját, mely sziklákat tud ketté hasítani, s aztán szabadba tesz minden népet, mely rablánczok alatt nyög.” Itt, ezekben a jelentekben nyoma sincs a gúnynak, Péro — hadd emeljük ki ismét! — őszintén hiszi, amit csinál. S ha a nagyra-vágyás, a képtelen ábrándozás bűnében elmarasztalja ugyan őt az író, céljainak tisztaságához nem férhet kétség. Hallgassuk csak tovább: „És ezt a titkomat senki sem találta ki eddig, egyedül te. Amerre megyek hadaim élén, mindenütt a rettegés fogad: sirnak, jajveszékelnék futnak előlem és átkoznak. Azt hiszik, rabolni, pusztítani, csonthalmokat rakásra hányni,

¹⁰ Adalékok az 1735-ki Péro-, s 1754-ki Törő-, Pethő- és Bujdosó-féle népförongás történetéhez. Századok 1870. 30–36.

¹¹ Adalékok az 1735. és 1754-iki népförongás történetéhez. Uo. 36–43. — A Péro-féle néplázadás Békés megyében. Békésmegyei Történelmi Társulat Évkönyve II. 72–98., VII. 84–103. — Békésmegyei Közlöny 1876. 39–49. sz.

¹² Bp. 1886., 2. kiadás: 1888., 3. kiadás: 1907. — Abonyi regényét elemzi: SCHWARCZ Hajnalka: Abonyi Lajos (1833–1908). Bp. 1917. — Itt említjük meg, hogy egy ponyvaszerű füzetben: Vérpadra jutott szabadsághősök. Történelmi elbeszélés. Bp. [1910] szintén esik szó a Péro-fölkelésről, többnyire az Abonyi-regény nyomán.

¹³ Kostić színműve 1882-ben Belgrádban, majd 1887-ben Újvidéken jelent meg nyomtatásban. Az 1882. jan. 26-i újjvidéki bemutató magyar sajtóvisszhangjáról: Mladen LESKOVAC: Jedan mjadarski savrameni napad na Kostiće „Peru Segedinaca”. Zbornik Matice Srpske za književnost i jezik 1969. 157–158.

¹⁴ Laza KOSTIĆ: Pesmi i drame. Beograd 1911. Dragiša Živković előszava: 17., 32. — A színmű egyik szereplője, Čorba a 4. felvonásban szól a szerb és a magyar nép közös érdekeiről.

jövök. Te vagy az első, aki e megszólítással fogadsz: »Deli Markó«. Igenis az vagyok. A szabadság hőse vagyok." S Péro cselekedetei ennek megfelelően alakulnak. Jókai két lázadót szerepeltet egymás mellett, párhuzamosan. Vértesi és Pérót. A magyar Vértesi elhagyja feleségét és két gyermekét, s fondorlatos módon — új vallást hirdetve — Rózsát is meg akarja szerezni magának. Péro hiszékenysége, naivitása (és egyáltalában nem elbizakodottsága!) miatt beleesik a Forray—Ránkó—Rózsa ásta verembe. Beleszeret Rózsába, vakon hisz neki, s még Forray ügyetlensége sem ébreszt föl álmaiból. Ugyanígy hisz Vértesinek is: amikor az a kalendáriumban bejelölt napfogyatkozást ügyesen kihasználja a maga javára, Péro eleinte tanácstalanul engedelmesen követi Vértesi tanácsát, s hagyja magát eltávolítani Rózsa mellől. Mások, így Ránkó, Vértesi gúnyolják ugyan Pérót, de ezek a megjegyzések sohasem szerzői véleményként hatnak.

Joggal vetődik föl a kérdés: vajon miért válik ki Péro-figurája a színdarab komikus alakjai közül? Miért nem formálta őt is az író Vértesihez hasonlóvá?

Az első pillantásra azt gondolnánk, hogy Forraynak méltó ellenlábast akart állítani. De a vígjáték tüzetesebb eloisása után nem érezzük kielégítőnek ezt a választ. Hiszen szó esik róla: a vár védőserege a lázadókhoz húz, rajtuk kívül nincs épkezláb ember a várban, legfeljebb az aradi asszonyok.

A magyarázatot a Marko Kraljević-rege és Péro története egybeolvasztásában találjuk. A felkelő — azáltal, hogy Marko Kraljevićnek, a szabadság hősének tudja magát — a szerb népregekből föltámadt királyfiként jelenik meg előttünk. S a Jókai-művek ismeretében állíthatjuk, hogy a szerb népdalok és hősregék¹⁵ irónk kedves olvasmányai, ihletői voltak. A *Csatáképek 1848 és 1849-ből* egyik történetében, A *vörössipkásban* még a „vad” davoriákat, a kolo „toporzékolásai”-t emlegeti, a „baljel intő guszlicza” hangját idézi föl. De már az 1850-es esztendőkből, A *magyar irdalom missioja* című cikkével¹⁶ egybevágólag, maga is megkísérli a délszláv népköltészet modorának, versnemeinek utánzását, s ettől kezdve egész írói pályáját áthatja a délszláv népköltészet csodálata. A *Rab Ráby* vagy Az *aranyember* szerb vonatkozásai éppen úgy tanúskodnak erről, mint például a *Rendkívüli nők* c. sorozatból *Xara* története. „Ugyanezen időben Szerbia trónján V. Uros vajda ült; a népballadákban annyiszor emlegetett hős Urost azért is magasztalta népdal, hogy nem keresett feleséget a fejedelmi családokból, ... hanem elvett egy parasztleányt a saját nemzetéből, kinek nem volt egyebe, mint a szépsége és a jó erkölce.” Egy kései alkotásában, a *Napraforgók* című kötetben Asbóth János *Bosznia és Hercegovina* c. útleírását fölhasználva ír meg jóízűen egy délszláv története. Bennünket most az érdekel, hogy a Dóczi Péterről szóló ének prózai átköltését adja: „Alibegovich Kassári Dániel, kinek magyar nemessége felmegy a hős Doitsin Petárig, ki Varasdin bánja volt, Mátyás királynak kedves hű embere, akiről a mi népdalaink azt éneklék, hogy egy éjjel beitta az arany buzogányát meg a fekete lovát is a korcsmába, s mikor ezért megszidta a király, azt felelte neki vissza: hej, ha te látnád azt a szép csaplárnét: beinnád érte magát Budat várát.”¹⁷

És hadd szóljunk a Marko Kraljević-mondakörből alkotott Jókai-regékről, amelyeknek legszébb darabja az *Egy játékos, aki nyer* tizes trocheusokban írott balladisztikus költeménye. Ennek délszláv eredetijét nem találta meg a kutatás. Nem is találhatta, hiszen maga Jókai ötvözte egybe a történetet, különféle délszláv és egyéb motívumokból. A név: „Deli Markó” tulajdonképpen Jósika Miklós Abafijában fordul elő először, valószínűleg Jókai is innen emelte át. A történet magvát, ti. azt, hogy a királyfi barlangban aludva várja föltámadását, elsősorban Székács József kötetének magyarázatai közül vette, de a szlovének Mátyás király-, valamint a németek Barbarossa-mondája is eljuthatott Jókaihoz. Ami feltűnő: annyira megtetszik ez a rege az írónak, hogy szinte a Kraljević-ciklus eredeti darabjaival egyenértékű balladát sikerül alkotnia, amely az *Egy játékos, aki nyerben* fontos cselekményalakító funkcióhoz jut, szinte körülötte alakulnak az események. S miután ott, a regényben szerkezetileg is beleépül a cselekménybe, később önállósodik, Jókai önálló színdarabot tervezett a regéből.¹⁸ Még A *három márványfejben* is föltűnik a királyfi alakja: „Olyan paripán ül, amilyenén még Deli Markó sem lovagolt soha” — hangzik el egy kijelentés.

Az *aradi hős nők* c. színdarabban is központi helyre kerül ez a költői történet. A két szereplő, az eseményeket ügyesen gombolyító Rózsa, továbbá a nagyravágó áldozat, Péro szinte egymás szájából kikapva a szót, beszélnek el a regét. Nyelvileg is külön válik e prózai költemény: az író hangja itt fölforrósodik, poétikussá lágyul. Általában, Péro szavaiban a nyomát sem leljük

¹⁵ Jókai és a délszláv népköltészet problémáit másutt, külön dolgozatban fogjuk elemezni. Az alábbiakban csak néhány mozzanatra utalunk.

¹⁶ Cikkek és beszédek IV. Bp. 1968. 434—435.

¹⁷ Előzménye: KOJAZI Lajos: A dőzsölő Doitsin Péter. Fővárosi Lapok 1864. febr. 17. — Újkraközl: KEMÉNY G. Gábor: A szomszéd népekkel való kapcsolataink történetéből. Bp. 1962. 31—32. — Vagy: RADICS György: Doitsin Péter. In: Tarkaságok. Zombor 1881. Radics a „beinni” kifejezéssel él. — Vö. még: KONDOR Lajos: Mátyás király és Doitsin Péter. In: A szerb hős- és népköltészetéről. PN 1858. 79—80, 83., 101., 116. szám. Kondor is él a „beinni” kifejezéssel.

¹⁸ Vö.: 1. jegyzetben I. m. 458—472.

a komikumnak; míg Vértési összevissza beszél, a retteget kiváltani akaró kifejezések rendszerint méltatlan nyelvi keretben kapnak megfogalmazást, s a nagyszabásúra törekvés az alacsonyán szálló képzelet szírtjén törtik meg, s válik egyértelműen nevetéssé. Péroról olykor valóban irigyságot mondának; az ő üzenete sem sokkal „magasztosabb”, mint Vértési: száz gonczi hordó ménesít, ezer zsák mamaligát, tíz erszény pénzt és huszonnégy szép menyecskét követel seregének. De a már idézett részekben is, másutt is Péro szavai szinte költeménybe csapnak át: „Nem alszom én soha; mert álmomban is küzdök, harcolok. S mikor éjente künn a pusztán meghallom a távol tilinkó szavát, mikor az őrütnél a vén guzlár az ismerős regékét énekli, ott látom magam előtt az elvesztett hazát széttörve leigázva; látom azt a száz meg száz kezét, mely az égő templom minden ablakából az égre nyúlt fel segélyért esdekelve.” A körmondat dallama elzsongít, képekben látjuk a visszaemlékezés földidézte eseményeket. De nem kevésbé költői, nem kevésbé jelzőkkel szemléletes Péro egy másik kifakadása: „De hát szeretném tudni, hogy lehet az, hogy te az ellenségtől megölt férjedet, a hős Forray Gábort nem gyászolod? Se violaszínű öltözettel, se könnyező szemekkel, se halovány arcával, és fátyolozott fővel nem gyászolod? Hanem ide jössz hímes kántusokban, hajdabban rezgő, repülő szírony, nyakadon drágaköves násfák, kezeden kőöntvény, lábodon pillangós cipők! És orcád ragyog, szemeid égetnek...” Szinte a népköltészet kifejezéseit kéri kölcsön, az alliterációkkal és rejtett ritmussal teli, rövidebb egységekre osztott nyelv pazarul eleveníti meg az ábrázolás tárgyát. Azok a Jókai-hősök szólnak így, akiknek szája fontos mondanivalót ad az író. Ebben az értelemben olvassuk Péro feleletét Róza kérdésére: miért Magyarországon keresi az ősellenséget, a törököt? Péro így válaszol: „Előbb Magyarország fölött kell úrrá lennem, hogy az ősellenségre fordulhassak. Ez az ország most senkié. Nemzeti fejedelmét, Rákóczyt [!] elűzték; fogva tartják távol a Fekete-tenger partján. Királya az országot nem is látta. Spanyol, olasz, belga trónon ül, azokért visel háborút. Utóda nincs, csak egy leány. Ez az ország most senkié. Aki el tudja foglalni, az benne az úr. Miért ne lehetnék én?” Jókai nem ért egyet Péro érvelésével, de figyelemre méltó, ahogy Rákóczyt „nemzeti fejedelem”-ként aposztrofálja. S az sem lehet közömbös számunkra, hogy a király elhanyagolja Magyarország kormányzását. Ezzel a felelősséget mintegy az ország sorsával mit sem törődő bécsi udvarra hárítja. Hiszen a nagyra-vágó álmodozó nem tesz mást, mint él a fölkinált lehetőségekkel. Későbbi szavaiból értesülünk arról, hogy a magyar nemesség kiirtására törekszik. Ez a motívum azonban nem erősíti az eddig viszonylag egynemű Péro-figurát. Miután parasztfelkelésről ír, ezért kell Jókainak ezt az elemet is fölhasználnia a jellemrajzban.

Azt érezzük lényegesnek, hogy Péro beszédének stílusa általában fennkölt, költői s e költőség a népköltészet epikus és lírai fordulataival gazdag. Adva van tehát egy a főszereplők céljait gátoló, boldogságukat akadályozó figura, aki szinte az író akarata ellenére lassan-lassan rokonszenvesse válik. Méghozzá éppen azáltal, hogy átveszi a népmese-hősök szerepkörét, őszintén beleéli magát egy Jókaitól kedvelt (és részben megalkotott) rege főhőseinek jellemébe, sorsába. Jókai vitathatatlanul Forray mellett áll. De dramaturgiailag Péroé lesz az aktív, a kezdeményező szerep; míg Forray kénytelen a háttérbe húzódni, izgalommal várni, sikerül-e feleségének Vértésit és Perót lekötöni. Majd fokozatosan lesz mind kevésbé aktív Péro is: hiszékenységét Róza is, Vértési is, de még Ránkó is kihasználja. E hiszékenység sem fordul azonban komikumba; hiszen minden tettében ott munkál népeért aggodalma. Minden cselekedetében a nagyravágás mellett a hazafiság is jelen van. Szerelme nem számitás, hanem hirtelen föllobbanás eredménye. Más kérdés, hogy Jókai azért vezeti el Pérot az egyedül maradásig, a fölsülésig, mivel ez a derék, bátor, népe ügyét a szíven viselő, jobb sorsra érdemes ifjú *nem a magyarokkal együtt, hanem a magyarok ellen* akarta célját elérni. S ebben már ironik nemzetiségpolitikai elveit találjuk egyértelmű megvalósulásban. Jókai az oszthatatlan-egységes, törénelmi Magyarországon gondolkodott, és a nemzetiségi törekvéseket csak addig helyezte, támogatta, amíg nem törekedtek a különállásra, amíg nem kerültek szembe az „egy politikai nemzet”-elvvel. Jókai őszintén és fenntartás nélkül igenelt kulturális mozgalmakat, és kárhoztatott politikaiakat. Úgy vallotta, hogy az országban lakó nemzetiségek *csak a magyarokkal együtt* lehetnek boldogok — az egy politikai nemzet-koncepció fenntartása és elismerése mellett. Azért állhat a Péronál színtelenebb, komikus vonásoktól sem mentes Ránkó a diadalmas boldog pár mellett, mivel ő képviseli azokat a szerbeket, akik megmaradtak a király és a magyarság hűségében. Ránkó mondja ki az utolsó előtti mondatot, evvel is jelezve szerepének fontosságát. Az eredeti kézirat szerint avval végződött volna a szindarab, hogy Péro így szól: „Akkor én is a király hűségére térek.”¹⁹ Jókai azonban kihúzta ezt a mondatot, mivel joggal érezte, hogy ez nem annyira dramaturgiai, mint inkább nemzetiségpolitikai elveinek megtagadása lenne. Jókai itt is (mint annyi más helyen) függetlenítette magát a történeti hűségétől; sem szerkezetileg, sem a szereplők jellemét illetően nem egységes ez a színmű. Viszont Jókainak szüksége volt olyan hősré, aki megbűnhődik a király, illetve a magyarság elleni vétsége miatt. Az író

¹⁹ A kéziratoss változatot az 1. jegyzetben i. m. közli.

nem sajnálja az eszközöket: pazarul elhalmozza Pérot a nemes tulajdonságokkal. Sugallja az olvasónak, a nézőnek; kár ennyi tehetségért. Hiszen ha a végeredményben jellegtelen Ránkó ennyire vitte, mi telt volna Pérotól, ha a „helyes” úton keresi a boldogságát. Jókai nem tagadja, hogy Péronak volt oka a fölkelésre, de a magyarság, a magyar nemesség ellen fordulást nem tartja indokoltnak: nem a magyarság, mégcsak nem is a magyar nemesség tehet arról, hogy a szerbeket sérelem érte. Jókai álláspontja naiv, tele van illúziókkal, s igazából sosem látta egészen pontosan a nemzetiségi mozgalmak rugóit, sőt irányát sem. A maga részéről hitt abban, hogy liberális politikával, a kulturális vonatkozású kívánságok bizonyos teljesítésével ki lehet elégíteni a nemzetiségeket.

Az *aradi hős nők* tárgyválasztás nem mondható szerencsének. Egy parasztlázadás eseményei nemigen táplálhatják humorról a groteszkbe hajló vigjátékot. A nagyidai cigányok keserű gúnya-öngúnya távol állt tőle. Bár a színmű befejezése, Vértesi János menekülése (kiugrik a hátsó ablakon) talán némileg emlékeztet Csóri vajda futására. Az anekdotához keresett tárgyat Jókai, s ezt vélte Szegedinác Pero történetében megtalálni. Ennek viszont úgy kölcsönözött időszerséget, hogy közvetve az őt foglalkoztató nemzetiségpolitikai gondolatokra is utalt. Más kérdés, hogy e sokirányú szándék valamennyi részlete nem juthat érvényre, mindegyik csak felemásan fejeződhet ki. A színdarab azért is esik szét alkotóelemeire, mert ezek az össze-tevők nem harmonizálnak egymással. A központi gondolat az aradi asszonyok, illetve Rózsa szerelmi háborúja legfeljebb egy anekdotára elég. A parasztháborúból viszont alig látunk valamit, hiszen Rózsa körül fordulnak meg az események. A színmű stílusa is megtörik az egyes fordulópontokon. Nem az a baj, hogy a humoros és a komoly jelenetek váltják egymást, ezek ügyes változtatása feszültségoldó-fokozó hatással bírhat. Inkább az, hogy egyetlen színdarabon belül össze nem tartozó elemek kerülnek egymás mellé, s így semlegesítik egymást. Az olcsó humorizálást, a hatásvadászó helyzetkomikumot hirtelen követi a patétikusabb-poétikusabb stílusú jelenet. S arra már rámutattunk, hogy ezek rendszerint Péróval vannak kapcsolatban. Péró beszéde és a vele való dialógusokban Rózsaé különösen díszes, fölcifrázott, de nem annyira, hogy ellenkező előjelűvé torzulna. Éppen fordítva: e lelkes, tirádaszerű-mondatok fontossá, kiemelkedővé teszik a beszélőt, mondandóját megemelik, s ezáltal kedvezőbb színben tüntetik föl a szereplőt is.

S hogy épp Péró ez a szereplő, aki a színdarab eredeti célkitűzésével ellentétben, magára vonja figyelmünket, abban a délszláv népköltészet Jókai előadta változatából kisugárzó erőt és szépséget kell észre vennünk. A Kraljević Marko-rege előadásával Péró alakja is belenő a regébe, azonosul vele, s figuráját meseivé, a történeti eseményektől függetlenné teszi. Az 1735-ös fölkelés első igazán alapos történetírója, Márki Sándor²⁰ írja Jókai színművéről: „A lázadásnak az újabb időkbeli egyetlen költője, de történeti szempontból teljesen hibás földolgozása Jókai Mórtól »Az aradi hős nők« című dráma.” Itt Márki is tévedett, elfeledkezvén Abonyi több kiadást megért regényéről. Viszont föl kell figyelnünk egy másik megállapítására: Békés megyében, az 1890-es esztendőkből ott mozgolódott-nyugtalankodott a nép, ahol Péró fölkelése kitört. Ez is Jókai tárgyválasztásának aktualitása mellett szól.

Jókai két lázadót elevenített meg színdarabjában. Vértesi Jánost, akinek nagyhangúsága, zavarral teli beszéde, állandó pórul járása pontosan beleillik a bohózszerű eseménysorba. És Szegedinác Pérot, aki az ellenkező pólust, a komorabb hőst, a tragikusabb, véresebb lehetőséget jeleníti meg. Vértesi magyar, Péró szerb alak. Jókai nemzetiségi türelmességére vall ez a szereposztás. S ebben is tudatos írói alakformálást, szándékot kell látnunk. A nemzetiségi mozgalmak közül Jókaihoz a szerbekéi álltak a legközelebb, ismerte népköltészetüket, költőikkel-tudósáikkal, pl. Jakov Ignjatovičtyal, Antonije Hadžičtyal közvetlen kapcsolatba került. A Jókai-művek egészen korán megjelentek a szerb sajtóban,²¹ a délszláv tárgyú Jókai-regények, elbeszélések az őszinte érdeklődésről, a rokonszenvről tanúskodnak. Nem választható el ezektől Péró megformálása sem, a délszláv népköltészet mondáitól körülöszönten ő is az érdekesen megalkotott délszláv származású Jókai-hősök egyikévé válik. *Komor hőssé egy vigjátékban*; főszereplővé ott, ahol pedig csak epizódszerepet szántak neki. Jókainak a szerbek iránt érzett szeretete nem engedte, hogy ne vegye körül a délszláv népköltészet dicsfényé.

Az *aradi hős nők* nem jó színdarab. De egyetlen alakja túlmutat az anekdotikus kereteken. Azért, mert benne igazi Jókai-hősre ismerhetünk. Mivel Jókai írói-költői ereje legyőzte a tárgy esetlegességét, véletlen alkalomhoz kötöttségét, és az elhivatottságától vezérelt (talán el is vakított) hőst elindítja a délszláv népköltészet útján. Kraljević Marko története így emeli meg a bohózat korlátai között vergődő, népe jogos sérelmeiért fölkelő Péró históriáját.

²⁰ Péró lázadása. Bp. 1893. — A kérdés újabb földolgozása: HADROVICS László—WELLMANN Imre: *Parasztmozgalmak a XVIII. században*. Bp. 1951. 13—51.

²¹ Božidar KOVACEK: *Madjarska književnost časopisima omladinskog doba (1860—1871)*. Különlönyomat. Novi Sad. é.n. — Uő.: *Previdi madjarske beletristike u srpskim književnim časopisima šezdesetih godina XIX veka*. Zbornik Matice Srpske za književnost i jezik 1968. 159—162.

JÓKAI MÓRNÉ NAGY BELLA EMLÉKIRATA

Irodalmunk története nem ismer még egy írófeleséget, kinek neve s szerepe oly kedvezőtlen megítélésben ivódott volna be köztudatunkba, mint Jókai második feleségéé. Talán csak az özvegyi fátylat eldobó Szendrey Júliára tekintett a nyíi ellenérzéssel a közvélemény, mint Nagy Bellára, aki húsz évesen, kezdő színésznőként összekötötte életét az akkor már hetvenötödik évét taposó, nemzetétől körülrajongott s bálványként tisztelt Jókaiával. De Szendrey Júlia lépését hamarosan beletörődéssel vette tudomásul kora, a későbbi nemzedékek előtt pedig mindinkább rehabilitálódott alakja; Nagy Bella sohasem részesült rehabilitációban. Személye ellen súlyos vádak szegződtek: először csak, hogy számításból, anyagi érdekből fogadta el Jókai házassági ajánlatát, sőt, hogy tekintélyes írói jövedelmére gondolva tudatosan szövögette hálóját Jókai körül, később, hogy családjával együtt rendszeresen kínozta, otthonában s a nyilvánosság előtt sokszorosan megalázta az agg író. Mindehhez társult egy némileg ritkábban hangoztatott s kevésbé nyíltan megfogalmazott állítás, mely szerint Nagy Bella Jókai iránti lelketlensége számlájára írható az a megfázás, amely 1904 tavaszán a fellépett szövödmények folytán rövid tíz nap múltán Jókai halálának lett az okozója. E vádak elsőjére nem kínálkozott pozitív bizonyítvány, de az utóbbi vádpontokra tanúk adódtak, s bizonyítékként felhasznált vallomások születtek. A társadalmi élet különböző csatornáin, többek között a sajtó útján széleskörűen s meg-megújulóan terjesztett vádakkal szemben, míg élt, saját s felesége becsületét, az utóbbinak tiszta szándékát, nemes lelkületét szenvedéllyel védve elsősorban Jókai lépett fel. S nem csupán a házasságát megdöbbenéssel vagy éppen megütközéssel fogadó, e házasságra mindvégig kétkedő gyanúval vagy ellenszenvvel tekintő baráti, irodalmi s családi környezete előtt. De védte házasságát s nejét Jókai a személyére figyelő legszélesebb magyar, sőt a nevét számon tartó európai közvélemény előtt is. Mégpedig nemcsak nyilatkozatok, hazai s külföldi lapokban közzétett levelek formájában (l. pl. Adolf Kohut német írónak 1901 novembereiben írt, a Berliner Tageblatt 1901. nov. 11-i számában megjelent levelét), hanem mindenekelőtt művein keresztül. A főszerkesztőként általa jegyzett *Magyar Nemzet* hasábjain közreadott, házassága harmóniáját, meglett nyugalmát, felesége iránti rajongását aposztrofáló verseivel, az először ugyanott közölt *Az én életem emlékei* c. memoárjának 1900. ápr. 3-án napvilágot látott befejező részével s legfőbbképp a *Pesti Hírlap* 1900. dec. 25 és 1901. ápr. 6 közötti számaiban megjelentetett, kötetformában 1902-ben kiadott *Egetvivő asszony* c. regényével, amely második házasságának s feleségének félreismerhetetlen apológiája. Ám Jókai irodalmi művekben s más formákban megnyilatkozó fellépése mindenkor inkább személyes tragédiája leplezéseként értékelődött, s így az a házassága s felesége köré font vádak oszlatása helyett a vádlók szemében sajátos módon épp e vádak egyik igazolásaként szolgált. Más szóval: Jókai ellenérvei, legszemélyesebb ügyében mondott szavai alig találtak hitelt. Természetes hát, hogy Jókai halála után, amikor a vádak felfokozott özöne kaphatott nyilvánosságot, még kevesebb esélye lehetett a cáfolat érvényre jutásának. S leszámítva a Jókai halálát közvetlenül követő hónapokat, a cáfolatra nem is történt kísérlet. Nagy Bella ugyan, aki özvegyen teljes visszavonultságban élt gyakran váltogatott pesti lakásaiban, többször is nyilatkozott a különböző lapok hasábjain, de a személyét s családját érintő vádakra sohasem reagált. Pedig a vádak évtizedek múltán is újra s újra hangot kaptak. A legkirívóbb formában 1942 nyarán, amikor Oláh György szélsőjobboldali képviselő a vádakat legszélsőségesebb formájukban a parlament üléstermébe vitte be, követelve: fasszák meg a nem sokkal korábban Angliába emigrált Nagy Bellát állampolgárságtól, vagyonától s a Jókai-művek szerzői jogától. Július 1-én felhangzott felszólalásának alátámasztására Oláh György sajtókampányt is kezdeményezett az általa szerkesztett *Egyedül Vagyunk* c. kéthetenként megjelent lapban, melynek hasábjain jún. 19-én és júl. 3-án Kabay Zoltán terjedelmes írásokban ecsetelte Jókai második házasságának „rémregényét”. Az *Egyedül Vagyunk* által indított kampányba más lapok is bekapcsolódtak (l. pl. a *Magyarország* 1942. júl. 10-i esti kiadásának 3. oldalát), s mert a felszított kampányt nem követték konkrét intézkedések, két évvel később, 1944. júl. 14-i számában

az *Egyedül Vagyunk* ismételt felvetette a Nagy Bella-kérdést. S hogy a Nagy Bella körüli vádak mennyire maradtak napjainkig elevenek, annak jelzésére — más példákat mellőzve most — elég csupán Ignác Rózsa *A tények és a képzelet* c., az *Élet és Irodalom* 1962. okt. 13-i számában, ill. Lovász Márton *Jókai lázadása* c., ugyanott 1965. júl. 3-án megjelent írására utalni, melyek nemcsak felidézik az évtizedes vádak bizonyos elemeit, hanem új mozzanatokkal is bővítik azokat.

Szembesülve a Nagy Bella elleni vádak széles körével, önkéntelenül kínálkozik a kérdés: mik Jókai második házasságának valódi tényei; irodalmi művekbe foglalt s más típusú megnyilatkozásaiban szépítette-e Jókai a maga helyzetét, felesége jellemét s tetteit, melyek pedig mesterségesen gerjesztett rágalom-e csupán mindaz, ami éppen háromnegyed százada vetül Nagy Bella alakjára, s árnyalja komor színűre Jókai életének alkonyát? A kérdés hasonló formában először Nagy Bella halálakor, a *Haladás* 1947. febr. 27-i számában Bernát Balázs megemlékező cikkében (*Nagy Bella hetven éves korában meghalt Londonban* címmel l. az említett lapszám 5. oldalán) merült fel, de tárgyyszerű filológiai, életrajzi kutatásokon alapuló megválaszolására mindeddig kísérlet sem történt. Pedig a rejtélyesnek tűnő kérdés megfejtéséhez Jókai fennmaradt levelezése s más dokumentumok formájában meglehetősen gazdag forrásanyag áll rendelkezésre. E forrásanyag néhány jól válogatott s beszédes passzusát Jókai második házasságának kérdéseit érintve Molnár József idézi Jókai *Egetvivő asszonyszív* c. regénye 1974 végén megjelent kritikái kiadásának jegyzetapparátusában (279–290. l.). Jókai és Nagy Bella házassága történetének meghatározó jegyei nem kevésbé ez idézetekből is kitűnnek. Az említett forrásanyag egészének áttanulmányozása pedig aligha hagy kétséget afelől, hogy a Jókai házassága kapcsán forgalomba került s tovább hagyományozódott negatív ítéletek s ezzel együtt a Nagy Bellát súlyosan elmarasztaló vádak mindenekelőtt tudatos manipulációk nyomán születtek meg. E manipulációk hátterében közvetlenül vagy közvetve elsősorban a Jókai-val rokonságban levő s Jókai második házasságával szemben kirívóan ellenséges magatartást tanúsító Hegedűs család s a hasonló álláspontot elfoglaló, Jókai által adoptált Feszty Árpádné állott. Miként azt az idevágó források kétséget kizáróan tanúsítják, Feszty Árpádné s a Hegedűs család ténykedésének tudható be a Jókai második házassága alatti sorsát ecsetelő, Nagy Bella s családja ellen felhasznált ún. bizonyítékok jó részének előteremtése is. A motívumok, amelyek Fesztynt s a Hegedűs család tagjait a Jókai második házasságával s a Nagy Bellával szembeni fellépésre késztették, meglehetősen összetettek voltak, miként azok is, melyeknek talaján egy végső soron családi nézeteltérés a közvélemény támogatásával országos hecckampánnyá nőhetett ki. Mellőzve most a szóban forgó motívumok teljes skálájának számbavételét, itt csupán egyetlen tényezőt emelünk ki, mely alighanem legfontosabb meghatározója volt annak, ami Jókai második házassága s Nagy Bella személye körül történt. S ez Nagy Bella zsidó, mégpedig szegényzsidó származásának ténye. Milyen jellemző e tekintetben s mennyire a lényegről árulkodó az akkor a kereskedelmi miniszteri székházban élő Hegedűs Sándornak 1900. szept. 4-én Jókaihoz írott levele (l. PIM V. 2572., az említett helyen idézi Molnár József), melyben Hegedűs késznek mutatkozik arra is, hogy elhiggye Jókainak házassága boldogságát, de Jókai nejét mégsem akarja ismerni, s kíméletlen merevséggel zárkózik el az elől, hogy ez ismertséget Jókai családjára erőszakolja. A századforduló felerősödött antiszemita hangulatában az akkori társadalmi-hatalmi rang felső fokaira hágott Hegedűs család s a dzsentroid-úri allűrökkel jócskán megáldott Fesztyné szemében nemkívánatos személynek minősült a zsidó s ráadásul szegénysorsból jött Nagy Bella, akinek úri köreibbe való befogadására még egy Jókai kedvéért sem voltak hajlandók. Hogy az antiszemita indulatok Fesztyné s a Hegedűs család magatartásán túl általában is milyen mértékben hatottak közre a Nagy Bella, ill. a Jókai második házassága elleni hangulatkelésben, annak jelzésére elég, ha csak az Oláh György s lapja által indított, fentebb említett kampányra utalunk, melynek során a kampányt inspiráló antiszemita törekvések leplezetlen nyíltsággal fejeződtek ki.

Mindezek után, figyelembe véve a Nagy Bellával kapcsolatos vádak létrejöttének körülményeit s e vádak mögött tartósan munkáló indítékok, igen kevésbé látszik megalapozottnak az a kép, amely Nagy Belláról s Jókai második házasságáról évtizedekre érvényesen a köztudatba rögződött. Irodalomtörténetírásunkra vár, hogy az elérhető forrásanyag gondos feltárásával tudományos tárgyilagossággal tisztázza Jókai életútja ama szűken öt esztendőtfogó szakaszának valóságát, amit Jókai addigi családjától különváltan a Nagy Bellával kötött házasságban élt le s Nagy Bellának ez idő alatt Jókai mellett betöltött szerepét. E munka elvégzéséhez jelentős segítséget nyújthat Nagy Bellának az alábbiakban közlésre kerülő, eddig ismeretlen emlékirata, mely a Jókai–Nagy Bella-házasság kérdéskörébe vágó forrásanyag egyik legfontosabb dokumentumaként értékelhető. Az emlékiratban részletesen esik szó Jókai és Nagy Bella megismerkedéséről, ismeretségük házasság előtti szakaszáról, a házasságkötést közvetlenül megelőző viharos eseményekről, házasságuk éveiről s ezen belül természetesen a házasságuk ellen irányuló ellenséges megnyilvánulásokról is. Ugyanakkor az emlékiratból feltárulnak előtűnik Nagy Bella életének a Jókai-val való házasságot megelőző éveit, rövid ívet leíró színésznoí pályájának állomásai, végül Jókai halála utáni életútjának legfontosabb mozzanatait.

1. Nagy Bella az Apotheosis előadása közben
(Erdélyi cs. és kir. udv. fényképész felvétele.
Eredetije a PIM tulajdonában)

2. Jókai és Nagy Bella esküvői fényképe
(Erdélyi cs. és kir. udv. fényképész felvétele.
Eredetije a PIM tulajdonában)

3. Jókai és Nagy Bella (Erdélyi cs. és kir. udv. fényképész felvétele. Eredetije a PIM tulajdonában)

4. Jókai és Nagy Bella (Erdélyi cs. és kir. udv. fényképész felvétele. Eredetije a PIM tulajdonában)

5. Jókai Nagy Bellával, Nagy Bella anyjával és két húgával a nizzai hajókikötő sétányán (Maison à Trouville felvétele. Eredetije a PIM tulajdonában)

6. Jókai Nagy Bellával és családjával nizzai lakásukban (Maison à Trouville felvétele. Eredetije a PIM tulajdonában)

Az emlékirat Nagy Bella Angliában 1974-ben meghalt öccse, Nagy Lajos végakarata szerint, az utóbbi hagyatékából került más kéziratokkal, nagyszámú fényképpel s néhány emléktárgy-gal együtt a magyar külügyi szervek útján a Petőfi Irodalmi Múzeum tulajdonába. (Kézirat-tári jelezete: V. 3934/4.) Nagy Lajos hagyatékából az emlékirat véglegesnek szánt, letisztázott szövege mellett ránk marad annak fogalmazványa is. (L. PIM V. 3897.) Az előbbi 74 gépiratos, 163×203 mm-es oldalszámozott fólió, az utóbbi nagyobb részben autográf ceruzairású, kisebb részben géppel írt 94 számozott oldalból áll. A fogalmazvány első 86 fóliójának mérete 163×203 mm, az utolsó 8 fólióé 180×223 mm. A gépiratos fogalmazványlapokon több helyen autográf ceruzairású javításokkal, betoldásokkal találkozhatunk. Közlésünkben az emlékirat tisztázata-nak szövegét követjük. A fogalmazványnak a tisztázattól eltérő megfogalmazású szöveghelyei közül azokat, amelyek nem pusztán stíláriis, hanem tartalmi jellegűek, a tisztázat szövegének megfelelő helyeihez kapcsolva lábjegyzetben közöljük. Hasonlóképpen lábjegyzetben közöljük a fogalmazvány olyan szövegrészeit is, amelyek a tisztázatban nem szerepelnek.

Az emlékirat keletkezésének időpontjára nézve nincsenek pontos adataink. 1935-ben a *Magyar Hírlap*nak Jókairól s Jókaiival való kapcsolatáról nyilatkozva Nagy Bella már elkészült munkaként említi emlékiratát („Mindent megírtam memoárjaimban, de azokat csak halálom után engedem nyilvánosságra hozni.” — L. Kornitzer Béla: *Jókai Mórénál*. MH 1935. jan. 6. 5. sz. 31. l.), a ránk maradt szöveg utolsó oldalán viszont egy olyan mondat is olvasható, mely-nek tartalma a második világháború alatti időkhöz kötődik. Megfelelő támpontok hiányában nem tudjuk eldönteni, hogy az emlékirat rendelkezésünkre álló szövege miképp viszonylik az 1935-ben említett memoárokhoz, az ellenben az előbb említett mondat alapján kétségtelen, hogy Nagy Bella emlékiratán angliai emigrációja alatt is dolgozott. Az emlékirat, melynek Nagy Bella címet sem adott, végül is befejezetlen maradt. Az emlékirat fogalmazványának végén az új bekezdésbe írt név (l. a 117. sz. jegyzetet) nyilvánvalóan jelzi, hogy Nagy Bellának szándékában volt emlékiratát tovább írni, 1947. jan. 30-án bekövetkezett halála azonban ebben végképp megakadályozta.

Emlékirata elkészült részének szövegét a mai akadémiai helyesírásnak megfelelően itt adjuk:

Szilárd meggyőződése, hogy az ember bármit tesz vagy nem tesz, nem befolyásolja a sorsát. Az én életem folyása is tisztán mutatja ezen meggyőződés helyességét. Az életem elején olyan sok minden történt, ami kizökkenthetett volna arról az útról, amelyre végre is a sors rávezetett! Szentül hiszem, hogy *a sors akarta*, és ő hozott össze az urammal.

Emlékeim öt éves koromig szállnak vissza. Akkor még egyetlen gyerek voltam. Eljött egy nagy nap, először mentem iskolába. Az ábécét olvasni és írni már tudtam. Szívesen jártam isko-lába. Jó magaviseletű, szófogadó, szorgalmas gyerek voltam. Könnyen tanultam.

Anyám sokat játszott velem. Ma sem tudom elképzelni, hogy nem unta meg annyiszor ugyanazt a játékot. Úgy látszik, a színészi pályám kezdete volt. A játék úgy kezdődött, hogy egy törülközőt uszályos ruhának neveztem ki, magamra erősítettem, és megkérdeztem:

— Jól áll a sleppem?

Akkor megmagyaráztam anyámnak, hogy én most egy előkelő úri hölgyet játszom, ő pedig egy szegény asszonyt. Az úri hölgyet úgy képzeltem el, hogy egy felvett, magas, affektált han-gon beszéltem, anyámnak csak a rendes hangján volt szabad beszélnie. E két hangon társalog-tunk egy ideig. Mikor anyám megunt, és végét akarta szakítani a játéknak, akkor megkérdezte, hogy mi lesz maguknál ebédre nagyságos asszony.

Erre én mindent felsoroltam, amit gyerekfantáziámmal jónak gondoltam. Mire ő azt mondta:

— Akkor menjen haza ebédelni nagyságos asszony, mert minálunk csak ez meg ez lesz — és elmondta az aznapi egyszerű menüt.

De ezzel aztán vége is szakadt az én nagyságos hangomnak — és a játéknak is.

Sírva kezdtem magyarázni, hogy hiszen én nem vagyok nagyságos asszony, én a Bella vagyok, és nekem nincs más otthonom, csak ez. Amire anyám meggyőzve azt mondta:

Jó, akkor ebédelj itt, és legyél továbbra is az én lányom.

És ez így ment hosszú ideig nap nap után.

Nyolcéves koromban *játszottam* először nyilvánosan, közönség előtt. Kis nyilvánosság előtt. A tanítónő ugyanis azt mondta az iskolában, hogy szegény gyerekeknek téli ruhára van szük-ségük, és mindenki tehetsége szerint hozzon valami pénzádományt. Nekem egy ötletem támadt: megkértem a háztulajdonosnőket, aki ugyanabban a házban lakott, ahol mi, hogy engedjen erre a célra egy előadást tartani — az udvarban. Nagyon tetszett neki az ötlet, és ő megcsinálta a színpadot, a nézőteret. A mosókonyhát felajánlotta öltözőnek. Sőt odáig ment az előzékeny-ségben, hogy a rendezést is vállalta, ami abból állott, hogy amikor ő jónak látta, kituszkolt a mosókonyhaajtón, és azt mondta:

— No, most már rég nem voltál a színpadon, most már eredi ki te!

De hát a cél szentesíti az eszközt, az előadás hozott valami pénzt a jótékony célra, és én is, a tanítónő is nagyon örültünk neki.

Az életem folyt tovább a maga eseménytelenségében. A tanulás fejfel és szájjal jól ment, de amikor a kéznek is kellett segítenie hozzá, akkor bajok voltak. Rövidlátásom miatt kézimunkából ugyan fel voltam mentve, de leckéket persze kellett írnom. Igen csúnyán írtam. Hogy része volt-e ebben a rövidlátásomnak, nem tudom, de egyszer a negyedik elemiben egy írásbeli dolgozatomra négyes osztályzatot írt a tanítónő. Borzasztóan kétségbe voltam esve, mert eddig csupa egyesem volt. Szomorúan mentem haza. Amikor anyám meglátta a dolgozatomat, a világ legkomolyabb hangján azt mondta:

— Milyen szegény! Nem leszel az én lányom tovább, elmehetsz cselédnek.

Kilencéves voltam. Gondolkoztam, hogy mit csináljak. Én Óbudán laktam, volt egy nagynéném, aki Pesten lakott. Elhatároztam, hogy azt fogom megkérni, hogy küldje el a cselédjét, és engem fogadjon fel helyette. Pénzem nem volt. Elkészöntem, s nekivágtam gyalog a többi, mint óra hosszát tartó útnak. Becsengettem nagynénémhez, ő nem volt otthon. Nagybátyám nyitott ajtót.

— Mi az? Egyedül jöttél? — kérdezte megdöbbenve.

— Igen. Négyest kaptam a feladatomra, és a mama azt mondta, hogy menjek cselédnek, mert neki olyan gyerek nem kell, aki négyest kap. Most azért jöttem, hogy tessék engem cselédnek felfogadni.

— Uzsonnáztál már? — kérdezte nagybátyám.

— Nem — feleltem.

Erre uzsonnát hozatott, és miután meguzsonnáztam, hazavitt anyámhoz.

Tizenhárom éves koromban elvégeztem a négy polgárit. Akkor már nem voltam egyetlen gyerek, volt három testvérem. Amikor szüleim összeházasodtak, apámnak egy vidéki szeszgyára volt. Szerencsétlen spekuláció folytán azonban elvesztette, utána ugyanebben a szakmában egy nagy gyárban felügyelői állást kapott. Ennek a jövedelme, ahogy a család nőtt, mindig elégtelenebbé vált.

Pénz szűkös volt. Elhatároztuk, hogy én is valami kereset után nézek. Egy kis faluban egy család két gyermek mellé kerestem valakit, aki a vizgára előkészítse őket. Elhatároztuk, hogy oda megyek. De baj volt a megjelenéssel. Bár koromhoz képest magas termetű voltam, de attól féltam, hogy rövid ruhámmal, vézna alakommal nem lesz se a gyerekek előtt, se a szülők előtt megfelelő tekintélyem. Erre gondoltunk egy nagyot. Anyám a szoknyáimat megtoldotta, és hogy értebb korúnak nézzek ki, egy kis kitöméssel segített. E művelet után úgy találtam, hogy nagyon megfelelőnek nézek ki a gyerekek mellé tanítónőnek.

Elutaztam messze Dél-Magyarországba, ott volt a falu. [A] vasútállomástól, ahová szánkót küldtek értem, nyolc óra szánkózás volt. Mikor este megérkeztem, a ház ura két órája halott volt. Amint később megtudtam, már régebben betegeskedett. A temetés után az özvegy kijelentette, hogy ők városba mennek lakni, ahol iskolába járatták a gyerekeket, és így én feleslegessé váltam. Engem hazaküldött. Írtóztató megrázkódtatás egy gyerekánynak. De hát hiába, a sors hazaküldött.

Egy ideig eltartott, amíg kihevertem ezt a megrázkódtatást. A probléma tovább itt állott — pénzt keresni. Most Észak-Magyarországon kerestek egy fiatal lányt, aki az elemi iskolai tantárgyakra tud tanítani két gyereket — ismét egy kis isten háta mögötti faluban. Hat óra hosszat tartott, amíg az elém küldött kocsizás az utolsó vasútállomástól a faluba ért. Itt nem halt meg senki, ellenkezőleg. Amikor a növendékeimet bemutatták, egy családnak két gyereke helyett három családnak hat gyerekéből állott a tanítványok száma.

A tanítás színhelye a község által nem használt, elhanyagolt iskolaépület volt, amely két szoba és egy közbeeső konyhából állott. Az egyik szoba volt a tanterem, amely egyúttal az én hálószobám is volt, miután beállítottak egy ágyat és egy szekrényt. A másik szobában lakott egy fiatal tót legény — hivatalosan: iskolaszolga. Ez mind nem lett volna baj, de mikor éjjel magamra akartam zárni az ajtót, még kilincsre se lehetett betenni. Mikor kértem az asszonyt, hogy igazítsa meg az ajtót, azt felelte, ha eddig jó volt így, most is jó lesz.

Miután két nap, két éjjel a félelemtől szemet nem hunyva és az izgalomtól egy falatot nem éve természetesen igen rosszul éreztem magam, kijelentettem, hogy elmegyek. Mindenféle fenyegetéssel próbálták marasztalni, de miután se szép szó, se fenyegetésre nem voltam hajlandó ott maradni, végre elengedtek. Újra otthon voltam.

Miután a tanítással összekötött kenyérkereset nem sikerült, dacára annak, hogy az iskolában három osztálytársamat sikeresen készítettem elő a javítóvizsgára, más pályát kellett választanom.

A következő tanév elején anyám beíratott egy budai iskolában a kereskedelmi szaktanfolyamra. Ismét tanultam. Minden jól ment a tanév utolsó hónapjáig, mikor a földrajztanár megbetegedése folytán majdnem *tragédia* történt velem. A földrajzban ugyanis nagyon győngye voltam. Úgy segitettem magamon, hogy az első pár szó földrajz után átsiklottam az illető orszá-

történelmére, kereskedelmére. Utóvégre nemcsak földrajza van egy országnak! Miután ezeket hiba nélkül tudtam, a tanár a feleleteimet egyesekkel honorálta.

De mikor a földrajztanár megbetegedett, helyét az iskolaigazgató foglalta el, ki szerencsétlenségemre nemcsak a mi iskolánk földrajzi könyvének a szerzője volt, hanem elismert földrajzi szaktekinély. Legelsőnek engem hívott fel. Felszólított, hogy mondjak valamit Svájcra. Nincs semmi baj, gondoltam, Svájcnak szép történelme van, és megszokott módszerem szerint hozzáfogtam a mondókámhoz. Nem szakított félbe. Mikor Svájc történelmével végeztem, megálltam.

— Ez mind nagyon jó volt — mondta —, de történelem volt, és én földrajzot akarok hallani. Ismertessen meg talán most Svájc földrajzával is.

Valahogy ki akartam evickélni, de az első pár mondat után komoran azt mondta:

— Szóval a földrajzot nem tudja. A vizsgán meg fogom buktatni.

Bármely tanulót kétségbe ejtett volna egy ilyen ígéret, hát még engem, aki pont az ellenkezőjéhez voltam szokva. Például előtte való nap a kereskedelem és áruisme tanára, mikor a tantermet el akartam hagyni, utánam szólt:

— Csak jól készüljön, mert experimentálni akarok magával a vizsgán.

— Csak majd fel ne süljünk! — mondtam nevetve. És nekem ígérni, hogy megbuktat a földrajzvizsgán! Én magamban nem is haragudhattam rá, mert éreztem, hogy a földrajzot tényleg nem tudom.

Sok álmatlan éjszakát okozott nekem ez az ígéret. Nem is az igazgatón, hanem a véletlenül múlt, hogy fenyegetését be nem válthatta. Összesen egy óra volt szánya a földrajz és a kereskedelem és áruismére. A vizsgabiztos a földrajzzal kezdte. Hármásával szólítottak ki bennünket. Az előttem felelő két tanítvány földrajzból felelt. Az igazgató hozzám is egy földrajzi kérdést intézett. Hogy miről, azt nemcsak ma nem tudom, de azt hiszem, akkor se tudtam, úgy magamon kívül voltam. Ekkor a vizsgabiztos barátságos mosollyal fordult az igazgatóhoz, és azt mondta, hogy talán elég lesz a földrajzból, térjünk át az áruismére. Az igazgató ugyan nagyon protezsált, hogy én talán még a földrajzból felelek, de a vizsgabiztos határozott nemje megmentett attól, hogy hozzásegítsem az igazgatót ígérete beváltásához. A bizonyítványban csupa egyes szerepelt.

Ősszel állást kerestem és kaptam egy irodában. Furcsa véletlen, hogy ez egy nagy könyvkereskedés volt, amely főleg Jókai-könyvek árusításával foglalkozott.

Tél elején nagyon kezdett a szemem fájni. Elmentem egy szemészprofesszorhoz. Megvizsgálta a szememet, megkérdezte, mivel foglalkozom. Megmondtam, hogy irodai munkát végzek.

— Azt azonnal abba kell hagynia — felelte. — Maga születésétől kezdve rövidlátó, és nem szabad a szemét kiuzsorázni. Keressen más foglalkozást!

Könnyű azt mondani, gondoltam, de honnan szerezsek én másik foglalkozást! Hazamentem. El kezdtem gondolkodni. Esembe jutott, hogy kisgyerekkorom óta én voltam a *szavaló*. Sőt polgári iskolai igazgatóm mindig arra biztatott, hogy menjek színi pályára. Tehát azt fogom megkísérelni — gondoltam. Tanév közepén voltunk, tehát azt gondolva, hogy egy magániskola talán nem veszi olyan szigorúan a tanév kezdetét, felmentem Rákosi Szidihez. Elmondtam neki, hogy szeretnék színészni lenni, vegyen fel, de szegény vagyok, fizetni nem tudok. Több verset elmondattott velem, meg volt elégedve, és azt mondta, hogy sok növendéke van ugyan, de azért megpróbál engem is beszorítani.

Nagyon boldog voltam, de a boldogság rövid ideig tartott. Pár hónap múlva félrehívott, és azt mondta, hogy az idén nem képes tandíjmentes helyet részemre fenntartani, jelentkezzem jövőre ismét. Az egekből zuhantam alá. Elkezdtem sírni és könyörögni, hogy talán mégis megtehetné... Erre gondolkozni kezdett.

— Nézd, én nem tudlak itt-tartani, de adok egy ajánlólevelet Jókai Mórhoz, aki a színészakadémián talán ki tud eszközölni számodra egy tandíjmentes helyet.

Megköszöntem, elbúcsúztam.

Mikor elindultam átadni az ajánlólevelet, megint nagyon boldognak éreztem magam: látni Jókait, akit eddig soh'se láttam, akit mindenki bálványozott, természetesen én is.

Átvette a levelet, azt mondta, szavaljak egy pár verset.

— Maga egy született drámai hősnő — mondta —, és én nagyon szívesen el fogok járni, hogy felvegyék az akadémiára.¹

Fölvettek. Nem nagyon sok idő volt hátra a tanév befejezéséig, de az akadémiának elég ideje volt hozzá, hogy megállapítsa, hogy teljes tehetség hiányában nem tanítanak a jövő évben.

¹ Jókai és Nagy Bella megismerkedése történetének némileg más leírását l. A két Jókainé. Arad és Vidéke 1904. máj. 7. 106. sz. 4—5. l. De túl ezen, a megismerkedés körülményeire vonatkozóan magától Nagy Bellától is ismerünk egy másik verziót. Ez utóbbi, melyet Nagy Bella a Magyar Hírlapnak fentebb. bevezetőnkben említett nyilatkozatában mondott el szemben az előbbivel, már lényegesen eltér attól, amit az emlékiratban olvashatunk. Az interjúváltozat szerint Nagy Bellát egy a Lloyd nagytermében az Ingenkenyér-akció javára rendezett koncert után Ábrányi Emil mutatta be Jókainak, aki a koncerten Ábrányi Emil egyik költeményét előadó Nagy Bellát megkérte, látogassa meg otthonában, s szavaljon el neki néhány verset.

Ez annál nagyobb teljesítmény volt a részükről, mert soha, egyetlenegyszer se hagytak még egy verset se elmondani.

Kezdődött egy új tanév. Felmentem újra Rákosi Szidihez, aki megtartotta az ígérését, és felvett tandíjmentesen. Ez alkalommal azonban ott is jártam végig a kétéves tanfolyamot, de hát ezalatt még sok minden történt.

Amikor az ajánlólevelet felvittem Jókaihoz, búcsúzáskor felszólított, hogy időnként értesítsem róla, hogy mi történik velem. Én minden fázist híven tudattam vele. Elmentem persze elmondani ezt az örömhírt is. Ismét felszólított, hogy időnként tegyek jelentést neki. Ahányszor elmentem, mindig szavaltattott. Előbb csak idegen költőktől mondtam verseket. Később ideadta egy-egy szindarabját, hogy abból olvassak fel. Néha javított valamint, néha megdicsért. Látszott, hogy nagy érdeklődéssel viseltetik a jövőm iránt. Időnként a városnegyedben, ahol laktam, fölkertek hangversenyeken való közreműködésekre. Az előadandó verset vagy monológot mindig együtt kerestük ki Jókaival, aztán elmondatta velem, tanácsokkal látott el. A zsinisiskolában szorgalmasan tanultam tovább. Előbb verseket, később szerepeket is. Egyik nap nagy esemény történt. Rákosi Szidi ugyanis megbetegedett, és tudatták az osztállyal, hogy Jászai Mari fogja helyettesíteni. Az egész második osztály egy lázban volt. Engem másodíknak szólított ki.

— Mondjon el valamit! — mondta.

Én akkor éppen Vörösmarty Áldozatából Zénó szerepét tanultam. Elmondtam a belépő monológját. Félbeszakítás nélkül végighallgatott. Utána egy percig nem szólt, aztán felnevetett:

— Hm, ez a kislány nagyszerűen komédiázik. Mondja el még egyszer!

Elmondtam, és visszaültem a helyemre. Azután a többiek szavaltak. Mikor a tanórának vége volt, körülfogtuk Jászai Marit, hogy búcsúzzunk tőle. Odahívott magához.

— Hogy hívják? — kérdezte.

— Grósz Bella — mondtam.

— Evvel a névvel akar színpadra menni?

— Nem — mondtam —, Góthra fogom magyarosítani a nevemet.

— Miért Góthra? — kérdezte. — Nagy Bellára — mondta. — Remélem, nincs még kész a stafíringja, nem azért kell a G-betűnek megmaradni. Férjhez ne menjen, mert akkor keresztet vetek magára! Pedig maga lesz az utódom — mondta, és ezzel elment.^{1a}

Nem is szükséges elmondani, hogy milyen mérhetetlenül boldog voltam. Jászai Mari, aki köztudomás szerint soha senkit meg sem dicsért, egyszerűen azt mondja valakinek, hogy ő lesz az utóda! Dehogyan gondoltam volna férjhezmenetelre, amikor én Jászai Mari utóda leszek. Igaz, később mégse fogadtam szót neki. Férjhez mentem, és ő keresztet vethetett rám.

Egy idő múlva Rákosi Szidi szólott, hogy a győri színgazgató egy tehetséges növendéket kér tőle, akit szerződtetési célból akar felléptetni. Kérdezte, akarok-e Győrbe menni. Ha igen, engem ajánl. Hogyne akartam volna! Kiválasztottuk Sudermann Otthonának Magda-szerepét. Kislányos könnyelműség volt ezt a szerepet választani. Csak a szerep lényegére gondoltam, és nem a külsőségekre. Magda szerepe tudniillik világjáró, világhírű, dúsgazdag színésznő, akinek a leggyönyörűbb, legdivatosabb ruhákban kell megjelenni. Az én ruhatáram persze egyáltalában nem ilyen volt. Próba Győrött csak egy volt. Közrejátszottak-e ezek a körülmények vagy nem, nem tudom, de nem szerződtek.

Rákosi Szidi szeretett, és nagyon jó volt hozzám. Az iskolától nagyon messze laktam, és miután többször statisztáltam, sőt apróbb szerepeket is kaptam a Magyar Színházban, néha megtörtént, hogy délelőtt iskolai előadás volt, ebéd után színházi próba vagy megfordítva, úgy hogy a rendelkezésre álló időből nem futotta volna a hazamegés, visszajövés és az ebédelés. Olyankor ő mindig nagyon kedvesen ottmarasztott ebédre. Egyszer aztán Hannelet játszottuk.² Nagy dolog volt ez számomra, mert a három beszélő angyal egyikének szerepét én játszottam, amely hacsak pár strófából állott is, de egy olyan szerep volt, ahol a nevem ki volt írva a színlapra!³ Amikor rendes riportjaim egyikén ezt lelkendezve elmondtam Jókainak, azt hiszem, még nálam is izgatottabb lett, és azt mondta, hogy okvetlenül megnéz benne. Meg is tette. Elérkezett a jelmezes főpróba napja közönség kizárásával. Mégpedig miután aznap egy Rákosi-esküvő volt, azt határozták el, hogy a főpróba színházi előadás után este tizenegykor fog kezdődni. Miután a főpróba befejeztével, amely hajnalig tartott, már nem kaptam volna villamost, amely hazavigyen, a Magyar Színházról pedig hazagyalogolni Óbudára igen hosszú út lett volna, Rákosi meghívott, hogy aludjam nála. Hálas köszönettel elfogadtam.

^{1a} Hogy Jászai Mariban valóban jó benyomás alakulhatott ki ekkor Nagy Bella képességeiről, azt valószínűsíti, hogy hozzávetőleg egy évvel később, 1898 júniusában, amikor Jókai ajánlata folytán felmerült Nagy Bellának a Nemzeti Színházhoz való szerződtetése, Jászai a színház igazgatója előtt ugyancsak kedvezően nyilatkozott Nagy Belláról. (L. Jókai Mór Nagy Bellához 1898. jún. 10-én írt levelét. OSzK Fond V. 703/2.)

² Gerhart Hauptmann Hanneles Himmelfahrt c. drámájának 1897. nov. 13-i Magyar Színház-beli bemutatójáról van szó. A darab Hannele címmel TELEKES Béla fordításában került színre.

³ A kérdéses előadás színlapjainak egyetlen példánya sem maradt fenn.

— Amikor a darabnak vége lesz — mondta —, akkor egyenesen gyere el hozzám, és csön-
gess bel!

Nagyon izgatott voltam. Első eset volt, hogy hajnali háromkor egyedül jártam az utcán.

A főpróbának vége volt, becsengettem a kapun, felmentem a harmadik emeletre, és szív-
dobogva becsengettem. Azt gondoltam, lehet, hogy már alszik, s most én felébresztem. Nagy
megkönnyebbülésemre kalappal a fején jött ajtót nyitni.

— Nincs semmi baj — gondoltam —, még nem aludt, mert a kalap még a fején van.

Odavezetett a fekhelyemhez, mely a hálószobája pamlagára volt készítve.

— No, feküdjünk le! — mondta, és ezzel kalapostól már le is feküdt az ágyába.

A vér meghűlt bennem.

— Szidi néni, a kalapját nem vetette le — mondtam bátoritanul. Jóízűen el kezdett
nevetni, és azt mondta, hogy úgy látszik, egy estére sok egy esküvő meg egy jelmezes főpróba.
Kissé megzavarta.

— Hát jó, levetem — mondta. Ezek után nyugodtan, mint két jó kisgyerek, aludtunk késő
reggelig.

Jókai az előadásra eljött, és nagyon meg volt velem elégedve.

Ha visszagondolok, elcsodálkozom, hogy milyen hihetetlenül naiv voltam. Volt az iskolában
egy nagyon szép lány növendéktársam. Kereste a társaságomat. El-elmondta, hogy most ehhez
a báróhoz, holnap ahhoz a grófhöz van vacsorára híva nagy társaságba. Volt egy gyűrűje,
melyről azt mondta, hogy az az anyai nagyanyjának a gyűrűje, aki egy francia grófnő volt.
A ruhái is gyönyörűek voltak. Úgyhogy otthon elmeséltem, hogy van egy iskolatársnőm, aki
olyan szerencsés, hogy minden összpontosul benne, szép, gazdag és előkelő — igaz, hogy tehet-
ségtelen. Egyszer aztán azt ajánlotta, hogy iskola után menjek el hozzájuk. Én nagyon örültem,
és nagyon meg voltam tisztelve. Elindultunk. Sokkal diszkrétebb voltam, minthogy bármikor
is megkérdeztem volna, hogy hol lakik. Mikor aztán a Gólya utca legsötétebb részébe befordul-
tunk, azért kissé különösnek találtam a környéket az elmondott társasághoz — a grófi nagy-
anyához. Végre beléptünk az elképzelhető legpiszkosabb házba, annak is a legpiszkosabb, leg-
kisebb szoba-konyhás lakásába. Beléptünk a konyhába, onnan egy egyablakos, egyágyas,
egyszekrényes, egy kis asztalos és kétszékés szobába...

Ó azonban a legelfogulatlanabbul kezdte magyarázni, hogy ebben az ágyban alszik a nagy-
mamájával, aki most nincs itthon, mert árusít kinn a piacon, ui. kofa.

A dermedtségem már felengedett annyira, hogy szólni tudtam.

— Lenke, hát te azt meséled, hogy a nagyanyád grófnő, te pedig nagyon előkelő társa-
ságokba jársz.

Elkezdett nevetni.

— Hát te olyan hülye voltál, hogy ezeket elhitted?!

És aztán röviden elmesélte élettörténetét. Szerepelt abban sok minden és mindenki. Hogy
van egy állandó orvos barátja, aki az első férfi volt az életében, azonkívül vannak hosszabb
lejáratú barátságai és egész rövid, alkalmi barátságok...

Engem mintha fejbe vertek volna. Alig volt annyi lélekerőm, hogy megmondjam neki, hogy
én tovább is szeretem, úgy, mint eddig, de megértheti, ha megszakítom vele az érintkezést...
Mind a ketten sirtunk és elváltunk. Rövid idővel ezután az iskolából is elmaradt.

Egyszer elmentem megnézni a Nemzeti Színházban Jászai Mari Elektráját. Fényes alakítása
olyan lecsújtó hatással volt rám, hogy utána egész éjjel sirtam, mert azt gondoltam, hogy nem
lehet belőlem tragika, mert ilyen alakítást távolról se tudok megközelíteni. Olyan kicsinek
éreztem magam!

A tanév vége felé közeledett. Találgatások indultak meg, ki miből fog vizsgázní. Egy napon
tudtunkra adták, hogy ekkor és ekkor mindenki legyen ott, mert a vizsgaszerepeket fogják
kiosztani. Mikor rám került a sor, Rákosi Szidi azt mondta:

— Te pedig Elektrát fogod játszani. Mégpedig két felvonást egyfolytában, függöny nélkül.

Erre elmondtam Rákosi Szidinek, hogy láttam Jászai Maritól Elektrát, és érzem, hogy azt
én soha nem fogom tudni jól eljátszani egy olyan nagy művésznő után.

— Dehogynem! Majd meglátod — mondta —, abban vizsgázol.

Könyörgésre, sirásra fogtam a dolgot, mondtam, hogy bármilyen szerény szereppel, sőt egy
verssel is megelégszem. Ó azonban állhatatos maradt.

— Nem, fiam, vagy Elektrában vizsgázol, vagy egyáltalában nem vizsgázol.

Furcsa, mást talán a legnagyobb boldogsággal töltene el, hogy a legparádésabb tragikai
szerepben mutakozhatik be a vizsgán, én azonban oda voltam, nem bíztam eléggé magamban,
és a vizsgáig folyton kétség gyötört. Meg is volt az eredménye ennek az idegállapotnak, a vizs-
gázónap⁴ reggelén teljesen elvesztettem a hangomat. Kétségbeesve mentem el Jókaihoz elpana-

⁴ Nagy Bella a Magyar Színház színpadán Elektrát alakítva az Elektra első és második felvonásában 1898.
jún. 18-án tette le színvizsgáját. (L. az egykorú lapoknak a Rákosi Szidi-féle színliskola vizsgaelőadásairól
beszámoló másnapi tudósításait.)

szolni bajomat. Vigasztalt, hogy csak menjek neki bátran, estig elmúlik. Űgy is történt, de azt hiszem, ő se volt benne olyan nagyon bizonyos, mert mikor a vizsga után találkoztunk, azt mondta:

— Én is nagyon félttem, hogy mi lesz a hangjával, de mikor kinyitotta a száját, és meghallottam a hangját kristálytisztán csengeni, tudtam, hogy minden rendben lesz.

Istenem! Micsoda este volt! Akármennyire is szeretnék szerény lenni, ez esetben nem tudok. Az előadást is többször megszakította egy-egy hatalmas tapsvihar. A második felvonás végétével pedig, mikor a függöny legördült, tizenegyszer kellett a függöny előtt megjelennem. Legmerészebb álmaimban sem mertem volna ilyen sikert remélni. Mikor az öltözőmbé visszamentem, valóságos búcsújárás volt. Ismerősök, ismeretlenek jöttek gratulálni. Egy megható jelenet is volt. Az a volt iskolatársnőm, ki előbb grófnőnek mondta kofa nagyanyját, és akivel megszakítottam volt az összeköttetést, is bejött hozzám. Hozott egy virágcsokrot, megölelt, és azt mondta:

— Ma olyan nagy napod van, hogy úgy éreztem, nekem is el kell jönnöm, hogy továbbra is szerencsét kívánjak pályádon.

Aztán bejött Rákosi Szidi gratulálni. Megölelt, megdicsért, én pedig nekiestem a kezének, és csókokkal halmoztam el, s hálálkodtam neki, hogy a saját akaratom ellenére ilyen sikerhez segített.

— Most az operettvizsga következik.⁵ Ha átöltöztél, menj be Hegyi Aranka⁶ páholyába, aki meg akar ismerni! — mondta.

Micsoda büszkeség töltött el! Hegyi Aranka az operettszínpad legragyogóbb csillaga volt. Mikor beléptem hozzá, megölelt, gratulált, és azt mondta, hogy nagyszerű voltam. Mikor évek múlva ő is iskolát nyitott,⁷ és először lépett az iskolájával a nyilvánosság elé, egy páholyt küldött egy meghívólevél kíséretében, melyben azt írta, hogy szeretné, ha elmennék, s ha én is úgy élvezném az ő növendékei előadását, mint ahogy ő élvezte annak idején az én játékomat...

Hát még a vizsga utáni reggel! Persze, amilyen korán csak lehetett, végigjártam minden helyet, ahol újságot lehetett kapni. Mindet megvettem. És végigélveztem. Egytől egyig mind dicsért. Volt olyan, amely azt írta, hogy meglátszik a Jászai Mari hatása, volt, amely azt írta, hogy önálló felfogással játszottam, még olyan is volt, amely úgy találta, hogy a sírásom sokszor olyan volt, mintha egy iskolásgyerek sírna, de dacára ennek nagyon érdekes volt az előadásom.⁸

Mindez nagyon boldoggá tett, de mi volt mindez ahhoz képest, ami utána következett. Elvittem ugyanis az összes kritikát Jókaihoz, aki meg se várta, hogy megmutassam, hanem a legrajongóbb szavak kíséretében továbbra is szerencsét kívánt, megölelt, és megcsókolta a homlokomat. Először életemben.

Elkezdttem mindenfélét tervezgetni, ő szokása ellenére nem vett részt a tervezgetésben. Hallgatott. Csak egy idő múlva mondta:

— Hát hisz ez még mind nagyon messze van, majd meglássuk!

Néhány hét múlva azt tanácsolta Jókai, hogy költözzünk be Pestre. Engem akkor már többször felléptettek hangversenyeken, a Kisfaludy Színházban⁹ és a Budai Színházban¹⁰ is, úgyhogy több pénzünk volt. Amikor azt mondtam, hogy jó, nagyon megörült neki, és azt mondta:

— Tudja, olyan messze voltunk egymástól eddig. Most majd közelebb leszünk, és most én fogok magukhoz eljárni látogatóba.¹¹

A vizsga utáni első fellépésemül a Kisfaludy Színház igazgatója¹² Elektrát választotta.¹³ Most már jobban bíztam magamban. Öltözés közben az igazgatóné lelkenedezve jött be hozzám:

⁵ Az előbbi jegyzetben említett tudósításokban nem esik szó Nagy Bella operettvizsgájáról.

⁶ Hegyi Aranka (1855–1906) a Népszínháznak Blaha Lujza mellett legkitünőbb énekesnője volt.

⁷ 1900 szeptemberében.

⁸ Nagy Bella vizsgaelőadásáról az egykorú lapok beszámolóí valóban elismeréssel szólnak. A Nagy Bellával együtt vizsgázók produkciót általában igen mérsékelt értékelő Pesti Hírlap (a továbbiakban PH) pl. Nagy Bella kapcsán ezt írja: „Elektrában igazi tehetség gyanánt tűnt föl Nagy Bella k. a., ambar a nehéz jelenetekben sírása még olyan gyermekes, mintha a játék közben ellopott almáját siratná inkább durcásan, mint igazából.” (L. PH 1898. jún. 19. 168. sz. 7. l.)

⁹ Az 1897 februárjában megnyílt óbudai Kisfaludy Színházban.

¹⁰ A budai Horváth-kertben volt Budai Színkörrel, más néven Fővárosi Nyári Színházról vagy Budai Nyári Színkörrel van szó.

¹¹ Nagy Bellák 1898-ban az óbudai Lajos u. 231. sz. alól valóban beköltöztek Pestre a Szondy u. 19. sz. alatti ház egyik első emeleti lakásába. A beköltözésre okt. 18. és nov. 26. között kerülhetett sor, mivel okt. 18-án Jókai még Óbudára, nov. 26-án már a Szondy utcába címzi Nagy Bellához írt levelét. (Jókai leveleit l. OSzK. Fond V/703/6–7.)

¹² Kövessy Albert (1860–1924), a színháznak alapításától igazgatója.

¹³ Elektrát Nagy Bella a Kisfaludy Színházban ottani második fellépésekor, 1898. dec. 1-én játszotta el. A színházban való első fellépése alkalmával, négy nappal korábban, nov. 26-án, Sudermann Otthon c. drámájának Magda-szerepét alakította. (L. PH 1898. nov. 27. 328. sz. 6. l. és uo. dec. 2. 333. sz. 6. l.)

— Micsoda ház! Rengeteg pesti, itt van Keglevich¹⁴ a Nemzetiből Jászai Marival,¹⁵ itt van Jókai és sok-sok mindenki Pestről.

Az előadásnak igen nagy sikere volt,¹⁶ úgyhogy a következő három héten megismételtük. Utána játszottam egy csomó szerepet, német és francia rémdrámáknak hősnőit, Fedorát,¹⁷ Éva grófnőt¹⁸ és az Otthon Magdáját. Az igazgató szerette volna, hogy eljásszam Gerhart Hauptmann Henschel fuvarosának Hanne-szerepét. De én úgy találtam, hogy nem vagyok alkalmas e szerep eljátszására, és miután itt már nem a Rákosi Szidi tekintélyével álltam szembe, dacára az igazgató rábeszélésének, nem játszottam el.

A színházi évadnak vége volt. Sok siker, taps, virág — mit akarhat egy fiatal színésznő egyebet! Jókai minden fellépésemre eljött, és virágot is küldött. Most már sokkal gyakoribb látogató volt nálunk.

Egy napon Makó,¹⁹ a Budai Színkör igazgatója eljött hozzám, és egy vendégszereplési ciklusra szerződött. De most már elfordultam a rémdrámáktól. Magyar írókat választottam, Katona, Madách és főleg Jókai. Mikor az ő darabjait tanultam, akkor már mindennapos vendég volt. Sőt nemcsak vendég, hanem tanító, rendező, ki tanácsokkal látott el. A fellépéimre természetesen továbbra is eljárt, és néha a közönség, mikor Jókai-darabot játszottam, nem elégedett meg azzal, hogy én köszöntem meg a tapsokat, hanem addig tombolt és kívánta látni Jókait, míg kénytelen volt ő is a színpadra jönni és velem együtt köszönni meg az ovációt.

A nyár közepén Jókai szólott, hogy ő elmegy üdülni egy kicsit Balatonfüredre. Kért, hogy menjünk el mi is.²⁰ Én beleegyeztem örömmel. Midőn azonban anyámnak szóltam, hogy harmadnap elmegyünk Balatonfüredre, mert Jókai hívott bennünket, az arca nagyon elkomolyodott, és azt mondta:

— Bella, ne menjünk mi el Balatonfüredre! Hallgasd meg inkább annak a kedves szép X. doktornak a sokszor megismételt kérését! Boldogabb leszel, ha egy ügyvédnek a felesége vagy, ahol a család is szívesen lát, mint ha egy ilyen nagy magasságba kerülsz. X-nek a kora is megfelel a te korodnak.

Én csak nevettem:

— Dehogy, ne félj, nem lesz semmi baj. Én színésznő leszek, és nem megyek férjhez. Tudod, mit mondott Jászai!

A vége persze az lett, hogy elmentünk Füredre.²¹ Füred nagyon tetszett nekem. Jókait persze mindenki ismerte és bálványozta. Sok mindenkivel megismertett, köztük Blaha Lujzával is, aki szintén ott nyaralt Füreden. Nagyon kedves és barátságos volt hozzám ő is és mindenki, akivel Jókai megismertett. Az idő nagyon kellemesen telt. Sokat sétáltunk kettesben. Egyik nap séta közben megkért feleségül. Megfeledeztem akkor én X. ügyvédről, anyám tanácsáról, Jászai Mariról, és ígért mondtam. Megállapodtunk, hogy egyelőre nem közöljük a hírt senkivel, csak majd ha Pesten leszünk.

Harmadnap egy helybeli újság — ma sem tudom, hogy hibázott rá — azt írta, persze diszkréten és név nélkül, de úgy, hogy aki nem akart volna ráismerni is, kénytelen lett volna: hogy koszorús költőnk és egy fiatal drámai színésznő, akik jelenleg Balatonfüreden nyaralnak, nem-sokára házasságot fognak kötni.²²

Másnap reggel megszokott időben megláttam Blaha Lujzát. Felé indultam, hogy szokás szerint köszöntsem, de ő hirtelen megfordult, és haragos arccal elrohant előlem, és attól a perctől kezdve szóba nem állott velem. De nemcsak Blaha Lujza változott így meg, hanem Jókainak több ismerőse is.

¹⁴ Keglevich István (1840—1905), aki 1885-től az Operaháznak és a Nemzeti Színháznak is intendása volt.

¹⁵ Jászai Mari Nagy Bella Kislaludý színházi bemutatkozó előadásán jelent meg. (L. PH 1898. nov. 27. 328. sz. 6. l.)

¹⁶ Hasonlóképpen számolnak be erről a korabeli lapok is. Nagy Bella Elektra-alakítására, miként nov. 26-i Magda-alakítására is, telt ház előtt került sor, ami a Kislaludý Színházban meglehetősen ritka eseménynek számított. A siker fő részese Nagy Bella volt, akit a színházban való első fellépése után Kövessy Albert azonnal szerződtetett első drámai hősnőnek. (L. a PH nov. 27-i és dec. 2-i számának említett helyeit.)

¹⁷ Victorien Sardou azonos című drámájának hősnőjét.

¹⁸ Richard Voss (1851—1918) német író 1889-ben írt drámájának főszerepét.

¹⁹ Makó Lajos (1854—1908), az 1899. máj. 5. és szept. 30. közti nyári szezonban a Budai Nyári Színkör igazgatója.

²⁰ A mondat után a fogalmazványban áthúzza ez áll: Erre anyámmal én is elmentem.

²¹ Jókai az évben, tehát 1899-ben, aug. 5-én utazott le Balatonfüredre (L. Jókai 1899. jún. 30-án Huray Istvánhoz, valamint 1899. aug. 4-én ismeretlenhez írt levelét. Vö. még Jókai Hegedűs Sándorhoz Balatonfüredről 1899. aug. 8-án írt levelével. PIM V. 2528/50), s aug. 19-én tért onnan vissza. (Aug. 20-án Jókai már a Svábhegyről keltette Kolozsvárra Feilitzsch Artúrnak a nem sokkal korábban meghalt E. Kovács Gyula családjának segélyezése ügyében írt levelét.)

²² A számításba jöhető 1899. évi balatoni lapokban (Mezőföldi Hírlap, Népakarat, Veszprémi Ellenőr) a híradást nem találtuk. Viszont 1899. aug. 23-án a budapesti Magyar Estilap aznap számának 3. oldalán Jókai Mór házasságát címmel egy cikk jelent meg, mely részletesen számolva be Jókainak Nagy Bellával való házassági tervéről, országszerte nagy visszhangot váltott ki. A Magyar Estilap cikkét több lap vette át (l. pl. Nagyvárad 1899. aug. 24. 204. sz. 5. l.), a hírt azonban a Magyar Hírlap, amelynek belső munkatársa, Bródy Sándor aug. 23-án az ügy kapcsán levélben kért felvilágosítást Jókaitól (Bródy levelét l. OSZK Fond V/83.), határozottan cáfolta. (L. MH 1899. aug. 25. 234. sz. 7. l.)

Pár nap múlva jött egy levél Makó igazgatótól, melyben tudatott, hogy Az aranyembert kitérített próbára, és ekkor és ekkor jelennek meg az Atália szerepét próbálni.²³ De miután a levél előbb a pesti címetet járta meg, s csak aztán jött Balatonfüredre, a levélben jelzett időpont elmult. Jókai úgy, látszik, különben se akarta, hogy otthagyjam Füredet, diktált nekem egy levelet, melynek szövegére már nem emlékszem, csak azt tudom, hogy valami jó kifogást íratott velem Makónak, hogy miért is nem mehetek én most Atáliát próbálni. Ezért maradt el akkor Az aranyember és az én Atália-szerepem.

Aztán visszamentünk Pestre. Közeledett Petőfi halálának ötvenedik évfordulója.²⁴ Makó díszelőadással ünnepelte meg ezt az évfordulót. Jókai írt egy magasan szárnyaló, hosszú, gyönyörű szép verset, amely természetesen Petőfi életét és halálát dicsőítette. Az Apotheosis én mondtam el,²⁵ a színpadon Petőfi szobrával szemben állva, nemtőnek öltözve, megláncolva, mely láncokat később a vers folyamán a nemtő széttépi, és ledobja magáról.²⁶

Amikor a szerephez öltözni akartam, az öltöztetőnő jött hozzám, hogy egy detektív szeretne beszélni velem, bejöhet-e? ... Nagyon meg voltam lepve, mert még soha életemben nem akart velem detektív beszélni.

— Igen — mondtam —, jöjjön be!

Bejött, és azt mondta, hogy előadás után ne üljek a megszokott helyen a megszokott kocsiba, mert tüntetés készül ellenem. Felbérelt emberek ugyanis ki akarják fogni a lovakat a kocsiból, egy ideig húzni akarják a kocsit, és akkor szégyenszemre otthagynak ló és emberi segítség nélkül az úton. Megdöbbenve kérdeztem, hogy ki csinálhatja ezt. Kényszeredett mosollyal azt felelte:

— Azt hiszem, nem nagy fantázia kell a kitalálásához.

Elképzelhető, hogy milyen izgatott hangulatban léptem a színpadra.

Leírhatatlan siker volt.²⁷ Most már nemcsak Jókaitól és ismerősektől kaptam virágot, hanem testületektől is, köztük a Petőfi Társaságtól is. Mégpedig nem csokrokat, hanem koszorúkat!²⁸ Nem írhatom azt, hogy el lehet képzelni, milyen büszke voltam, mert nem lehet elképzelni.

Másnap a színház az előadást megismételte.²⁹ A siker megint ugyanakkora volt, de se koszorú, se detektív nem szerepeltek az estén. Ezt szántam utolsó fellépésemül házasságom előtt. Nem szándékoztam ugyanis többet fellépni vígszínházi bemutatkozásomig, ahová már fél évvel előbb szerződöttem voltam október elsejei kezdettel.

De másként történt. 1899. szeptember ötödikén délután, mikor Jókai szokott látogatási idején bejött a szobába, megcsókol, és egy ékszerdobozt nyújtott át. Kinyitottam, és örömmel láttam, hogy egy jegygyűrű van benne, a jegygyűrűm, ellátva a házassági dátummal, amely 1899. szeptember 16. volt — és belevésve: Möríc.

Elmondta, hogy ő már minden hivatalos dolgot elintézett, és tizenhatodikán délután 12 órakor lesz az esküvőnk. Szóval tizenegy nap múlva. De mi minden történhetik e tizenegy nap alatt! Történt is.

Szeptember tizenötödikén délelőtt a szobalány Dárday Sándornak,³⁰ a számvevőszék alelnökének névjegyét hozta be. Nem ismertem ugyan, de fogadtam. Igen nagy zavarban volt. Ötölt-hatolt, végre kibökte, hogy Jókai megbízásából jön. Jókai arra a meggyőződésre jutott — mondotta —, hogy az én jövőm szempontjából jobb, ha a tervbe vett házasság elmarad. Rám fényes színészi pálya vár, mellyen nemcsak Jókai, hanem családjának minden tagja is teljes erővel támogatni fog. Ez pedig nagy dolog — mondta Dárday —, mert az egyik családtag aktív miniszter.

Mindezek közlése után Dárday papírlapot vett elő a tárcájából, ideadta nekem, hogy ez az első lépés, amellyel Jókai támogatni akarja a jövőmet. Megnéztem a papírlapot, és láttam hogy az egy csekk — tízezer forintból.

²³ Az aranyember próbái Nagy Bella részvételével már 1899. júliusában megkezdődtek a Budai Nyári Színházban. (L. Makó Lajos keltezés nélkül 1899. júl. 12. és 30. között Jókaihoz írt levelét. OSzK Fond V/368.)

²⁴ Nagy Bella emlékiratának e helye időrendileg pontatlan. Mint az az előző jegyzetéből is kiténik, Petőfi halálának évfordulója s az ahhoz kapcsolódó, az emlékirat további részeiben említett események valójában Jókai és Nagy Bella balatonfüredi nyaralása előtt zajlottak le.

²⁵ 1899. júl. 29-én.

²⁶ Jókai versének szövegét, ill. a verset a Budai Nyári Színház színpadán szavaló Nagy Bella képét I. Vasárnapi Újság (a továbbiakban VU) 1899. júl. 31. sz. 510–511., ill. 525. l., valamint I. sz. képünket. L. még Jókai 1899. júl. 12-én Makó Lajoshoz a költemény előadásával kapcsolatban írt levelét s Makó Lajos keltezésen, pár nappal későbbi válaszat. (OSzK levelestár, ill. OSzK Fond V/368.)

²⁷ A siker nyomán Nagy Bellát néhány nappal később szerződtették a Vígszínházhoz. (L. VU 1899. szept. 24. 39. sz. 655. l.)

²⁸ A Petőfi Társaság „Nagy Bellának a Petőfi Társaság” feliratú, babérból font koszorúja Jókai indítványára s költségén készült. L. erre Jókai Bartók Lajoshoz keltezés nélkül, közvetlenül az Apotheosis előadása előtti napokban írt levelét (OSzK Levelestár).

²⁹ Az előadást nemcsak másnap, júl. 30-án, hanem 31-én is megismételték.

³⁰ Dárday Sándor (1842–1933) jogi író, ügyvéd, országgyűlési képviselő. 1911-től az állami számvevőszék alelnöke. Jókai szűkebb baráti köréhez tartozott.

Határtalan felháborodás vett erőt rajtam, gondolkozás nélkül darabokra téptem, és eldobtam a csekket.

— Én nem voltam Jókai szeretője, nekem nem kell végkielégítés. Vagyok olyan tisztességes lány, mint a maguk társadalmi osztályából bárki, és leszek olyan tisztességes asszony, mint a maguk osztályából — kevesen. Csekk nélkül is hajlandó vagyok visszaadni Jókai szavát és felbontani az eljegyzést, mielőtt meggyőződést szerzek róla, hogy ezt tényleg Jókai akarja — mondtam Dárdaynak, és ajtót mutattam neki.

Egy óra múlva Jókai lépett be az ajtón. Nagyon felindultnak látszott. Megölelt, megcsókolt és megkérdezte, miért akarom visszavonni ígéreteimet, miért nem akarok a felesége lenni. Én elmondtam neki, hogy Dárday egy órával ezelőtt azt mondta nekem, hogy ő akart visszalépni a házasságtól.

Kiderült, hogy milyen ravasz intrikával akartak bennünket elválasztani egymástól. Nekem azt mondták, hogy ő akar visszalépni, Jókainak azt mondták, hogy én akarok. Azt tanácsolták neki, hogy egy nagyobb összegű csekkel biztosítsa a jövőmet. Ő kiállította a csekket, de kikötötte, hogy sajátkezű levélben nyugtazzam, és közöljem vele, hogy nem akarok a felesége lenni. Dárday azonban nem juthatott el odáig, hogy ezt a levelet kérje tőlem, mert ajtót mutattam neki.

Jókai szelíd lelkét nagyon felháborította ez az intrika, amelyről most már tudta, hogy rokonainak a műve.³¹

Másnap megesküdtünk.³² Hónapok múlva, mikor először találkozott Dárday az urammal, igyekezett kimagyarázni, hogy őt is megtévesztették és félrevezették. Hogy mi volt ebből igaz, nem tudom...

Tehát megesküdtünk...

Úgy éreztem, hogy a sors betöltötte velem azt a szerepet, amelyre kiszemelt. Társa lettem egy géniuszaknak, aki nemcsak hogy a világ egyik legnagyobb írója volt, hanem egyesítette magában a legszebb emberi tulajdonságokat. Jellemes volt, jó, nagylelkű, nemes és megértő. Bár nagy volt közöttünk a korkülönbség, ezt soha nem éreztem, ha együtt voltunk. Olyan fiatalos volt a kedélye, mintha pont korombeli lett volna. Esküvő után Olaszországba készültünk.³³ Az első megálló Bécs volt. Első nap délutánján kopogtak szállodai szobánk ajtaján. Egy szolga jött be, kezében egy csokrot hozva, babérágak rózsával. A kísérő névjegyre az volt írva: Hódolattal [küldi]* a rózsát és a babért — Thallóczy Lajos. Nagyon örültünk neki. Az uram meghívta aznap vacsorára. El is jött. Nagyon kellemes estét töltöttünk együtt.³⁴

Másnap indultunk Olaszországba. Az uram nagyon jól ismerte, én azonban először láttam. Olaszország gyönyörű akárhányszor látta is az ember, kétszeresen gyönyörű, ha először látja valaki. De milyen leírhatatlan élmény úgy a régi, mint az új Olaszországot keresztül-kasul utazni Jókai Mórral, és az ő magyarázataiból ismerni meg azt. Ő soha nem fáradt ki, én igen.

Egy este azt mondta, holnap levelet írok Mamának, hogy keressen részünkre lakást, de olyant, hogy valamennyien kényelmesen elférjünk benne — ő is, mi is, meg a gyerekek is.

Igaz, a Vígszínházról majd megfeledekstem. A Vígszínházzal szerződésem volt. Október 1-én kellett volna jelentkeznem, amikor mi Olaszországban voltunk. Az uram nem akarta, hogy tovább játsszam. Meg is írta ezt Faludinak.³⁵ Faludi azonban nem várta be a levél meg-

³¹ A Jókai és Nagy Bella házasságkötését közvetlenül megelőző eseményekről két dokumentum is maradt ránk. Az egyik egy emlékirat, amelyet a házasságot ellenző Hegedűs család feje, id. Hegedűs Sándor kereskedelmi miniszter felkérésére Dárday Sándor állított össze, s 1899. szept. 19-i keltezéssel Dárdayt kívül Nedeczky István, Feszty Árpád, Hegedűs Sándor, Demjanovich Emil, Fenyő Sándor és Bródy Sándor írt alá, a másik ez emlékirat 1901. júl. 16-án Jókai által Házasságom története s a Hegedűs-családhoz való viszonyom címmel megfogalmazott ellendarabja. A Dárday-féle emlékirat összesen négy, Jókai ellenirata két példányban készült. Az előbbinek egyik példánya V. 2617 jelzet alatt a PIM Kézirattárában található, az utóbbiból az egyik az OSzK Kézirattárában (jelzete: Fol. Hung. 1393), a másik pedig V. 3934/3 jelzetten ugyancsak a PIM Kézirattárában. A két irat egymással lényegében egyezően számol be Jókai házasságkötésének körülményeiről, ill. azokról az eseményekről, amelyek a házasságkötést megelőző két napon történtek. Ugyanakkor mindaz, amit a szóban forgó két dokumentumban olvashatunk, teljességgel igazolja Nagy Bella emlékirata idevágó részének hitelességét. A dokumentumokban csupán a Jókai által küldött 10 ezer forintos csekkről nem esik szó. E mozzanatról azonban Nagy Bellához hasonlóan számolt be Dárday egy Jókai házasságával kapcsolatos későbbi, gyorsírói feljegyzés alapján rögzített vallomásában. (L. Bizalmas beszélgetések Jókai Mór második házasságáról a Nemzeti Múzeum igazgatósági szobájában 1913. április 26-án d. u. 5 órakor. OSzK Fol. Hung. 1393.) A csekkre l. még Hegedűs Sándorné 1899. szept. 16-án Váli Marihoz írt levelét (VÁLI Mari: Emlékeim Jókai Mórról. Bp. 1955. — a továbbiakban VÁLI M. — 392.), a kérdésre általában: FESZTY Árpádné: A tegnapi. Bp. 1924. (a továbbiakban: FESZTYNÉ) 119—129.

³² Az 1899. szept. 16-án délbén megtartott esküvőre a Gyár (ma Jókai) utcai anyakönyvvezetői hivatalban került sor, a házasságot s a tanúkon kívül csupán Nagy Bella édesanyjának a jelenlétében. A házasságkötés eseményeinek leírását s a házasságra vonatkozó anyakönyvi bejegyzések szövegét l. Jókai házassága. VU. 1899. szept. 24. 39. sz. 654—655. l.

³³ Jókaiék még az esküvő napján, nyomban az esküvőt követő ebéd után utaztak el Olaszországba. L. uo.

³⁴ Thallóczy Lajos gesztusára l. uo., valamint Jókai Az ötödik évfordulón c. 1903. szept. 16-i keltezésű versét. Az utóbbit l. a 96. jegyzetben említett verseskötet autográf változatának 56. főlóján.

³⁵ Faludy Gábornak (1846—1932), a Vígszínház igazgatójának. Jókai szóban forgó levelét nem ismerjük.

* Eredetiben: köszöneti

érkezését, hanem, amint anyám egyik levelében megírta, mielőtt a déli lapokból értesült az esküvőnkéről, kétségbeesve rohant a lakásunkra. Reklamált anyámnál, hogy nekem fel kell lépnem náluk, október elsején már próbálnom is kell: az Ifjú Halált Katalinban,³⁶ melyet már régen elküldött nekem.

November végén visszaérkeztünk Pestre.³⁷ A lakásunk³⁸ még nem volt lakható állapotban. A lakás berendezése haladt ugyan, de mi szállodába mentünk lakni.³⁹ Egy napon levelet kaptunk Ihász Lajoséktól meg Váli Maritól.

Ihászné lánya volt az uram bátyjának, Jókai Károlynak, Váli Mari pedig testvérnénjének, Jókai Eszternek a lánya. Mindhárman szeretettel hívtak bennünket.⁴⁰ El is mentünk hozzájuk egy pár napra Hathalomra, ahol rokonai szeretettel fogadtak, aminek az uram is, én is nagyon örültünk.⁴¹ Mire visszaérkeztünk, a lakás kész volt. Beköltöztünk. Az uramnak nagyon tetszett, büszke volt rá, s úgy örült neki, mint egy gyerek. Megkezdődtek a rendes hétköznapiak. Az uram reggel nyolckor kelt, együtt reggeliztünk, reggeli után dolgozott ebédig, kivéve, ha valamilyen gyűlésre kellett mennie. Azután megebedtünk, ebéd után lefeküdt aludni, a megszokott időben elment a klubjába, hazajött, megvacsoráztunk. Vacsora után néha lefeküdt a pamlagra és elgondolkozott, vagy leült az íróasztalához pasziánszozni. A „nagy Napóleont” játszotta mindig. Egyszer elmagyarázta, hogy pasziánsz közben dolgozza ki az alakjait. De nemcsak az alakokat, hanem az egész cselekményt az utolsó párbeszédig. Azt mondta, hogy mikor ő leül írni, az jóformán már csak fizikai munka, mert a fejében teljesen készen kidolgozott szöveget jóformán csak leírja.

Néha leült vacsora után családi körünkbe, és elkezdett mesélni a régi időkbeli. Bűbájosan beszélt. Néha a Svábhegyen szép nyári estéken elénekelt egy-egy régi dalt korát igazán meghazudtoló zengő, érces baritonján. Biztatására mi is elénekeltünk egy-egy dalt. Amelyiket ismer- te, azt velünk együtt énekelte, úgyhogy néha egész hangverseny lett. Néha, mikor a gyerekek zongoráztak és táncoltak, nagy nevetve bejött, odajött hozzám, és átkarolva táncolni vitt. Némely este elmondott szép régi verseket, és kért, hogy én is szavaljak. Elmondtam az ő szindarabjaiból vagy más műsorszámomból részleteket. Ilyenkor néha elgondolkozott, és komoly arccal azt mondta:

— Ilyenkor bánt a lelkiismeret, hogy elszakítottalak a színpadtól.

Úgynevezett társas életet nem éltünk. Házasságunk előtt ugyanis többször panaszkodott, hogy neki milyen kellemetlen, hogy Fesztyék olyan nagy házat tartanak, és azt akarják, hogy ő is „jelen legyen”. Ő le is megy, de mielőtt becsülettel megteheti, megszököik tőlük.⁴²

Mikor elhatároztam, hogy a felesége leszek, megfogadtam magamban, hogy úgy fogom az életünket beosztani, ahogy az az uramnak a legegészségesebb és a legkellemesebb. Tehát én nem adok olyan vendégeket, ahonnan ő meg akarjon szököni. Barátai és íróársai meg- meglátogatták. Ahogy egy pár névre visszaemlékszem: Beöthy Zsolt, Bartók Lajos, Vészi József, Berzeviczy Albert, Kiss József, Sváb Károly (tarokkparnere), Keszler József (színi- kritikus).⁴³ Idegen hírességek is felkeresték, ha Pestre jöttek. Ott volt nálunk Walter Crane⁴⁴ családjával, Isadora Duncan⁴⁵ az anyjával, Brandes György, a híres dán író, akivel véletlenül egyszerre voltunk a Nemzeti Színház egy előadásán. Egy közös ismerőst, aki megmutatta neki a Jókai páholyát, megkért, hogy kísérje fel a páholyunkba, és mutassa be. Brandes azt mondta, hogy nagyon szeretné a nagy Jókait az otthonában is látni. Erre meghívtam ebédre.⁴⁶

³⁶ Nem tudtuk kideríteni, kinek a művéről van szó. Katalin címmel egyébként a Vígszínháznak sem 1899-ben, sem később nem volt bemutatója.

³⁷ Jókaiék valójában nem november végén, hanem október 26-án érkeztek vissza Budapestre. (L. Jókaiék otthon. Magyar Nemzet — a továbbiakban MN — 1899. okt. 27. 297. sz. 7.) A visszaérkezés időpontját az emlékirat fogalmazványja helyesen jelöli meg: ott az áll, hogy hat hét után érkeztek vissza Pestre.

³⁸ Jókaiék az Erzsébet körút 44. sz. alatti házban béreltek lakást.

³⁹ A Duna partján állott Hungária Szállóba. L. a MN előbb említett cikkét.

⁴⁰ Ihász Lajos már 1899. okt. 5-én írt levelében (OSzK Fond V/253/1.) hívta Jókaiékat Hathalomra, mit Jókai okt. 11-én Nápolyban írt válaszlevelében (OSzK Levelestár) nyugtázott, novemberre ígérve a látogatás megejtését. Meghívását Ihász Lajos nov. 3-i s egy pár nappal később írt levelében (mindkét levelet l. OSzK Fond V/2. és 19.) is megismételte.

⁴¹ Hathalomra Jókaiék nov. 22-én mentek. Az ott-töltött napokra l. VÁLI M. 398–399. l.

⁴² Vö. ezzel Hegedűs Sándornénak a 31. sz. jegyzetben említett levelét, valamint Ihász Lajos 1899. dec. 26-án Jókaihoz írt sorait. Az utóbbit l. OSzK Fond V/253/4.

⁴³ A fogalmazványban a felsorolt nevek mellett a lapszélre írva: Wekerle.

⁴⁴ Walter Crane (1845–1915), a neves angol iparművész, grafikus és esztétikus az Iparművészeti Múzeumban 1900 őszén megnyílt reprezentatív kiállításának alkalmával tett magyarországi látogatásakor (l. erre GÁL István: Walter Crane és a magyar irodalom. Nagyvilág 1967. 1437–1439. l.) okt. 17-én járt Jókaiéknál, akik Crane-t családjával együtt ebédre látták vendégül. L. Walter Crane Budapest. MN 1900. okt. 19. 287. sz. 6. l., valamint Jókai Már és Walter Crane. Uo. okt. 20. 288. sz. 5. l.

⁴⁵ Isadora Duncan (1880–1927) kaliforniai táncosnő. Nálunk 1902. ápr. 19-én mutatkozott be az Uránia Színházban. Ekkor járhatott Jókaiéknál.

⁴⁶ Brandes második budapesti tartózkodása idején, 1900. ápr. 2-én járt ebédre Jókaiéknál L. Brandes Budapestről 1900. márc. 31-én Jókaihoz írt, Jókaiék meghívására reagáló levelét (OSzK Fond V/78.). L. még Brandes-nak a Színházi Élet 1926. évi 7. száma 18. oldalán olvasható nyilatkozatát.

Türr István, aki állandóan a francia Riviérán élt, ha Pestre jött, sohase mulasztotta el meglátogatni bennünket.

Amíg az uram bátyja, Jókai Károly élt,⁴⁷ valahányszor Pestre jött, szabad idejének nagy részét nálunk töltötte. Ha az Ihász családnak Pesten volt dolga, szintén eljöttek egy-egy rokon ebédre vagy vacsorára. Jókai nővérenek, Jókai Eszternek leánya, Mari néni házasságunk harmadik évében egy egész hetet töltött nálunk svábhegyi villánkban.⁴⁸ A hathalmi nőkkal állandó levelezést folytattam. Egyik levelemben megemlítettem, hogy sokat szenvedek fejfájásban, és az orvos erős testmozgással lovaglást ajánlott. Erre Mari néni egy erősen dorgáló levéllel válaszolt, hogy ne akarjak nagyúri allűröket felvenni, ha testmozgás kell, söprögessek és törölgessek port. Mikor az uram ezt a levelet olvasta, azt mondta, hogy erre majd ő válaszol. Meg is tette. Azt írta neki, hogy a felesége dolgaiba csak neki van joga belebeszélni, és ha ő nem ellenzi a lovaglást, akkor neki se fájjon. Erre Mari néni azt válaszolta, hogy ha nekünk nem tetszik az ő tanácsa, *ők* azt megértik, és nem jelentkeznek többé. Nagyon furcsának találtuk ugyan, hogy ez ok legyen egy családi kötelék megszakítására, még furcsábbnak találtuk, hogy noha e levélváltás csak Mari néni és közöttünk folyt le, most egyszerre mind a hárman véget vetnek a rokonságnak. Rövid idő múlva jött egy újsághír, hogy egy új vasúti szárny nyílt meg, és meglepetéssel láttuk, hogy ez az új vasúti szárny Ihászék birtokán megy keresztül. Hegedüs Sándor, ki Ihászné sógora volt, volt akkor a kereskedelemügyi miniszter. Hegedüsék Jókai-házasságellenesek voltak, és rossz néven vették, hogy a hathalmiak nem követték az ő példájukat. Hegedüs, úgy látszik, ezt az árat kérte a vasútért, és így sajnos a vonat nem összehozott, hanem elválasztott bennünket.⁴⁹

1900 májusában megnyílt a párizsi világkiállítás.⁵⁰ Azt mondta az uram, hogy oda többféle okból is elmegyünk. Először is a kiállítás egy szobáját foglalta el a száz kötetes Jókai Mór összes művei című kiadás, mely a kiadójának, [a] Révai Testvéreknek a legelső díjat juttatta. Hát ezt persze meg kellett nézni. Másodszor meg akarja nekem mutatni Párizst. Lázás izgalommal készültem az útra.

Mikor Párizsba érkezünk,⁵¹ az állomáson egy többtagú magyar küldöttség fogadott bennünket. A magyar kiállítási bizottság elnöke, Lukács,⁵² egy gyönyörű bokrétát küldött nekem. Az urammal együtt nagyon örültünk neki.

Az uramat nagyon ünnepelték Párizsban, nemcsak az ottlakó magyarok, akik keresték az alkalmat, hogy mentül többet lehessenek velünk együtt, hanem a franciák is. Amikor először mentünk megnézni azt a termet, ahol az ő művei voltak kiállítva, úgy látszik, a közönség az ott elhelyezett Stróbl-szoborról felismerte, és igen meleg spontán ünneplésben részesítette. Ez a spontán ünneplés nemcsak az uramat, hanem a kíséretében levő magyar urakat is nagyon meghatotta.

A francia halhatatlanok egy nagyszabású estélyt rendeztek a tiszteletére. A párizsi Figaro egy olyan zenedélutánt rendezett a tiszteletére, amelyet még soha életemben nem hallottam. Az egyik műsorszám Saint-Saëns dirigálásával egy énekkar volt, amelynek szereplői a párizsi nagyopera és az Opera Comique szöloénekesei és énekesnői voltak.⁵³ Szabad estéinken a színházakat látogattuk. Párizsban történt az is, hogy Zola megjósolta,⁵⁴ hogy miként Michelet⁵⁵ második felesége, én sem fogok másodszor férjhez menni, hanem az uram emlékének fogok élni.

Minden nap természetesen bebarangoltuk a kiállítás területét, és ezt [a] sok fizikai fáradtságot az uram nagyszerűen bírta. Vidám volt és fáradhatatlan. Én kifáradtam. Ott-tartózkodásunk három hétre volt tervezve. Értesítést kaptunk, hogy a pesti egyetemi hallgatók a

⁴⁷ 1902 decemberéig.

⁴⁸ Váli Mari svábhegyi látogatására 1901 júniusában került sor, de az egy hét helyett mindössze két napig tartott. A látogatás leírását l. VÁLI M. 431–443.

⁴⁹ Az emlékiratnak a Váli Marival való konfliktusról beszámoló sorai csak részben felelnek meg a valóságnak. Jókainak Nagy Bella lovaglási szándéka kapcsán valóban támadt levélbeli vitája Váli Marival, de ennek következtében csak a Váli Mari és Jókaiék közti levelezés szakadt meg, az Ihász családdal való kapcsolat azonban nem, hisz Ihász Lajos és felesége később is rendszeresen írt Jókaiéknak. Sőt, az Ihásztól érkező, ill. a Jókai által nekik írt levelek végén rendre ott találhatók a Váli Mari nevében megfogalmazott, illetőleg a nevére küldött üdvözlések. Ihász Lajos pedig Pesten járva később is nemegyszer kereste fel Jókait otthonában. A lovaglás kérdésére s az ennek kapcsán váltott levelekre l. VÁLI M. 441–450.

⁵⁰ A kiállítás ténylegesen 1900. ápr. 14-én nyílt meg.

⁵¹ Jókaiék május 28-án érkeztek Párizsba.

⁵² Lukács Béla (1847–1901), a párizsi világkiállítás magyar kormánybiztosa.

⁵³ A szóban forgó eseményt valóban Saint-Saëns tiszteletére rendezte a Figaro, de az alkalomra a lap szerkesztője Jókait és nejét is meghívta, akiket a közönség megérkezésükkor lelkesen megjelzett. Jókai tiszteletére a Figaro jún. 12-én külön összejövételt rendezett, amelyen neves francia írók és újságírók sora jelent meg.

⁵⁴ Párizsi tartózkodásuk alatt Jókaiék meghívást kaptak Zolától, de Nagy Bella hirtelen megbetegedése következtében végül is nem kereshették fel lakásán a francia író.

⁵⁵ Jules Michelet (1798–1874), neves francia történetíró és filozófus.

párizsi útjáról hazatérő Jókait első este fáklyászenével akarják ünnepelni. Én azonban a tervbe vett idő letelte előtt négy nappal beteg lettem, és így előbb mentünk haza.⁵⁶

Az életünk a maga rendes megszokott medrében folyt tovább. Az uram jókedvűen dolgozott, járt a klubjába. Csodálattal gondolok vissza rá ma is, hogy kicsoda nagyszerű szervező volt. Az egész együtt eltöltött idő alatt soha egyetlen napot se töltött ágyban, és soha egyetlen étkezést se mulasztott el — mindig jól volt...

Mikor férjhez mentem, Fesztyék Olaszországba mentek önkéntes száműzetésbe.⁵⁷ A száműzetés keserűségét enyhítette ugyan egy nagyobb pénzösszeg, melyet az uramtól kaptak.⁵⁸ Most aztán híre jött, hogy Fesztyék visszaérkeztek.⁵⁹ Nem tudtuk, hogy a pénz fogyott-e el vagy a keserűség. Nemsokára aztán megtudtuk, hogy nem a keserűség.

Azért a színháztól nem szakadtunk el teljesen. Ha nem is mint író és színész, de mint közönség gyakran jártunk színházba. Minden jó darabot megnéztünk, és az uram is nagy élvezetet talált benne...

Egy napon egy különös dolgot tudtunk meg. A szakácsnőm jött be kezében két levelet hozva.

— Tessék nézni, méltóságos úr, milyen leveleket ír a József (az inas)!

Az egyik levelet Fesztyné írta az inasunkhoz. Elégedetlenségét fejezte ki az inas eddigi jelentései miatt, és arra intette, hogy éberekben figyelje meg azt, ami házukban történik. A másik levél József inas válasza volt Fesztyének. Az inas mentegetőzött, hogy ő folyton figyel, és mindenről híven beszámol. Különösen érdekes volt az inas levelének ama része, amelyben sürgette a megígért állást arra való hivatkozással, hogy ő már megelégedte az inas-kodást. „Én egy nagyon elkeseredett ember vagyok, és nem tudom, mit fogok tenni, ha nem kapom meg az ígért állást” — írta József inas Fesztyének a levélben, melyet befejezetlenül az asztalán hagyott, ahol a szakácsnő megtalálta. Az uram erre az inast elővette, és a következő dolgokat tudta meg tőle: Fesztyné megbízta, hogy mindent kísérjen figyelemmel a házban, kik jönnek, hányszor, mikor, hallgatózzon, mit beszélünk az urammal és a többi. És amit lát és hall, azt jegyezze fel, és levélben küldje el neki.

Az uram az inast persze azonnal elbocsájtotta. El nem tudtuk képzelni, hogy mire kelhet ez Fesztyének, de hát úgy látszik, ő okosabb volt, ő tudta, hogy mire kell ez neki majd később egyszer.⁶⁰ Tehát ez a kísérlet csődöt mondott. Jött egy újabb próbálkozás. Egy nap délutánján, mikor bizonyos volt, hogy az uram nincs otthon, mert a klubjában van, Dárday Sándor jött hozzám fel látogatóba. Azon kezdte, hogy ő nem tudja, hogy az uram mire költ olyan rengeteg pénzt, de minden nap egy százforintost vált a klubban, rövidesen tönkre megyünk. Sötét képet festett elém, hogy milyen borzasztó jövőm lesz, a közvélemény engem fog okolni Jókai Mór tönkremenéséért, megöregszem, színpadra se mehetek, valamint kellene csinálni... Csak éppen hogy ki nem mondta, hogy váljak el. Én megmondtam Dárdaynak, hogy én nem hiszem, hogy ez igaz lenne, de különben is ő keresi a pénzt, ő tudja, hogy hogy költse el. És akkor elment.

Furcsa, gondoltam, hogy ez az ember mindig a megmentő szerepében jelentkezik. Nem olyan régen még pénzt hozott, hogy megakadályozza a házasságomat, most nyomorral fenyeget, hogy szétrobbantsa. Mikor az uram este hazajött, elmondtam neki a látogatást. Ő is azt mondta, hogy az egészről egy szó sem igaz, és ő is rögtön átlátott a machináción.

Igy végződött Dárday Sándor második kudarca.

Tovább kellett folytatni a kísérletet. Pár hónap múlva ritka vendég látogatott el hozzánk. Gajári Ödön szerkesztő. El nem tudtam képzelni, mit akar. Az ugyan, hogy ő is az uram távollétében jött, mindjárt gyanúsak tűnt fel. Ismerősei ugyanis pontosan tudták, hogy melyik időt tölti el a klubban. Öt percnyi átlalános téma után ő is rátért, hogy milyen szomorú lesz az én jövőm. Az uram nagyon sokat költ, el fogja költeni a pénzt, és ha talán arra gondol-

⁵⁶ Jókaiék jún. 14-én indultak vissza Párizsból. Több mint kéthetes párizsi tartózkodásuk eseményeinek részletes összefoglalását l. MOLNÁR József: Jókai második párizsi útja. Debreceni Szemle 1931. 122—127.

⁵⁷ Fesztyék még Jókaiéknak a nászutól való visszatérése előtt hagyták el Pestet, s Firenzében telepedtek le. L. FESZTYÉNÉ 131—133.

⁵⁸ L. erre a 31. sz. jegyzetben említett dokumentumokat, továbbá Jókai Váli Marihoz 1900. máj. 6-án írt levelét (VÁLI M. 405—407.).

⁵⁹ Fesztyék 1901 májusában tértek vissza Firenzéből.

⁶⁰ Jókaiék cseléségének felbújtogatására Fesztyné s bizonyos mértékig Hegedűs Sándorné részéről már 1899-ben is történtek kísérletek, ezek az akciók azonban Fesztyék Firenzéből való hazatérése után váltak igazán rendszeressé. Ez akciók különböző részleteiről a Jókai-levelezés nem egy darabjában olvashatunk. L. pl. Jókai Váli Marihoz 1901. jún. 24-én (VÁLI M. 443—444.), Váli Mari Jókaihoz 1901. jún. 26-án (OSzK, Fond v/447/24.) Jókai Váli Marihoz 1901. júl. 5-én (VÁLI M. 444—446.), Ihász Lajos Jókaihoz 1901. aug. 29-én (OSzK Fond V/253/12) és Jókai Ihász Lajoshoz 1901. szept. 5-én (OSzK Levelestár) írt levelét. L. még VÁLI M. 441. és 448—449. Ez utóbbi helyen, valamint Ihász Lajos 1901. aug. 29-i levelében olvashatunk többek között a Nagy Bella által említett József-, azaz Csendes József-féle esetről, ill. az Inas későbbi, elbocsátása utáni próbálkozásairól is.

nék, hogy a majdani Jókai-hagyatékot a nemzet mint relikviát magához váltja, hát arról biztosíthat, hogy ameddig ő, Gajári és Mikszáth Kálmán élnek, ők gondoskodni fognak róla, hogy ez semmi körülmények között ne történhessék meg.

Szédült a fejem, egy mondatban ennyi mindenfélét kifejezve még soha nem hallottam. Rosszindulat, gyanúsítás és önmaga megalázás. Szóval Dárday szerint el kell válnom az uramtól, mert az életében nem lesz pénzünk, Gajári szerint se az életében, se a halála után...

Gajári se érte el a célját. Ezt a látogatást azonban már nem meséltem el az uramnak. Nem mondhattam el neki, hogy ezek a barátai nemcsak az életét akarják megmérgezni és tönkretenni, de már azt is elhatározták, hogy az élő, egészséges embernek a halála után is mit fognak cselekedni.

Ezerkilencszázegy ősz elején eljött Relle,⁶¹ a pozsonyi színház igazgatója, és arra kért, hogy három este vendégszerepeljek az igazgatása alatt álló pozsonyi színházban. A színpad vonzóereje természetesen még mindig éreztem a hatását, és miután az uram szívesen beleegyezett, megállapodtunk abban, hogy novemberben fogok fellépni,⁶² mégpedig a Dalma,⁶³ Fedora⁶⁴ és az Éva grófnő címszerepeiben. Nagyban készültem, ruhákat csináltatni, szerepet újra áttanulni és a többi. Közben eljött halottak napja. Szokásos koszorúmat az urammal együtt kivittük a temetőbe az első asszony sírjára. Ez délelőtt volt. Délután jöttek ismerősök, kik felháborodva mesélték, hogy Fesztyné vandál módra széttepte a koszorún levő szalagot, és a porba taposta.⁶⁴ Jöttek szemtanúk, akik látták, mikor azt a barbárságot elkövette. Az uram borzasztóan fel volt háborodva, és elhatározta, hogy sirgalmazásért perli Fesztynét.⁶⁵

Nekem megállapodás szerint Pozsonyba kellett utaznom. Az előadás napjának délelőttjén bejelentette magát egy ismert nevű pesti szobrászművész, Ligeti, akit én azonban személyesen nem ismertem. Azon kezdte, hogy direkt azért jött el Pozsonyba, hogy lásson engem játszani, de a harmadik mondatban már az volt, hogy hassak oda az urammal, hogy vonja vissza a Fesztyné ellen tett feljelentést. Később az uram telefonált Pestről. Elmondta, hogy jártak nála, és igyekeztek befolyásolni, hogy vonja vissza a Fesztyné ellen tett feljelentést. Elmondtam neki a nálam tett látogatást is, és megállapítottuk, hogy ezek is abból a bizonyos szűkebb baráti körből jöttek.

Este elmentem a színházba, vártam a jelenésemre, de mielőtt beléphettem volna a színpadra, egy éles füttyszó hangzott el. Úgy látszik ők, is tudták a végszavamat. Beléptem a színpadra, erre még egy néhányan füttyöltek. Persze magamon kívül voltam, de az előadás folyt tovább. A füttyölés nem. Az igazgató jelenésem végén kétségbeesve jött, hogy ő nem tudja, mi történhetett, és ne törődjem vele. Egész éjjel nem aludtam, és miután az igazgató azt mondta, hogy a rendzavarókat a rendőrség vezette ki, elhatároztam, hogy elmegyek a rendőrségre, megtudni, hogy kik voltak a rendzavarók. A főkapitány elmondta, hogy harminc fiatalember jött Pestről szabadjeggyel ezt a feladatot elvégezni. Tehát ez is a baráti körből jött. A hátralevő két előadást az igazgató minden könyörgése dacára is lemondtam. Hazamentem.⁶⁶

⁶¹ Relle Iván (1861–1914), 1898-tól a pozsonyi színház igazgatója.

⁶² A pozsonyi fellépést Nagy Bella egy a vidéki színházakban való vendégszereplési körút első állomásának szánta. L. Jókainé Nagy Bella. PH 1901. nov. 3. 304. sz. 8. l. és Jókai 1901. nov. 11-én Szilágyi Dezső satmári színházhoz írt levelét. Az utóbbit l. OSZK Fond v/718. Közölve: Színházi Világ (Marosvásárhely) 1925. dec. 25.

⁶³ Jókai először 1852-ben bemutatott történelmi drámája.

⁶⁴ Sardou darabja nem szerepelt Nagy Bella pozsonyi vendégjátékának programjában. L. a PH-nak a 62. sz. jegyzetben említett hírcikkét.

⁶⁵ Az eset 1901. nov. 1-én történt. L. erről a PH tudósítását s Jókai nyilatkozatát (Jókaiék koszorúja. PH 1901. nov. 3. 304. sz. 9. l.), Jókai újabb nyilatkozatát, valamint Nagy Bella és Fesztyné Árpádné nyilatkozatát (Az eltépett koszorú. uo. nov. 4. 305. sz. 4–5.), továbbá FESZTYNÉ 138–142. és VÁLI M. 450–451.

⁶⁶ Jókai nyomában a koszorúgyalázás másnapján rendőri feljelentést tett, melynek következtében megindult az eljárás Fesztyné ellen. L. Jókainak a 64. sz. jegyzetben említett első nyilatkozatát és a PH. nov. 5-i, 306. számának 8. oldalán Az eltépett koszorú c. hírcikkét.

⁶⁷ Nagy Bella nov. 2-án indult el Pestről három estére tervezett pozsonyi vendégszereplésére (l. PH 1901. nov. 3. 304. sz. 8.), s nov. 5-én mutatkozott be Voss Éva grófnő c. művében. A pozsonyi színpadon először fellépő Nagy Bellát színpadra lépésekor a közönség kitörő lelkesedéssel fogadta, a második felvonás közepe táján azonban néhány fiatalember hangos tüntetésbe kezdett. Miután a tüntetők közül egyet a rendőrség kivezetett, a többit pedig a közönség hallgattatta el, az előadás zavartalanul ért véget. (L. Jókainé Pozsonyban. PH 1901. nov. 6. 307. sz. 6. l.) Nagy Bella második fellépése a Dalma főszerepében nov. 7-ére volt kitűzve, de az előadás napjára riasztó hírek terjedtek el a készülő tüntetésekről és ellentüntetésekről. Jókai értesülve ezekről, táviratot küldött Relle Ivánnak, tudatva vele, hogy a körülményekre tekintettel nem engedheti meg felesége további pozsonyi szereplését, majd vonatra ült, és még 7-én délután pozsonyba érkezett, hogy hazavigye feleségét. Időközben Relle Iván telefonon megpróbálta rávenni Jókait tilalma visszavonására, s csak mikor ez nem sikerült, változtatta meg a színház programját, kihirdetve a közönségnek, hogy a Dalma előadása s Nagy Bella további pozsonyi fellépése elmarad. (L. Jókainé Nagy Bella föllépésének elmaradása. PH 1901. nov. 8. 309. sz. 7. l.) Pozsonyból feleségével Jókai nov. 8-án érkezett vissza Pestre. Mint azt ekkorra a pozsonyi rendőrség megállapította, Nagy Bella második föllépésének megzavarására harminc antiszemita beállítottságú, „keresztes diákok”-nak nevezett fiatalember érkezett Budapestről, akik részére ugyanonnán előre kibérelték a pozsonyi színház néhány páholyát. A pozsonyi tüntetéssel kapcsolatos rendőrségi jelentésről szóló híradások ugyan nem említik, de más forrásokból tudjuk, hogy a Nagy Bella elleni tüntetés megszervezője az író Jankovics Marcell volt, aki akkoriban kezdő ügyvédként élt Pozsonyban. Jankovics Marcell

Két nap múlva Ligeti (a szobrász) Pesten látogatott meg. Új formulával. Hogy Fesztyné mennyire sajnálja, hogy azt tette, amit tett, hogy ő ezt hajlandó nyilvánosan is kijelenteni, de én beszélni rá az uramat, hogy vonja vissza feljelentését. Megígértem, hogy megpróbálom. Beszéltem az urammal, elmondtam, hogy mit mondott Ligeti.

— Intézzük el per nélkül! — mondtam.

Az uram ugyan nagyon haragudott Fesztyné eljárása miatt, de végre is ráállott.⁶⁷

— Jó, visszavonom, de akkor tisztázzuk az egész rokonságot is Fesztynével — mondta.

Így jött létre az a jegyzőkönyv, mely a magyar összsajtóban megjelent, s melyben Fesztyné kijelentette, hogy nagyon sajnálja, hogy megbántott bennünket, s hogy őneki Laborfalvi Róza nem anyja, hanem nagynyja, és hogy ekkor és ekkor Jókaiék csak örökre fogadták.⁶⁸

Kilencszázegy-kettő telén elmentünk Abbáziába, hogy ott töltsük a telet. Az uram minden télen sokat köhögött, és a három hónapi tengeri levegő nagyon jót tett neki.

Kilencszázkettedik őszén volt a kolozsvári Mátyás-szobor leleplezése. Bennünket is meghívtak a leleplezésre, s elhatároztuk, hogy elmegyünk. Mikor a nagyváradi színház igazgatója⁶⁹ megtudta, hogy az uram Kolozsvárra utazik, feljött Pestre, s megkérte az uramat, hogy intézze utazását úgy, hogy Nagyváradon megszakítsa, s ott töltsön egy napot, s menjen el az ő színházába, ahol diszélőadást fog rendezni Jókai tiszteletére. Megállapodtak az urammal, hogy visszajövet kiszállunk Nagyváradon. Mikor a vonatunk megérkezett Kolozsvárra, Jókait nagy ünnepséggel fogadták, s mindenütt, ahol a város diszhintóján elhaladtunk, nagy újjongással fogadta a tömeg. Este az ifjúság fátylaszenét adott Jókai tiszteletére. Furcsa eset játszódott le akkor. A város ugyanabban a szállodában helyezték el bennünket, ahol József főherceget. Szorosan vett szomszédok voltunk, az erkélyeink egymás mellett. Mikor az ifjúsági fátylaszenet közeledett, s a zene felhangzott, kimentünk az erkélyre megnézni, mi az. Jóformán ugyanakkor jött ki a főherceg is az ő erkélyére. A fátylaszenet megállt, a tér, ameddig a szem csak ellátott, zsúfolva az ifjúság nyomába tóduló közönséggel. Egyszerre csak hatalmas „Éljen Jókai Mór!” rázta meg a levegőt. Hogy ettől a rázkódástól-e vagy egyéb okból, a főherceg eltűnt az erkélyéről, többé nem is került elő az egész ünnepség alatt, amely igazán szívből jövő és szívhez szóló volt. Nagyon örült neki az uram.

Másnap megtörtént a szoborleleplezés ceremóniája,⁷⁰ s utána mi mentünk vissza Nagyváradra, ahogy az uram megígérte. A vonatnál a megérkezők megint nagy fogadtatás, újjongás.⁷¹ Este a színházban a Szigetvári vértanúkat adták. A színházban is nagy ünnepség volt, utána bankett. Rengeteg embert mutattak be. A bemutatott újságírók között volt egy fiatal poéta is: Ady Endre...⁷²

évtizedekkel később két levelében is részletesen leírja az általa szervezett és irányított akciót, leveleiben azonban határozottan tagadja, hogy tüntetésüknek antiszemita indítéka lett volna. Szándékuk — mint azt Jankovics leveleiben olvashatjuk — csupán az volt, hogy gátat vessenek az általuk tehetőségellenek ítélt s véleményük szerint Jókai nevével visszaélni kívánó Nagy Bella színpadi érvényesülésének. (Jankovics szoban forgó levelei közül az egyik 1942. jún. 30-án Oláh Györgyhöz, a szélsőjobboldali Egyedül Vagyunk főszerkesztőjéhez íródott, a másik 1947. ápr. 6-án Voinovich Gézához. A leveleket I. Egyedül Vagyunk 1942. júl. 3. 14. sz. 8. l., ill. MTA Ms 5451/127—129.) A Nagy Bella ellen előkészített s megrendezett pozsonyi affér nagy visszhangot váltott ki. Jókai az ország különböző részeiből számos levelet kapott, melyeknek írói elítélték a Pozsonyban történeteket. Az esettel kiterjedten foglalkozott a sajtó is. Ez utóbbi kapcsán külön is figyelmet érdemel Ady Endrének a Nagyváradi Napló 1901. nov. 7-i számába írt A poétakirály és felesége c. cikke (I. Ady Endre összes próza művei — a továbbiakban AEÖPM — II. Bp. 1955. 272—273.), amely egyben a Fesztyné-féle korszorúgyalázásra is reagál. Noha a sajtó s a szélesebb közvélemény szinte egyöntetűen Jókai s neje mellett foglalt állást, Jókai a pozsonyi eset után lemondta felesége tervbe vett egyéb vidéki fellépéseit. (L. a PH fentebb említett nov. 9-i cikkét.)

⁶⁷ Az ügyvel kapcsolatban fennmaradt dokumentumokban nem esik szó arról, hogy Ligeti Miklós (1871—1944) szobrászművész részt vállalt volna a Fesztyné ellen emelt vád visszavonásáért indított akcióban. A neki tulajdonított szerepet Nagy Bella emlékezete feltehetően azzal a szereppel téveszti össze, amelyet az ügyben Dárday Sándor játszott. Dárday ugyanis Nagy Bella Pozsonyba utazását követően a szabadelvű pártkörben megkísérelte lebeszélni Jókait a perrel, de Jókainál nem járva sikerrel, Jókai tudtával Pozsonyba utazott, hogy megszerezze Nagy Bella beleegyezését a per visszavonásához. Dárday megérkezését azonban megelőzte Jókai 1901. nov. 4-én feleségéhez írt levele (I. ÖSKK Fond V/703/19.), melyben Jókai jelezte Dárday érkezését és szándékát, s kérte feleségét, ne engedjen Dárday kérésének. Nagy Bella ennek ellenére már Pozsonyban hozzájárult a per eljöttéhez. L. a 31. sz. jegyzetben említett Bizalmas beszélgetések ... c. dokumentumot.

⁶⁸ Fesztyné nyilatkozatáról Váli Mari emlékirataiban is szó esik (I. VÁLI M. 451.), a nyilatkozatot azonban az egykorú lapok novemberi számaiban nem sikerült megtalálni.

⁶⁹ Somogyi Károly (1845—1908), aki 1897-től haláláig volt a nagyváradi Szigligeti Színház igazgatója.

⁷⁰ Fadrusz János szobrának leleplezésére 1902. okt. 12-én került sor. Az eseményről s Jókai ekkori kolozsvári látogatásának részleteiről az egykorú lapok bő terjedelemben számoltak be.

⁷¹ Jókaiék 1902. okt. 13-án délután érkeztek Nagyváradra. Látogatásukkal tulajdonképpen egy egy évvel korábbi meghívásnak tettek eleget. Ugyanis a Szigligeti Színház vezetősége nyomban a pozsonyi színházi affér után meghívta Jókaiékát Váradra, ahol nyilvános szimpátiatüntetést terveztek Jókai és felesége mellett. A látogatásra azonban Jókaiék az akkori felfokozott közhangulatban nem kerítették sort.

⁷² Ady a Nagyváradi Napló 1902. okt. 14-i számában vezércikkben köszöntötte a Váradon időző Jókai-párt. (L. Jókai és Jókainé. AEÖPM III. 155—156.) Jókaiék váradi látogatásának eseményeiről ugyancsak Ady számolt be a Nagyváradi Napló hasábjain. Ady részletes tudósításának szövegét l. AEÖPM III. 386—389.

Megint otthon voltunk. Jött az ős, a tél. Az uramnak olyan jót tett a múlt télen az Adria, hogy azt gondoltuk, most hosszabb időt fogunk ott tölteni. Én előre elmentem, kibéreltem egy bútorozott villát Abbáziában, s ott töltöttünk négy hónapot. Most megvolt az otthon kényelme, s a tenger jötevé hatása is. Tavasszal hazamentünk. Nyáron a Svábhegyre. Így telt az életünk kellemesen, nyugodtan, semmi különös sem történt.

903 novemberében azt mondta az uram, hogy neki annyira megtetszett a téli tartózkodás háztartással, hogy meg lehetne próbálni megismételni Nizzában. Voltak párizsi ismerőseink, akik a telet mindig Nizzában töltötték, az oknál érdeklődtünk, s a vége az lett, hogy elindultunk ismét háztartással telelni Nizzába.

Előbb a Grand Hotelben szálltunk meg, és onnan indultam egy párizsi barátnőmmel háznézőbe. Találtunk is egy szép házat a tengerparti Promenade des Anglais-n [a] 67. szám alatt. A ház nagyon kényelmesen volt berendezve, minden szobában volt kandalló. És az uram nagy élvezettel szokta elnézni a lángoló fahasábokat. De meleget nem adtak ezek a kandallók, úgyhogy egy éjjel-nappal égő antracitkályhát szereltem fel, mely azután kellemes hőfokon tartotta a lakást.

Jókai életbeosztása Nizzában is ugyanaz volt, mint Pesten. Reggel korán kelt, délelőtt dolgozott, ebéd után kicsit aludt. Pesten a délutáni alvás után rendszerint elment a klubjába, a híres tarokkpartira. Nizzában nem járt klubba, hanem sok délutánt töltött együtt fiatalkori barátjával, Türr Istvánnal, aki állandó nizzai lakos volt. Türr igen sokszor maradt ott vacsorára is, és a nagyvennyolcas idők két legendás alakja sokszor órák hosszat elbeszélgetett a régi emlékekről. Nagy élvezet volt hallgatnom őket.

A nizzai társaságban gyorsan híre ment, hogy Jókaiék ott vannak, és az egész szezont ott töltik. Rengeteg meghívást kaptunk, de mi leginkább Türr István régi baráti körével érintkeztünk. Eljártunk teadélutánjaikra, vagy ők jötte el hozzánk teára. Különösen nagy rajongója volt Jókainak egy magyar születésű asszony, aki akkor már régen Cuttler angol tenger-nagy felsége volt, és férjével együtt Nizza környékén Pont-St. Jean-i villájában szokta tölteni a telet. Már csak tört magyarsággal tudott beszélni, de ha a társaságban nem voltak idegenek, mindig magyarul akart beszélni. Sokszor járt hozzánk feleségével együtt egy Bertier⁷³ nevű francia festő, aki Munkácsy Mihálynak volt fiatalkori barátja, és mindig „mon ami Munkaszi”-nak emlegette a nagy magyar festőt. Az egyik család, kihez sokat jártunk, Gurowsky lengyel grófi pár volt, kinek a felesége angol asszony volt, s amíg Türrné élt, a legjobb barátnője volt. Ezek is minden telet Nizzában töltöttek. A társasághoz tartozott egy svájci származású operaénekesnő, Ninni Hauk,⁷⁴ ki egy osztrák vagy német bárónak volt a felesége. A németek közül, akik hozzánk jártak, emlékszem az egyikre, akit Chevalier Poschinger⁷⁵ néven mutatnak be, és azt mondták róla, hogy Bismarck életrajzírója.⁷⁶ Járt hozzánk Wahrmann Mórna, egy régi magyar képviselőnek és ismert pénzembernek a fia, Wahrmann Ernő, ki az apjától rámaradt sok milliós örökségnek sikeres elpazarlása után saját kijelentése szerint spórolni jött Nizzába, mert őserinté legolcsóbban ott lehetett élni. Wahrmann Ernő barátja, egy fiatal Metternich-herceg szintén járt hozzánk. Sok magyar, ha csak átutazóban volt is Nizzában, felkereste Jókait. Például báró Born, Gajári veje, csak két napot töltött Nizzában, mégis felkereste Jókait.⁷⁷ Nagyon szórakoztatták Jókait a nizzai karnevál híres virágkorzói és virágcsatái is. (Vers)⁷⁸ Ő maga ugyan nem vett aktív részt bennük, de örült neki, hogy a virágokkal díszített kocsisorban a mi kocsink is ott volt.⁷⁹ A kocsikorzó és virágcsata jól látható volt az erkélyről, ahonnan élvezte a tarka tömegképet. Rengeteg virágot dobtak a kocsinkba, és sokszor megtörtént, hogy amikor kocsink az erkély alatt haladt el, erkélyünkön is hullott virág a kocsiba. Jókai dobta őket. Amikor egy-egy ilyen virágkorzóról hazatértünk, Jókai nagyon örült a rengeteg virágnak, amit a kocsinkba dobtak. Különben is nagyon szerette a virágokat, s örült a mindennapi friss virágnak, amit a híres nizzai virágpiacról hoztam neki.

⁷³ Charles Bertier (1860–197) francia tájképfestő.

⁷⁴ Minni Hauk (1852–1929), valójában amerikai származású operaénekesnő, aki 1881 szeptemberében Hesse von Wartegg Ernes osztrák író felesége lett. 1873 és 1876 között számos alkalommal lépett fel Budapesten is.

⁷⁵ Neve helyesen: Heinrich Poschinger (1845–1911). Bismarckról több könyve is jelent meg.

⁷⁶ A szó után a fogalmazványban a következő mondat áll még: Egyik teadélutánunkra felhoztak egy fiatal Metternich-herceget, aki csak néhány napot töltött Nizzában, de feltétlenül meg akart ismerkedni Jókaiékkal.

⁷⁷ A mondat helyén a fogalmazványban a következő szöveg olvasható: Gajárdi Ödön veje, báró Born jött fel egy délután. Aznap délből érkezett, és reggel már utazott tovább, de — mint mondotta — Nizzában járni és nem látni Jókait, ugyanolyan képtelenség, mint Rómában járni és nem látni a pápát.

⁷⁸ Az emlékirat e helye Jókainak a nizzai virágcsatáról s az abban résztvevő feleségéről írt, 1904. febr. 8-i keltezésű A nizzai virágcsata c. versére utal. A verset I. a 96. jegyzetben említett verseskötet autográf változatának 79. főlíóján.

⁷⁹ A fogalmazványban a mondat: Ő ugyan nem vett aktív részt bennük, de ragaszkodott hozzá, hogy a virágokkal díszített kocsisorban a mi kocsink is ott legyen, velem, édesanyámmal és két lánytestvéremmel együtt.

Türr István egy napon érdekes fényképet ajándékozott nekem. A kép feleségét, III. Napóleon unokahúgát⁸⁰ ábrázolta jelmezben. Krinolin szoknyája Magyarország térképét ábrázolta, csuklóján pedig hosszú láncokra erősített aranybilincsek voltak: „a láncra vert Hungária”. Ebben a jelmezben vett részt Türr Istvánné egy bécsi udvari bálon a Bach-korszak alatt. Amikor Ferenc József cercle-t tartott a bálon, az udvarmester, aki úgy látszik nem értette meg a jelmez jelentőségét, Türrné is odaállította a félkörbe. Ferenc József Türrnéhez érve azonban nyomban felismerte a jelmez igazi jelentőségét.

— Madame, ez nem jelmez, hanem politika — mondotta a császár, majd sarkon fordult, és otthagya a félkört. Ezt a történetet Türr maga mondta el nekem, mikor a fényképpel megajándékozott.⁸¹

Jókai nagyon jól érezte magát Nizzában. Napfényes időben mindig nyitott ablaknál dolgozott, ahonnan látta a tengert. Sokat ültünk együtt lakásunk napfényes tengerparti erkélyén is. Ismerősök, akik Jókait régebből ismerték, és Nizzában is találkoztak vele, nem győzték dicsérni rugalmas frissességét és napbarnított arcszínét.

Ezerkilencszázhárom novemberétől ezerkilencszáznégy áprilisáig voltunk Nizzában, s Jókai olyan jól érezte magát, hogy elhatározta, hogy ezután minden telet Nizzában fogunk tölteni. Amikor Bertinié 1904 áprilisában búcsú-összejövetelt adott a tiszteletünkre, egy pohárköszöntőt valaki azzal fejezett be, hogy viszontlátásra jövő évben.

— Nem *jövő* évben — mondta Jókai —, hanem még az idén, mert novemberben már újra itt leszünk.

A sors sajnos másképp döntött. Amikor hazautaztunkban Fiumébe érkezünk, nem tudtuk folytatni az utat, mert egy vasúti sztrájk miatt több napot kellett vesztegelnünk a városban,⁸² ahol csak egy éjszakát akartunk pihenni. Mikor a vasutassztrájk véget ért, folytattuk utunkat. Jókai az egész úton a legkitűnőbb hangulatban volt. Pesti lakásunkba érve ebédjét kitűnő étvágygyal fogyasztotta el. Ebéd után azonban borzongásról panaszkodott. Elhívtuk a házi-orvost,⁸³ aki tüdőgyulladást gyanított. Nyomban konzultációra hívtuk Korányi professzort,⁸⁴ és a konzultáció eredménye lesújtó volt. A professor is tüdőgyulladást állapított meg. Kétségbe voltam esve. Sohase jutott volna eszembe, akármilyen furcsán hangzik is, hogy Jókai beteg lehessen. Ő volt a mindig egészséges, vidám, akinek soh'se volt semmi baja, és most mégis — borzasztó! Mint futótűz terjedhetett el betegségének híre.⁸⁵ Tisza miniszterelnök küldött hozzám megkérdezni, nincs-e szükségem pénzre, hogy Jókainak meg legyen mindene, amire betegségében szüksége lehet. Köszönettel visszautasítottam — van pénz mindenre, amire neki kell. A Hegyaljáról elárasztottak levelekkel, nem kellene-e Jókainak tokaji bor, mert ha kell, küldenek. Némelyek nem is kérdezték, hanem rögtön küldték is a bort. De sajnos nem segített, nem is ihatott belőle. Barátaink ívet tettek ki, hogy az érdeklődők aláírassák. Itt is meglátszott, hogy milyen közel állt Jókai a nemzet szívéhez. Minden nap sok százan írták alá az ívet. A király elküldte Königet,⁸⁶ a kabinetiroda főnökét, érdeklődni az uram állapota iránt, s engem külön megkért, hogy őfelsége határozott kívánsága volna, hogy én minden nap sajátkezűleg tudassam őfelségét az uram hogylétéről.⁸⁷ Egyszer nagy riadalom is támadt a lakásban emiatt. Midőn egy nap a királynak szóló levelem már majdnem készen volt, az uram hívatott. Bementem hozzá. A levél a hálószobámban maradt. Mikor visszamentem, a levél eltűnt. Az éppen ott-tartozkodó Vészi Józsefnek⁸⁸ eszébe jutott kimeni az újságírókhoz. Azt mondta nekik: fiúk, azt a levelet, amit valaki elvett a hálószobából, azonnal tegye vissza! Öt perc múlva a levelet visszatette valamelyik újságíró az asztalra, ahonnan elvette. De a *fiúkat* Vészi áttelepítette a szomszédban lakó ügyvédnek a lakásába, aki vállalta őket, s ahonnan a híreket rögtön és folyton megkaphatták, de levelet — nem.

⁸⁰ Bonaparte Wyse Adélt.

⁸¹ A szóban forgó kép megőrződött Jókai hagyatékában. A kép s az ahhoz kapcsolódó epizód azonos leírását I. E. V.: Jókai hagyatéka. Világ — a továbbiakban V — 1911. okt. 15. 245. sz. 13–14. l. A Türrnével kapcsolatos történetre l. még: Lukács István: Jókai-múzeumot rendeznek be özvegyének elnök-utcai házában. Újság 1937. júl. 1. 146. sz. 7. l.

⁸² Jókaiék valójában mindössze két napot időztek ekkor Fiumében. (L. Jókai Mór utolsó napjai. Korányi Frigyes dr. egyetemi tanár, valamint saját jegyzetei alapján közli Stricker Mór dr., volt belklinikai gyakornok, műtő. Orvosi Hetilap 1905. máj. 15. 20. sz. 304–305. l.)

⁸³ Jókai háziorvosa ekkor Stricker Mór volt.

⁸⁴ Korányi Frigyes.

⁸⁵ Jókai 1904. ápr. 25-én délután lett rosszul. Betegségéről az elkövetkező napoktól a lapok Jókai máj. 5-én bekövetkezett haláláig terjedelmes tudósításokban számoltak be.

⁸⁶ Könyg Károlyt. A király részéről történt megbízatásáról Stricker Mór is beszámolt egy interjú keretében. L. V. E.: Aki Jókai szemét lefogta. Az Újság 1925. febr. 22. 43. sz. 6. l.

⁸⁷ Nagy Bella gyakorlatilag a napi orvosi jelentések szövegeit másolta le a kabinetiroda, ill. az uralkodó részére. L. erről az előző jegyzetben említett interjút.

⁸⁸ Vészi József mint a Budapesti Újságírók Egyesületének elnöke s mint a Budapesti Napló szerkesztője vállalt ekkor a beteg Jókai mellett szerepet. Vészi lapjának Jókai 1902. febr. 17-től — miután egy politikai ügy miatt a Légrády-cég felmondta Jókainak a PH-nál betöltött állását — munkatársa és szerkesztőségi tagja volt.

Május ötödikén reggel Korányi tanár, aki minden reggel és este meglátogatta az uramat, örömmel azt mondta nekem:

— Olyan jól van ma Móric, hogy ha nem volna ebben a korban, azt mondanám, hogy túl van a veszélyen.

Boldog voltam, bíztam. Délután azonban a házi orvosunk, aki minden szabad idejét az uram betegágyánál töltötte, gyöngeség jeleit vette észre rajta, s átküldött Korányihoz, aki egész közel lakott, s kérte, jöjjön át.

Benn voltam az uram szobájában, és megkérdeztem tőle, hogy ne nyissam-e ki az ablakot, nem szeretne-e egy kis friss levegőt.

— Nem szeretek én senkit és semmit, csak téged.

Könnyekig meg voltam hatva. Félrefordultam, hogy ne lássa feltörő könnyeimet, pedig akkor még nem is tudtam, hogy ezek majdnem utolsó szavai voltak.^{88a} Pár perc múlva azt mondta: most aludni fogok. — Ezek voltak utolsó szavai.

Jött a tanár, megvizsgálta, forró borogatást rendelt a lábaira, mit én azonnal szorgalmasan kezdtem rakni. Rövid idő múlva karon fogott Korányi, és azt mondta:

— Jöjjön, hiába itt már minden, nem segít semmi, meghalt. — Skivitt a szomszéd szobába.

Először láttam meghalva, aki közel állott a szívemhez. Idegen halottat is csak egyszer láttam, Révaiújfalun. Nem is gondoltam arra, hogy halál is lehet a világon. És most az élet-társamat vitte el mellőlem a halál. Utolsó szívdobbanásait egy egész nemzet figyelte lélegzet-visszafojtva — királytól le az egyszerű földművesig. Amikor beteg lett, a külvilág napról napra fokozódó aggodalma egyre tudatosabbá tették bennem az érzést, hogy a beteg, akit ápolok, nemcsak az én élettársam, nem egyszerű haladón, hanem mindenki más fölött messze látszó óriás. Hogy Jókai fizikailag is milyen tüneményes jelenség volt, azt a balzsamozó orvos jelentése is megerősítette.⁸⁹ Agyveleje majdnem ötven százalékkal volt nagyobb, mint más halandónak az agyveleje.

Előbb lakásunkban ravatalozták fel. Kora reggeltől késő estig végtelen sorban jöttek az emberek a fekete posztóval bevont lépcsőkön és szobákon át Jókai koporsója elé. A tömeg elvonulása alatt én a lakás legtávolabb eső zugába menekültem, de oda is elhallatszott a sok ezer talp csoszogása, amint a lakás egyik szárnyán bejöttek, több szobán át elhaladtak a gyászompába öltözött örök sorfala között Jókai dolgozószobájáig, amelynek közepén magas piederstálon állott az üvegfedelű koporsó. Amikor késő este az intézkedő hivatalos közegek elhatározták, hogy a felvonulásnak aznapra véget vetnek, még több ezren vártak az utcán arra, hogy elvonulhassanak Jókai koporsója előtt. De ezek már csak a Nemzeti Múzeum főcsarnokában láthatták utoljára Jókait. Másnap reggel ugyanis átvitték a Nemzeti Múzeum kupolacsarnokába, és ott ravatalozták fel. Este, mikor már nem engedtek be senkit, én is elmentem, hogy elbúcsúzzam tőle. Borzasztó erővel nehezedett rám a halál kérérlhetetlen meg nem változtatható zordonsága. A halálnál csak egy kegyetlenebb dolog van a világon: a temetés, mely annál kegyetlenebb, annál fájdalmasabb, mennél nagyobb méretű, és mennél tovább tart.

A temetés után még napokig áradtak a részvéttáviratok és levelek az ország és világ minden részéből.⁹⁰

Ferenc Józsefhez, a királyhoz természetesen el kellett mennem megköszönni a férjem betegsége alatt tanúsított érdeklődését és halála utáni részvétét. A budai várban fogadott a király.⁹¹ Amikor megérkeztem, a valóságos belső titkos tanácsosok részére fenntartott váróteremben kísérték. Csak néhány percig kellett várnom. A király teljesen egyedül volt a teremben, ahová kísérték. Amikor magunkra maradtunk, az egyenruhás uralkodó megindult hangon mondta, mennyire szeretete Jókait, és hogy milyen nagy veszteség az egész világnak, hogy már nincsen többé. Behatóan érdeklődött férjem életének utolsó részletei iránt, és felhatalmazott rá, hogy ha bármilyen vonatkozásban szükségem lenne a segítségére, nyugodtan forduljak hozzá. A királyi segítséget soha nem vettem igénybe, pedig sokszor lett volna rá szükségem a következő évek folyamán.

^{88a} A jelenet szinte szó szerint azonos leírását l. A halott Jókai titkai. A magyar költőfejedeleme a boncolóasztalon. Jókai második házassága, betegsége és utolsó órái. Közli: dr. Stricker Mór királyi tanácsos, Jókai utolsó háziorsosa. PN 1929. máj. 12. 106. sz. 12. l.

⁸⁹ Jókait csak öt nappal halála után temették el. Ezért s az akkori szokatlanul meleg időjárás miatt szükségessé vált Jókai holttestének bebalzsamozása. Az ennek során elvégzett boncolás során Hollós József boncoló és balzsamozó orvos részéről felmerült a gondolat, hogy kísérleti célból vegyék ki a vizsgálgják meg Jókai agyvelejét, a boncolást és balzsamozást felügyelő Stricker Mór azonban nem adta meg ehhez az engedélyt. L. erre a V 1925. júl. 16-i, 157. számának 5—6. és aug. 29-i, 193. számának 2. oldalán megjelent, Stricker Mórral készített riportot. Egybevág ezzel a PH-nak a Jókai boncolási jegyzőkönyvét ismertető hírcikke: l. Jókai betegségei. PH 1904. máj. 10. 130. sz. 13. l.

⁹⁰ A szóban forgó levelek és táviratok felragasztva s nagyméretű díszes, bőrkötésű könyvvé összekötve V. 3834 jelzeten a PIM Kézirattárában találhatók.

⁹¹ Ferenc József Jókai temetése idején s azt követően még hetekig valóban Budapesten tartózkodott. A király budapesti időzéséről s különböző várbeli fogadásairól részletesen beszámoló sajtótudósításokban azonban nem esik szó Nagy Bella fogadásáról.

Jókai végrendeletében több jótékonyági és irodalmi célra hagyott alaptíványt. Általános örököseül engem jelölt meg.⁹² Rokonai gazdag emberek voltak, nem voltak rászorulva, hogy örököljenek utána. A támadás a végrendelet és Jókai emléke ellen nem is rokonai részéről jött, hanem olyan egyén kezdeményezésére, aki vele semmiféle rokonai viszonyban nem állott, s amit ő önmaga több ízben hivatalosan ki is jelentett. Feszty Árpádné, Jókai fogadott leánya nem érte be azzal a sok jótéteménnyel, amellyel őt Jókai sok-sok évig elhalmozta, és amelyért — mint Jókai végrendeletében kifejezetten megmondotta — rút halátlansággal fizetett. Ezt a halátlanságot nemcsak azzal tetézte, hogy perrel támadta meg Jókai végakarát,⁹³ hanem azzal is, hogy a per bíróságon kívüli előkészítése céljából röpiratot sugalmazott. Megpróbálta beledobni a köztudatba, hogy a nemzet legragyogóbb lángelméje nem volt szabad ura elhatározásának.

E támadásról már előzetesen értesültem. Egy magas pozícióban levő nagyeszű férfi, aki már korábban, de eredménytelenül próbálkozott meg azzal, hogy közelítsen hozzám, néhány héttel férjem halála után felhívott telefonon, hogy fontos ügyben beszélni óhajt velem négyszemközt. Tudva, hogy ez az ember már azelőtt célzott arra, hogy váljak el Jókaitól, és ő elvesz feleségül, nem óhajtottam neki alkalmat adni arra, hogy négyszemközt maradva velem, házassági ajánlatot tegyen. Megmondtam neki, hogy csak édesanyám jelenlétében fogadhatom. Erre megmondta telefonon, hogy mi készül ellenem, és közölte, hogy ha megígérem, hogy feleségül megyek hozzá, neki van hozzá elég befolyása és ereje, hogy meggátolja a pamfletet is, a pert is. Én felháborítónak találtam a felajánlott alkut is, az ajánlat időpontját is, és azt feleltem, hogy se pamflettől, se pertől nincs okom félni, és Jókai nevét emlékével együtt örökre megtartom és megőrzöm.

— Majd ha szegény lesz és szerencsétlen, gondoljon rám, én várok magára — mondta, és letette a kagylót.

A pamflet megjelent.⁹⁴ Minden jóízű embert felháborított a Jókai emlékének meghurcolására irányuló kísérlet. Az ügyészség betiltotta a röpirat terjesztését, a rendőrség elkobozta a példányokat, azt azonban nem lehetett megakadályozni, hogy a szennyrirat sokan elolvassák. Barátunk, Vészi József úgy vélte, hogy a jóhiszemű közönség tájékoztatására el kell mondania azokat a tényeket, amelyekről közvetlenül tudott. Hiénák Jókai sirján [c.] füzetében rámutatott az intrikának általa ismert részére, a szennyrirat céljára és a készülő perre.⁹⁵ Néhány részletet is közölt abból a kötet verséből, amelyet Jókai házasságunk éveit alatt hozzám írt⁹⁶ tele ragyogó lendülettel, életkedvvel.

A támadók vesztesek lettek az egész vonalon. Veszett ügyük lett a bíróság előtt,⁹⁷ a nagyközönség előtt, a hercehurca azonban sok keserűség nyomát hagyta lelkemben. Megtanított rá, hogy egyes emberek milyen gonoszak tudnak lenni, ha anyagi érdek vagy kielégítetlen szenvedély hajtja őket.

Teljes visszavonultságban töltöttem sok-sok esztendőt. Barátaim különböző tanácsokat adtak, mit tegyek, mihez kezdjek. Egy színházi szakember azt tanácsolta, hogy menjek ki Párizsba.

— Maga fiatal, jól beszél franciául, egyszerű színészi képességei vannak. Rövid idő alatt karriert csinálhat Párizsban.

Nem mentem el.

— Nem hagyom el hazámat — mondtam és gondoltam. S most mégis Angliában írom e sorokat.

Egyik húgom⁹⁸ elvégezte a színiiskolát, és én azt gondoltam, beszéljek Faludiékkel, hátha szerződhetik a Vigszínházhoz. Megbeszéltük, hogy mikor viszem el húgomat a próbára. Ott volt az öreg Faludi, Ditrói⁹⁹ és még egypáran. A nővérem [!] szavalása után azt mondta

⁹² Jókai 1903. febr. 20-án a végrendeletét 1904. máj. 11-én hozták nyilvánosságra. Az alig pár soros végrendelet — melynek szövegét a különböző lapok is közölték (l. pl. VU 1904. máj. 15. 20. sz. 344. l.) — valóban Nagy Bellát jelölte meg Jókai általános és egyetlen örököseként. Jótékonyági és irodalmi célú alapítványokról a végrendeletben nincs szó. Ez utóbbiak tárgyában Jókai egy korábbi, 1900 nyarán tett végrendekezésében intézkedett (l. Jókai Váli Marihoz 1900. júl. 31-én írt levelét. OSzK Levelestár).

⁹³ Feszty Árpádné nem sokkal Jókai végrendeletének kihirdetése után indította meg perét a végrendelet ellen, egyidejűleg pedig Jókai írói hagyatékának megszerzése érdekében.

⁹⁴ 1904 júniusában. Szerzője Fényes László volt. Röpiratának címe: Jókai Mór utolsó éveit (Tanúvallomások).

⁹⁵ Vészi József ellenröpirata röviddel Fényes László füzete után látott napvilágot. Feleletképpen Fényes Jókai Mór utolsó éveit körül. Válasz Vészi Józsefnek címmel még ugyanabban az évben újabb röpiratot adott ki. A megjelent röpiratoknak ugyanakkor széles körű sajtóvisszhangjuk is támadt.

⁹⁶ A szóban forgó verseskötetet l. OSzK Quart. Hung. 2029-es jelzetén. Gépelt másolata Nagy Bella önéletrajzával együtt került a PIM Kézirattárába. (Itt l. V.3934/5 jelzetén.) A kötet néhány autográf írású versét l. MTA Ms 342/q.

⁹⁷ A Fesztyné által indított keresetet a bíróság elutasította. L. Jókai Mór hagyatéka. Népszava 1905. máj. 11. 34. sz. 8. A pere általában l. FESZTYNÉ 151 — 159.

⁹⁸ A szöveg helyén a fogalmazványban: „Körülbelül 19-ben húgom”, amiből a „Körülbelül 19-ben” törölve.

⁹⁹ Ditrói Mór (1851 — 1945), a Vigszínház alapító igazgatója.

Faludi, hogy nem, önekik most nem kezdő színésznőre van szükségük, nekik egy nagy színésznő kellene. Én szerződjem hozzájuk elsőrangú szerepekre nagy fizetéssel...

Ha valaki azt mondta volna nekem, amikor a színészetet tanultam, és rajongtam érte, hogy azt fogom valaha is felelhetni egy ilyen ajánlatra, amit feleltem, de nagyot nevettem volna a szeme közé!

Nem — feleltem fájdalomosan, de nagyon határozottan —, én soha többé nem lépek színpadra. Lelki szemeim előtt ugyanis örült gyorsasággal vonult el Pozsony, pamflet és mindaz, amit ellenségeim ellenem elkövettek, és nem volt lelkierőm, hogy újra kitegyem magam ilyen kísérletnek.

Mély benyomást kelthetett ez a jelenet a résztvevőkön, mert hosszabb hallgatás követte e mondásomat. Utána Faludi felállt, odajött hozzám, megszorította a kezemet, és azt mondta:

— Igazán sajnálom, hogy nem, nagyon nagy kár.

Igy és itt ért véget az én rövid de eseményteljes színpadi szereplésem.

Voltak azért kellemesebb emlékü eseményei is életemnek.

Házasságom első évében „kenyérbált” rendeztek az éhező szegények javára. Wekerle Sándor egyszer feltűnt, és felkért, hogy vegyek részt mint lady patronesse ezen a bálón. Elfogadtam, el is mentem.¹⁰⁰ Talán egy év múlva vacsorán asztalszomszédom volt Wekerle. Beszélgetés közben dicsérte, hogy milyen jól néz ki az uram, milyen friss és fiatal.

— Ha csak néhány évvel sikerül meghosszabbítani a Jókai életét — mondta —, a nemzet nagyon hálás lesz önnek.

Talán hat-hét év múlva egy képzőművészeti vernissage-on újra találkoztam Wekerlével. Megszólított, s érdeklődött, hogy vagyok, mit csinállok. Elmondtam, s elmondtam azt is, hogy anyagilag nem nagyon fényesen állok. Azt mondta, keressem majd fel hivatalában egy megbeszélendő időpontban. Elmentem hozzá. Nagyon előékenyen fogadott. Azt mondta, hogy gondolkozott a felett, amit mondtam neki, és hogy megbeszélte néhány politikai barátjával is. S hogy lássam, hogy ő azt a pár év előtti megjegyzését komolyan gondolta, abban állapodtak meg, hogy azt a négyezer forintot, melyet az uram életében évente kapott az Osztrák—Magyar Monarchia képmén és írásban [!] szerkesztéséért, most nekem fogja juttatni.¹⁰¹ Miniszterelnöksége végéig ki is utalták ezt az összeget. Taregyn jól jött ez a pénz mint anyagi segítség is, de még sokkal jobban esett a sok ellenséges magatartás után, amellyel találkoztam, ez elismerés.

Megint lemorzsolódott egypár esztendő. Egy napon dr. Vázsonyi Vilmos, ki az örökösödési perben ügyvédem és utána mindvégig barátom volt, eljött és elmondta, hogy Zichy János gróf kultuszminiszter szólott neki, hogy többfelől érdeklődtek nála, sőt tanácsolták is, hogy meg kellene szerezni a Jókai-hagyatékot a nemzet számára. Ő sem idegenkedik a gondolattól, és hogy szeretné a dolgot megbeszélni velem. A megállapodott időpontban felmentem Zichy Jánoshoz. Mondanem sem kell, hogy nagyon megörültem ennek a fordulatnak.¹⁰² Azért is nagyon örültem neki, mert én mindig bizonyos idegenkedéssel fogadtam a világ nagy embereinek sok idővel haláluk után és különböző helyről összeszedett emléktárgyainak autentikus voltát. Ez a hagyaték legalább autentikus lesz. Tehát elmentem a kultuszminiszterhez. Megkérdezte, hol vannak elraktározva az emléktárgyak. Mondtam, hogy a lakásomon. Elmondatta velem, hogy körülbelül mikből áll, s amikor hallotta, hogy olyan sok minden van, nagyon elcsodálkozott. Megkérdezte, hogy milyen összeget gondolok, és hogy segítenék-e lehetővé tenni a megszerzését. Azt feleltem, hogy nagyon boldog lennék, és mindent megteszek, hogy Jókai Mór hagyatéka és emléktárgyai az egyetlen méltó helyre, a nemzet birtokába kerülhessenek. Ez persze más kérdés volt, mint amit nemrég utasítottam vissza, mikor a bécsi Dorotheum anyagilag igen kedvező ajánlatot tett,¹⁰³ ha boldogult uram hagyatékát ott hagynom elárvereztetni. Szentségtörésnek tartottam volna, hogy részben Bécsben és nem Pesten,

¹⁰⁰ A szóban forgó, 1901 februárjában megtartott bála I. Váli Mari 1901. febr. 12-én Jókaihoz írt levelét, (Oszk. Fond. V 1447/21.), valamint VÁLI M. 428. L. még Jókai A Kenyér Bálna c., a 96. sz. jegyzetben említett verseskötet autográf változata 55. főlőjén olvasható versét.

¹⁰¹ A 17 éven át szerkesztett Az Osztrák—Magyar Monarchia írásban és képmén c. mű szerkesztéséért Jókai évi 8000 korona tiszteletdíjat kapott, amit a mű befejezése után, 1902-ben a parlament — bár nem kevésbé viharos jelenetek közben — élete végéig továbbra is megszavazott Jókainak.

¹⁰² A mondat után a fogalmazványban kihúzza a következő szöveg olvasható: Ellenségeim ut. azt hangoztatták, még az uram életében, hogy én leszek az oka, hogy a nemzet elfordul tőle, hogy az utókor méltánylása is csökkenni fog énniattam. Ma látom, hogy micsoda esztelenség volt ilyen elhítni akarni, hát még elhinni, de engem mégis nyugtalanított ez is. Most tehát nem tehetek majd magamnak szemrehányást. Az utókor akarja Jókai emlékét ápolni és összegyűjteni.

¹⁰³ 1910 tavaszán, miután Nagy Bella korábban tett ajánlata ellenére sem a magyar kormány, sem az illetékes magyar intézmények (Nemzeti Múzeum, Akadémia, Petőfi Társaság) részéről nem mutatkozott érdeklődés Jókai hagyatéka iránt, felmerült annak külföldi értékesítésének gondolata. A hagyaték megvásárlására hajló külföldi cégekkel való tárgyalások során a hagyaték vételáraként 200 ezer korona került szóba. L. Lynkæus [WALLEZ Jenő]: Az üldözött Jókai. Pesti Napló 1910. máj. 25. 123. sz. 6—7. l. és A Jókai-ereklyék sorsa. V 1910. máj. 25. 49. sz. 5—6. l.

részben pedig és főleg, hogy árverésen szórják szét a Jókai-hagyatékot. Most ugyan, amint látszik, hiába örültem, hogy együtt maradnak az emléktárgyak, mert amint most hallom, legnagyobb része [!] már csak — volt.

Megbeszéltünk egy időpontot, amikor ő személyesen eljön, és megnézi a tárgyakat. Megnézte, és el volt ragadtatva. Ennél egyszerűbb Jókai-múzeum el sem képzelhető, mondta.¹⁰⁴ Ezután hónapokig tartó leltározás és becslés következett. Szalay,¹⁰⁵ a Nemzeti Múzeum igazgatója, Sebestyén,¹⁰⁶ a könyvtár és kéziratár igazgatójával együtt minden egyes darabot egységekben becsültek fel,^{106a} nem árban, úgy, hogy nekem a becslés végösszegéről sejtlemem se lehetett. Miután ezzel készen voltunk, Zichy János hívatott ismét magához, elmondta, hogy a becslés összege nem mint pretium affectionis, hanem reális becslés alapján 135 000 aranykoronát tesz ki, s hogy az összeget egyszeri kifizetésre nehezen lehetne költségvetésbe állítani, de ha elfogadok egy életjáradékot, melyből rendszeren meg lehet élni, az sokkal könnyebb lenne. Megkérdeztem, mit gondol, mennyi lenne ez az összeg. Mondjuk hatezer korona évenként, felelte.¹⁰⁷ Örömmel egyeztem bele. Azt mondta, hogy ő is nagyon örül, hogy megkönnyítettem a Jókai-múzeum létrehozását.

Ezerkilencszáztizenkettő tavaszán nyitotta meg és adta át a nemzetnek a kultuszminiszter a Jókai-múzeumot.¹⁰⁸ A megnyitási beszédben külön kiemelte a miniszter, hogy az én áldozatkészségemnek köszönhető, hogy a múzeum létrejöhett.

Elmúlt megint sok-sok év. Jókai halála óta húsz év. Eljött a Jókai-centenárium. Ekkor láttam, hogy az ő emléke nemcsak bennem élt olyan maradandóan, ami természetes volt, de emléket változatlanul hagyta a húsz esztendő a magyar nép lelkében is. Mindenki készült a centenáriusra. A Jókai-emlékünnepek sorozata volt mindenütt. Kormány, főváros, sok vidéki város, tudományos intézetek, társadalmi egyesületek, természetesen az írók és művészek, iskolák mind lerőta a kegyelet és emlékezés adóját az ő nagy szelleme iránt.

Természetesen új Jókai-centenárius kiadás is készült műveiből.¹⁰⁹ Elkészült a Jókai téren feállított Jókai-szobor is, amely Stróbl műve.¹¹⁰ Közadakozásból gyűlt össze a pénz a Jókai-szobor és síremlék javára.¹¹¹ A szobor tehát megvolt, de a sír — bánatomra még mindig jeltelen volt. Nem mintha a pénzügyi fedezet hiányzott volna hozzá: a pénz megvolt, de elmaradt mindig valami más miatt. Akárhányszor szóvá tettem, mindig találtak valami magyarázatot, hogy akkor vagy most miért nem lehet. Mikor egyszer azt mondtam, hogy én magam fogom a síremléket felállítani, azzal torkoltak le, hogy azt nem tehetem, tartozom vele Jókai emlékének, hogy ne én, hanem a nemzet kegyelele emelje ezt az emléket, mert Jókai nemcsak az én halottam, hanem az egész nemzeté.

A Jókai-szoborleleplezés fényes külsőségek között történt meg. A hivatalos és magán-intézmények mind vetélkedtek a szebbnél szebb Jókai-ünnepek megtartására. Ahová fizikailag lehetséges volt, mindenhová elmentem, és nagyon sajnáltam, ha egyik-másikról el kellett maradnom. Nagyon szépek voltak mind, és nagyon jólesett, hogy így ünnepezték és adóztak emlékének. Csak éppen az fájt nagyon sokszor, hogy ő már nem volt.

A képviselőház Jókai-ünnepején Klebelsberg akkori kultuszminiszter volt az ünnepi szónok a kormány részéről. Nagy kegyelettel adózott Jókai emlékének, és én nagyon meg voltam hatva. Utána bementem hozzá, hogy gratuláljak a beszédéhez. Nagyon megköszönte, és azt mondta, hogy amíg ő ezen a helyen lesz, forduljak hozzá, ha bármely kívánságom van, ő mindig tudni fogja, hogy a nemzet mivel tartozik Jókai özvegyének.

Mikor az ünnepek lezajlottak, elhatároztam, hogy Klebelsbergnél fogom sürgetni a síremlék felállítását. De csak elhatározás maradt, mert akárhányszor telefonáltam, hogy mikor mehetek el hozzá ebben az ügyben, titkárja mindig talált valami igen fontos dolgot, amely miatt éppen akkor nem fogadhatott. Elpanaszoltam Berzeviczynek a dolgot, aki azt felelte,

¹⁰⁴ Zichy Jánossal a hagyaték megvételéről a tárgyalások 1911 októberében kezdődtek, amikor is egy Jókai-múzeum létesítésének gondolatával a kormány kész volt Jókai kéziratának és relikviáinak megvételére L. E. V.: Jókai hagyatéka. V. 1911. okt. 15. 245. sz. 13—14. l.

¹⁰⁵ Szalay Imre (1846—1917), a Nemzeti Múzeumnak 1894-től 1916-ig volt az igazgatója.

¹⁰⁶ Sebestyén Gyula (1864—1946) etnográfus, irodalomtörténész, 1905-től az OSzK igazgatója.

^{106a} A becslés, ill. leltározás során készült 60 lapra terjedő, Sebestyén Gyula által írt jegyzéket I. OSzK Fol. Hung. 1945.

¹⁰⁷ L. erre a V-nak a 104. sz. jegyzetben említett cikkét.

¹⁰⁸ A Jókai-relikviákból a Petőfi Ház néhány termében berendezett Jókai-múzeumot 1912. márc. 12-én nyitották meg. A megnyitón részt vett Zichy János is, de a megnyitó beszédet Herczeg Ferenc tartotta. L. az egykorú lapok másnap tudósításait.

¹⁰⁹ Pontosabban a Jókai centenárius kiadás.

¹¹⁰ Stróbl Alajos Jókai-szobra már négy évvel a Jókai-centenárium előtt elkészült. Leleplezésére 1921. máj. 21-én került sor.

¹¹¹ Jókai szobrának és síremlékének felállítása céljából nem sokkal Jókai halála után, 1905 februárjában indult meg az országos gyűjtés. A gyűjtési akció azonban hosszú éveken keresztül igen mérsékelt eredményt hozott, ami nem egy alkalommal váltotta ki a sajtó élénk bírálatát. Az ügyre részletesebben I. ADY Endre: Disputa c. 1912. febr. 1-i cikkét és a cikk jegyzeteit. AEÖPM X. 177—179., ill. 510—511.

hogy azért nem akarják felállítani a síremléket, mert Jókai református volt. Fel voltam háborodva. Berzeviczy is. Berzeviczy azt mondta, hogy ő megkérdezi Klebelsbergtől előbb négy-szemközt, s ha nem kap kielégítő választ, interpellálni fog ez ügyben.

Másnap megpróbáltam újra telefonálni Klebelsberg titkárának. A válasz ismét ugyanaz volt. Erre azt mondtam a titkárnak, hogy én tudom, hogy az elutasítás nem a személyemnek szól, hanem az ügynek. Így tehát kénytelen vagyok tudomásul venni, hogy a miniszter azt gondolja, hogy ez az én magánügyem, hogy Jókai az én halottam, és én aszerint fogok eljárni. Feállítottak egy olyan síremléket, amelyet anyagi eszközeim megengednek, mert én nem várok tovább. Az ember halandó, és nem akarok meghalni addig, míg ezt a kötelességemet nem teljesítettem.

Másnap, ha jól emlékszem, Rónai miniszteri tanácsos jött, és elmondta, hogy a miniszter küldi, és azt üzeni, legyen nyugodt, a síremlék még ez évben el fog készülni. Berzeviczyné is telefonált, azt mondta, hogy az ura is megnyugtató választ kapott a minisztertől, és a síremléket rövidesen fel fogják állítani.

Senkinek sem hinném el, hogy ez volt a síremlék felállításának históriája.¹¹²

A nemzet kegyelete által emelt síremlék tehát végre megvolt.

A leleplezés napján¹¹³ természetesen én is elmentem a temetőbe. Amikor a kocsiból kiszálltam, odajött Klebelsberg, és karját nyújtotta, úgy vezetett a helyemre. Rövid idő múlva odajött hozzám Hegedüs Lóránt, bemutatkozott, miután ez volt első személyes találkozásunk, és beszélgetni kezdett. Egy idő múlva találkozott egy barátommal, s elmondta neki, hogy kibékültünk, s hogy úgy érzi, anyja szellemében járt el, mert meg van róla győződve, hogy ha az anyja ma élne, ő volna az első, aki azt mondaná, hogy borítsunk fátyolt a múltra, és szeressük egymás mint rokonok. Megjegyzem, anyja haláláig nagy ellenzője volt házasságunknak. Ekkortól kezdve Hegedüs Lóránt tényleg tartotta is a rokonságot. Néha feljött hozzám, ha külföldön voltam, leveleztünk. Ide, Angliába is több levelet kaptam tőle, s csak a háború okozta postaforgalom megszűnte vetett véget levelezésünknek. Mint futótűz terjedt el a kibékülés híre. Klebelsberg a temetőből egy gyűlésre ment, ahol elújságolta, hogy kibékült a két család. Én nagyon örültem e fordulatnak, nemcsak a béke kedvéért, hanem mert ezzel világosan elismerték, hogy felfogásuk téves volt az egész vonalon házasságunkat illetőleg.¹¹⁴

Az ünnepségen megjelent a kormányzó is. Klebelsberg¹¹⁵ ült közte és köztem, s hallottam, amikor mondta, hogy az ünnepség után beszélni akar velem. Az ünnepség után Klebelsberg bemutatott.¹¹⁶ Nagyon közvetlen és barátságos volt. Mondta, hogy régebből ismer engem, Abbáziában többször látott együtt az urammal, amikor ő Fiumében lakott.¹¹⁷

¹¹² A Jókai-síremlékre az előző jegyzeten túl I. még: Jobb később, mint soha. Népszava 1924. aug. 24. 187. sz. 8. l., (i. e.): A Jókai-síremlék. uo. dec. 24. 288. sz. 6. l., Még soká nem lesz meg a Jókai-mauzóleum. Színházi Élet 1924. 30. sz. 37. l.

¹¹³ Jókai síremlékét 1929. jún. 2-án, Jókai halálának 25. évfordulójára avatták fel.

¹¹⁴ Nagy Bella emlékiratában egy évvel korábbra helyezi a két család kibékülésének időpontját. A kibékülésre valójában nem a Jókai-síremlék leleplezésekor került sor, hanem egy évvel később, 1930 tavaszán. L. erre: Jókainé és a rokonok. Erdélyi Szemle 1930. [máj.–jún.] 5–6. sz. 18. l.

¹¹⁵ A fogalmazványban: Herczeg Ferenc.

¹¹⁶ L. erre: Derűs fényű ünnep volt Jókai síremlékének leleplezése. BH 1929. jún. 4. 123. sz. 8. l.

¹¹⁷ A fogalmazványban a mondat után új bekezdésbe írva a következő áll: Ihász né?

JÓKAI MÓR ÖSSZES MŰVEI

Regények, 60—61. k. (Fráter György I—II.) Sajtó alá rendezte Oltványi Ambrus. Bp. 1972. Akadémiai K. 594 l.; 409 l.

Beöthy Zsolt szól Jókai-émlékbeszédében arról, hogy az író 1896-ban, tehát mindössze három évvel a *Fráter György* megjelenése után fájdalmas önrónáival említette egy hozzá írt levelében: „Aggódva gondolok rá, hogy évek múlva azon feladat fog reád várni, hogy utóiratban törvényt tartsd egy magát túlélt vén író felett, akinél a késő ősz kiparódiázta a kora tavaszt” (*Jókai Mór emlékezete*, A Kisfaludy Társaság Évlapjai, 1906. 113). A levélből áradó rezignáció azt mutatja, hogy Jókai talán maga is tisztában volt öregkori műveinek valós értékével, de utal arra is, hogy utolsó alkotóperiódusának regényeit, köztük a történelmi regényeket is, korábbi termése egyenes folytatásának tekintie. Mint ahogy bizonyos vonatkozásban el is mondható róluk. Alig akad ugyanis a 80-as évektől kezdve olyan regénye, amelynek valamilyen előzménye ne lett volna az életműben. Elég talán, ha a kuruckori regények sorára (*A löcsei fehér asszony*, *Szeretve mind a vérpadi, Rákóczy fia*) vagy a XVII. századi Erdély történetét bemutatókra (*Erdély aranykora*, *Törökvilág Magyarországon*, *A Damokoszok*) gondolunk. A *Fráter György*nek is volt — szándékában és megírásában is — előzménye: a regény megalkotásának gondolata már a 1870-es években foglalkoztatta: *A magyar nemzet története regényes rajzokban* címet viselő történeti művének második kötetében — 1884-ben jelent meg — pedig már volt egy Martinuzzi-ról szóló fejezet, amely bátran tekinthető a terveiben szereplő regény vázlatának. Hogy regénytémáiban a 90-es évek elején újra a történelemhez nyúl, abban a közeleti és írói pályájának legalább annyi szerepe volt, mint érdeklődésének. Továbbélés, újakezdés — vagy túlélés, ahogy idézett levelében sejtíti: a *Fráter György* voltaképpen mindhárom.

A „deáki tett” politikai következményeiről, Jókai politikai-írói elbizonytalanodását előmozdító hatásáról és — Sötér szavai-val — „a helyét nem lelő, a helyét kissé téován kereső” Jókai történelmi témák felé fordulásának közvetlen okairól a 80-as, 90-es évek történelmi regényeinek feldolgozása,

kritikai kiadása során minden egyes mű során bőven esett említés. A *Fráter György*öt sajtó alá rendező Oltványi Ambrus is mélyrehatóan elemzi ezeket. Külön érdeme, hogy bár nagy vonalakban utal az általános fejlődési ívre, figyelmét nem osztja meg a *Fráter György* és az időbeli környezetében megjelent más Jókai-regények között, hanem azokra a párhuzamokra hívja fel az olvasók figyelmét, melyek a 19. század végének és a zivataros 16. századnak jelenségei között feszültek, amelyek Jókaiiban azt a szándékot erősíthették, hogy úgy szóljon regénye hősről, hogy mögötte a korabeli olvasók Tisza Kálmán emberi és politikusi egyéniségének árnyékát ismerhessék fel. Oltványi nagyon találóan idézi Jókainak egy 1889-es országgyűlési beszédéből azokat a mondatokat, melyek a mindenkorai magyar politikusoknak történelmi feladatait körvonalazzák — természetesen Jókai megfogalmazása szerint: „Pártokat, államférfiakat, nem egyes paragrafusok után kell megítélni — mondotta az író —, hanem aszerint, hogy az általuk képviselt nagy eszmekörben összefoglalt általános politikai törekvés a maga egészében és teljességében üdvös volt-e Magyarországra, vagy nem?... Az egyik nevezetes nagy eszmekör volt az egész magyar nemzetnek újjáalkotása és egyesítése...” Jókai ebben az eszmekörben találta tiszteletre méltónak Tisza Kálmánt, ebből az eszmekörből tekintve rajzolta meg Martinuzzi alakját is.

Ez az indíték magyarázza, túl Jókai más műveiben is tetten érhető, eszményítő hősszalkotó írói módszerén, György barát alakjának a korabeli közvéleménnyel perelő, rokon-szenves rajzát. Oltványi a Jókai rendelkezésre állt forrásokkal történő nagyon gondos és részletes egybevetés után megbízhatóan vonja meg a vízvonalstót a történeti forrás és az írói fantázia között: nem volt, nem lehetett feladata viszont, hogy a történeti forrásokat mai ismereteink fényében vizsgálva megvonja a párhuzamot a források és a tények között, azaz a Szerémi, Bechet, Tinódi, Szalay és Horváth Mihály tollával megrajzolt Martinuzzi-portré marxista szel-

lemű átrajzolását, finomítását is elvégezze. Éppen a legújabb időben — igaz, nem első-sorban a történészek, hanem az irodalom-történész-szépíró Nemeskürty István révén — a magyar 16. század, a Mohácsot közvetlenül megelőző és követő évtizedek történetének új szemléletű megközelítése tapasztalható. Ez a korábbinál súlyosabban veti fel a magyar nemesség felelősségét a három részre hulló ország elnyomorodásáért (s ebben rokon a Jókai-regény álláspontjával), s megkísérli tárgyilagos elemzéssel megrajzolni Fráter György évszázadok óta vitatott szerepét: mentesíteni őt a gyűlölködések vádjaitól, de lehántani róla azt a romantikusán hősi pózt is, amelynek megmerevítésében Jókai regénye is jelentős szerepet játszott.

Ebből a szempontból is jelentős eredmény, hogy a kritikai összkiadás keretében megjelent Jókai regénye, amely több mint 40 esztendeje nem került a könyvesboltok kirakatába!

Igaz, első megjelenésekor sem hozott átütő sikert írójának. Pedig még „hangulat-keltő” előzetes híradás is bevezette lapjában a regény közléseit. A folyamatos közreadás előtt névtelen szerkesztőségi cikk adja tudtul a lap olvasóinak, hogy „történeti nagy-regényt” kezdenek közölni, s „ma, amikor az irodalom és a költészet legalaposabb bírálói némi joggal panaszkodnak a fölött, hogy a napi sajtó falánksága jórészt apró novellák, rajzok, tárczák írására szorítja az írókat [...] százszoros értéke van egy eredeti Jókai regénynek” (Nemzet, 1892. jan. 1.).

Hogy „a napi sajtó falánkságához” szoktatott olvasókban volt-e a hiba, vagy pedig abban, hogy tulajdonképpen nem „eredeti Jókai regényt” kaptak a várakozók, hanem egy regényes elemekkel átszőtt történelmi életrajzot, regényes életrajzt vagy — esetleg — regényesített történeti kompilációt? — ma már nehéz eldönteni. Kétségtelen tény, hogy a regény sem megjelenésekor, sem a későbbi Jókai-elemzések kor nem kapott kellő súlyt, bár tagadhatatlan, hogy az öreg Jókai regényei sorában kivételes hely illeti meg. Igaza van Téglás Tivadarnak, aki doktori disszertációjában — igaz, a gyenge Rákóczi fiával vetve egybe — azt írja, hogy „Ha nem alkotná meg a Rákóczi [1] fia után a Fráter Györgyöt Jókai, ezzel a művével [ti. a Rákóczi fiával] szomorú búcsút venne a történelemtől.” De megírta, s így napjaink olvasói a korábbi, sikeres és máig népszerű Jókai-regények számos eleven értékeiben gyönyörködhetnek: az írói fantázia szárnyalásában (különösen György barát fiatal éveinek elmesélésekor), romantikus történelemszemléletében (forrásaiból vett adatainak sokszor önkényes összeválogatása révén), egy-egy mellékalakja remekbe sike-

rült rajzában (pl. Szerémi figurájában), regénye leíró részleteinek szépségeiben.

A kötetet — mint említettük — Oltványi Ambrus rendezte sajtó alá. Sok Jókai-mű kritikai kiadásának gondozása során szerzett nagy tapasztalata és kitűnő szakértelme volt a biztosíték arra, hogy a Fráter György tudományos apparátusa mind a keletkezés-történet megírásában, mind a jegyzetanyag alaposágában minden igényt kielégít. Különösen ki kell azonban emelnünk a regény forrásaihoz való viszonyának rendkívül részletes feltárását. A regény fejezeteinek sorrendjében haladva bogozza ki Jókai forrás-használatának nem mindenkor egyértelmű módszerét, s lényegében megerősítve a korábbi kutatómunkák eredményeit, részben újabb adalékokkal teljesebbé téve azokat, bizonyítja be, hogy az író a rendelkezésére álló forrásokból mindig azt fogadta el, melyet legjobban tudott koncepciójába állítani. S bár — mint *A magyar nemzet történetének* írásakor is — Szalay történeti művét is használta, legszívesebben Horváth Mihály Martinuzzi-életrajzához, ill. nagy történeti művéhez nyúlt adatokért. Hogy a megírt adatokat olykor más időrendi sorrendben hasznosította, összevonva tárgyait eseményeket (különösen országgyűlések esetében), egyszerűsített és — fantáziájától elragadva — kiegészített: ez írói alkotómódszerének eddig is fontos eleme volt. Oltványi érdeme, hogy — gyakran Jókai utalásaival szemben — minden esetben hitelt érdemlően bizonyítja az eredeti forrást. A forráskritikai kutatás a kiadás legértékesebb (s legterjedelmesebb) része.

Ugyanígy csak dicsérettel említhetjük a hiteles szöveg megállapítása érdekében végzett munkálatait. Bár ezen a téren máris akad kiegészíteni való, ez azonban semmiképpen sem írható a sajtó alá rendező számlájára. A kötet kiadásakor ugyanis még nem állt az irodalomtörténészek rendelkezésére a regény kézírata. Ezt a kéziratot, mégpedig annak teljes, hiánytalan anyagát, csak 1973-ban vásárolta meg az Országos Széchényi Könyvtár a Révai-hagyaték örököseitől. Most a könyvtár kéziratárában található két tékában. Jelzete: Quart. Hung. 4262.

Jókai kézírata, a jól ismert lila tintás, gyöngybetűs kézírás, mely jócskán tartalmaz — szintén Jókai kezétől származó — piros tintával és grafitceruzával készült javításokat, törléseket és toldásokat, a regény eredetileg tervezett négy, később ötre bővített kötete szerint újakezdődő számozással látja el az egyes fejezeteket. (Ezekben néhol téveszt is az író, mint ahogy több helyen eltéveszti, javítja vagy annyiban hagyja a kézirat lapszámozását is. A kéziratár az állománybavételkor átszámozta a kéziratlapokat, a két tékában újakezdődően. Így

az első tékában a JKK szerinti I—XXXIX. fejezet kézirata található 389, a másodikban pedig a XL. fejezettől a regény végéig terjedő anyagrész 325 oldalon, összesen tehát 714 szövegoldalon.)

A kéziratból a regény keletkezéstörténetére vonatkozóan egyetlen érdekes adatot meríthettünk: a JKK-ban XLI. fejezetként szereplő *Junisz bég* című fejezet végén (ahol a kéziratban egy névvel kevesebb is olvasható, mint a kritikai szövegben!) ez a megjegyzés olvasható Jókaitól: *Vége a negyedik kötetnek. Regényem hosszabbra terjed, mint tervezem, a miért a tisztelt olvasók elnézését kérem: még egy V-ik következik. J. M.* — Ez a szerzői megjegyzés egyébként tökéletesen igazolja Oltványinak azt a megállapítását, hogy Jókai a regény írásakor nehézkesen halad, nagyobb közökben közli a folytatásokat, jelölve annak, hogy birkózott anyagával. Csak a későbbiek során „lendült bele” a mesélésbe, ekkor azonban magával ragadta a történet.

A kézirat javításairól — jóllehet természetesen nem volt feladatunk a betű szerinti egybevetés! — megállapítható, hogy azok nagy része már a Nemzet-beli közlésben érvényesült, bizonyítékául annak, hogy az író szokatlan gondnal készítette a regény kéziratát, s az első fogalmazás után gondosan javított. Sőt, a folyóirat-közléseket is átolvashatta, mert több helyen találtunk utalást a lapban észrevételezett sajtóhibákra. Ezeket a kéziratnak a kötetkiadáskor való

újra átnézésekor már kijavította, így nem kerültek bele az első kötetkiadásba. Éppen ezért a kritikai szövegben is helyes formájukban szerepelnek: érthetetlen viszont, hogy a szövegvariánsok között miért nem olvashatók? Így a kézirat I. 194. oldalán: *⟨Sajtóhiba múlt számban „református” helyett olvasandó „lutheránus”⟩* és az I. 233. oldalon: *⟨Sajtóhiba Múlt szám. „vajból” öntve helyett „vasból öntve”⟩* Az az egyébként helyes gyakorlat, hogy a kritikai kiadás során a nyilvánvaló sajtóhibákat nem tüntetik fel a sajtó alá rendezők a szövegvariánsok között, ezekben az esetekben (és az ezekhez hasonlóknak) — úgy hisszük — túlzott nagyvonalúságnak tűnik: hiszen az ilyen természetű hibák a szöveg hibás értelmezését eredményezhették (a „vaj—vas” félreszedés értelemszavarási hiba!).

A kézirat egyes részeinek a kritikailag helyesített szöveggel, ill. a szövegváltozatokkal történt egybevetése azonban — egy-két kivételtől eltekintve — megnyugtató eredménnyel zárult. A kritikai szöveg nem szenvedett kárt attól, hogy a sajtó alá rendező nem vethette egybe a kézirattal. Egy-egy betűvariánssal szegényebb csupán a kiadás — már ami a végleges szöveget illeti. Sajnos azonban, az író alkotómódszerére annyira jellemző javítások, módosítások, ill. törlések számbavételének hiánya szegényíti a kiadást. Olyanféle törlésekre gondolunk, mint pl. a JKK. 2. k. 83: 7. sorában olvasható részletnél:

JKK

Ahányszor odacsapott, annyiszor nyikorgott a Mohamed paradicsomának kapuja sarka. Végre azt találták ki [...]

Vagy ugyancsak a JKK 2. k-ből (301: 12):

JKK

Ketten voltak: Török János és Patóczy Ferenc, mind a ketten délceg fiatal vitézek, mind a kettőnek egy volt a szerelme. Olyan szerelem, mely célját soha el nem éri. Mikor Fráter György [...]

Mindkét utólagos törlés rendkívül jellemző mind Jókai írói módszerére, mind gondosságára. Az első esetben láthatjuk máshol is megcsodált szemléletes képalkotó módszert: a harcoló felek ádáz közdelmét két találóan megválasztott állat élethalálküzdelmével állítja párhuzamba úgy, hogy a nemes vad és a vadászkapó szerepeltetése egyúttal jellemzi is a harcosokat, a számbeli aránytalanságokat is. Viszont azt is jól mutatja,

K

Ahányszor odacsapott, annyiszor nyikorgott a Mohamed paradicsomának kapuja sarka. *⟨Úgy küszdött, mint egy vadkan a kutyák között.⟩* Végre azt találták ki [...]

K

Ketten voltak: Török János és Patóczy Ferenc, mind a ketten délceg fiatal vitézek, mind a kettőnek egy volt a szerelme. Olyan szerelem, mely célját soha el nem éri. *⟨A királynéba voltak szerelmesek s azt egymás előtt nem titkolák.⟩* Mikor Fráter György [...]

hogy az író kritikusan olvasta végig saját fogalmazását, s úgy találta, hogy ebben az esetben a tömörség előnyére válik a csata igézetes leírásának. S azáltal, hogy a hasonlatot kihúzta a végleges szövegből, a megelőző kép szemléletessége élesebb megvilágításban tűnik az olvasónak.

A második példa bizonyos vonatkozásban hasonló az elsőhöz: itt is tömörebbé vált a szöveg a magyarázó mondat kihúzásával.

De többet is mutat: Jókai felismerte, hogy a szerelem „tárgyának” sejdítésével sokkal jobban jellemezheti annak elérhetetlenségét, mintha meg is nevezi a királynőt!

E két — egy-egy sornyi — törlésen kívül egyetlen nagyobb, összefüggő szövegtörlésre találtunk a kéziratban. Ezt érdemesnek látjuk közölni, s nemcsak terjedelme miatt: az itt áthúzott (de azért világosan olvasható) szövegrész később mégis bekerült a regénybe, csak hogy kibővítve, átdolgozva, szinte önálló fejezetként.

A regény LI. fejezetében („A szabadító szultán”) olvashatjuk, hogy Szolimán szultán Buda elfoglalása után a Ferdinánd királytól remekművű órát ajándékba hozó követektől másféle „ajándékot” kér: Visegrád, Tata és Esztergom várát. Így szólt a szultán a követekhez: No hát menjetek vissza Bécsbe, és hozzátok el; de siessetek vele; mert ha késlekedtek, addig el találok foglalni mind a három várát. S ezzel Szolimán szultán visszatért Sztambulba.” (JKK, 2. k. 264: 18.) A kéziratban azonban először ezt írta Jókai:

„S úgy tett, ahogy mondá: ostrom alá vette és el is foglalta Esztergomot, levágva a védő spanyol ezredeket. Magyarország második fővárosa is török kézbe jutott: a primási székváros!”

Utána esett Tata és Visegrád.

De még azzal sem érte be Szolimán. Még a királytetemetző várost is bírni akarta, Székesfehérvárt. Ott ő maga személyesen vezette a megszállást.

JKK

- 315: 1 kíséretéből
2 lovagruháját
3 tisztelkedésre érkező
16 bíborszéke
19 kardinális kalapot
20 kardinális
316: 1 magas
15 falja fel magamagát
317: 4 a töviskoszorúról
318: 11 de hogy tudsz himet varrni arról
326: 10 Szokolovics
30 szünet szüntelen
327: 6 ír néki
328: 9 szivárvány ragyogott
329: 29 ez hiba!

Mint a bemutatott példából is látható: a szövegtörések nem lényegesek, de — különösen a javított szövegrészeknél, szavaknál — nem mellőzhetők. Egyúttal azt a kérdést is felvetik: hogyan lehet majd lehetséges azoknak a regényeknek szövegváltozatait közkincsé tenni, melyeknek kéziratok a kritikai kiadás megjelenése után került köztulajdonba s vált ezáltal hozzáférhetővé?

A lutheránus Székesfehérvár, a hitéhez tartozó Perényi Péter szavára Ferdinánd király hűségére pártolt: annak a német és spanyol ezredei védelmezték a sánczait a kik igaz katolikusok voltak. El voltak látva ágyúkkal, löszerrel s bőven eleséggel.

A fegyvernél is jobban megvédte a királyvárost a körüle minden oldalról elterülő mocsár, melyen keresztül nem lehetett se gyalog, se lóval közel hatolni.

Ekkor a szultán felparancsolá a környék minden parasztságát s neki állítá a Vétes erdejének: kivágatta velük a derék szálfákat, s azokat oda hordatá a mocsárba. Ilyen módon olyan derék hidat veretett az ingoványon keresztül.)

Eddig a részlet. Jókai azonban áthúzta az egészet, de nem ejtette el véglegesen: a regény során később önálló fejezetben mondta el „Székesfehérvár veszedelmé”-t (LIII. fejezet). Az első fogalmazványban sovány epizódként említett székesfehérvári ostrom egy-egy képét (adatát) átmentette a későbbi fejezetbe is az író, de a váz megtelt étellel tolla nyomán, színes forgatagként kavargó ostromló és ostromlott, a vázlat kerek epizóddá kerekedett.

E nagyobb részlet után lássunk szemléltetésül néhány oldalt a regény kritikai szövegéből, s vessük egybe a kézirat megfelelő szövegével. Valóban csak szemléltetésül: mindössze 3—3 oldalnyi szövegrész gondos egybevetését végeztük el.

K

kíséréséből
a <pánczélos> lovagruháját
tisztelkedésre <hozzá> érkező
bíbor szék<helye>
<bíbornoki> kardinális kalapot
kardinális
magos
falja fel <egymást> magamagát
a <mártyr> töviskoszorúról
de hogy <találsz kadenciát arra> tudsz
himet varrni arról
Szokoli
szünes szüntelen
ír néki
szivárvány <támadt> ragyogott
ez hiba <volt>!

A kézirat átnézett lapjain még egy — nyilvánvalóan nem Jókai tollától származó — bejegyzésről kell szólnunk: a Kézirat [226.] lapján egy — talán a szedőtől eredő — dátum olvasható: I. 13. Amennyiben ez a szedés dátumát jelezne, érdekes adalék lehet a korabeli „nyomdai átfutás” idejéről: a Fráter Györgyről már 1893. március 4-én ismertetést olvashattak a Fővárosi Lapok

hasábjain. Nem egészen két hónappal a regény utolsó negyedének szedése után!

S ha már a nyomdáról tettünk említést, nem hallgathatjuk el, hogy a *Fráter György* — egyébként kitűnő minőségű — nyomdai munkájának szepülője, hogy jónéhány sajtóhiba tarkítja a szöveget (példáinkat a 2. kötetből vettük: 29: Daróczy — Dóczy helyett —; 38: Verbóczy komolyanszóló barátához; 286: szulán; 310: György; 326: magyat tábor). S ezek a Jókai-féle ún. főszövegben előforduló vétségek, a jegyzetanyagban is találhatók hasonlóak szép számmal.

Beszámolónk végén vissza kell kanyarodnunk a kötetet példás alapossággal gondozó Oltványi Ambrus munkájához. Ne vegye

szerénytelenségnek, ha magát Jókait idézzük teljesítményével kapcsolatban: „Talán nem is helyes dolog regényt írni az ilyen alakról?” — kérdezi az 1. k. 186. lapján. Majd így folytatja: „Nem volna szabad egy költött vonást hozzáadni a jellemrajzához. Nincs is arra szükség. Amit eddig a költői képzelet e regénynek nevezett életíráshoz töltött, az nem volt egyéb, mint kitöltése azon nagy hézagoknak, amiket a történetírók üresen hagytak.” — S amit Oltványi végzett: kitöltése azon nagy hézagoknak, amiket az író hagyott üresen. Teljesítménye révén a *Fráter György* új, kritikai kiadása, valóban nyeresége lett a Jókai-életműnek.

Végh Ferenc

ISTVÁN SÖTÉR: THE DILEMMA OF LITERARY SCIENCE

Bp. 1973. Akadémiai K. 272 l.

Sötér István könyve a magyar irodalomtudomány reprezentatív alkotása. Már az volt *Az ember és műve* is, amelyik voltaképpen alapjául szolgál ennek az angol nyelvű tanulmánygyűjteménynek. De tegyük hozzá, csak alapjául. A *The Dilemma of Literary Science* több olyan igen fontos dolgozatot is tartalmaz, amelyek nincsenek benne *Az ember és műve* című kötetben. Ezek vagy még ismeretlenek a magyar közönség előtt is — ilyen pl. a romantika periodizációjáról szóló tanulmány (ez viszont orosz nyelven már megjelent) —, vagy pedig teljesen át dolgozottak, korszerűsítettek és kibővítettek, mint pl. a magyar romantikát ismertető fejezet. Tegyük hozzá, hogy Sötér valamennyit átdolgozta a külföldi olvasóközönség szempontjait figyelembe véve: így pl. a magyar vonatkozású példákat vagy csökkentette, vagy megmagyarázta. Tovább az is kiemelendő, hogy a mi irodalmunkra vonatkozó utalásait közép- és kelet-európai vonatkozásúakká szélesítette ki.

Az ember és műve irodalomelméleti és módszertani cikkei éppen a nemzetközi irodalomtudománynak a leginkább időszerű és előtérben álló problémáira keresnek és adnak feleletet, ezért mindenképpen nagyon fontos, volt, hogy ezek az írások a nemzetközi tudományosság előtt is ismertté váljanak. Az angol nyelvű kötetben egy másik tanulmány sorozat a magyar irodalom fő jelenségeinek a külfölddel való megismertetését szolgálja, ezek közt Sötér néhány már régebbi cikke is szerepel, de a célnak megfelelő átalakításban.

Végül, a *The Dilemma of Literary Science* szerkezeti beosztása is eltér a magyar tanulmánykötetétől. Az irodalomtudomány dilem-

májának exponálása után két nagy részre oszlik; az első elméleti jellegű és a módszer kérdéseivel foglalkozik. A második főrészt a korszak és az irányzatok problémájának tárgyalása után kimondottan irodalomtörténeti: főleg a romantika problematikáját tárgyalja a vele egyidejű irányzatokkal együtt. Ilyenformán mintegy példát ad arra, hogy miként kell az első rész tételeit az irodalomtudományi gyakorlatban alkalmazni, az alkalmazás eredményeivel igazolva az előbbieket.

Az irodalomtudomány alapkérdését Sötér nagyon is az *élet* szempontjából veti fel: van-e értelme az irodalomnak és az irodalomtudománynak az ember számára. A válasza: van, ha a műalkotás életünk szerves részévé, életsegítő, életmegoldó részévé lesz, ha — mint írja — *fogyasztjuk*, azt életünket táplálóvá tesszük. Ha, mint ahogy Goethe válságát a természet mellett, Itáliában a művészet, mint „másik természet” oldotta meg, a művészet, az irodalom a mai ember számára is életmegoldó értékévé válik. Ebből a humanista alapállásból kiindulva veti fel Sötér az ilyen értelmezés szerint már szükséges és hasznos tudományunknak a volta-keppeni dilemmáját: a műalkotás filozófiai-esztétikai értékelésének és történeti-filológiai magyarázatának látszólagos ellentmondását. Ezzel valóban szaktudományunk világszerte mutakozó válságából keresi a kibontakozást. Sötér szerint e megoldás, az, hogy a közép-pontban a műalkotás álljon, hiszen ez az időtlen, abban az értelemben, hogy a változó korokban újra meg újra felfedezzük, újra értékeljük, jelen idejűvé tesszük. Ez az, amit az ember a fenti értelemben *fogyaszt*, önmagában létté asszimilál. A humanista indítékú irodalomtudományi vizsgálat útja

pedig egy olyan kör, mely a műalkotás belső világából indul ki, de innen tovább halad és eljut annak külső, történetileg meghatározott környezetéhez, melyben Sötér az etikai mozzanatokat külön is kiemeli, ilyenformán a történeti vizsgálat nem öncélú, hanem a mű teljesebb megértését, életesebb asszimilálását szolgálja. Épp ezért a körnek be kell zárulnia, ismét visszatérni a kiindulópontához: a műalkotás belső világához. A dilemma így megszüntethető: az esztétikai érték és a mű történeti helyének vizsgálata egyesül a humanista cél, a műalkotás minél tökéletesebb tápláló hatása érdekében. Persze egy dilemma még így is fennmarad, amelyre viszont csak utal Sötér könyve, ez a műalkotás történeti helyének kijelölése és a jelen számára való asszimilálása; ez a rekonstrukció és a felfedezés közt jön létre (82. l.). Ezt a dilemmát Sötér viszont csak kérdésként veti fel, fő problémaként az foglalkoztatja, hogyan jelöljük ki a világirodalomból az esztétikailag értékes műalkotásokat, azokat, amelyeket érdemes alávetni a történelmi vizsgálatnak a fenti értelmű fogyasztás érdekében. „Ha világirodalomról beszélünk, ezen nem a szép szövegek antológiáját értjük, sem holt könyvek temetőjét” — írja nagyon találóan (20. l.). A válogatást pedig a komparatistika teszi lehetővé. Ezért következik mindjárt a bevezető, a problémát exponáló tanulmány utána az összehasonlító módszerrel szóló az angol változatban. Minthogy pedig ez a módszer Sötér értelmezésében a világirodalom megismeréséhez vezető út, a komparatistika nem a régi értelmű összehasonlító irodalomtörténet (még akkor sem, ha a régi értelmű hatáskutatás helyett a befogadás eredetiségére esik a hangsúly), hanem *szembesítés* (confrontation), amelyen Sötér a tipológiai vizsgálatot érti, mégpedig nemcsak tipológiai-genetikai, hanem tipológiai-esztétikai értelemben is. Ezáltal is egyesül a filozófiai-esztétikai és a filológiai-történeti kutatás, melynek szintézise megadja a kibontakozást a komparatistikának abból a dilemmájából, amelyet legpolemikusabban — sőt kissé a paszkvilusok szellemében — Étiemble fogalmazott meg.

A történeti vizsgálat alapja szintén a műalkotás, a másik főkategóriával, a korszakkal szembeállítva. Az irodalomtörténeti korszak Sötérnél lényegében azonos a történetivel, ez utóbbit „antropológiai” értelemben tekintve, azaz mint az emberi tudatvilág meghatározott történeti állapotát. Az „antropológiai” korszaknak az angol változatban bővebb és világosabb meghatározását olvasuk, mint *Az ember és művében*: „Mint egy széles keret, a történeti periódus magában foglal különféle ideológiai, művészi, irodalmi stb. jelenségeket, folyamatokat és ezeknek derivátumait.” (37. l.) A periódust Sötér nem

köti közvetlenül történelmi dátumokhoz, hozzászámítja az eszmei előzményeket is. Mégis maga az időpont is jelentheti egy irodalmi folyamat, sőt folyamatok megindulását. Így pl. a 18. és a 19. század fordulóján elinduló vagy módosuló irodalmi irányzatok — éppen Sötér meggyőző megállapításai szerint — úgy tekinthetők, mint különféle válaszok a francia forradalomra. Ámde a műalkotásból a korszak felé haladva mégsem az irányzat következik elsődlegesen, hanem az ugyanannak az alkotónak különféle műveiből összeálló írói módszer. Sötér azért sem ad elsőbbséget az irányzatoknak, mert a legtöbb író módszerében többféle irányzatra jellemző eljárások egyesülnek. Igen jellemzően mutatja be ezt a klasszicizmus és a romantika szintézisében, még inkább a romantika és a realizmus egymást segítő szimbiózisában, nemcsak a korszakon belül, hanem egyes alkotók oeuvre-jében is. Így utal a klasszicizmus bizonyos elemeinek újjáéledésére a 19. század közepén. Ez esetben azonban kérdéses, hogy a romantika részleges visszaszorulásából eredő művészi jelenségeket lehet-e a történeti értelmű klasszicizmussal azonosítani. Nem arról van-e itt inkább szó, amit „klasszicizálás”, „klasszicizálódás” néven szoktunk emlegetni? Nem olyan jelenséggel van-e itt dolgunk, amely akkor keletkezik, ha egy irányzat már betöltötte történeti szerepét, de a hozzá kötődő írói módszer bizonyos elemei tovább élnek? Hiszen ilyen „klasszicizálódás” jelenségei a 20. századi irodalomban is jelentősek, pl. Valérynél, Babitsnál. Vagy gondoljunk a romantika „klasszicizálódására” (a romantika által inaugurált témák, műfajok nagyobb műgonddal, bizonyos művészi önmérséklettel való alkalmazására) pl. Tennyson vagy Arany több alkotásának esetében, kettejük rokonságára különben már Gyulai Pál rámutatott.

Egy bizonyos: Sötér meggyőző okfejtései után aligha lehet nemcsak nálunk, de az európai irodalomtörténetírásban általában is a korszakról másképpen, mint komplex jelenségről beszélni. Ilyesmire ugyan már előbb is utaltak, de ilyen elméleti világossággal Sötér fogalmazta meg a tételt (l. pl. az 1831-es dátumra vonatkozó frappáns fejtegetését). Ugyanígy meggyőző az a tézise is, hogy az irányzatok egymásra hatnak, elemekkel, vívmányaikkal kölcsönösen gazdagítják egymást. Ezt Sötér gyakorlatilag is igazolja, a romantika és a realizmus együttélését, számos műalkotásban együttes jelentkezését elemelve. Mégis úgy érzem — és erről éppen Sötér könyvének az a részlete győzött meg, amely különösen új *Az ember és művéhez* képest —, hogy — ellentétben a könyv egyik megállapításával — van értelme és tudományos haszna egy bizonyos irányzat

külön tanulmányozásának is. A romantika periodizációjára vonatkozó fejezetre gondolok. Persze az ilyen célú tanulmányozás nem lehetséges többé a régi módszerrel, csupán a szóban forgó irányzat sajátos vonásait absztrahálva, hanem csak a többi egyidejű irányzat komplexitásában, a reciprocitás figyelembevételével. Sőtér tanulmánya is a romantikát a klasszicizmus, majd a realizmus összefüggéseiben elemzi egy meghatározott irodalomtörténeti korszakon belül. Ez a kor pedig valóban az emberi tudatnak egy jelentős korszaka, a 18. század utolsó évtizedétől az 1860-as évekig terjed, bezárólag. Kezdetén a francia forradalom ténye áll, az 1860-as évekbe pedig olyan jelentős események férnek be, mint a felelmás cári jogbágyfelszabadítás, az 1863-as sikertelen lengyel felkelés (a lengyel pozitívizmust kibontakoztató dátum), az olasz és a német egység kialakulása, a párizsi kommun. A korszak közepén pedig az 1848-as „népek tavasza” áll, mint bizonyos értelemben vízvonal. Sőtér ezt a történelmileg és „antropológiailag” fontos időszakot irodalmát a klasszicizmus, a romantika és a realizmus komplexitásában tárgyalja. A közös envező itt mégis a romantika, hiszen a realizmusnak csupán első periódusa ez. A romantikának viszont mind a három — a húszas évekig tartó, az 1848-as eseményekig nyúló, majd az 1860-as évekig is kiterjedő — korszakát magában foglalja. Ebbe a világirodalmi periodizációba teljesen beleillik a magyar romantikáé is (az 1830-as év az európai irodalom szempontjából is fontos dátum). Szerencsés megoldás, hogy a magyar romantika külön fejezetként is szerepel a könyvben. Ez lényegében azonos szempontú a *Romantika és realizmus* című tanulmánygyűjteményben foglalttal, de a külföldi olvasóközönség szempontjából is igen hasznos rövidítésekkel és módosításokkal. Újak benne az Eötvösről, Az Apostolról és a Jókairól írt igen világos és a mű egész koncepcióját ezáltal is teljesebbé és meggyőzőbbé tevő fejezetek.

Hadd említsük még meg azt is, ami *Az ember és műve*ben is megvan már mint új és értékes megállapítás, de mindenképpen a nemzetközi tudományosság elé kívánczozik. A romantika lényegének megfogalmazására gondolok, mely Wellek hármass definíciója, Barta János idevágó tanulmánya stb. után mint esztétikai kategóriának az értelmezését nagymértékben elősegíti. Sőtér a romantikát a „különleges és autonóm” művészi világ megteremtésében, a fokozott intenzitásban, sűrítésben, a mindennapiság megszüntetésében látja, főleg pedig az újításban. De vajon nem kívánczoznék-e ehhez a jellemzéshez a történeti romantikának még egy sajátossága, ti. a mimézisnek egy másfajta értelmezése, mint az a megelőző irányzatokban történt, és amelynek révén a romantika mintegy magában hordja a realizmus felé való továbbfejlődés lehetőségét? Annál is inkább, mert Sőtér könyve két helyen is utal erre; a felvilágosodáson belül a romantikát is előkészítő jelenségeket elemezve, majd amikor szellemesen és találóan megállapítja, hogy a romantika kiemelte a mindennapiságból a különlegest, az esztétikailag érvényest, és így azt is lehetővé tette, hogy a realizmus esztétikailag érvényessé emelje a mindennapit. (182.)

Mindent összevéve, csak üdvözlünk lehet, hogy diszciplinának ilyen értékes eredményei most már világnyelven is hozzáférhetők. Olyan eredmények ezek, amelyek a magyar tudományosság jó hírének erősítésén túlmenően, az irodalomtudomány nemzetközileg vitatott problémáinak tisztázásához is jelentékeny mértékben hozzájárulnak.

A könyvet a magyar irodalom megismerését szolgáló és a külföldi, irodalmunkban kevésbé jártas olvasó tájékozódását megkönnyítő rövid magyar írói lexikon egészíti ki.

Horváth Károly

IACOBUS PALAEOLOGUS: CATECHESIS CHRISTIANA DIERUM DUODECIM

Primum edidit Ruzena Dostálová. Warszawa 1971 (Biblioteka Pisarzy Reformacyjnych Nr. 8)

Az 1585-ben Rómában kivégzett főeretnek, Iacobus Palaeologus munkásságáról az 1950-es évekig úgyszólván semmit nem tudott a történelem vagy az irodalomtudomány. Az egyetlen vele foglalkozó önálló tanulmány egy bécsi gimnázium értesítőjében jelent meg 1873-ban, s nagyobb érdeklődést senkiben sem ébresztett. Műveinek kéziratok másolatai, amelyeket a kolozsvári Unitárius Kollégium könyvtárában őriztek, megfordultak ugyan egy-két magyar egyháztörté-

nész kezében, de a nagy terjedelmű latin kéziratok végigolvasására a XVIII. századi Uzoni Fosztó István óta senki sem vállalkozott. Így aztán az a néhány hivatkozás is, ami a XIX–XX. századi unitárius egyháztörténetírók munkáiban Palaeologus műveire vonatkozott, tévedésekkel és félreértésekkel volt tele, s igen kevés megbízható útmutatást tartalmazott. Rendkívüli meglepetést jelentett ezért számomra is, amikor 1955-ben, romániai tanulmányutam alkalmával Ben-

czédi Pál, az ekkor már a Román Tudományos Akadémia kolozsvári fiókléjának kezelésében levő unitárius kollégiumi gyűjtemény vezetője felhívta a figyelmemet Torockai Máté és Lisznyai Gyárfás 1580, illetve 1610 táján készült kéziratos köteteire. A két terjedelmes kódex tartalmának nagyobb részét az 1570-es években Erdélyben működött radikális antitrinitárius szerzők nyomtatásban soha meg nem jelent munkái alkották. E gazdag anyagból Palaeologus írásai voltak számomra a leginkább izgalmasak. Hallatlanul eredetinek éreztem gondolati tartalmukat, s egy részüket mint szépirodalmi alkotás is lebilincselő olvasmányynak bizonyult. A kolozsvári Palaeologus-kéziratokról első ízben 1959-ben, a Varsóban Ludwik Chmaj szerkesztésében megjelent *Studia nad Ariannizmem* című kötetben adtam ismertetést. Ezt követte 1961-ben Budapesten német nyelven megjelent monográfiám (*Die Ideologie der Siebenbürger Antitrinitarier in den 1570-er Jahren*), amelyben megpróbáltam összefoglaló képet nyújtani a magyar — és ezzel együtt a nemzetközi — művelődéstörténet egy addig szinte teljesen ismeretlen fejezetéről. Hogy értékelésem — legalábbis Palaeologus munkásságáról — nem volt téves, s az első felfedezés örömeiben nem becsültem érdemükön felül a kolozsvári kéziratokból megismert műveket, azt jól bizonyítja az azóta kibontakozó nemzetközi Palaeologus-szakirodalom (G. Rill: *Jacobus Palaeologus. Mitteilungen des öster. Staatsarchivs* 16, 1963; R. Dostálová: *Jakob Palaeologus, Byzantinische Beiträge*, Berlin 1964; R. Dostálová: *Autografy Jakuba Palaeologa v Třeboňském Archivu. Zprávy Jednoty klasických filologů* 6, 1964; G. Gündisch: *Zum siebenbürgischen Aufenthalt des Jacobus Palaeologus. Revue des Etudes Sud-Est Européennes*, 1966; L. Szcucki: *Jakub z Chios Palaeolog. Odrodzenie i Reformacja w Polsce* 11, 1966, 13, 1968; R. Dostálová: *Eine neu gefundene Schrift des Jakob Palaeologus. Über Beziehungen des Griechentums zum Ausland in der neueren Zeit*, Berlin 1968; R. Dostálová: *Traktat Jakuba Palaeologa „An omnes ab uno Adamo descenderint“*. *Listy Filologické* 92, 1969; L. Szcucki: *W kregu myslielei heretyckich*. Warszawa 1972).

Az évről évre gyarapodó irodalomból kétévesen kívül Ruzena Dostálová itt ismertetésre kerülő szövegkiadása a legfontosabb a további kutatások szempontjából; a *Catechesis Christiana* ugyanis az eddig előkerült Palaeologus-művek közül a legerjedelmesebb (Dostálová kiadásában 475 oldal terjedelmű maga a szöveg), s ez tartalmazza a szerző teológiai, filozófiai, társadalmi és politikai eszméinek viszonylag legteljesebb összefoglalását. A kiadvány, mint arról A. de Groot érde-

kes tanulmánya (J. Palaeologus, *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis*, 1972) tanúskodik, úgyszólván megjelenése pillanatában magára vonta a XVI. századi egyház- és ideológiatörténet kutatóinak a figyelmét, s újabb kutatások, elemzések kiindulópontjává vált.

Palaeologus a genovai uralom alatt álló Khiosz szigetén született 1520 körül. A maga költötte legenda szerint a bizánci császárok leszármazottja volt, ellenségeinek állítása szerint egy görög kőműves és egy olasz cseleplő fia. Még 20 éves kora előtt a dominikánus rend tagjai közé lépett, s tanulmányait a rend itáliai főiskoláin végezte el. Az 1550-es években a domonkosok konstantinápolyi kolostorában működött. 1557-ben vallási eretnokség s a Szent Szék számára kényelmetlen politikai tevékenység gyanújával terhelten tért vissza Itáliába. Az Inkvizíció Genovában elfogta, s egy sikertelen szökési kísérlet után Rómába szállították. A börtönből a IV. Pál pápa halálát követő zavargásokat kihasználva sikerült megszöknie. 1561–62-ben Franciaországban keresett menedéket. 1561 őszén valószínűleg jelen volt a katolikusok és a kálvinisták között Poissyban tartott hitvitán, L'Hospital kancellár e látványos, de eleve kudarcra ítélt kísérleténél arra, hogy békés eszközökkel áthidalja a Franciaországot polgárháborúval fenyegető — és egész Európát megosztó — felekezeti ellentéteket. Palaeologus a franciaországi tapasztalatok nyomán kiábrándulva a kálvinistákból is, 1562 tavaszán a pápa párizsi legátusától, Ippolito d'Este kardinálistól szerzett menlevelet, hogy megjelenhessék a tridenti zsinaton, ahol, azt remélte, sikerül kieszközölnie, hogy megsemmisítsék az inkvizíciós bíróság ellene hozott ítéletét. Miután e reménye meghiúsult, 1562 őszén Prágába ment, ahol Ferdinánd főherceg, csehországi helytartó környezetében sikerült néhány nagyhatalmú patrónust szereznie. Bár 1563 tavaszán kénytelen volt néhány hónapra a lutheránus Szászországba menekülni a prágai érsek akciója elől, Csehországban 8 éven keresztül viszonylag biztonságban érezte magát. Úgyesen sikerült kihasználnia a Habsburg család ausztriai ága és a pápaság között fennálló politikai ellentéteket, s így elérte nemcsak azt, hogy Ferdinánd császár, majd Miksa is visszautasítsa a pápai diplomatáknak a szökött görög barát kiszolgáltatására vonatkozó követeléseit, de azt is, hogy Miksa császár formálisan is szolgálatába fogadja, rendszeres évjáradékot utaltatva ki számára. 1571-ben azonban helyzete váratlanul ismét rosszabbra fordult. Márciusban Prágában le tartóztatták, majd — miután néhány hónapi fogság után szabadlábra került — el kellett hagynia Csehországot.

Az 1571-től 75-ig terjedő időszak Palaeo-

logus életének az a periódusa, amelyet viszonylag a legrészletesebben ismerünk. Míg a korábbi években írott művei kivétel nélkül mind elkallódtak, e néhány év irodalmi termése — az erdélyi másolók jóvoltából — majdnem hiánytalanul fennmaradt. 1571—72-ben Palaeologus nagyobbára Krakkóban tartózkodott, Dudith András környezetében. A volt pécsi püspök a Rómával való szakítás után is a Habsburg-udvar diplomáciai szolgálatában maradt, s minden jel szerint Dudith közvetítésével Palaeologus is megtartotta bécsi és csehországi kapcsolatait, s politikai tevékenységével arra törekedett, hogy visszanyerje Miksa császár bizalmát. Lengyelországból a görög barát már 1572-ben ellátogatott néhány hétre Erdélybe is. 1573-ban Erdélyen és Havasalföldön keresztül Törökországba utazott, majd visszatérően Kolozsváron töltött néhány hónapot. Az 1574—75. év nagyobb részét ismét Erdélyben töltötte, többnyire Olconán, Gerendi János vendégeként. 1575 őszén visszatért Lengyelországba. A királyválasztással kapcsolatos küzdelmek során — minden jel szerint — Dudith-hoz hasonlóan ő is Báthori István ellen agitált. Afelől azonban, hogy egyértelmű hűséggel szolgálta volna Miksa császár ügyét, nem lehetünk meggyőződve. Az 1575. évi lengyel királyválasztásnak ugyanis Báthorin és a Habsburg-uralkodón kívül volt még egy jelöltje: Wilhelm von Rosenberg, Csehország első zászlosura, akivel Palaeologus szintén kapcsolatban állt. Rosenberg úr — mint a császár alattvalója — nyíltan természetesen nem jelölthette magát, titokban azonban annál inkább igyekezett pártot szervezni a lengyel nemesek között. Báthori István győzelme után Palaeologusnak Lengyelországból is távoznia kellett, s a bécsi udvar bizalmát is végleg elveszítette. Utolsó menedékhelye Morvaország lett, ahol Rosenberg egyik párthíve, Theodorich Kunovic fogadta be birtokán. A nemzetközi politikai és irodalmi életbe innen is megpróbált beavatkozni, s talán ez okozta a vesztét: 1580-ban Szymon Budny Litvániában kiadta Palaeologusnak azokat a vitairatait, amelyeket az még az 1570-es évek első felében az anabaptista befolyás alatt álló, pacifista rakóvi antitrinitárius csoport nézeteinek cáfolatául írt. A kiadás Palaeologus tudtával és beleegyezésével történt. 1581-ben Palaeologus szerkesztette és adta ki lengyel barátai segítségével az 1579-ben Erdélyben tiltott vallásújítás vádjával börtönbe zárt Dávid Ferenc ügyét védelmező vitairatot és dokumentumgyűjteményt, a *Defensio Francisci Davidis*-t, s ugyanebben az évben még egy politikai vitairat kiadását is tervezte, amelyben Erzsébet angol királynő valláspolitikájának jogosultságát védelmezte V. Pius pápa kiközösítő bullájával szemben.

Rudolf császár vallási kérdésekben korántsem volt olyan türelmes, mint apja, Miksa. Így nem volt nehéz a politikailag amúgy is gyanús eretnek ellen az egyházi köröknek kieszközölni az elfogató parancsot, mihielyt megélénkült irodalmi tevékenysége nyomán újra felfigyeltek személyére. Palaeologust 1581 decemberében a császár rendelkezése alapján letartóztatták az olomouci püspök emberei, s a következő év elején kiszolgáltatták a római hatóságoknak. Peréről és kivégzéséről a hivatalos akták ez ideig nem kerültek elő; így életének utolsó hónapjairól csak azok a tendenciózus híradások ismeretesek, amelyeket halála után a katolikus egyház képviselői — elsősorban a jezsuiták — terjesztettek sokfelé. Ezek szerint Palaeologus minden bűnét bevallotta, minden eretnokségét visszavonta a halálfelelem hatása alatt. A kivégzéstől ez sem mentette meg. Büntetését azonban kegyelemből fővesztésre változtatták, s csak holtteste került a máglyára.

A kortársak szerint Palaeologus hatása döntő szerepet játszott az erdélyi antitrinitarizmus fejlődésében: Dávid Ferenc az ő befolyása alatt tette magáévá Jézus nem imáadásának tanát, amely miatt 1579-ben végül is börtönbe került. Ez az ún. „nondorantista” irányzat az erdélyi unitarizmusnak — Dávid bebörtönöztetése ellenére — vezető irányzata maradt egészen az 1630-as évekig. A XVI. század utolsó évtizedeinek s XVII. század elejének legjelentősebb erdélyi unitárius teológusai, Enyedi György és Torockai Máté is ennek az irányzatnak a hívei közé tartoztak. Még inkább akadálytalanul terjedhettek Palaeologus eszméi a magyarországi Hódoltságban, ahol hatásuk pl. Karádi Pál és Válaszuti György műveiben egyértelműen kimutatható.

Palaeologus műveinek megismerése azonban azzal a meglepő felismeréssel járt, hogy a szentháromság-tan, illetve a krisztológia tulajdonképpen nem tartozott számára a központi problémák közé. Nézetei egy olyan logikus rendszert alkotnak, amelynek egyik szükségszerű következménye — nem pedig kiinduló premisszája — a Krisztus nem imáadásának tana. E rendszernek eddig ismert legteljesebb összefoglalása éppen a *Catechesis Christiana*. A könyv ismertetése során tehát — legalábbis nagy vonásokban — képet kell adnunk Palaeologus egész filozófiájáról, egyébként nemigen tudnók érzékeltetni a mű egyetemes ideológiatörténeti jelentőségét.

A tridenti zsinat után egész Európában erőteljesen kibontakozó ellenreformáció, a franciaországi vallásháború és a németalföldi szabadságharc évtizedeiben Palaeologus egy olyan ideológiát igyekezett kialakítani, amely a felekezeti ellentétek kiküszöbölését, Európa — sőt az egész akkor ismert világ — népei-

nek vallási, kulturális és politikai egységesítését szolgálta volna, ha sikerül tanításait a politikai hatalom birtokosaival elfogadtatnia. Mivel a reformáció történetének akkor már több mint fél évszázados tapasztalata azt bizonyította, hogy minden egyes újabb hittétel megfogalmazása újabb vitákat szül és újabb ellentétek kialakulására vezet, Palaeologus elsősorban azt kereste, hogy mi a hittételeknek az a minimuma, amelyet az általa ismert népek többsége addig is vallott, s amely a nem keresztény népekkel is viszonylag könnyen elfogadtatható. Az általa megtalálni vélt minimális teológia két mondatban összefoglalható: Hinni kell, hogy van egy Isten; és hinni kell, hogy Jézus Isten küldötte volt. Palaeologus véleménye szerint e tétel a Koránban is megtalálható, és — amennyiben bizonyítható, hogy Jézus az Ótestamentumban megígért messiás — könnyen elfogadtatható a zsidókkal is. Jézus istenségét és imádását tehát Palaeologusnak elsősorban azért kellett elvetnie, hogy rendszere a zsidókra és a muzulmánokra is kiterjeszthetően egyetemes legyen.

E kötelező minimum mellett — ezen felül — minden nép és minden vallásfelekezet megtarthatja addigi szokásait és szertartásait, csupán azt kell csak megérteni — kezdetben nem is az egész népnek, csak a nép vezetőinek —, hogy az egyes felekezeteket megkülönböztető dogmák és szertartások az üdvösséghez nem szükségesek.

Palaeologus a jószándékú pogányokkal vagy a zsidókkal kapcsolatban bízott a logikai és a történelmi igazság feltétlen meggyőző erejében. Semmiképpen nem bízott azonban abban, hogy a különböző keresztény felekezetek papsága is szépszóval rábírható volna arra, hogy addig élvezett hatalmáról és politikai előjogairól lemondjon. Mivel tudta, hogy a világban békét teremteni csak politikai eszközökkel lehet, a külső támadásokat — közöttük nem utolsósorban a papság illetéktelen beavatkozásait — pedig csak a fegyverek erejével utasíthatják vissza az egyes államok, erkölcsstanában rendkívül fontos szerepet kaptak a politikai erények. Meggyőződése szerint a polgárok élet- és vagyonbiztonságát az államhatalomnak erőszakkal is biztosítania kell, s a világi hatalom feladatai közé tartozik az is, hogy biztosítsa, hogy Isten igaz ismerete elterjedjen az emberek között. A vallásüldözést ellenezte ugyan, de nem tekintette vallásüldözésnek, ha a világi hatalom szükség esetén erőszakkal törle a papság illetéktelen hatalmi igényeit.

A világi hatalom feladatairól vallott felfogása egyértelműen szembeállította korának azokkal a szektás közösségeivel, amelyek az evangéliumok egyes fejezeteire hivatkozva tagadták, hogy a keresztény világi politikai funkciót viselhet, s még igazságos ügyben

sem engedték meg a fegyverek használatát. Jézus messiási küldetéséről Palaeologus álláspontja annak a vitának a során kristályosodott ki, amelyet az anabaptista befolyás alatt álló rakóvi lengyel antitrinitáriusokkal folytatott. Felfogása szerint Jézus küldetése eredetileg éppen az volt, hogy itt e földön a választott nép királya legyen. A politikai küldetést tehát annak, akit öröklött rangja vagy polgártársai bizalma erre kötelez, éppen Jézus példája nyomán, feltétlenül vállalnia kell. Az ország fegyveres védelmében való részvétel pedig — ha a politikai hatalom jogosult, s az ügy, amelyért fegyverbe hívják a polgárokat, igazságos — olyan állampolgári kötelesség, amely alól, vallási meggyőződésére hivatkozva, senki sem vonhatja ki magát.

A Jézus küldetéséről alkotott elmélet logikus következményeként Palaeologus nem félt azt állítani, hogy Jézus eredeti küldetése kereszthalálával megghiúsult. A megváltás és a kereszthalál között Palaeologus nem látott semmiféle olyan logikai összefüggést, mint amelyet akár a katolikus, akár pedig a hagyományos protestáns teológia feltételez. Sőt az ő teológiájából hiányzik tulajdonképpen a keresztény megváltásnak még a gondolata is. Palaeologus ugyanis tagadta az eredeti bűnt, és meg volt győződve arról, hogy az ember erkölcsi vonatkozásban mindenkor szabad akaratral rendelkezett, és értelme és ítélőereje is mindenkor elég erős volt ahhoz, hogy felismerje és megvalósítsa a jót.

A választott nép kiváltsága Palaeologus szerint, hogy Isten a természetes erkölcs törvényein túlmenően is külön törvényeket adott neki, s amíg követte a törvényeket, megóvta ellenségeitől, ha pedig eltért azoktól, prófétái útján figyelmeztette bűneire. A zsidóság büntetése, amiért Jézust nem fogadta el királyául, hogy ez a kiváltsága megszűnt, s a zsidók helyére azok a pogányok léptek, akik hiszik, hogy Jézus Isten küldötte volt. Jézus nem szüntette meg az ótestamenti törvényeket és nem adott új törvényt. A zsidóknak tehát akkor is meg kell tartani az ótestamentum rituális szabályait, ha hiszik, hogy Jézus a messiás, a pogányoknak pedig elegendő, ha megtartják a lelkiismeretük által sugallt, a józan ész által is felismerhető morális szabályokat, az emberi együttélés természetes törvényeit, amelyeket egyébként megerősített a Biblia is.

E rendszer tulajdonképpen csak egy ponton következtelen, s e következtelenség éppen a rendszer egészét kifejtő és irodalmi eszközökkel is szemléltető Catechesis Christianában a leginkább szembetűnő: ha a paracicsomi bűnbeesés története pusztá legenda vagy példázat, ha az ember mindenkor képes volt megismerni és követni a jót, ha mindenki saját cselekedetei szerint üdvözl vagy kárhozik el, ha Krisztus érdemének a bűnbo-

csánathoz semmi köze — mint ahogyan ezt Palaeologus több vonatkozásban is bizonyítani igyekszik —, akkor mit nyer a megtérő pogány azzal, hogy minden ivadékával együtt a választott nép tagja lesz? A Catechesis Christianában a pogányság képviselőjeként szerepel egy indiánus is. Palaeologus indiánja a „nemes vadember” típusának viszonylag korai irodalmi ábrázolásai közé tartozik. A katolicizmus — és ezzel együtt a spanyol egyházpolitika és a gyarmatosítás — kritikáját a szerző ezzel az alakkal mondatja el. Az európai civilizáció bűneinek ellentétéként az indián elmondja azt is, hogy miképpen élt népe a gyarmatosítás előtt. Az indiánok, amíg rájuk nem törtek a minden emberségükből kivetkezett spanyol misszionáriusok és zsoldosok, természetesen mit sem tudtak Istennek a Bibliában kinyilatkoztatott akaratáról és törvényeiről. Világuk, erkölcsi szempontból, Palaeologus elképzelése szerint mégis egyértelműen magasabbrendű volt, mint bármely európai nemzeté. Nem ismerték a háborút, nem ismerték a kereskedést, s ezzel együtt a kapzsiság és a hatalomvágy bűneit. Példás családi életet éltek, és nem volt náluk privilégizált papi rend. E két utóbbi megállapítás szorosan összefügg, mivel Palaeologus elképzelése szerint Európában a családi élet harmóniájának megbomlásáért és a nemi erkölcs mindenfajta elfajulásáért elsősorban a cölöbátusban élő papság rossz példája a felelős. Bálványimódóknak sem mondhatók Palaeologus indiánjai. A teremő Isten feltételezése ugyanis, véleménye szerint, a józan ész számára szükségszerű. Az indiánok is hiszik tehát, hogy a világot Isten teremtette, s a napot, a holdat és a csillagokat csak azért illetik vallásos tisztelettel, mert bennük látják a teremő hatalmának legnemesebb, legtisztább megnyilvánulásait. Az európaiak irracionális vallásos hiedelmiei, mint amilyen például a szentháromság-tan, vagy a kenyér és bor Jézus testvé és vérvé való átváltozása a miséző pap szavaira, természetesen neveltségek a racionálisan gondolkodó indiánok előtt.

A keresztény tanítás tehát — legalábbis a Catechesis Christianába beleszótt indián-történet belső logikája szerint — nem tartalmaz semmiféle olyan lényeges erkölcsi igazságot, amelyet az ember saját erejéből nem tudhat felismerni vagy megvalósítani, mindenfajta külön isteni beavatkozás, kegyelem és kinyilatkoztatás nélkül is. Elfogadása — ennek megfelelően — elsősorban a racionális történelmi meggyőződés kérdése. Palaeologus a bibliai könyvek szerzőinek nem tulajdonít több hitelt, mint a megbízható profán történelmi művek szerzőinek. A Biblia szövege tehát számára nem közvetlenül azonos Isten kinyilatkoztatásával. Abban,

hogy Isten közvetlenül is beavatkozhatik az emberi történelem menetébe, hogy csodákat művelhet, hogy a próféták, Jézus és az apostolok útján kinyilváníthatta akaratát, nem kételkedik. A megtörtént csodák leírását, az elhangzott tanítás írásba foglalását azonban teljességgel emberi munkának tartja. A bibliai szövegek hitelessége tehát — végső soron — attól függ szerinte, hogy az egyes bibliai könyvek szerzője mennyire volt jóhiszemű, és mennyiben rendelkezett hiteles információkkal az elbeszélte eseményekről. Ahol a különböző bibliai könyvek egymástól függetlenül nagyjából azonos értelemben adják elő az eseményeket, ott feltétlenül hitelesnek tekintik a tudósítást. Ha valamely eseményről csupán egyetlen bibliai könyvben talál híradást, ott is hiteles forrásnak tekintik a Bibliát, ha bizonyítva látja azt, hogy az adott szerző az elbeszélte eseményről megbízható információkkal rendelkezett. Ha azonban a bibliai szövegek egymásnak vagy a nyilvánvaló tapasztalati tényeknek ellentmondanak, nem fél megállapítani, hogy a bibliai szerzők valamelyike tévedett, vagy pedig hibás információk alapján dolgozott. Ezt annál könnyebben teheti, mivel az üdvösséghez feltétlenül szükséges hittételeket — mint láttuk — sikerült a minimumra redukálnia, s minden egyéb részletkérdés tulajdonképpen adia-phoron. Felfogása szerint tehát az, hogy Jézus élt, tanított, csodákat tett, meghalt, és hogy halála után az apostolok a Jézusban mint Isten küldöttében hívő pogányoknak üdvösséget ígértek, történelmi tény, amelyben kételkedni értelmetlen dolog. Ugyanígy történelmi kérdés számára az is, hogy Isten a zsidók számára — de csakis az ő számukra — Mózes által különböző rituális előírásokat adott, amelyeket Jézus sem kívánt eltörölni, de amelyek megtartását a pogányoktól már nem követelték meg az apostolok. E történelmi hit a keresztény számára semmiféle rítust és semmiféle különleges magatartási szabályt nem ír elő. A keresztység is csak a megtérő pogányok első nemzedéke számára kötelező: leszámazottait már automatikusan a választott nép tagjaivá válnak, a keresztelési szertartás nélkül is. A hit egymagában azonban nem üdvözít. Az embernek meg kell tartania azokat az erkölcsi szabályokat, amelyeket józan értelme és természetes erkölcsi érzéke előír számára. A Biblia erkölcsi tanításainak a funkciója nem több — s nem is kevesebb —, mint az, hogy támogassák, az esetleges aberrációktól megóvják az embernek ezt a természetes erkölcsi érzékét. A Biblia és a természetes morál tehát egymást kölcsönösen erősítik. Palaeologus erkölcsi kódexe ugyanakkor elég konzervatív jellegű. Bibliai és római jogi tanulmányai és talán a törökországi tapasztalatok és a primitív népekről rendelkezésére álló információk

alapján a legszigorúbban patriarkális elveket vallja. A házasság felbonthatatlanságát, a nők alárendelt helyzetét a házasságban férjük, a házasság előtt atyjuk hatalmának, a gyermekek függését a patria potestástól, még nagykorúságuk után is, természeti törvénynek tekinti. A patriarkális családban érvényesülő tekintély-elvet példaadónak tartja az ideális politikai berendezkedés szempontjából is, az alattvalóktól tehát feltétlen engedelmisséget követel a felsőbbség iránt. Erkölcstanának alaptétele egyetlen parancsocsolat: „ne kívánd meg a másét”. Ennek következtében helyesnek kell tartania mindazon állami törvényeket, amelyek az egyes emberek magántulajdonát és szerzett vagy örökölt jogait védelmezik. Morálja ugyanakkor messzemenően alkalmazkodik a polgárság — a XVI. században még feltétlenül újszerű — gazdasági igényeihez. Nemcsak megengedhetőnek tartja a kamatszédést, de egyenesen helyesli a méltányos kamat mellett lebonyolított kölcsönügyleteket, az uzsorások megfékezésére pedig állami bankok felállítását javasolja.

Palaeologus gondolatai, mint az talán e szerény ismertetésből is kiténik, következetesen felépített logikai rendszert alkotnak. Az a mód azonban, ahogyan e rendszer a Catechesis Christiana lapjain bemutatásra kerül, korántsem pedánsan szisztematikus. Műfaji szempontból a könyv a humanista dialógusok családjába tartozik. A mű két kolozsvári diák beszélgetésével kezdődik, akik isten egységéről vagy háromságos voltáról vitatkoznak egymás között. A diákok, hogy autentikus felvilágosítást kapjanak arról, hogy az őtestamentumban szerepel-e a Háromság, Sámuelhez, a zsidóhoz fordulnak kérdéseikkel. A diákok kérdései a zsidó érdeklődését is felkeltik a keresztények között folyó hitviták iránt, s mivel a két diák nem érzik magát a teológiában elég járatosnak ahhoz, hogy Sámuelnek mindenben megfelelő tájékoztatást adjanak, elhatározzák, hogy másnap mindhárman a város papjához fordulnak kérdéseikkel. A* pap életbeli modelljét nem nehéz felismernünk Dávid Ferenc személyében. Másodnap tehát a pap a diákok jelenlétében megkezdí Sámuel oktatását a Palaeologus elképzelése szerinti kereszténység tanairól. A harmadik napon váratlanul beállí a kolozsvári pap házába Telephus, az indián. Megjelenését e környezetben egy miniatűr kalandregény elbeszélésével indokolja meg: a spanyolok elfogták, rabszolgaságba hurcolták, Európába akarták szállítani; az európai partok közelében hajótörést szenvedett, megmenekült, egy jószívű spanyol kalmár örökre fogadta, s most éppen

fogadott atyjának üzleti ügyeit elintézni érkezett Erdélybe, s ha már itt van, szeretne az itteniek vallásáról is tájékozódni, mert annak külső megnyilvánulásai is rokonszenvesebbek számára, mint a spanyol katolikusok értelmetlen szertartásai. Bemutakozásától kezdve az indián a pap és Sámuel mellett a dialógus harmadik főszereplője. E három többé-kevésbé plasztikusan jellemzett figura mellett a dialógusnak még számos szereplője van, mert a 12 napon keresztül folyó hitvitába vagy talán pontosabban hitoktatásba — erre utal a munka címe is — nemegyszer bekapcsolódnak a város különböző felekezettí — katolikus, lutheránus, kálvinista és unitárius — polgárai is, s a pap természetesen az ő kérdéseikre is megfelel. Palaeologus a filozófiai dialógus műfajának klasszikus példái szerint igyekezett az előre mereven megszabott terv nélkül spontán kibontakozó valóságos beszélgetés illúzióját felkelteni. E látszólagos spontaneitás a műfaj igazi mestereinél nagyon is tudatosan alkalmazott irodalmi fogás. Palaeologusnál azonban — talán a sietős munka következtében — a formai fegyelem valóságos hiánya is tettenérhető. Így a terjedelmes munkában önismétlés is bőven akad, olykor pedig — különösen amikor a pap viszi a szót — nehézkesen megfogalmazott és terjengős értekező részletekkel kell az olvasónak megküzdenie. Minden aránytalansága és stiláris pongyolósága ellenére azonban a Catechesis Christiana jelentős irodalmi alkotás, amelyet — nemzetközi ideológiatörténeti szerepén túl — tisztes hely illet meg a magyar irodalom történetében is.

Ami magának a kiadásnak a kérdéseit illeti, meg kell állapítanunk, hogy Dostálová mintaszerűen oldotta meg az előtte álló feladatot. A kiadás Torockai Máté majdnem egykorú és igen pontos másolatán alapul. Annál a viszonylag nem nagy számú szöveghelynél, ahol az alapul szolgáló másolat hibás, Dostálová minimális beavatkozással megbízható coniecturákat ad. Bevezető tanulmánya példaadóan szerény és tömör: csak a legszükségesebb információkat tartalmazza, de azokról kielégítően tájékoztatja az olvasót. A kutatások jelenlegi, kezdeti stádiumában nagyobb terjedelmű kommentárt adni a szöveghez nem is lett volna tanácsos. A nagyszámú bibliai és antik klasszikus idézet azonosítását a kiadás elvégezte. A további források felderítése olyan elmunkálatokat kíván, amelyek elvégzése nem lehet az első kiadás feladata.

Pirnát Antal

KÖNYVEK A SZÍNHÁZTÖRTÉNET KÖRÉBŐL

Belitska-Scholz Hedvig: Vásári és művészi bábjátás Magyarországon 1945-ig. Tihany 1974. Veszprém megyei Múzeumok Igazgatósága. 135 l. + 58 l. melléklet; Cenner Mihály: Magyar színeszet Székesfehérvárott és Fejér megyében I. 1813-tól 1874-ig. Székesfehérvár 1972. Székesfehérvári Vörösmarty Színház. 174 l. + 32 l. melléklet; Cenner Mihály: Magyar színészportrék katalógusa 1790–1944. Bp. 1973. Magyar Színházstudományi Intézet. 280 l. + 22 l. melléklet; Pór Anna: Balog István és a 19. század elejének népies színjátéka Bp. 1974. Akadémiai K. 208 l. + 4 melléklet. (Irodalomtörténeti füzetek 86.)

Színházstudományunk az utóbbi években sokat lépett előre — az irodalomtörténet segédtudományából hovatovább önálló, interdiszciplináris kutatási ággá izmosodott, részeként a körvonalazódó művelődéstörténeti elképzeléseknek és követelményeknek. Irodalom és színház viszonya, alá- vagy mellérendelt kapcsolata Kazinczy Ferenc óta kedvelt vitatéma tollforgatóink körében; a mostani szemlélet azonban nem egyszerűen a vonatkozó művek számának megszorodása indokolja, hanem a szemlélet függetlenedéseinek vizsgálati lehetősége.

A módszertani kezdeményezés Hont Ferenc és Székely György nevéhez fűződik, és sajnálatos tény, hogy kutatási eredményeik — a színjátéktípus fogalmi jegyei és történeti leírásának szempontjai — határainkon kívül jóval ismertebbek és használtabbak, mint nálunk. A színjátéktípus-leírás érvényesíti persze az irodalomtörténeti módszerek legjavát, de a színpadi megvalósítás és hagyományrendszer, a közönség hatás vizsgálatával olyan színjátékszerű jelenségeket is elemezhet, amelyeknek nincs irodalmi értékű szövegkönyvük és így kívülesnek az irodalomtörténet hagyományos tárgykörén. Átfogó látásmódjával és igényével megköveteli viszont a forrástípusok szaporítását és mélységükben teljes feltárását: szcenika-, közönség-, ízléstörténetet írni, magatartásformák összehasonlító elemzését elvégezni enélkül lehetetlen. Színházstudományunk századvégi pozitivistá, alpmunkákat teremtő korszaka óta, amely Bayer József nevével fémjelezhető, magányos kutató jelentős életművei bővítették ugyan a forrásbázist, de kétségte- len, hogy:

- utoljára 1938-ban jelent meg terjedelmesebb színházstudományi forrásközlő kötet Pukánszky Kádár Jolántól, a Nemzeti Színház (azóta egyébként) elpusztult levéltárából — a Magyar Színházi Intézet stenciles kiadványai csak enyhítenek a helyzeten, de nem oldják meg azt
- Staud Géza évtizedes tapasztalat-összegezéssel is csupán a források körének határait vonhatta meg 1960-as kandidátusi disszertációjában: *A magyar színházstudomány forrásai*
- a Hont Ferenc szerkesztette egykötetes *Magyar Színházstudomány* (1962) már megírásokor átmeneti szintézis-kísérlet volt,

s azóta a kutatások óhatatlanul túlhaladtak.

Színházstudományunk tehát, miközben megpróbál eleget tenni a művelődéstörténeti igényekből räsös feladatoknak és az élő színház történeti támogatásának, alapvető forrásbázisát „menet közben” kénytelen bővíteni. Az elmondottakból következik, hogy a szemlére választott négy munkát két szempontból kell mérlegre tenni: mennyiben felelnek meg a színjátéktípus-leírás korszerű komplexitásának, és hogyan oldják meg az egyidejű forrásfeltárás és -feldolgozás mesterségbeli gondjait?

Cenner Mihály színészportré-katalógusa egyike a hiányolt alpmunkáknak, az 1790 és 1944 közötti időszakból 883 színész több ezer ikonográfiai adatát közli. A válogatási szempontok ezen a sajátos területen természetesen újszerűek, megválasztásuk azonban logikus és elfogadható. Így teljes mértékben igaz, hogy a fénykép terjedése ellenére a XIX. század második felében egy rajz vagy festmény olykor többet mond az alakításról, a színészegyéniségről, mint a műteremben készült jelmezes felvétel, s ez még századunkban sem veszítette el jelentőségét, bár a karikatúra túlsúlyra egyre jobban érezhető. Hasonlóképpen indokolt, hogy a hivatásos képzőművészek alkotásai mellett a művészi szinten rajzoló színészek vagy más, kiemelkedő művelődéstörténeti szerepet játszó ábrázolók is helyet kaptak — az előbbire Szacsvay Imre, Kassai Vidor, Gellért Lajos, az utóbbira Nagy Endre, Szép Ernő, Vészi Margit személye lehet a meggyőző példa. Helyesíthető, hogy a hazánkhoz szorosabban kötődő külföldi színészek és énekesek is a katalógusba kerültek, kivált, ha magyar művész öröklötte meg őket: Jeritza Mária, Anthes György stb.

Cenner Mihály két évtizede foglalkozik színházstudományi múzeológiával; teljes gyakorlatának tapasztalatanyagát felhasználta most a gyűjtés során, feltárva egyúttal az adott korszak sajtójának képanyagát. A munka nehézségeiről a bevezetés nem szól, csupán a magángyűjteményekre tett keserű megjegyzés sejteti, hogy ezekről — a bejelentési kötelezettség dacára — a múzeológia a közeljövőben sem várhat áttakintó képet. A katalógus használhatóságára egyetlen példát hozunk: Dérynérlő még olvasót-

tabb közvéleményünk is csupán egy képet ismert, Szathmáry Papp Károly kóraját, amely az első magyar operaprimadonnát az Alpesi rózsza című daljáték nő főszerepében örökítette meg. (Ezt láthattuk csaknem mindenütt, 1972-ben halálának centenáriuma is.) Nos Cenner 12 hiteles és 2 vitatott Déryné-ábrázolással szolgál — de folytathatnánk a sort, csak a legnagyobbaknál maradva Újházi Ede 23 és Ödly Árpád 19 adatával. Akad a kötetben néhány miniatűr remeklés is, önmagában cikket érdemlő felfedezés, egy-egy tételhez olykor hetek-hónapok kutatómunkája szükséges. Így megtudhatjuk, hogy Szentgyörgyi István volt az élő modell Fadrusz János zilahi Wesselényi-szobrának jobbágy-figurájához (734. tétel), hogy 1962-ben a Bizományi Áruházban bukkant fel a magyar származású, Beethoven és Schubert barátságát elnyerő díva, Unger Karolina arcképe (820. tétel), de többet tud Cenner színházi lexikonainknál Wántza Mihályról, a „hiányos” életrajzi festő-színész-fordítóról is, akit a magyar rendezéstörténet egyik legelső alakjaként tartunk számon: megadja egy művészportréjának és önarcképének lelőhelyét (724. és 864. tétel).

A katalógus rövid bevezetője és a közölt szakirodalom meggyőző bennünket arról, hogy Cenner felkészült a színészábrázolások művészettörténeti feldolgozására is, komplex látásmódról tanúskodó mondatai a játékszíni mesterség társadalmi szerepének és az ábrázolási technikáknak az összefüggéseiről tanulmányt ígérnek. A kötetet 22 ábra díszíti, a stenciles kivitelhez képest igen jó minőségben — ezekhez két megjegyzést fűzhetünk. Újházi Ede Haáz Miklós ceruzarajzán Szigligeti Ede A cigány című népszínművének címszerepében látható, a hibás aláírás a katalógus szövegéből javítható. Másrészt sajnáljuk, hogy a reformkori színészemzedék legjobbjai (Déryné, Egressy Gábor) itt is az ismert ábrázolásokkal szerepelnek, s nem a felkutatott újabbak valamelyikével.

A képmelléklet jó összeállításra már a gyakorlatban gyümölcsözik Cenner másik könyvében, a székesfehérvári színészettörténet első kötetében, amely a város milleniumára és a színházalapítás centenáriuma jelent meg. Első kérdőjelünk magára a kiadási alkalomra vonatkozik. A bevezető tanulmány 1813-tól számítja a többé-kevésbé rendszeres színészetet a városban; maga a kiadó, a Vörösmarty Színház csak százévesnek vallja magát...

Az ellentmondás elgondolkasztató és alighanem szemléleti problémát takar: néhány vidéki városunk a közsínház építésétől eredezteteti színházkultúráját, lemondva a vándorlás évtizedeiről. (Hasonló eset korábban Debrecenben fordult elő — ott az 1798 és 1865 közötti időszak lett élő hagyományból

előzménnyé.) Cenner egész könyve ehhez munkál ennek a szemléletnek, amikor az 1813—1874 periódust szakaszolja: a magyar színészet próbálkozásaira (1813—18), a vármegyei igazgatás éveire (1818—25), a vándorlás korára (1826—49) és az állandó színházért folytatott harc esztendeire (1850—74). Ebben az évkörben a lehetőségig teljes műsor és társulati névsor összeállítására törekszik a kötet adattárában, amely a bevezető tanulmánnyal majdnem azonos terjedelmű, s ehhez szembesíti egymással a színlapok, a zsebkönyvek, a színházi sajtó, a színészi elbeszélő források és a szakirodalom adatait. Munkája eredményeképpen számszerűen is mérhetővé válik például (a reformkornál) maradva a Kisfaludy-darabok játékszának gyakorisága, a romantikus eredetiség-program kibontakozása, az egyes színjátéktípusok részesedése a műsorban. Sajnálható viszont, hogy a fordító neve még ott is csak néhány helyen szerepel, ahol kiléte vitán felül áll; így elesik a színészáttűltetők és az irodalmi fordítások vizsgálatának lehetősége. E hiányosság következménye továbbá, hogy eredetinek minősül több fordítás, illetve átdolgozás: Katona József nem szerzője, csak átdolgozója Girzik német színész Szent István-dramájának (98.) stb. Két esetben hibás a játékdarab meghatározása: A győri ütközet c. vitézi játékot Éder György írta, és azonos azzal az 1809-ről szóló drámával, amelyet — Waldapfel József kutatásai nyomán tudjuk ezt — a cenzúra szigorúan üldözött témája miatt (101.). Az 1819-ben bemutatott Tündér Ilonát pedig nem írhatta Munkácsy János — a ő hasonló műve 1838-ban keletkezett (102.).

A kötet bevezető tanulmányában Cenner határozottan művelődéstörténeti szempontokat érvényesít, komplex ábrázolásra törekszik, és fűzzük rögtön hozzá: mindezt színes, élvezhető stílusban teszi. Természetesen a legtöbb tér Kisfaludy Károly székesfehérvári színpadi pályakezdésének jut, de képet kapunk arról a kulturális fellendülésről is, amelyet a néhány évig helyben játszó színtársulat kelt a reformkori városban, és amely megélénkült írói-fordítói mozgalmon, könyvkiadáson, körzetalakításon, a vármegyei pártolás különböző formáin mérhető le. Utóbbi témákban a mohai szabadtéri játékok leírása és az 1825-ös pozsonyi országgyűlési turné kudarcának elemzése vonja magára elsősorban figyelmünket. Új forrásként a tanulmány Kántorné hagyatékára hivatkozik; az 1874-ig terjedő eseménytörténet nevesebb dátumait és személyeit illetően pedig (amilyen Petőfi színészi jelenléte, Ira Aldridge vendégszereplése, Blaha Lujza gyerekszínészként, Tamássy József és Újházi Ede pályakezddőként történő fellépése) az eddigi forrásokat összegezi és helyezi jól méretezett országos távlatokba.

Cenner könyvének készül már folytatása, egy vagy két kötet. Kérdés azonban, hogy a kiadóként szereplő Vörösmarty Színház vállalkozna-e okmánytár közlésére is, amely valóban sokat emelne a kiadvány használatosságán. Fejér megye levéltárában szép sorozata található a színházi aktának; a bevezető tanulmány is említi az 1820-as évek díszlet-, jelmez- és könyvtárlistáját, meg az 1874-es színházépítés iratanyagát. Hozzátehetjük: az okmánytár segítségével választ kaphatnánk a vármegyei színpártolás mértékére, rekonstruálható lenne a Kisfaludy-bemutatók színpada, és végigkísérhetnénk egy vidéki város színházépítésének mint kapitalista vállalkozásnak az útját.

Pór Anna régóta érlelt, részpublicációkkal előlegezett irodalomtörténeti füzetét — a hivatkozott szakirodalom tanúsága szerint — 1971-ben fejezte be. A megjelenésig eltelt három év okozza, hogy nem hasznosíthatta az újabb kutatások eredményeit (Cenner imént vizsgált színészettörténeti, Belitska-Scholtz Hedvig ezután tárgyalandó bábtörténeti munkáját, a Mesterség és alkotás című tanulmánykötet két frását stb.), s ezzel néhány megállapítása már a megjelenés pillanatában túlhaladottá vált. A négy mű közül talán ebben érezhető legjobban a vallott és célul kitűzött színháztudományi szempont meg az irodalmi, begyakorlott módszertan küzdelme. Ezért maradéktalanul csak a Balog-féle vándorigazgatói hagyatékból történt gondos forrásközlésnek örülhetünk — a kötet ellentmondásai azonban feltétlenül szakmai vitát igényelnek. A színháztudományi szempont érvényesítésére irányuló törekvés erős és közvetlen, s zenei példában (Szabolcsi Bence „makám”-vándorlasi elméletében) szerzőnk meg is találja azt a módszert, amely túllép a hagyományos motívumelemzés gyakorlatán, és alkalmas volna sajátosabb problémák (közönségviszonyok, szövegvariánsok) vizsgálatára. Ugyanakkor azonban Pór Anna a „műfaj” terminust használja, ami kivált a tabló és a bábszínművek elemzésénél túlságosan szűkkörűnek bizonyul.

Erősen vitatható az a húsz évvel ezelőtti, kelet-európai analógiákból táplálkozó és most újra felbukkanó nézet is, amely szerint a vándorszínészetet állandó és szoros hatáskapcsolat fűzte a folklórhoz, elsősorban a színjátékszerű népszokásokhoz. Ez csupán az utóbbi fogalmak tágításával igazolható: így lesz a kötet lapjain Lavotta „nemzeti táncnótáiból” (verbunkosaiból) népdal, a verbuválásból folklór-népszokás, a cigányzenekar jelenléte szinte automatikusan népdalt jelent, holott újabban Sárosi Bálint könyvéből tudjuk az ellenkezőjét. Mai ismereteink szerint a folklór és a hivatásos színpad kapcsolata már a XVIII. századtól közvetett, amit a reformkor irodalmi népiességének

közismert vonásai csak erősítenek. Mert ne feledjük, a kisebb társulatoknál állandósul a törekvés, hogy a nemesi pártolás elnyerése céljából, az előítéleteket oszlatandó, hangsúlyozzák elhatárolódásukat a népszínpadtól: Balog ugyanezen okból hallgatja el később bábjátékos múltját is (107.). Cenner emliti könyvében a Fehér megyei Moha szabadtéri játékeit. Ebben a faluban valóban él (mindmáig) farsangoló népszokás, dramatikus elemekkel — anélkül azonban, hogy a nyomtalanul eltűnt látványosságokkal valamilyen kapcsolatra lépett volna. Hasonlóképpen nem látunk összefüggést az eszterházi bábjátás és Balogék szükségéből űzött hasonló tevékenysége között. A „parttalanság” a fogalombővítés mellett a kitekintésekben is veszélyeként jelentkezik. Nem fogadhatjuk el például Balog színjátéktípusainak közvetlen hatását Petőfire (A magyar nemes című verse és a Caraffa-töredékre), Aranyra (A képmutogató című balladára); továbbra sem bizonyított, hogy Vörösmarty a Csongor és Tündén Balogh Tündér Ilonájának hatása alatt is dolgozott volna, a feleslegesnek tűnik néhány XX. századi párhuzam is.

A kötet forrásközlő eredményei viszont egyértelműen fontosak és jelentősek. Balog hagyatékának (Angyal Bandi, Lúdas Matyi, bábszínművek, tablókönyv) közreadása gondos, hatáspárhuzamaiban helyes, a bábszínpad és az élő színpad kapcsolata pedig gazdagon dokumentált és meggyőzően bizonyított. Izgalmas Balog és Möricz Zsigmond Lúdas Matyijának egybevetése. A szerző olvasottsága és sokszempontú érdeklődése (amit a bibliográfia bősége is tanúsít) a kötetnek ezekben a fejezeteiben maradéktalanul érvényesül. Úgy véljük, hogy előzetes szakmai konzultációkkal és alaposabb lektori segítséggel a szemléleti tisztázatlanság nagymértékben csökkenthető lett volna a fenti eredmények javára. Ami a fő kérdést, a színpadi népiességet illeti: ezen a területen azt látjuk a legfontosabb kutatási feladatnak, hogy miben hasonló és mennyiben különbözik — közvetlen közönség hatásánál és vándorszíneszi variálhatóságánál fogva — az epika és a líra, valamint az irodalom alattinak tekintett ponyva- és szórakoztató irodalom népiességétől.

A reformkori magyar bábjátás Pór Anna könyvében egy fejezet — *Belitska Hedvig* előtt a téma egésze állott mint feladat, amikor a Kemény- és a Hincz-bábhagyaték feldolgozásával a tihanyi kiállításra készült és annak bevezetőjeként megírta a bábjátás 1945-ig terjedő hazai kismonográfiáját. Az alkalom, a kiadvány népszerű jellege és az előtanulmányok csekély száma együttesen vezetett oda, hogy a szerző — feltétlenül helyeselhetően — körülhatárolta tárgyát: a vásári-mutatványos bábjátást a két emlí-

tett hagyaték alapján részletesen, a művészi törekvéseket legjelentősebb képviselőiben mutatja be, a pedagógiai és a népi bábozást pedig csak említi. A Magyar Színházi Intézet fiatal művészettörténészét nem kötik begyakorlott módszerek, rutinos megoldások; a helyenkénti szükségszerű vázlatosság ellenére maradéktalanul teljesítette kettős igényű, tudományos és ismeretterjesztő feladatát, mindezt pedig tette a színjátéktípus-leírás magas mesterségbeli szintjén.

Gazdag reformkori adatgyűjtéséből a szemünk láttára különülnek el a XIX. század második felében a látványosságok fajtái: képmutogatás, bábjiátság, panoráma stb. A két hagyaték feldolgozása széles művelődéstörténeti háttérbe illeszkedik. A Hincz család nemzedékeinek stílusváltása mögött a városligeti vurstli világa lüktet, az előtérben pedig a Hinczek és a Korngut-Kemények kicsiny bábszínpadán megjelennek a sokat emlegetett, de történetiségükben, tudományosan most először leírt-elemzett figurák: a meghonosodott Kasperl-Gáspár, Paprika Jancsi, Vitéz László, a virtuóz szakmai tudást igénylő nyúló-szétváló bábok és társaik.

Kétségtelen, hogy a vásári bábjiátszást nem kanavász-szövegkönyvének irodalmi értéke élteti — leírása tehát csakis így, az előadási hely és alkalom, a közönség és technika, a játszási hagyományok metszéspontjában történhet. Azok számára viszont, akik a bábszínpadot mindmáig művészetien vagy gyermekkorhoz kötött szórakozásnak tekintik, a mai és európai hírvé Állami Bábszínház elődeiről szóló fejezet szolgál hatásos cáfolattal. Nemcsak a résztémák mottóiban vonul fel a magyar irodalom Garay Jánostól Tersánszky Józsi Jenőig, hanem a művészi bábjiátság XX. századi kísérleteinek nemzetközi mércével is mérhető színvonalában, az alkotás folyamatában is. Orbók Loránd vállalkozásánál a Nyugat első nemzedéke bábiskodott, Kosztolányi Dezső és Balázs Béla szerzőségével — Büky Béla árnyjátékainak népművészeti alapozása pedig párhuzamos Bartók és Kodály zenéi, valamint a komplex hatásra készülő és ezért számos eszközt felhasználó népművelő színház művészettörténeti törekvéseivel. Rév István Árpád sokirányú műsorpolitikájából ezúttal csak a báboperákat és a Toldi páratlan, 750 előadást felülhaladó sorozatát említjük, hagyományteremtő hatásuk okán. Ezenközben a báb-

tervezés és -készítés önálló képzőművészeti területté különült: az egyetemes bábszínpad avantgarde-kísérleteihez csatlakozott Blattner Géza, a hatását mutató A. Tóth Sándor konstruktivista tervei mutatják — többek között — a fejlődés útjait és lehetőségeit.

Természetes, hogy a kiállítási vezető terjedelmében készült füzet számos fontos irodalom-, művészet- és művelődéstörténeti, kutatóanyagot csak érinteni tud, ugyanakkor eredeti funkcióját nemcsak közérthető megfogalmazást eredményez, hanem gazdag képanyagot, kétnyelvű képaláírást és gondos nyomdai megvalósítást biztosít a kiadványnak.

Végigtekintve a szemlézett műveken, megjelenésük körülményei sajátos helyzetet tükröznek, hiszen van közöttük önálló kötet, irodalomtörténeti füzet, kiállítási vezető, stenciles kiadvány. Nem kevésbé változatos a kép, ha a kiadó szervezetet rendezzük sorba: a székesfehérvári Vörösmarty Színház, a Irodalomtudományi Intézet, a Veszprém megyei Múzeumok Igazgatósága és a Magyar Színházi Intézet nevével találkozunk a címlapokon. Megújuló és gyorsan fejlődő színház-történetünknek tehát olykor publikációs nehézségei is vannak, alapproblémája azonban mélyebben rejlik, a kutatások szerveztiségének gondjában. Pór Anna és Belitska Hedvig egyidőben végzett reformkori báb-történeti adatteltárast, a székesfehérvári Tündér Ilona-előadás kérdésében Pór Anna helyesbíthette volna Cenner Mihály tévedését, míg Balog István fehérvári, 1818-as távollétéről Cenner tud többet — a párhuzamos témák színház-történeti fénnyűzésének számítanak, amikor a tudományág még a bevezetőben említett mértékben örökölt fehér foltokat. Mindez kiküszöbölhető lenne egy műhelyen belül vagy a kutatóhelyek egyeztetett törekvései révén. Ezért, szokatlanabb módon, áttekintésünket tudománysszervezési javaslattal zárjuk: a Magyar Színházi Intézet tudományos rangjának meg-, pontosabban visszaszerzésével, felsőbb szinten pedig — az interdiszciplináris kutatásokat segítő MTA-határozat alapján — akadémiai szak- vagy albizottsági irányítással érhető el a leggyorsabban, hogy a színház-történeti eredmények és gondok aránya az eddiginél határozottabban, az előbbiek javára tolódjék el.

Kerényi Ferenc

TAMÁS ATTILA: IRODALOM ÉS EMBERI TELJESSÉG

Bp. 1973. Szépirodalmi K. 398 l.

Az élő irodalomról írott kritikák és tanulmányok többsége egy idő után kihull az emlékezetből. Kevés az olyan kritikus, aki önmaga pályaképét megalkothatja s prezentálhatja is, mint kötetek révén saját pályaképüket például a költők. Kritikusról szólva, míg egy-egy kései születésnap vagy a nekrológ ideje el nem jön, nem is szokás az „önépítés”, a korral való szembesülés, a „sors-vállalás” tényeit emlegetni. A költőt, legyen bármekkora, jelenségnek illik tekinteni, a kritikus műszernek, akinek az a dolga, hogy értelmezze, mérje és minősítse a jelenségeket.

Hamis verzió ez, rossz szereposztás, de érvényben van s Tamás Attila kritikáinak gyűjteménye erősíteni igyekszik ezt az érvényt. Erősíti már azzal is, hogy nem saját pályájának időrendje szerint, hanem — összhangban a kialakult szokással — műnemek szerint csoportosítja tanulmányait. „Költőkről”, „Prózai és drámai művekről”, „Eszétetikáról, irodalomtudományról” című tömbjeiből csak éber figyelemmel lehet rekonstruálni az építkezés ritmusát, a magatartás és a módszer érlelődésének fázisait. Még a közegellenállás okozta súrlódások hangjait is kiszűri, ritkán vitatkozik, egy-két korai írástól eltekintve, költőkről és írókról szólva hivatkozásainak száma is olyan gyér, mintha előtte és körülötte semmi sem történt volna. Pedig például a Sarkadi-mű vagy Illyés drámái körül sok minden lezajlott, mire szerzőnk a maga tanulmányait megírta.

Am ha ezekről nem vesz tudomást, annak sincs más oka, csak a civakodásoktól irtózkodó komolyság s a szenvtelenséggel határos önfejelem. Meg aztán amit tud s amit közölni akar, ahhoz szüksége sincs az előzmények felidézésére, hiszen jelen volt ő, ha nem is szólt bele minden vitába. Jelen volt és mindent végig gondolt a legkényesebb és legbonyolultabb elméleti, poétikai kérdéseket különösen, s olyan szuverenitással, amely egy öntörvényű rendszer birtokosának önértékeléséhez is elég fedezetnek. Erős a gyanúm, hogy szenvtelenségét is ilyen önérték feszíti már-már modoros személytelenséggé. Erre valának könyve utolsó fejezetének éles bírálati, s főként az előadás, melyből a személyesség jegyeit olyan eltökélt szigorral iktatja ki, mintha instrumentumként akarná működtetni kritikai adottságait. „Ezek a megjegyzések azonban nem kívánnak semmilyen kiemelkedőbb szerepet betölteni, inkább csak afféle útbaigazításul, használati utasításul kívánnak szolgálni.” Így mentegeti, magyarázza például a kötet előszavát, amely különben semmi mentegetésre nem szorul. De máshol

is gyakran ölt ilyen tüntető alakot az én-t elnémitő szemérem. „Ezért tesz kísérletet ez a tanulmány...” — olvasható több helyen is. Pedig maga a közlés pontatlanabb lesz, mesterkelt is talán, mikor a tanulmány fogalmát megszemélyesíti, hiszen a tanulmány eredménye a kísérletnek, de ő veszteségek árán is személytelen marad.

Pedig ez a gyűjtemény olyan kritikust reprezentál, aki első jelentkezése óta együtt élt az irodalom eleven folyamatával, részese volt a sokszor drámai körülmények között zajló áttöréseknek, s a kevesek egyike, aki mindig a tehetség, az érték védelmében tűnt ki. Írásairól szólva ezt a történeti funkciót és erkölcsi érdemet akkor is rögzítenünk kell, ha tudjuk, hogy tudósi munkában elemi követelmény a tudományos tisztesség. Mikor e kötet első cikkei megjelentek, ezt az elemi adottságot óvni — nem volt könnyű dolog.

Tamás Attila azonban már a kritikus helytállás legelső fegyvertényei közepette sem érte be az „odaállás” gesztusával. Már a Benjámin védelmében írt vitacikkre sem az irodalompolitikai hadmozdulat, hanem a megismerés alapossága és a mérlegelés pontossága a jellemző. Pontosabban szólva: a hadmozdulat épp az utóbbi sajátosságok révén vált átütő erejűvé. S Tamás Attila irodalompolitikai szerepe, noha sohasem volt főszerep, azért válhatott hatékonyá, mert esztétikai kultúrája, szempontrendszere úgy mélyült és gyarapodott, ahogy 1953–56-tól a magyar szépirodalom.

Az együttműködésnek a tényeit, ha csak a témákat néznénk, azt mondhatanók, ez a gyűjtemény eléggé hézagosan tükrözi. Pályák és művek, emlyek a kor irodalmának színképéből nem hiányozhatnak, innen hiázanak. Mentséget és magyarázatot e sorok írója többet tudna, mint amennyit az előszó felhoz, de nincs rájuk szükség, mert a kritikus sem az minősíti, hogy írt-e mindenről, hanem, hogy fontos dolgokról írt-e, sikerült-e a vizsgált jelenségek lényegéhez közelférköznie, s ítéletei mennyiben hitelesek. Tamás Attilának sikerült. Elsősorban Németh László *Galilei* c. drámájáról, Déry Nikijéről, Lengyel Józsefről, Weöres Sándorról írott tanulmányaira érvényes ez. Az előbbiekből az életmű belső logikáját, vonatkozás-hálózatát felfejtő avatottság és a műre koncentráló elemzés egymást erősítő kölcsönössége terem értékes felismeréseket, utóbbiakban a művek sajátos természetére irányuló figyelem.

A Weöresről és Pilinszkyról írott tanulmányok egyszersmind a líraelmélet kidolgozása s a nyelvi elemzés új módszereinek

megismerése közben szerzett készségeket is reprezentálják, s jól szemléltetik a megművelhető terület bővülésének folyamatát is. A Juhász-, Nagy László-, Illyés- és a Sánta-tanulmány által létesült alap velük hozzászolgált az élő irodalom egészét átfogó horizonttá. Aki tudja, hogy egy-egy kritikus világképén belül a műfajokra vagy csoportokra irányuló figyelem milyen jellegadó erővel működik, Tamás Attila megszolgált illetékességét kivételes képességnek fogja elismerni. Mert nem elég a szándék: mindenkit becsülni, ha az érzékenység, a módszer és a megnevező-készség nincs arányban az ambícióval. A kihívások, melyekkel a szépirodalom oly sűrűn lepi meg a kritikát, Tamás Attilát nem hozzák zavarba. Tudja a mesterségét. S jóllehet tudása az irodalomtudomány fő forrásaival intenzív kapcsolatban áll, irodalomtörténeti ismereteit, irodalomelméleti tudását, módszerének eszköztárát nem engedi külön-demonstrációvá bontakozni, számol az olvasó és a hely befogadó-képességével, tehetségét a lényegmegmaradás tömör és pontos aktusaira koncentrálja. És a mérlegelésre.

Valószínű, hogy a mezőnyben ma ő a legszigorúbb kritikus. Talmiságokkal nem vesződik, így értékelő aktusai egy-egy jelentős életmű szintjeinek és súlypontjainak a kijelölésében érvényesülnek elsősorban. Így aztán, legyen szó Juhász Ferencről, Sántáról, Illyésről, nem reszket a keze a gyengeségek kitapintásakor, rögzítésekor. Ugyannyira, hogy mikor Moldova-cikkéhez érünk, szorongás támad bennünk: mi lesz itt uramisten! De nem történik semmi szörnyűség: a jellemzés pontossága, a szigor megnevező felelősség s a tehetség iránti megbecsülés, egyszerűen a *munka tisztasága*, hitelt és méltóságot ad az ítéletnek. Csak akik maguk is végiggondolták a Tamás Attila által felmért műveket, észlelhetik valódi arányaiban a munkát, mely egy-egy passzusában rejlik. Amit például a 196. lapon Illyés prózájának természetéről néhány sorban előad, mesterre valló sűrítés, s bizvást kiállna egy statisztikai vizsgálat ellenőrzését. Ugyanezt a tömörítő erőt becsülhetjük *A pálya szélén* című Mándy-regény jellemzésében s az *Igéző* világának leírásában.

A megismerés és a jellemzés tömör és gondos munkája tehát fedezi Tamás Attila ítéleteit. De ahol az érvelésre alig van tere, mérlege akkor is pontosabb, mint a kortárs-kritikáé általában. Az arányérzék és a teljességről való elképzelés határozottsága már a korai tanulmányokban is meglepően érett, s idők során csak mélyült ez a tudomány. S ez nemcsak azt jelenti, hogy Simon gondolati versei, Sánta *Ötödik pecsétje*, Sarkadi Gyúvája vagy az *Elveszett paradicsom*, Illyés *Dózsa* és más művek valóban annyit érnek,

amennyire Tamás Attila — a konvenciótól eltérve — taksálja őket, hanem, hogy legtöbbször éppen az a gyengéjük, amit ő megnevez. S ez azért fontos, mert a rossz indítékú, hamis közelítés még akkor is a mű pártjára vonja vagy megzavarja az olvasót, ha a minősítés esetleg jogos. Tamás Attilát a mű esztétikai alkata érdekli, ideológiai szempontjai is ennek vizsgálatában érvényesülnek. Ezért nem érezzük erőszakosnak még ott sem, ahol téved.

Mert azért ő is téved olykor. Sánta noveláiban és regényeiben talán máshová kellene tenni a súlypontokat, a *Kegyenc* margójára élesebb kérdőjelek kíváncsoznak. Pilinszky *Négysorosa*ban a vers magasabb értelmét, az áldozat krisztusi színezetét már az „Alvó szegek” is hangsúlyosabban jelzik, mintha csak a tehetetlenség tragikumát fejeznék ki a vers. Az *Esztétikáról, irodalomtudományról* cím alatt közölt kritikákban pedig annyi a kérdőjel, hogy árnyékukban gyakran az érték is elhomályosul.

Ezekről a kérdőjelekről külön is szólnunk kell, mert ezek kapcsán ölt tételes formát Tamás Attila eszménye is. Az a tudományosság, melynek elméleti alapozottsága átgondolt, s ennek eredményeként a kategóriák és alkategóriák viszonya, a fogalmak rendje logikus és szigorúan következetes: az elemzés lényegre irányuló, bizonyító erejű, az ítélet mértéktartó, az előadás feszes menetű és hűvösen tartózkodó. Eme eszmény felől aztán az esszé jobb esetben is csak köteles megbecsülésben részesül, az anyag természetéből eredő következetlenség (pl. Komlós Aladár könyvéről szólva) szerkezeti hibának, Hankiss Elemér szándékolt nagyvonalúsága pontatlanságnak, s még Barta János logikája is gyengének, pedig utóbbiról opponensei is azt tartják, hogy nála „a fogalmak «élnék», vonzásuk és pályájuk van, matematikai szabotossággal hozzák az eredményt”.

Hogy pályatársaival Tamás Attila túl szigorú, sőt igazságtalan is olykor, annak valószínűleg két oka van. Az egyik a szakmánk helyzetéből eredő, a megújulással együtt járó terminológiai zűrzavar. Ebben rendet teremteni jogos törekvés, s Tamás Attila konok szívósággal törekszik is erre. S helyenként olyan éber érzékenységgel tapintja ki egy-egy munkán belül a rendszerezés gyengeségeit, hogy a hiba gyökeréhez is le tud hatolni. Így sikerül pl. az agyonvitatott lukácsi mű hibáiban is a törvényszerűséget megneveznie. — A másik ok már hiánya vall. Arra, hogy Tamás Attila nem számol eléggé a közeggel, melyben egyik vagy másik tanulmány megszületett. Ezért helyenként az úttöréssel járó kényszerű alkalmazkodást is pusztán lazaságnak minősíti. Pedig van rá eset, pl. Sötér vagy Illyés esszéiről szólva, hogy e munkák *szépirói*

alkotásként való értelmezését is lehetségesnek tartja, becsülni tudja bennük az olvasót és az írói összekötő képességet s azt, hogy gondolkodásra ösztönözznek. De hogy a gondolkodást és az érvelést nem érzi elég erősnek, elég megbízhatónak ezekben a „színes” írásokban, az bizonyos.

Megismétlem: irodalomelméleti, poétikai jellegű munkákkal szemben jogosnak érzem ezt a szígot, de a szépirodalmi művek kritikáját sokkal változatosabbnak képzelem a Tamás Attila bírálatából kiolvasható eszménynél. Igaz, ő is elismeri másféle kritikák létjogát, de maga tartózkodik a művel való találkozás élményének tükrözésétől. Nemcsak a személyesség jegyeit szűri ki, de a közelítés, a nyomozás, a lényeghez hatolás dramaturgiájának izgalmat is eltünteti, ahol csak tudja.

Olyan komolyan veszi önmagát s a kritika tudomány jellegét, hogy azt hiszi, maga elé mormolva is írhat, mivelhogy munkájában csak az igazság a fontos. Ahol átizzik sorain a megismerés személyiség-mozgósító szenvedélye, mint a már említett helyeken, vagy a *Kháron ladikjáról* írott bírálat szép exozicációjában, ott mérhető igazán, mennyi belső gazdaságot kényszerít igájába a tudósi objektivitás tiszteltreméltó fétise.

Az eredmény azonban arra vall, hogy megtérül ez az áldozat, s ilyenképpen nem is áldozat, hanem alkot és szerep egymáshoz hangolódásának szerencsés megvalósulása, melynek problematikussága csak egy másfajta alkot mérlegét hozza ilyen nyugtalan mozgásba.

Kiss Ferenc

FORMATEREMTŐ ELVEK A KÖLTŐI ALKOTÁSBAN

Bp. 1971. Akadémiai K. 652 I. (Az MTA Stilisztikai és Verstani Munkabizottságának kiadványai I.)

1968-ban a frissen megalakult MTA Stilisztikai és Verstani Munkabizottsága a legidősebb feladatot hajtotta végre annak a tanácskozásnak megrendezésével, amelynek anyagát e kötet tartalmazza. A külföldön már jelentős múltra visszatekintő műközpontú irányzatok a hatvanas évek közepén kezdtek behatolni a magyar tudományba, párhuzamosan a strukturális nyelvészet hazai kibontakozásával. Alapvető, a hazai kutatás jövőjét meghatározó feladat volt, hogy minél szélesebb körben megkíséreljék átültetni s egyben továbbfejleszteni a nemzetközi irodalomtudomány újabb módszereit, alkalmazni s kamatoztatni eredményeit. A felhívás, mely előzetesen megadott szempont nélkül, sőt a módszertani sokirányúság elvárásával szólította fel az irodalomtudomány képviselőit, stilisztikát, irodalomtörténetészeket, elméleti kutatókat két egymástól igen elütő költemény (Babits: *Ősz és tavasz között*, ill. Kassák: *A ló maghal, a madarak kirepülnek*) elemzésére, interpretálására — nos, egy ilyen felhívás valóban alkalmas volt arra, hogy felkeltse a figyelmet és az érdeklődést, *elindítson valamit*, mozgásba hozza a tudományos életet.

Ha ez a gyűjtemény még a vitaülés évében megjelenik, akkor talán ma már előbbre tartanánk. Összehasonlítással a rokon diszciplína kínálkozik: strukturális nyelv tudományunk ma már van, részletező és összefoglaló művek *megjelentek*, az új tudományos műhelyek *kialakultak*. Az irodalomtudományban ezzel szemben legfeljebb csak elszigetelt egyéni kísérletek, szétszórt, olykor eklektikus próbálkozások fedezhetők csak fel.

Pedig ez a tanácskozás szinte valamennyi

problémáját exponálta a modern irodalomtudományban. Technikai, metodikai és történeti megközelítéseken keresztül az irodalom ontológiájáig hatolt: eredményeit mérlegelve, azt hiszem, leghelyesebb, ha ezek rendjében haladunk.

Hogy milyen *adatok* azok, melyek alapján egy irodalmi művet elemezni lehet, csak századunkban vált elméletileg kérdésessé, s az probléma is, hogy milyen funkciót tulajdonítsunk az adatoknak: a gyakorlat itt nagy változatosságot produkált Lady Macbeth gyermekei számának „kiderítésétől” a „Teljesség” és „Végtelenség” világerzésének kutatásáig.

A vitaülés kellőképpen demonstrálta, hogy tudományos közvéleményünk ma már „adat”-nak ilyen összefüggésben kizárólag a „belső” adalékokat tekinti: jól mutatta ezt az az általános (és indokolt) meghökkenés, mely a Kassák-vers egyik motívumának, a „nikkel szamová”-nak „repülőgép”-pel való (külső szempont alapján történt) azonosítását fogadta. Kovalovszky Miklós cikke jó példát mutatott arra, hogy az életrajz, életrajzi regény csak annyiban szolgálhat adalékkul egy vers elemzéséhez, hogy felhasználható egyes motívumok konnotációs hátterének megvilágításához.

Az adatok felhasználása, értelmezése, magyarázata tekintetében már távolról sem alakult ki ilyesfajta hallgatólagos egyetértés. Pedig éppen ez a leglényegesebb kérdés: milyen célt szolgálnak a feltárt stilisztikai, poétikai, verselési sajátosságok?

Rába György a Babits-vers leíró és reflexív rétegeinek gyakori egymásbajátszását, átfedését a költőnek azzal a szándékával ma-

gyarazza, hogy a halálfélelem tudatállapotát érzékeltesse. Rónay György Kassák olyan eljárásait, mint a sűrítés, vágás, szimultánizmus az emlékezés-folyamat hiteles ábrázolásának céljára vezeti vissza. Baránszky Jób László pedig egyenesen azon méri le a két mű esztétikai értékét, hogy melyik képes hitelesen ábrázolni valamely pszichológiai állapotot. E felfogás szerint a szöveg elemei a téma követelményei szerint rendeződnek el: a téma képviseli az *esztétikai tartalmat*, mely a többi *formai* elemet meghatározza. Nem véletlen, hogy a legszakzszerűbben egy „par excellence” pszichológus, Földes Éva alkalmazta ezt az alapelvet, a Babits-versben ez elhárítás, a Kassák-versben pedig az identifikáció lelki folyamatát mutatván be mint a struktúrát megszervező központi tényezőt.

A téma mint „formateremtő elv”: nos, ez a múlt századi esztétikai gondolkodás vívmánya, mely elsősorban az „érzékletességet” követelte meg az alkotásoktól. Egy történelem feletti, normatív esztétika ideája ez, mely nem képes lényegi, belső különbséget tenni azonos témát különböző korszakokban feldolgozó művek között, mely számára pl. Csokonai és Babits halálfélelmét tükröző műveiben a közös téma képezi a megragadható lényegét, míg az elválasztó tényezők akcidentálisak maradnak. Ne feledjük azonban Austin Warren megfigyelését: még a pszichológiailag igen „reális”-nak tűnő alkotásokban sem jelenti a pszichikum ábrázolása a lelki folyamatok pontos reprodukálását — inkább egy olyan dramatizálásról van szó, mely valóságúnak hat. (Wellek—Warren: Az irodalom elmélete. Bp. 1972. 133.) Amellett ez az elmélet, s az ezen alapuló *funkcionális elemzés* az esztétikai értékelés szempontjából sem kielégítő, mivel az esztétikumot leszállítja egy adott költői idioma-készlet átlagos használatának szintjére. Nem véletlen, hogy már az első modern irodalom-elméleti iskola, az orosz formalisták csoportja, s az ő hatásukat tükröző más kutatók is éppen az „érzékletesség-esztétikával” szemben dolgozták ki álláspontjukat: az a megállapítás, melynek nevében pl. Baránszky Jób hiteltelennek s ezért csökkent értékűnek tekinti Babits versét, hogy ti. „... a stílus, az életmű győz a lírai alkalom fölött...” — nos ez a minősítés Vigotszkijnál épp az esztétikum jelenlétét igazolta volna!

Mindezek a megfontolások nem ismeretlenek a hazai tudományos életben. Nem hiszem, hogy a vitaülés bármelyik résztvevője vállalta volna, hogy ő a témát tekinti a mű esztétikai tartalmának. Török Gábor nagyon világosan meg is fogalmazza: „Maga a szubjektivitás a lírának nem célja, csak vonatkozása, oldala, eszköze.” A verselemzés *gyakorlatának* színvonala azonban oly nagy mér-

tékben marad el (nemcsak nálunk!) az esztétikai elmélet színvonalától, hogy gyakran úgy tűnik, e kettőnek semmi köze sincs egymáshoz!

A két vers igen szerencsés kiválasztása már eleve arra inspirálta a kutatókat, hogy az irányzatok, a történeti fejlődés, korszokolás problémáját ne hagyják ki az elemzésből. Így szóba került már a mű mögött meghúzódó — a történeti folyamatok változásának alávetett — szerzői világkép is, melyben sokkal több joggal gyanítható az esztétikai tartalom, mint a szűk tematikában. Ilyen irányú rendszeres vizsgálatot azonban csak két tanulmány tartalmaz. Szegedy-Maszák Mihály kitűnő elemzésében a diszkurzív- és a pszeudoszintaxis közötti váltás leírása, s összekapcsolása a költészet korszakváltásaival, megmutatja miképpen lehet meghaladni a funkcionális (téma központú) elemzést úgy, hogy az adatoknak a téma felé vezető funkcióját a világkép összefüggésébe ágyazzuk, másrészt más, a témán túl vezető funkciókat rendeljünk hozzájuk. Németh G. Béla pedig e vitaülés legkidolgozottabb, legegységesebb s egyik legszínvonalasabb tanulmányában széles háttérrel rajzolja meg annak a világnézeti változásnak, mely a modern költészet alapját képezi, s minden adatát e valóban *tartalmi* szempont viszonylatában értelmezi.

Sajnos, ez a történeti szemlélet a tanulmányok egy részét csak annyiban befolyásolta, hogy az *Ősz és tavasz között* „hagyományos” kifejezőmódját Kassák „meghökkentő” költői nyelvvel vetették egybe. Volt, aki be is vallotta, hogy egyes motívumok összefüggéseiről semmit sem tudna mondani, a pusztán meghökkentő szándékot látja csak mögöttük működni. Roger Caillois Török Gábor által idézett szavaiból azonban egyértelműen világossá válik, hogy a jó művekben a pusztán meghökkentőnek látszó motívumokban sem a meghökkentés, hanem a rejtett összefüggéshálózat (a konnotációk hálózata) a lényeges. A konnotációk vizsgálatát (a „nikkel számovár”-ét) azonban Török Gábor is elhibázza.

Az adatok funkcionális és történeti értelmezésén túl érvényesült egy harmadik irányzat is, mely bizonyos elvont esztétikai törvényszerűségeket érvényesülését kutatta a vizsgált szöveg elemei között. A modern verselemző iskolák többsége így jár el: az orosz és cseh formalisták az „aktualizáció”, Vigotszkij „a téma megszüntetése”, Jakobson a „párhuzamoságok”, más nyugati strukturalisták az „ironia” törvényszerűségeit elemzik ki a műből. Ez utóbbinak leányági rokona az „oszilláció-elmélet”, melyet leghatásosabban *József Attila komplex képei* című tanulmányában fejtett ki Hankiss Elemér, s melyet ezen a konferencián Széles

Klára igyekezett átgondolt és éppen ezért igen magas színvonalú tanulmányában igazolni. Az ő csoportosítása szerint a Kassák-vers motívumai egy összefüggő dinamikus hullámzás résztvevői: minden a „realitás” szintjén egzisztáló motívumnak megvan a maga „szürrealis” ellentétpárja, s köztük egy harmadik motívum képviseli a „híd”-at, a közös szemléleti alapot, mely többnyire „da-daista” jellegű. A „híd”-ban történik meg az „ellentétek közötti átcsapás”, melyet Hankiss „sikváltás”-nak, „oszcillálás”-nak szokott nevezni.

Az elemzésnek ez a szigorúan elvont, esztétikai nézőpontja azonban szintén nem bizonyul kielégítőnek: túlzottan általános-ságban tartott definíciója miatt minden bizonytalanságot bármely szövegben ki lehetne mutatni efféle „sikváltásokat”, s így mint esztétikai kritérium erősen megkérdőjeleződik. Amikor pedig Széles Klára ugyanilyen dialektikus hármasságokkal próbál megragadni egy-egy szerzőt, ill. szerzők bizonyos csoportjait, különösen szembetűnővé válik az eljárás kissé skolasztikus jellege. A legnagyobb hiányossága a módszernek azonban az, hogy a motívumok közötti konkrét konnotációs kapcsolatokat csak igen kis mértékben kutatja, a verselemzés nem is igen igyekszik determináltként bemutatni az „önkényes”, „meghökkenő” motívumokat.

Az „elvont esztétikai” szempont legszélsőségesebb álláspontját Martinkó András képviselte, aki egy hozzászólásában arra buzdította a kutatókat, hogy gyűjtsék össze a „szép” formai elemeket (szerkezet, leírás, ábrázolás, mondat, hangzás, versforma), s ennek alapján próbálják leírni az „önmagában szép” forma-modellt, melyet aztán az esztétikai értékelésnél mérceként lehetne használni. Hasonló szellemben fogant Vitányi Iván elemzése, aki a vers szerkezetében az „arany metszés”-arány megvalósulásának tulajdonított esztétikai jelentőséget. Ezek a nézetek annak a múlt századi pszichofizikának az elméletét újítják föl, melynek nagyon jó kritikáját találhatjuk Vigotszkijnál – s minden olyan esztétikai elv, mely az esztétikumot a befogadó tudatában, a befogadó bizonyos lelkiállapotában, pszichés működésében véli megvalósulni, óhatatlanul ide torkollik. Az újabb elemzési irányzatok éppen abban egyeznek meg, hogy az esztétikai minőséget nem az alkotó vagy a befogadó tudatában s nem is valami társadalmilag meghatározott etikai, szociális vagy történeti értékben, hanem magában a szöveg struktúrájában keresik. Nem véletlen, hogy a társtudomány, a strukturális nyelvészet képviselője, Szépe György eleve így közeledik a szépirodalomhoz. Világosan látja, hogy pl. a műfaji hovatartozást nem a különböző pszichológiai implikációk (szubjek-

tivitás, objektivitás, kifejezés, ábrázolás stb.) döntik el, hanem pusztán a nyelvi struktúra: a próza és a vers különbsége eszerint nem más, mint „azonos mélyszerkezetből eltérő felszíni szerkezetekben történő transzformálás”. S ennek alapján már választ lehet adni konkrét elemzési kérdésekre is: így kiderül, hogy *A ló meghal, a madarak kirepülnek* nem pusztán tördelése vagy a szerző besorolása miatt vers, hanem azért, mert szövege közelebb áll a mélyszerkezethez, mint egy prózai alkotásé. A művet struktúrájának tekintő felfogás alapján már két vers összehasonlításában is túl lehet lépni a „hagyományos” – „meghökkenő” üres ellentétpárján: Török Gábor kitűnően állapítja meg, hogy mindkét vers erősen „szubjektív” jellegű, de míg Babits a kifejezést az ábrázolás segítségével valósítja meg, Kassák ezt megkerüli, s a „belső beszéd”, a „tudatkivetítés” eszközt használja (tehát a „mélyszerkezet”-hez való közelítést). Igen öröndetes a nyelvész és az irodalmár-nyelvész nézeteinek találkozása.

A versekről a legtöbbet az a két tanulmány mondta el, mely programszerűen a konnotációs kapcsolatok vizsgálatát állította előtérbe. Bernáth Árpád és Csúri Károly elemzéseiről van szó, melyek közül Bernáth Árpádé jelentőségében túlnő a vitaülés keretein: „emléma” és „motívum” meghatározása fontos tudományos előfeltételt teremti meg mindenfajta, a konnotációkra irányuló szövegelemzésnek. E fogalmakkal voltaképpen a konnotációk két típusát különbözteti el: a „motívikus”, szövegben belülről és a „szimbolikus”, a szövegben kívülről vezetett összefüggéseket. Elméletileg nagy jelentőségű alapelvet mond ki, mikor megállapítja, hogy egy irodalmi műben a „motívumszerkezet” az elsődleges, az „emlémaszerkezet” csak azon keresztül tud érvényesülni.

Bernáth Árpád és Csúri Károly e módszer hatékonyságát igazolta ezen a vitaülésen (s később a novellaelemző konferencián is). Az ülés mindkét olyan vitájában, melyben – kivételesen – végig irodalmi kérdésekről volt szó, Bernáth tudta kimondani a döntő szót, mivel olyan apparátus állt rendelkezésére, mely alkalmas volt érdembeli adalékok felsorakoztatására. Ő az egyetlen, aki Kassák „nikkel szamová”-ját helyesen tudja a művön belül értelmezni, rámutatva a „fém-madár”-ral való azonosulás konnotációs sorozatára, s annak jelentőségére a szöveg jelentéshálózatában. Eközben újabb elméleti eredményt is fel tud mutatni, megállapítva, hogy egy motívum konnotációs háttere mindig egy egész konnotációs hálózattal áll összefüggésben, s a kutatás során e hálózat felfejtése a feladatunk. Ugyancsak meggyőző érveket hoz fel amellet, hogy az *Ősz és tavasz között* végső soron nem a halál megnyugtató,

beletörődő, elfogadó, hanem éppen felkavaró, szorongásos ábrázolásai közé tartozik. Vita-partnere, Német G. Béla ugyanis kizárólag a „rájátszások”, tehát a szimbolikus konnotációk, az „emlémasztruktúra” összefüggéseit vizsgálta: Bernáth viszont a motivikus konnotációk („motivumok”) analízisével bizonyítja, hogy a szövegen belüli kapcsolatok határozzák meg a szimbolikus konnotációk (az „emlémlák”, azaz utalások, példázatok) minőségét. Különösen bravúros e nemben az „asszony” motivum halál-konnotációjának tisztázása.

Bernáth és Csúri elemzései azért hatékonyak, mert tudatosan a konnotációs összefüggésekre koncentrálnak: ez az irányulás (és ez nagy eredménye ennek a konferenciának) más hozzászólásokban is érvényesült több-kevesebb mértékben, s ennek sok értékes részeredmény köszönhető. A pszichológus Földes Éva a Babits-vers elemzésekor a költő bizonyos kulcskategóriái, a „meztelenség” és a „szégyen” felé vezető szimbolikus konnotációkra figyel fel: igen találó kiindulás, hogy a „halál” (ill. Németh G. Béla distinkciójával élve: a „meghalás”) a „lemezelenítéssel”, a kiszolgáltatottsággal egyjelentésű. Szegedy-Maszák Mihály pedig egy hozzászólásában éppen a lényegre tapint, amikor kifejti, hogy ez a vers nem elsősorban a tematika miatt áraszt halál-hangulatot, hanem a konnotációs hálózat halál-utalásai révén. Egyébként ő az egyetlen, aki a „konnotáció” fogalmát nevében nevezi.

Bernáth tanulmányának egy mozzanata azonban arra is figyelmeztet, hogy a konnotációkkal végzett műveletek terén igen óvatossá kell lennünk. Egy helyen meggyőzően bizonyítja, hogy az „agyagos domb” motívuma konnotációs szinten azonosul a „halott”, a dombot belepő „sár”, majd „hó” pedig a „dunna”, ill. a „paplan” motívumával. Amikor tehát — folytatja — az ehhez tartozó hasonlatban a gyerek nem akar lefeküdni, a „paplan alá” bújni, akkor ez a halálfélelemmel egyjelentésű, hiszen nem akar „halott” lenni. Ez a következtetési forma a konnotációs kapcsolat *racionalizálását* jelenti: a konnotációs azonosítást logikai azonosításnak veszi, és ennek alapján végez műveleteket a motívumokkal. Feltétlenül helytelen ez az eljárás, pedig jelen esetben az eredmény helytálló: ám ezt racionalizálás nélkül is lehetett volna bizonyítani, hiszen az „alvás” motívuma (Paplan alá! Hajjcsi!), mint „emléma”, eleve a halálra utal.

A konnotációs kapcsolatok racionalizálására igen sok példa adódott a vitaútlésen. Voigt Vilmos és Bécsy Tamás elemzése pedig szisztematikusan ezen az eljáráson alapult. Bécsy pl. másfajta összefüggést nem is vett figyelembe az egyes motívumok között, mint a logikai azonosítást, így pl. a nyelvi formához

kötött konnotációk nála számon kívül maradtak.

A Babits-vers metrumáról – többen is (Németh G. Béla, Kecskés András és különösen Gáldi László) megállapították, hogy az egy régies halottsiratóval áll összefüggésben: a verstörténeti vizsgálat tehát egy újabb szimbolikus konnotációt tárt föl, ezúttal a hangzás, a versforma kapcsán. Kecskés András megpróbált ezen túlmenő, motivikus konnotációkat keresni már a metrumban: a vers-tani séma alapján igyekezett a szöveg hangulati karakteret megragadni. Itt azonban metaforákba veszett: „kiszélesedő tempó”-t, „emelkedett nyugalmat”, „bölcs mérték-tartást” emlegetett, holott metrumról lévén szó, legfeljebb a „gyors”, „lassú”, „egyenletes”, „nem egyenletes” kategóriák lettek volna helyénvalóak. Több lehetőséggel biztosított, amikor a metrumot a konkrét, megvalósult ritmussal vetette egybe: a feltárt adatokat azonban kizárólag funkcionálisan, a szöveg által bemutatott pszichológiai folyamatokhoz kapcsolva értelmezte (pl. „az emelkedő sorkezdetek jajdulása”), melynek ki nem elégítő voltáról már ejtettük szót.

Kecskés megpróbálkozik egzakt eljárásokkal, elsősorban a versdallam leírásában. Hiába végez azonban „objektív” számításokat, összehasonlításokat, ha a kiinduló adathalmazt (a dallamvonal leírását) egy merőben szubjektív eljárással nyerte. A nyelvészek nagyon jól tudják, hogy egy mondat kimondása egyúttal annak értelmezését is jelenti. A Kecskés által leírt dallamvonal tehát egyben a szöveg interpretációját is magában foglalja. Arról nem is beszélve, hogy a „dallamvonal” már voltaképpen nem a nyelvi műalkotáshoz, hanem annak előadásához, tehát az előadóművészethez tartozik. Márpedig az eredeti vers és annak egy előadása már más műalkotás, más művészeti ághoz is tartozik, a „szavaltat” leírása nem azonos a „költemény” leírásával. A költő saját szövegmondása szintén nem igazít el e tekintetben, hiszen mint Szépe György rámutatott, a költő előadásában mindig található meta-nyelvi kommentár, mely éppen a hanghordozást deformálja leginkább.

Használhatóbbnak tűnik Kecskés kísérlete a „hangsúlyfok” mérésére. Szellemes ötletének az a gyengesége, hogy a hangsúly fokát egyelőre csak szubjektíve tudja megállapítani. A strukturális nyelvtudomány fejlődete azonban ezen segíthet (L. Chomsky: A nyelv formális természete. 1967. In: A nyelvtudomány ma 238–243. l.).

A vers-zene vizsgálatában a versformán túl nemigen terjeszkedtek a vita résztvevői. Meglehető volt a statisztikai, akusztikai vizsgálati módszerek hiánya, a hangszimbolikán alapuló kutatások elmaradását viszont a magam részéről örömdetesnek tartom. Min-

denesetre épp ezen a területen vált különösen szembetűnővé a kutatási irányok elkülönültsége: a verstannal foglalkozók nemigen tudtak érdemben hozzászólni a versek szemantikus struktúrájához, míg a többi kutató (Németh G. Béla kivételével) nem is tartotta fontosnak, hogy a vers-zenével foglalkozzék.

Számos probléma merült még föl a vita-ülésen, valamennyire nem is lehet egy recenzió keretében kitérni. Az mindenesetre kétségtelen, hogy a vitaülés — annak ellenére (vagy talán éppen azért), mert nem hozott

megegyezést a vitatott kérdésekben — megfelelt a várakozásnak. Kiderült, hogy kutatóink képesek műközpontú elemzésre, annak ellenére, hogy ennek a műfajnak irodalomtudományunkban eleddig szinte semmi hagyománya nem volt. Ez a kötet jó alapját képezheti a további munkának, hiszen a bemutatott alapelvek és eljárások többsége alkalmas arra, hogy továbbfejlesztésre vagy továbbgondolásra készítse a szakembereket.

Kelemen Péter

Wagner, Dieter: Zur Biographie des Nicasius Ellebodus (+1577) und zu seinen „Notae“ zu den aristotelischen Magna Moralia Heidelberg. 1973. (Sitzungsberichte der Heidelberger Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-historische Klasse. Jg. 1973, 5. Abh.) 42 l.

Istvánffy Miklós epitáfiuma szerint Nicasius Ellebodus, a magyar földre vetődött flamand humanistát „Belgae, Germani, Pannonos, Ausonii” gyászolták korai halálakor. Azután egykettőre megfellebbeztek róla mind a négy nemzetnek a fiai: csaknem négyszáz évig alig-alig írták le a nevét. De éppen most egyszerre több helyen megindult az e dősság törlesztése. Miután Bernard Weinberg felhívta poétikájára a figyelmet (*A History of Literary Criticism in the Italian Renaissance*. Chicago. 1961, 519–523), nem én szenteltem az első önálló tanulmányt munkásságának — mint tévesen gondoltam —, hanem a német klasszika-filológus, Rudolf Kassel (*Unbeachtete Renaissance-Emendationen zur aristotelischen Poetik*, in: *Rheinisches Museum für Philologie*, 105/1962, 111–121), aki Ellebodus filológiai eredményeit Arisztotelész *Poétiká*-ja új kiadásában (Oxford, 1965) is értékesítette már. Ezután került csak sor Ellebodusnak szentelt velen-
cei (1970) és budapesti (1971) előadásaimra s azok megjelenésére (*Nicasius Ellebodus és poétikája*, ItK 1971, 24–34. „Reneszánsz Füzetek” 10. — *Contributi alle relazioni padovane degli umanisti d'Ungheria: Nicasio Ellebodio e la sua attività filologica*, in: *Venezia e Ungheria nel Rinascimento*, Firenze 1973, 317–333). Ezzel egyidőben egy fiatal belga bizantinológus, Daniel Donnet javában dolgozott már Ellebodusnak Mikhaél Szünkelloz (760–846) grammatikai traktátusához írt kommentárján, kiadva előbb Ellebodus tervezett Szünkelloz-kiadásának az előszavát (*Une préface grecque inédite de l'humaniste Nicaise van Ellebode*, in: *Humanistica Lovaniensia*, XXI 1972, 189–195), majd magát a kommentárt (*Un travail inédit de l'humaniste Nicaise van Ellebode: Notes sur le traité de grammaire de Michael*

le Syncelle, in: *Bulletin de l'Institut Historique Belge de Rome*, XLIII/1973, 401–457). Mindkettőnkől függetlenül, munkánkról már csak a nyomdába adás után értesülve, írta meg az Arisztotelész-kutató Dieter Wagner most ismertetésre kerülő értékelését.

A tanulmány nagyobb része a pozsonyi flamand tudós életéről és szellemi hagyatékának számbavételéről szól, a befejező rész pedig az arisztotelészi *Magna moralia* Ellebodus által készített fordítását és a műhöz fűzött jegyzeteit értékeli. A magyar olvasó a legnagyobb örömmel és elismeréssel kell, hogy méltassa a német tudós munkáját. Nemcsak azért, mert művéből több lényeges új tény meg tudunk Ellebodus életéről, hanem azért is, mert a szerző a magyar forrásokat és szakirodalmat példás gondossággal felkutatta, világos képet rajzolt arról a szellemi környezetről, mely hősünket Magyarországon körülvette, a kor magyar személyiségeiről pontosan tájékozódott és a magyar nyelvű szakmunkákat is mindig teljesen hibátlanul idézte. Egyes nehezebben hozzáférhető vagy csak általam publikált hazai adatok érthető módon nála hiányoznak, az igazán lényeges ismereteknek azonban hiánytalanul birtokában van. Az Ellebodus-életrajzot Wagner több fontos ponton teszi teljesebbé, különösen ifjú korát illetően. Így kikövetkezteti, hogy 1535-ben kellett születnie, amit az általam újabban Pozsonyban megtalált s nemsokára publikálásra kerülő sírfelirata teljes mértékben igazol. Megtudjuk Wagner tanulmányából, hogy Ellebodus 1549-től 1555-ig a leuveni egyetemen, ettől kezdve pedig a római Collegium Germanicum-Hungaricumban tanult, s innen került 1558-ban az újjászervezett nagyszombati iskolába tanárnak. Igen értékesek azok az adatok, melyeket a szerző Ellebodus padovai ismerőseiről, barátairól, levelező-partnereiről közöl; Clusius levelezése alapján pedig Pozsonyban vele élt fivérééről s könyvtárának sorsáról (Radéczié lett) tájékoztat.

Ellebodus műveit illetően Wagner is azokból az Ambrosiana-beli kéziratokból tájékozódott, melyeket tanulmányom végén felsoroltam. A sort azonban ki is egészíti a D 247 inf és az R 105 sup jelzetűekkel. Az

előbbi Arisztotelész- és Arisztophanész-fordítások mellett Polybiosz VI. könyve egy részének fordítását, az utóbbi pedig a *Poëtika*-parafrázisnak egy Pozsonyban 1572. november 12-én datált másolatát tartalmazza. Hírt kapunk Ellebodiusrnak Piero Vettorihoz írt három, Münchenben őrzött leveléről is. A további kutatásnak azonban talán azzal tette a szerző a legnagyobb szolgálatot, hogy pontosan rendszerezte Ellebodius általa ismert műveit, összeállítva azok kéziratának pontos lelőhelyeit. Végül, ami a *Magna moralia*-fordítást és kommentárt illeti, melyet Wagner kiadni készül, sikerült megtalálnia az Ambrosiana B 84 sup jelzetű kódexében Pinellinek azt a „liber antiquus”-át, melynek alapján Ellebodius legtöbb szövegjavítása készült. Wagner a *Magna moralia*-fordítást s ugyanígy a pseudo-arisztotelészi *Problemata* fordítását 1568-ra datálja, vagyis Ellebodius padovai évei termékének tartja. Bár ez önmagában nem kizárt, a datálásra nincs elégséges bizonyíték. Wagner ugyanis Vogel-Gardthausen művére (*Die Griechischen Schreiber des Mittelalters und der Renaissance*, 1909, 455) hivatkozik csupán, ez azonban pusztán azért adja az 1568-as évszámot, mert Pinelli és Ellebodius kapcsolatról csak erre az évre vonatkozóan van tudomása.

Német, belga és magyar kutatók elkezdtek tehát Ellebodius ébresztését, s reméljük, hogy mihamarább a kéziratokhoz legkönyebben hozzáférni tudó „Ausionii” közül is akad majd e munkának folytatója.

Klaniczay Tibor

Mályusz Elemér: A Thuróczy-kronika és forrásai

Bp. 1967. Akadémiai K. 206 l. (Tudománytörténeti tanulmányok 5.)

Thuróczy Jánosnak, a királyi személynőki bíróság ítélmesterének krónikája középkori történetírásunk utolsó darabja, mintegy betetőzése és összefoglalása. Több százados krónikáiról hagyományt folytat: elődeinek szövegét is átveszi, persze kora szükségleteinek megfelelő módosításokkal — de ezt már a korábbi gesta- és krónikáiról is így tették. És éppúgy, mint azok, folytatja az írásművet a saját koráig. Munkájának még a címében is megtartja a krónika elnevezést, melyet humanista kortársai gondosan kerültek.

A munka azonban már Mátyás udvarának humanista légkörében készült. Írója nem egyházi személy, hanem az abszolutizmus megvalósítására törekvő kormányzat hivatalnok. Az új idők jele az is, hogy a krónika nyomtatásban jelent meg, már a szerző

életében. A Budai Krónika nyomtatott kiadása megelőzte ugyan, viszont Thuróczy munkája XV. sz.-i kiadásai után sem merült feledésbe. Újabb kiadásai és XVI. sz.-i német fordítása révén széles körben terjedt.

Legalábbis a XVIII. sz.-ig. 1766-os bécsi kiadása óta (amely már a hatodik volt!) többé nem jelent meg, sem a XIX. sz. múlt-rajongása, sem a XX. sz. történeti vagy irodalomtörténeti érdeklődése — úgy látszik — nem tartotta méltónak arra, hogy újra kiadja. Magyarul egészében sohasem jelent meg. A Monumenta Hungarica I. köteteként 1957-ben csupán a krónika 1382 utáni részét adták ki magyarul, a fordítás azonban rendkívül hevenyészett, gyenge munka (vö.: Gerézdi R. bírálatát, ItK, 1959, 142–146.).

Ha Mályusz Elemér ismertetendő könyvének megjelenéséből arra következtetne valaki, hogy fordulat állott be Thuróczy hazai megbecsülését illetően, nagyot tévedne. Mint az előszövből kiderül, a könyv külföldi kezdeményezésnek köszönheti létrejöttét: egy szovjet forráskiadvány bevezetőjének készült.

A munka első része Előzmények cím alatt historiográfiánk első négy évszázadának áttekintése. Időrendben, a krónika-kompozíció egyes rétegei, ill. szerzők szerint halad. Természetesen nem tér ki minden részletkérdésre, azonban mint e sokat vitatott terület biztosnak tűnő eredményeinek világos és szabatos összefoglalása: feltétlenül figyelmet érdemel. Az egyes szerzőket írói mivoltukban is igyekszik jellemezni. Nem a szerző hibája, hanem a hazai és külföldi előmunkálatok hiányának tudható be, hogy e jellemzésekben egy dimenzió csak igen elmosódottan van jelen; az a tény ti., hogy ezek az írók nemcsak a hazai fejlődés láncszemei, hanem a középkori európai latin nyelvű irodalomnak is részei.

A következő fejezetek tárgya Thuróczy János és krónikája. Mályusz Elemér itt azokat az eredményeket használja föl és építi tovább, amelyekre 1944-es tanulmányában jutott (amelyet egyébként egyszer sem idéz). Az azóta eltelt idő hazai kutatásai közül értékesíti Kardos Tibor néhány megfigyelését is. Előbb az író életpályáját ismerteti, családi körülményeit, hivatali tevékenységét, s ehhez kapcsolódva tárgyalja a krónika keletkezését is, mégpedig abban a sorrendben, ahogyan az egyes részek (Kis Károly története; A szkíta—hun—magyar történet; Zsigmondtól Mátyásig) készültek. Körültekintő alaposággal tisztázza: milyen forrásokat használt Thuróczy munkája egyes fázisaiban. De az egyezéseknél még tanulságosabbak az eltérések: ahol a krónikáiról elhagy valamit forrásából, vagy módosít. Ezek a helyek éles fényt vetnek politikai vagy írói szándékaira, tendenciáira. A krónika utolsó részének vizsgálatánál Mályusz gondosan számba veszi Thuróczynak szóbeli forrásra vissza-

menő híradásait is: mintaszerű a Kont Istvánról szóló népi ének felhasználásának elemzése.

Az utolsó fejezetben, amely Thuróczyt mint történétíró és író méltatja, a szerző összefoglalja a forráskritika idevonatkozó tanulságait, elemzi világnézetét, írói magatartását, stílusát, s ennek alapján igyekszik kijelölni helyét irodalmunk történetében. S ha középkori történetírásunkat nem lehetett következetesen beágyazni európai keretekbe, akkor itt bőven kárpótol az eszmétörténeti összefüggések (asztrológia, fortuna és fátum, Macchiavelli) fölmutatása, s Thuróczy írói mintaképének, Guido de Columna XII. századi lovagregényének megélése. Thuróczyt Kardos Tibor az 1957-es fordítás mellett megjelent tanulmányában mint reneszánsz-humanista író mutatja be, elvetve a korábbi kutatás (Kaszák József) felfogását, amely szerzőnk középkori vonásait hangsúlyozta. A kérdést — alighanem végleges eredményre — eldönti Mályusz Elemér: Thuróczy stílusban, történelemfelfogásában alapvetően középkori író, akire azonban hatottak bizonyos humanista gondolatok, anélkül, hogy ezek uralkodó és meghatározó jegyekké váltak volna.

Mályusz Elemér munkája ékes bizonyítéka annak, hogy a történeti-forráskritikai és az irodalomtörténeti módszer korántsem zárja ki egymást. Kiváltképp korai emlékeink vizsgálata csak a kettő együttes alkalmazása esetén hozhat tartós eredményeket. E kettős szempontú vizsgálat eredményeinek magas rendű szintézise valósul meg e tanulmányban.

Kapitánffy István

Bogdán István: Régi magyar mesterségek
Bp. 1973. Magvető K. 407 l.

Bogdán István kötete azokat a Magyar Rádióban elhangzott ismeretterjesztő előadásokat gyűjti egybe, melyek iparunk múltját, a régi magyar kézműves céhek történetét, mesterembereink XVI–XVIII. századi életét mutatják be. A 30 darabból álló előadás-sorozat ismeretterjesztő céllal készült, azonban — részint a technikátörténeti munkák csekély száma, részint a jelen kötetben összegyűjtött anyag gazdagsága, a levéltári és könyvtári források pontos megjelölése miatt — a tudományos kutatás számára is hasznosítható, s a régi magyar művelődés történetével foglalkozó szakemberek figyelmét méltán keltheti fel.

A régi magyar mesterségek tanulmányozása ráirányítja figyelmünket arra a tényre, hogy történelmünk nem csupán hadakozások és politikai harcok sorozata, hanem a békés

alkotó munka folyamatáé is, azé a munkáé, mely állandóan alakította az ember gondolatvilágát, kiformálta a régi századok emberének világképét. Így a kötet irodalomtörténeti tanulságokkal is szolgál, s ugyanakkor bemutatja azt a társadalmi réteget, melyhez számos népi vagy népies jellegű irodalmi alkotásunk szociológiailag is kötődik. Nem véletlen, hogy Bogdán István majd minden mesterségnek a bemutatásakor népdalrészleteket is fel tud használni, hisz a molnárokról, halászookról, szűcsökről, csizmadiákról, szabókról és más kézművesekről bőven megemlékezik a magyar folklór.

Hangsúlyozni szeretnénk azonban, hogy népköltészeti alkotásaink mellett íróink költőink is bőven merítenek anyagot a kézművesek életéből, főként a XVII. században. A reneszánsz irodalom elsősorban az eszmei-gondolati tartalomra helyezi a hangsúlyt, valóságábrázolása stilizált, nem a tárgyi világ részleteihez kötött; ezzel szemben a barokk kor írói előszeretettel merítik képanyagukat az ember környezetének egyedi részleteiből, sokszor fényképszerűen kopírozzák a valóságot. Elég, ha Pázmány Péter terjedelmes hasonlataira, a mesteremberek életét-munkáját megjelenítő képeire utalunk, vagy a szerző által is idézett Gyöngyösi-versbetétre emlékeztetünk, mely a „Vulkán Műv-helyéből” jött „eröss kovácsok” munkáját ábrázolja (21. l.). Végeredményben megállapíthatjuk hogy Bogdán István mindenütt jó érzékkel vonja be előadásába az épp odaillo irodalmi idézeteket, könyve a régi magyar mesterségekre vonatkozó versrészleteknek is gazdag gyűjteménye.

Két fejezet — kifejezetten irodalmi témája miatt — külön is említést érdemel. „A betűk mesterének” bemutatására nem is lehetett volna alkalmasabb személyt választani mint a tragikus sorsú, kiváló magyar nyomdászt, Misztótfalusi Kis Miklóst. Az ő életútjának követésével a szerző kettős célt valósít meg: egyfelől megismerteti az olvasót a korabeli betűmetszés, betűszedés és szorosabb értelemben vett nyomtatás részletfolyamataival, szakkifejezéseivel, másfelől pedig a kiemelkedő képességű erdélyi nyomdász életének példájával a hivatástudat és haza iránti hűség egybefonódását is bemutatja.

A diákokról szóló, utolsó fejezet azt a környezetet villantja fel, melyben a régi századok diákjai tanultak, köztük oly sok magyar író és költő is. Kár, hogy a hazai egyetemek történetére vonatkozó adatok áttekinthetetlenek s hibásak is (pl. a nagyszombati egyetemet nem Oláh Miklós alapította, ő csak a jezsuitákat telepítette le ott 1561-ben).

Egészében véve Bogdán István könyve érdekes olvasmány, művelődéstörténetünk

kutatásának figyelmet érdemlő dokumentuma, forrása egy a téma további vizsgálatában hasznos segédanyag.

Bitskey István

Sándor Petőfi: Apostol. V slovenščino prevedel: Jože Hradil. Murska Sobota 1973. Pomurska Založba, 288 l.

„Mesto je mračno, noč je legla nanj.
A luna klati sepo drugih krajih
in zvezda so zaprle
zlate veke.
Teman je svet
kot podkupiljena vest.”

Aki nem olvas szlovénül, csak valamelyik szláv nyelvben járatos, az is örömmel ismer rá „Az apostol” bevezető soraira, melyet Jože Hradil avatott fordításában idéztünk. Hradil két Jókai-regényt (Egy magyar nábob; Kárpáthy Zoltán) ültetett át szlovénre, majd *Ljubezen* (Szerelem) címmel kortárs magyar írók novelláiból állított össze antológiát (maga Lengyel József, Thurzó Gábor, Szabó Magda, Karinthy Ferenc, Hernády Gyula, Galambos Lajos, Galgóczi Erzsébet és Szakonyi Károly elbeszéléseit fordította). Az apostol szlovén változata délnyugati szomszédunk tiszteletadása a Petőfi-évfordulóra. S mint az idézett sorok bizonyítják: igazi tiszteletadás ez. Hradilnak sikerül visszaadni az elbeszélő költemény fojtott drámaiságát; a jambikus szabad vers nem csábítja ritmikái vagy értelmi hűtlenségre, olykor akusztikailag is tökéletes a szlovén változat.

„Csendes kívül a nagyvilág,
Csendes belül a kis szoba...”
„Vse tiho zunaj je v velikom svetu,
vse tiho znotraj v izbi tesne...”

Az ellentétek azonos módon felelnek a szórendi megfelelések a hangsúly azonos eloszlását eredményezik.

Más példa: a gondolatok tiszta kifejtése megindító kultúriséggel párosul a híres monológban.

„A szőlőszem kicsiny gyümölcs,
Egy nyár kell hozzá mégis, hogy megérjék.
A föld is egy gyümölcs, egy nagy gyümölcs...”

„Grozdna jagoda je droben sad,
poletje mine, preden dozori.
Tudi zemlja je sad, a velik sad...”

Amit szóvá tennénk: az az olykor kissé leegyszerűsített értelmezés. Petőfi tudatosan írt „kibérlett” lelkiismeretről, és ezzel nem egyenértékű a *podkupiljena vest* (meg-

vásárolt lelkiismeret), szemernyi kis archaizálás itt segíthetett volna. Ahogy az „északfényével lángoló szemének” kifejezésnek a „s plameni iz svojih oči” (szeméből a lánggal) nem méltó párja. Talán a prešereni stílusnyelv használata gazdagíthatta volna az egyébként igen magas színvonalú, a szlovák E. B. Lukáč mellett eddig legjobb Apostolfordítást.

A kötethez Štefan Barbarič írt tanulságos utószót. Barbarič a magyar irodalom jó ismerője, a Helikonban s az újdéki Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményeiben megjelent dolgozatai a szlovén–magyar kapcsolatok avatott szakértőjéről árulkodnak. Barbarič *romantikus* költőt lát Petőfi-ben. „Szembetűnő, hogy Petőfi forradalom-szemlélete lényegében romantikus” — írja, majd így folytatja: „Romantikus a magasztos célokért harcoló egyének lelkes felmagasztalása, az szabadság mártírjainak tisztelete, műveiben a fekete és fehér túlméretezettsége, a jó és a gonosz túlmagasztalása.” Mi más-képp látjuk Az apostolt (romantikusnak is), de ha külföldről ilyenek találják, ezen el kell gondolkodnunk. Annál is inkább, mert a nem-magyar Petőfi-kutatók a romantikus Petőfi arcképét rajzolgatják.

A kétnyelvű kötet halála és elismerésre készítet. Nem a kiadás ténye, hanem *színvonala* miatt. A kötet értékét növelik Gábor Zoltán érdekes illusztrációi. Petőfi megrendítő szava a szabadságról, a szolgaságról, a hazáról, az igazságról, a forradalmár-élet értelméről szépen és meggyőzően hangzik szlovénül is.

Fried István

Kováts Miklós: Magyar színjátszás és dráma-irodalom Csehszlovákiában 1918–1938. Bratislava, 1974. Madách K. 226 l.

A csehszlovákiai magyar irodalom és kulturális élet összefoglaló története számos értékes kezdeményezés (Turczel Lajos, Csanda Sándor, Botka Ferenc stb.) ellenére is megírására vár. Sajnos, a ma rendelkezésünkre álló könyv- és folyóirattári, levelestári anyag töredékes, rengeteg értéke dokumentum (így pl. a kultúrreferátus teljes irattára) semmisült meg vagy lappang, számos értékes mű alig ismert kiadó gondozásában jelent meg, vagy szerzője íróasztalában maradt (s azóta esetleg fel sem található). Az eddig erről a témáról megjelent, kétségtelenül úttörő művekkel kapcsolatban éppen ezért az az olvasó érzése, hogy még a régmúlt korok anyagfeltáró munkáját végző irodalomtörténészekénél is nehezebb feladatot kellett megoldaniuk, vállalva a fehér foltoknak, a beidegződött előítéletek elismétlésének, az esetleges félreértéseknek a kockázatát is. Világos, hogy

ilyen körülmények között az eddig megjelent, kétségtelenül úttörő munkában az irodalmi élet külső fejlődésrajzára, az irodalompolitikai harcok bemutatására esett a hangsúly; azt is mondhatnók: amíg a *keretek* pontosan ki nem rajzolódnak, nem könnyű a két háború közti csehszlovákiai magyar irodalom művészi értékelését, az egyes művek alapos elemzését, s az egyetemes magyar irodalomba való beleillesztésüket megadni.

Ebben a nehéz helyzetben irodalomtörténetészeink eddig a színjátszást s a drámai irodalmat kezelték a legmostohábban. Talán éppen azért, mert ez a kettős (tulajdonképpen egy) kérdés volt a két háború közti csehszlovákiai magyar kulturális élet legbonyolultabb problémája: „A szlovákiai magyar színház nemcsak az üzlet és a művészet ütközéspontja volt, hanem a magyar kisebbség kulturális jogaiért folytatott küzdelem, valamint a politikailag megosztott kisebbségi társadalmakon belüli politikai harc lényeges objektuma is.” Kováts Miklós előttünk fekvő úttörő munkájában figyelemre méltó éleslátással így fogalmazza meg a probléma bonyolultságát. (192. l.)

De erről a bonyolultságról s a szövevényeit kibogozni akaró becsületes filológus szándékáról vall maga a munka is. Három fejezetre oszlik: I. A csehszlovákiai magyar színjátszás 1918–1938 között. II. A csehszlovákiai magyar drámai irodalom 1918–1938 között. III. Népeink kulturális közeledésének szolgálatában (tulajdonképpen: cseh és szlovák drámák a szlovákiai magyar és a korabeli magyarországi színpadokon).

A jó filológus nyomozó aprómunkájának (igen becses folyóirat- és kéziratári anyag feldolgozásának) eredményeképpen Kováts Miklós a ma elérhető legnagyobb teljességgel rajzolja meg azt a küzdelmet, amely a szlovákiai magyar színészet, illetőleg színház körül 1918 és 1938 között folyt. Dolgozatának ez az első, művelődéspolitikai fejezete a mű leggondosabban kimunkált, minden részletkérdést tisztázni akaró része, amelyből világossá válik, hogy a régi Magyarország provinciális (vidéki) színjátszásából kinövő csehszlovákiai magyar színház ügye hogyan hanyódott az új államhatalomnak, a magyar kisebbség egyre jobban atomjaira széthulló polgári társadalmának, az egyre erősödő munkásmozgalomnak — és last but not least — az anyagi és egyéb szempontokból egymással marakodó színgazgatóknak az érdekszférái között. Kováts igen nagy és kényes anyaggal dolgozik, minden apró mozzanatot megfigyel, és a jelenségeket mindvégig a marxista színház-történetész éleslátásával elemezve, biztos kézzel vezeti el olvasóját egészen 1938-

ig. A csehszlovákiai magyar színészetéről szól, de munkájának nem egy utalása, bekezdése tanúskodik arról, hogy szem előtt tartja azt is: mennyiben függvénye az a magyarországi s az erdélyi magyar színészetnek. Ami magát a Kováts által feldolgozott anyagot illeti, elsősorban Faragó Ödön személyére, illetőleg portréjára hívjuk fel a figyelmet; ez a kiváló színész, rendező és színgazgató az egyetemes magyar színház-történet szempontjából külön kismonográfiát is megérdemelve. Arra viszont Kovátsnak is jobban kellett volna ügyelnie, hogy Faragó számos megnyilatkozásában, önéletrajzi írásában mennyi a „Dichtung” s mennyi a „Wahrheit”.

Szerintünk ebben a részben a Színpartoló Egyesületről szóló fejezet a kegyesbé kidolgozott. Ez viszont nem Kováts hibája. A rendelkezésre álló forrásanyagot lelkiismeretesen, alaposan kimerítette. Hogy mégsem tudta — még az egyes személyekre lebontva sem — megragadni a Színpartoló Egyesületben lezajlott személyi (és ezek hátterében: politikai, világnézeti) harcoknak, az egész akció bukásának lényegét, az ismét csak a forrásanyagok s fejtegetéseink bevezetésében bemutatott hiányán múltott.

Igen értékes Kováts munkájának második fejezete is, ahol a jelzett korban Csehszlovákia területén keletkezett drámákat (és — röviden — szerzőik pályáját) mutatja (betűrendben) Bihari Mihály, Lányi Menyhért, Merényi Gyula, Sándor Imre, Sebesi Ernő és Sziklay Ferenc drámaival foglalkozik, minden egyes esetben a korviszonyokból kiindulva, a megjelent színikritikákra reagálva, érzékeny elemzőkészséggel. Az adott anyag jellegéből következik, hogy e dráma-bemutatók nem vethetők össze világirodalmi rangú művek elemzéseivel, csehszlovákiai magyar viszonylatban mégis jelentősnek mondhatók. Kováts Miklósnak mint irodalomtörténetésnek van érzéke a drámában rejlő esztétikumhoz, a konfliktus megrajzolásához s a témák korszerűségének megítéléséhez. Itt ott a tárgyalt jelenségek világirodalmi hátterét is meg tudja adni. Reméljük, hogy munkásságát ezen a téren is folytatni fogja. Szerintünk érdemes volna e művének a hat bemutatott íróról szóló fejezeit egy-egy kismonográfiában bővebben feldolgoznia.

Nemkevesbé értékes a mű utolsó fejezete. Čapek, Langer, Šrámek stb. magyar nyelvű utólete a cseh és a szlovák drámatörténet érdeklődésére is számot tarthat.

Kováts könyve úttörő munka; a XX. századi magyar dráma történetének egyetlen feldolgozója sem nélkülözheti.

Sziklay László

Vekerdi József: A cigány népmese Bp. 1974. Akadémiai K. 280 l. (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 13.)

A filológus szerző sok szempontból hézagpótló művet készített. Több mint két évtizede foglalkozik ciganológiával, és több gyűjtőútja eredményeit filológiai hűségű kis szövegközlésekben adta közre. Most azt kísérelte meg, hogy a magyar anyagból kiindulva a cigány népmeséről állítson össze rövid összefoglalást. Mivel a szerző nem folklorista, a könyv lektorát, a mesekutató Kovács Ágneszt és másokat vette segítségül sokrétű témája megközelítésében.

A munka előbb a keletkezés körülményeit adja, majd a cigányok európai történetével, a magyarországi cigányok csoportjaival foglalkozik. Ezután a cigányok népi kultúráját jellemzi a szerző. Véleménye szerint a tárgyi kultúra „hiányzik” a cigányoknál, akik hagyománytalanok; dalaik és táncaik elevenek, hitvilágukról megbízható adatot keveset tudunk, még meséikből lehet valamit kiolvasni. Indiai eredetű maradt vándorló, a termelő munkától idegenkedő életmódjuk, gondolkodásmódjuk és izlésük. Vekerdi szerint a mi európai logikánktól elütő a cigányok gondolkodásmódja, akik például szociológiai felmérésre részben nem akarnak, részben nem tudnak őszi feleletet adni. Ezután kerül sor a (magyarországi) cigánykutatás és az (egyetemes) cigány mesekutatás bemutatására. Vekerdi a saját gyűjtői gyakorlatát is bemutatja. Szerinte a magnetofonos gyűjtésnél jobb a gyorsírással, némileg lassított beszédtempót lejegyző módszer. Foglalkozik a cigányok meséinek átvételével, a mesék nyelvével, a főbb mesei szereplőkkel, a cigánymese műfajaival. A szerkezeti vonások között az eléggé szabad motívum sorrendet és felhasználást említi. A cigánymesék szerkesztése közismerten tarka. Foglalkozik a cigány mesék kegyetlenségével, azzal a feltűnő vonással, hogy több mese tragikus végű (ami szokatlan az európai mesekincsben). Mese és valóság kérdéseit tárgyalva a cigány mese sajátos fantasztikumát, időnkénti realizálódását, a köznapi és modern elemek beépítését említi. Külön kis fejezet olvasható a magyar nyelvű cigány mesékről. A cigány meséknek a magyar mesékre tett hatásával, majd 6 lapon a Magyarországon kívüli cigány mesékkal is foglalkozik. Gondos bibliográfia zárja a mű elemző részét. 12 meseszöveg magyar fordításban olvasható ezután. Ezek közül néhány cigány nyelven már szakfolyóiratokban is megjelent.

Vekerdi kritikus és filológus alkat: munkájában a nyelvi adatok igen megbízhatóak. Véleménye szerint a cigányok cigány nyelvű mesekincse veendő alapul, és ehhez szak-

emberre van szükség. Ebben igazat adhatunk neki, ugyanakkor könyvében maga is érthető módon foglalkozik a magyar nyelvű mesékkel is. Voltaképpen nem kell merev különbséget tenni a kétféle hagyomány között. Folklorisztikai szempontból az a fontos, mit mesélnek a cigányok, függetlenül attól, milyen nyelven hangzik el. Ami a gyűjtést illeti, még mindig úgy látszik, hogy kevés a funkcionális adat: ha cigányul beszélhet a mesemondó, már életszerűbb a gyűjtés, de még mindig kívülről jött gyűjtő kérdésgyet. A cigányok belső mesemondásáról külföldről vannak jó adataink, nálunk a Csenki fivérek és Erdős Kamill megjegyzéseit ismerjük. Vekerdi többet foglalkozhatott volna e témával.

Tudománytörténeti és elemző részeiben valamilyen ellenkezési vágy figyelhető meg: mindannak a fordítottját állítja, amit gondolnánk. Szerencsére a deklaratív megfogalmazások után részletes és elfogadható magyarázatok következnek. Túlzás, hogy a cigányoknál a tárgyi folklór hiányzik, hogy gondolatrendszerük indiai, hogy nem kell magnetofonnal gyűjteni, hogy a magyar nyelvű cigány mesék nem az igaziak, hogy a homályos szöveghelyeket nem a cigányoktól kell megkérdezni stb.] Amikor a szerző visszatér a témákhoz, maga sem alkalmazkodik e merev, okatlanul polemizáló elvekhez.

Amit a nemzetközi cigány mesékről ír, inkább a gyűjtőket mérlegeli, mint az anyagot. Voltaképpen a hazai cigány mesékről is többet szeretünk volna olvasni: közösségek, mesemondók szerint. Amit ehelyett kapunk, műfaji és stilisztikai jellegű, de Vekerdi elgondolásai részgazságok. A cigány mesék műfajai, szerkesztési vonásai a funkcionális gyűjtés alapján állapíthatók meg, amikor, ha létezik magyar nyelvű cigány mesemondás nálunk, a magyar nyelvű mesék műfaji vonásai is figyelembe vehetők. Minden felmerült kérdésben érdemes meghallgatni Vekerdi véleményét, de megoldást nem kapunk nála. Nem tudjuk meg, milyen műfajai vannak a cigány mesének, a stilisztikai és szerkezeti vonásokról csak néhány gondolatot olvashatunk, indoklást kevésbé. (A tragikus végű mese vagy a motívumkomplexumok kérdése már többször is megpendített témája a magyar és nemzetközi folklór-kutatásnak; kár, hogy Vekerdi nem utal erre.) Az említett magyar és más mesei adatokban sok az apró pontatlanság. Azt kell hinnem, hogy a könyv lektorának tanácsait vagy nem fogadta meg a szerző, vagy a lektorálás nem volt elég gondos. (Egyetlen példa: a kegyetlenségről szóló Patkó-történet jól ismert a magyar folklórban, csak ott gombostűt veretnek a betyárokat szidó talpába, sőt a megpatkolt boszorkány története is országszerte ismert monda, így az, amit a 130–132. lapokon

a szerző a magyar és cigány folklór erkölcsi-ségének különbségéről mond, igazolhatatlan. Olyan kiindulópontot adnak Vekerdi megfigyelései, ahonnan még sok további kutatást kell lefolytatni. Ezek nem mindig igazolják majd a szerzőt, hiszen az a mód, ahogy itt a témák szerepelnek, a magyar és nemzetközi folklorisztika vonatkozó eredményeinek figyelembe nem vételével született meg.

Abban viszont tökéletesen igaza van Vekerdinek, hogy a cigány mesék kutatása ciganológus szakembert kíván, aki képes filológiai pontosságú nyelvértésre és közlésre. Ezt a fontos munkát Vekerdi évtizedek óta folytatja. Még sokat várunk tőle és tanítványaitól. Több adat alapján az összefoglaló megjegyzések valóságértéke is bizonyára több lesz.

Voigt Vilmos

Péter László: Szeged irodalmi emlékhelyei
Szeged 1974. (Készült a Somogyi Könyvtárban) 176 l.

Aki Szegeden nem a csaknem száz év előtti „Víz”-et követő újjáépítést, nem a két háború között létesített nemzeti panteont és egyetemi épületeket, sem pedig a legutóbbi negyedszázad újdonságait keresi, hanem az *irodalmat*, kiváló útmutatót vehet kézbe: a címben megjelölt, izléses nyomdai kiállítású és gazdag képanyagot is tartalmazó könyvecskét.

Ismétjük a szót: lexikonhoz illő alapos-sággal és pontossággal sorol fel a szerző — a szegedi irodalmi élet ismert szakembere — többszáz adatot Szeged mintegy kétszáz évet fellelő irodalmi múltjából; utalva a humanizmus, sőt a régebbi középkor nyomaira is — Dugonics Andrásról és Vedres Istvántól Jókai, Mikszáth, Gárdonyi korán át a *Nyugat* első nemzedékéig, Babitsig, Kosztolányiig, Móricz Zsigmondig, majd József Attiláig és a felszabadulás, Veres Péter, Révai József, Illyés Gyula és társaik nemzedékéig.

Megtudjuk: kik, hol és mikor álltak az irodalom szolgálatában, milyenek voltak az irodalom létrejöttének és forgalmazásának lehetőségei, eszközei — nyomdák, sajtóter-mékek —, milyen társadalmi és gazdasági adottságok segítették elő vagy gátolták az irodalmi szándékok megvalósulását.

Megtudjuk: hol laktak és hol alkottak az írók, költők, az irodalmi élet irányítói — Tömörkény, Móra, Juhász Gyula, Radnóti Miklós és társaik —, az irodalomtörténész és nyelvész egyetemi tanárok — Dézsi Lajos, Horger Antal, Mészöly Gedeon, Sík Sándor, Zolnai Béla —, mi maradt meg s mi pusztult el a szellemi élet hajlékaiból, az írók magán-életére emlékeztető lakóhelyekből, a szer-kesztőségekből, borozó vagy kávézó helyisé-

gekből; egyszóval: az irodalmi vagy akár a politikai életet befogadó, közvetlenül érzékelhető életkeretekből. Az immár hiába ke-resettek közül megemlítjük Dugonics szülő-házát, Tömörkény lakóházát, Juhász Gyulá-nak még az ő életében lebontott szülőházát, melyben egykor a költő anyai nagyapjánál lakott hónapokig a 18 éves Petőfi Zoltán. Juhász Gyula így búcsúzott a háztól: „... e ház volt gyermekségem, ifjúságom, e szürke ház volt szindús életem...” Ugyan-így a múlté az *Arany Oroszlán* kávéház, az 1849-es országgyűlés tagjainak étkező helye, később Mikszáth és újságíró-kollégái tanyája; az *Irodalmi Tető*, e század első évtizedeiben bohém újságírók találkozó helye; az egykori *Koroknay*-nyomda, hol József Attilának há-rom jelentős versesköteje jelent meg, to-vábbá *Onozó Poldiné* halászcserdjája, hol Radnóti Miklós és főleg íróbarátai borozgat-tak. S hogy még egy politikai nevezetességű helyet is említsünk — a szerencsésen meg-maradtak közül: a Klauzál téren, a ma is ott álló *Kárász-ház* erkélyéről beszélt Szeged népéhez utoljára, 1849-ben Kossuth, s ugyan-itt hirdették ki az írók az 1918-as polgári forradalom győzelmét.

Tárgyilagosan kitér a szerző a korabeli konzervatív szemlélet által nagyra tartot-tak szegedi vonatkozásaira — Herczeg, Sza-bolcska, Pósa stb. —, de előadásából és adataiból minden szándékosság nélkül is kiderül, hogy milyen korán és milyen hatá-rozott erővel jelentkeztek Szeged irodalmi életében az elmaradhatatlan társadalmi re-formákat, az új világ megszületését sürgető erők és a széles alapokon nyugvó népi kultú-rát előkészítő életművek: a folklorista Kál-mány Lajostól az irodalomnak már említett nagyjain át a Szegedi Fiatalokig és tovább.

Az 56 darabot tartalmazó képanyagban szemlélhetjük részben a ma is meglevő em-lékhelyeket, részben a már eltűnteket, eredeti állapotukban, s felsorolja a szerző azt is, holgy hol, mit kellene még megjelölni, a feledéstől legalább emléktáblával megóvni. (Egyebek közt ilyen Gárdonyi egykori lakása, valamint az első munkásotthon emléktáblája szövegét illenék kiegészíteni a „munkásotthon homlokára” írt Juhász-sorokkal.) Különö-sen az újabb építkezések nyomában próbálja védelembe venni és a lehetőség szerint a jövőbe is átmenteni a városfejlesztési ter-vekbe beleütköző, irodalmi fontosságú utca-részleteket, épületeket. Arra is figyelmeztet a szerző, hogy a hagyomány egy-egy adata megbízhatatlannak, legalábbis tisztázandó-nak bizonyult. Így tisztázásra várnak a cigányköltő Dankó Pista lakása, valamint Radnóti Miklós lakóhelyei közül is egyesek.

A páratlan szorgalommal és alapos-sággal összegyűjtött és sehol másutt így meg nem lelhető adatok gazdag sokasága lexikonhoz

illő egzakt stílusban bontakozik ki előttünk. De ezeket az adatokat eleven elbeszélő részekkel fűzi egybe a könyv. Elbeszélésében a napfényesebb oldalakat sűrűn váltják fel a komorabb, itt-ott tragikus mozzanatok.

Ott vagyunk Kossuth és a román Bálcescu emlékeztetés, de elkésztet összefogásánál 1849-ben; ott ülünk az önkényuralom letűnését követő lelkes magyar érzelmű esteken, a régi színházban. Olvasunk a ma már csak néhány maradványában látható régi várról s börtönlakójáról, Rózsa Sándorról, később pedig arról, hogyan tájékozódott a szegedi nyelvjárás felől éppen Rózsa Sándor-regénye írásakor Móricz Zsigmond. Olvasunk a szegedi piaristák kiváló tanítványairól, Dugonicsról, Katona Józsefről, Horváth Mihályról, Tömörkényről, s itt tanult szerb írókról, tudósokról; olvasunk Jókai ismételt szegedi tartózkodásairól, a századforduló írónak Szegeden jártáról — Benedek Elek, Bródy Sándor, Krúdy Gyula és mások —, a Dugonics Társaság több mint félévszázados munkásságáról, majd Ady és Szabó Dezső szegedi szerepléseiről. Bartók Béla több ízben hangversenyezett a városban a tizes, húszas és harmincas években. Gyermekeirodalmunkat itt, Szegeden kezdte feldajkálni Pósa Az *En Ujságomja*. Ott járunk gondolatban a nyolcvanas években a magyar építőstílust kereső, városházát építő Lechner Ödön nyomában, ott járunk a Közművelődési Palotában, Tömörkény, majd Móra dolgozószobájában és a Somogyi-könyvtárban, később pedig halljuk Veres Péter és József Attila előadásait az új irodalmi és művészeti szemléletről, a földreformról és a mai szocializmusunkat már akkor meghirdető, előkészítő munkájukról. Még később a közelmúlt és a jelen íróival, Szabó Pállal, Hont Ferencsel, Déry Tiborral, Illyés Gyulával s kortásaikkal találkozunk a szegedi előadók között. A letűnt rendszerben megszenvedett, börtönt viselt írókat és politikusokat látjuk a Csillag-börtönben — Kun Bélát, Karikás Frigyeszt, Révai Józsefet és másokat —, az Államfogház lakói között a kiváló román költőt, Goga Octavian.

De hogy vidámabb emlékeztetésnek is legyenek: még megtaláljuk a bicskakészítő műhely házát, amely Mikszáth *Milyen a magyar iparos?* című humoros elbeszélését sugallta. A Dugonics-szobornál állva meghallgathatjuk a szoborhoz fűződő anekdotákat vagy a szegedi köznyelven forgó tréfák közül a református templom tornyán látható kakas eredetéről beszélőt.

Irodalomtörténészeinknek is nyújt a szerző feladatot: a méltatlanul feledésbe merült, helyesebb értékelést igénylő századvégi íróra, Cserzy Mihályra irányítja figyelmünket.

S még egyszer ki kell emelnünk, hogy Péter László könyve dokumentumok sokaságával bizonyítja, hogy a *Nyugat* új kor-

szakot meghirdető évtizedétől máig eltelt több mint fél évszázad alatt Szeged milyen sokoldalúan s eredményesen vette ki részét az új korszak megszületését hozó irodalmi, szellemi küzdelmekből.

A nagy tárgy szeretettel és a feldolgozott anyag teljes birtokában készült könyvben csak sajnálatos korrektúra-hiba következménye lehet, hogy a 20. lapon felsorolt születési és halálozási adatok közt feltűnő hiba található — Vajda Jánosnál mindkét adat téves! —, s Petőfi Zoltán sem 1871-ben halt meg, hanem 22. éve betöltése előtt, 1870-ben (23. l.).

Móra Ferenc *Szegedi tulipántosládája* nyomán *Szegedi Lexikon*nak szerelnék elnevezni Péter László tartalmas, tanulságos könyvét, melyet 15 oldalas név- és helymutató egészít ki. Ilyen „szegedi lexikont” szívesen fogadnánk más, szintén irodalmi múltú városainkról is.

Pécs Zoltán

Fábrý Zoltán kortársai szemével. Szerkesztette és az előszót írta: Duba Gyula. Válogatta: Duba Gyula, E. Fehér Pál. Bratislava, 1973. Madách K. 512 l.

Monográfiapótló szándék hozta létre a *Fábrý Zoltán kortársai szemével* című tanulmánykötet. A szándékban halaszthatatlan igény és szükség feszül: Fábrý Zoltánról Kovács Győző életrajzi kismonográfiáján kívül még nem jelent meg könyv. A kiadói leleményesség a „Veres Péter koszorúja”-hoz hasonló megoldást talált a szükséghelyzetben. Nemzetközi összefogás eredménye ez a könyv, amely a további Fábrý-kutatás alapja, kiindulópontja lehet.

Duba Gyula tág öleléssé, értékösszegezéssé bevezetőjével együtt 46 tanulmányt és Forbáth Imrénék a *Fábrý Zoltán* c. versét tartalmazza a kötet. Öt országból 35 író, kritikus, irodalomtörténész írásait gyűjtötte könyvbe a szerkesztő. *Magyarországról* — csupán hiányos felsorolásra van lehetőségünk — Veres Péter, Illyés Gyula, Komlós Aladár, Féja Géza, Pándi Pál, Sziklay László, Arató Endre, B. Nagy László, Kovács Győző, Szalatnai Rezső, Dobossy László, *Csehszlovákiából* Duba Gyula, Tőzsér Árpád, Rákos Péter, Milan Pisut, Jiří Hájek, Rácz Olivér, Csanda Sándor, a *Szovjetunióból* A. Gerskovics, *Romániából* Balogh Edgár, Méliusz József, Robotos Imre, *Jugoszláviából* Bori Imre írásai találhatók a tanulmánykötetben. Csúpan Varga József, Bóka László, Vargha Kálmán és Czine Mihály írásait hiányolhatjuk, amelyek még teljesebbé és értékesebbé tehetnék volna a válogatást.

Ember és műve, Könyv és történelem, A Fábry-formula fejezetcímek fogják össze a témájukat, elemzési szempontjaikat, stílusukat tekintve egymástól különböző írásokat. Veres Péternek a Fábry Zoltánhoz intézett levele nyitja meg a tanulmányok sorát. A levél az emberi sorsokat és haladó gondolatokat halálos szorításban tartó, életeket és életműveket torzító kornak is hű dokumentuma. A némaságra kényszerülő Fábrynak írja: „dolgozz a jövőnek”, ismerd meg „a horogkereszt egész ösztönbeli és eszméleti zűrzavarát”. (32.) Fábry Zoltán egész életét ennek a feladatnak szentelte.

A „minek is tartuk Fábry Zoltánt” és „a milyen műfajt művelt” kérdés több tanulmány visszatérő problémája. Duba Gyula is azt kérdezi: publicistának, esszéírónak, kritikusnak, politikus erkölcsembernek vagy magányos bölcselkedőnek tartuk-e Fábryt? Válaszában kifejti, hogy sem az író, sem művei nem tűrik a sémát, a leszűkítő osztályozást. Ezt igazolják a tanulmányírók kísérletei is a műfaji megjelöléssel kapcsolatban: Szalatnai Rezső „irodalompublicistának”, Robotos Imre a „gondolati publicisztika”, B. Nagy László a „történelmi esszé” művelőjének tekinti.

Tózsér Árpád megállapításai találóak: „a világkultúra nagyszerű ismerője és letéteményese — esztéta, ha nevet akarunk adni, s igényre és szerepre tanító, ha szlovákiai jelentőségét elemezzük”. „Ami kifelé antifasizmus, az befelé igény. A kifelé publicista Fábry befelé esztéta.” (220–221.) „Vannak korok, sorsfordulók, amikor az írói magatartás lényegül műfajja.” (357.) „A műfaj neve: antifasizmus — írta Fábry Zoltán. Bori Imre lényeglátóan a polemiát tartja Fábry műfajának, alapmagatartását polemizálónak, vitára ajzottságát permanensnek. (356.) A műfaji kérdésben Rákosi Péterrel érthetünk egyet: „Az antifasizmus mint »műfaj« szigorúan véve csupán — jöllehet mérhetetlen fontosságú — témakört jelöl...” (238.)

A Fábry-írások nem ismerik a műfaji kötöttségeket. Az egységet az életműben és az egyes írásokban is az antifasizma szenvedély biztosítja, amely évtizedek távolából is megdöbbenő pontossággal idézi fel a téma, az ember és írói magatartás azonosságát, egylényegűségét. A Gerskovics kifejezése, a „Fábry-formula” is erre utal, a kor diktálta etikai helytállásra, a fasizmus, „a zoológiai fajörület és őserdő-morál” idején. Fábry Zoltán azt vallotta, hogy „Az etika egyetlen realizmus ismer: a vállalás hűségét”, „Az európai hűség neve: humanizmus”, „Az idő rostája: az erkölcs rostája”. Turczel Lajos fejti ki, hogy Fábry az időhöz és az értelemhez fellebbezett. Az időhöz, melyet költőink „eldöntő”, „törvényt mondó”, „be-

teljesítő” jelzővel illették, amelyet Marx az „emberi haladás terének” nevezett. Fábry Zoltán egész életében rendületlenül bizonyította, hogy ebben az erkölcsöt beteljesítő időtérben a fasizmusnak nincs helye, nincs létjoga. (201.)

A „stósz mérték”, a „vox humana” Fábry által lett fogalom, írójuk megtartó példává. Mindez a stósz magányban történt, amelyről Simon István azt írja: „Nem magányossága meglepő, hanem az, ahogy emberi törvénnyé tudja emelni legjobb eszméit, műfajt teremtve életével.” (252.) Rászabott sorsát előnyre változtatta, „rangot tudott szerezni magányának”, „öntörvénnyé tudta változtatni létformája kivételességét”. (Bori Imre, 344.) Stósz „az emberi méltóság szószólója” emelte a humánus öröklévé. Fábry az etikai helytállás és hűség folytonosságát megőrizve tudott „változni és változtatni”, ezért írhatta magáról: „tanú és tanulság én vagyok”.

Illyés Gyula „oltárörzőnek” nevezte; „egy klasszikus európai: egy szentszagúan hű szabadsághívó” — írta róla. Valóban vállaló és hittevő író volt. Legnagyobb élménye Ady, aki segítette embernek megmaradni az embertelenségben. „Ady öröksége Fábry orientációjában maradt legépebb és legtermékenyítőbb.” (Bori Imre, 251.) Új igény-nyel ébresztette Adyt és vállalta József Attilát, akihez bensőséges kapcsolat fűzte, akinek védelmére kelt, Az Útban verseinek helyet adott. De egyedül sietett védelmére Hašek Švejkjének is, amikor egy cseh ítéssel „cseheskedés”-sel vádolta a remekművet. (Jiri Hajek, 127.)

Fábry Zoltán nem ismerte a magyar gondok és az emberi európai igények, a Kelet és Nyugat kettősségének problémáit, „a nemzeti és internacionalista érdek összhangját” teremtette meg. (Arató Endre, 359.)

Duba Gyula öt ország polgárainak írásait fűzte köteté, érezte, hogy Fábry Zoltán örökségében a „Duna-táj” népei, magyarok és nem magyarok megértésben találkozhatnak.

Cs. Varga István

Munkásmozgalomtörténeti lexikon Szerkesztette Vas Henrik, Bassa Endre, Betlen Oszkár, Kabos Ernő, Farkas Sándor, Vértes Róbert. Bp. 1972. Kossuth K. 638 l.

Az MSZMP Párttörténeti Intézete gondozásában megjelent, széles körű olvasói és szakmai igények kielégítésére törekvő, valóban hézagpótló mű tulajdonképpen három önálló kisebb lexikon anyagát fogja egybe. A nemzetközi munkásmozgalom történetének, pártjainak, sajtóorgánumainak és ki-

emelkedő személyiségeinek bemutatása mellett csaknem azonos terjedelemben ismerteti a magyar munkásmozgalom eseményeit, pártjait, lapjait és a mozgalomban fontos szerepet játszó személyiségeit. Végül egybegyűjtve közreadja a munkásmozgalom mártírjainak adatait, emléket állítva azoknak, akik életüket áldozták a proletariátus — az emberiség — felszabadításáért. A 3200 szócikket tartalmazó kötet öt földrészt átfogó szélességben és közel másfél századot átívelő mélységben nyújt sokoldalú ismereteket. Az olvasót jól eligazító rövid Előszó kitér a szerkesztés főbb szempontjaira és a közben felvetődött (sok esetben a hármas tagozódású szerkezetből adódó) problémákra is.

A jó lexikon nemcsak adatokat és információkat közöl, hanem tárgyilagosan orientálja is az olvasót. Ebből a szempontból a munkálatokban résztvevő mintegy száz tagú szerzői, szerkesztői, lektori és munkatársi gárdát feltétlen elismerés illeti. Kötetük a magyar és a nemzetközi munkásmozgalom csaknem minden vonatkozásában jól orientál, a szócikkek tömören és tárgyilagos hangon, sok esetben a legújabb kutatási eredményeket is hasznosítva, közlik információikat. Olyan sajátosan politika-történeti vagy esemény-történeti fogalmakra is kitérnek, amelyek noha a munkásmozgalomban részt vett idősebb generáció számára közismertek, pontos leírásuk a fiatalabb nemzedékek ismereteit szélesíti (pl. hólabda szervezés, lövészárk barátkozás, nyíltisakos politika, szárszói találkozó, szeptemberi tüntetés, vér-vörös csütörtök). És talán még fontosabb, hogy a közelmúltat érintő olyan politikai fogalmak, mint dogmatizmus, revizionizmus, szektarianizmus, személyi kultusz stb. ezaktan tudományos és ugyanakkor történetileg hiteles leírását is nyújtani tudják.

A legtöbb gondot a szerkesztőnek — mint az Előszóban jelzik — a lexikonba bekerülő személyek kiválasztása okozta. És itt nem szűk szempontok szerint jártak el, olyan személyiségek bemutatására is vállalkoztak „a politika, az ideológia, a tudomány, a kultúra területén”, akik nem vettek szorosan részt a mozgalomban, de „a munkásmozgalomhoz kapcsolódóan játszottak kiemelkedő szerepet, végeztek alkotó munkát”. Így kaptak önálló szócikket a kötetben — többek között — Ady Endre, Bölöni György, Darvas József, Erdei Ferenc, Radnóti Miklós és Veres Péter; s hozzátesszük, a róluk rajzolt tömör kép pontos és jól orientáló. Sajnálatos, hogy Illyés Gyula és Déry Tibor, akiknek szerepeltetése ugyancsak indokolt lett volna, nem kaptak önálló portré.

Tárgyilagos leíró hangvételük és a legújabb kutatási eredmények beépítése miatt külön figyelmet érdemelnék azok a szócikkek, amelyek a bemutatott személyek egyik-

másik életmozzanatának megítélése körül zajlott viták után, noha indirekt módon, a vitás kérdésekben is állásfoglalást fejeznek ki, mint például a Bresztovszky Ernőről, József Attiláról, Kun Béláról, Kunfi Zsigmondról vagy Sinkó Ervinről készült szócikkek. A Kassák Lajosról rajzolt képen is érezni a tárgyilagos értékelés igényét, az 1917 utáni az és 1919-es Kassák magatartását azonban kissé leegyszerűsítve ítéli meg: a proletárdiktatúra elvével egészében ugyanis nem fordult szembe ekkor, legfeljebb annak kultúrpolitikáján belül a pártirányítás elvét tagadta. A lexikon egy másik helyén, a Ma címszónál mintha már e pozitívabb megítélés alapján foglalkozna Kassák 1919-es szerepével a szócikk írója, aki nyilván nem azonos a Kassák-portré szerzőjével, hiszen a Ma indulásának dátumát is tévesen írja le az utóbbi. Néhány más szócikkben, így pl. Göndör Ferenc, Matheika (és nem Matejka) János, a szegedi Délmagyarország című lap stb. ismertetésében is előfordulnak kisebb pontatlanságok.

Szóvá lehetne tenni, hogy az egyes szócikkek szerzői nem egyformán értelmezték a „befejezettség” igényét, mert Madarász Emil költészete például kap értékelő jellemzést, a nála jóval jelentékenyebb költő, Barta Sándor viszont csak életrajzi leírást kap, azt is hiányosan, ugyanis az a körülmény, hogy 1938-ban koholt vádak alapján kivégezték, nem szerepel a róla készített szócikkben. Vagy egy másik példa: Lányi Sarolta vagy Nádass József esetében — helyesen — szó van a felszabadulás utáni tevékenységükről is, viszonylag részletes értékelő módon, ugyanez hiányzik Lengyel József szócikkből, mintha azzal, hogy 1955-ben rehabilitálták és hazatért, befejeződött volna írói pályája, holott ekkor kezdődött „második írói indulása”, mint közismert, éppen a szocialista realista irodalomban hozott világirodalmi szintű kimagasló eredményeket az ötvenes évek végén és a hatvanas években írt novelláival. Ezek a hiányosságok nem érintik a kötet egészét, és a második kiadás előkészítése során — reméljük — pótolhatók lesznek. Ugyancsak a várható kiegészítés érdekében soroljuk fel az alábbi írókat, akik méltán helyet kaphattak volna a lexikonban a benne megvalósított szerkesztési elvek alapján is: Forgács Antal, Gelléri Andor Endre, Hollós Korvin Lajos, Keszthelyi Zoltán, Kis Ferenc, Rideg Sándor, Sándor Kálmán, Szüdi György, Vészi Endre és Zelk Zoltán.

Nem óhajtjuk az ún. „hiánylistát” mértéktelenül felduzzasztani, de érthetetlen, hogy Petőfiről csupán az 1942. évi, szobra előtti tüntetés és a Petőfi-jelvény során esik szó a lexikonban, holott a magyar munkásmozgalomban mindmáig gyűjtő fákllya volt

az ő forradalmi költészete. A Germinál íróját is hiába keressük a szócikkek között, pedig a Madzsar-féle Társadalmi Lexikon mind Petőfinek, mind Zolának jelentőségükhöz mértén szentel teret; kár volt ezt a szép hagyományt megváltoztatni. Christopher Caudwell angol költő, az első marxista költészeteszétika szerzője, aki az angol KP tagjaként a spanyol polgárháborúban halt

hősi halált, ugyancsak méltán szerepelhetne a lexikon második kiadásában. Aminek mielőbbi megjelenését, a Lexikon kiegészített és átjavított, a legfontosabb bibliográfiával is ellátott új kiadását — esetleg két kötetben — a szakemberek és az olvasók egyaránt várják.

József Farkas

Szauder József

(1917 — 1975)*

A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya nevében búcsú-zom Szauder József akadémikustól, egyetemi tanártól, a kiváló marxista tudóstól, nevelőtől, — jóbarátomtól.

Csaknem harminc éve: 1948 körül egy néhány irodalomtörténészből, kritikusból álló csoport alakult ki avval a szándékkal, hogy kidolgozza a magyar irodalom újszemléletű történetét, hogy új fénybe állítsa a hagyományokat, hogy egységet segítsen teremteni magyar és világirodalmi szempontok között. Soraikban kezdettől, — a rá jellemző szerény mosollyal, — ott volt az akkor már neves Szauder József. 1948 körül már jelentős munkásság állt mögötte. Tudtuk róla, hogy bölcsészdoktori disszertációját Horváth Jánoshoz írta és az a 18. századi kutatás egyik fontos műve lett, — olvastuk ragyogó esszéit, — emlékeztünk rá, hogy a Nyugat hasábjain kezdte kritikusként, tudtuk, hogy olasz és magyar irodalomnak egyaránt tudósa. Az irodalom-történet méri majd le, és kezdi is már, — ki mit teljesített a vállalt feladatból. Szauder József teljesítette: szervezett, tanított, írt, előadott. Csendes hűséggel tartott ki meggyőződése mellett, vállalta a párttagságból fakadó olykor nehéz terheket, vállalt aprólékos munkát kívánó feladatokat is, mint emberséget és bölcsességet kívánó időben a szegedi egyetem dékánágát.

Tudjuk, nehéz helyzeteken kellett úrrá lennie, torzulást, igazságtalanságot a maga bőrén érzett, — de ő az ügyet nézte, — a hűség volt jellemző rá.

Két és fél évtized alatt mennyit váltott be terveiből! és még mennyit váltott volna be, ha tovább adatik élnie Hogy munkássága fő területeire utaljak csak: a magyar 18. és 19. század első fele volt egyik kedves korszaka, Bessenyei, Csokonai, Kazinczy, Kölcsey műve-pályája lett világosabb általa, a 20. századból Kosztolányi és Krúdy voltak hősei, az olasz irodalom területén megannyi felfedezése volt. Tudásának félelmetes nagysága és mélysége képessé tette a vizsgált jelenség, mű minden oldalának, árnyalatainak, finomságainak kibon-tására, — a világ és a művészet bonyolult egysége volt fő élménye, ennek felszínrehozása, tudato-sítása egyik fő törekvése. És ehhez alakította ki a maga utalásokban gazdag, árnyalatokat megvilágító nyelvét, hajlékony, indázó mondatait, — a szépséget egyenértékűen visszaadó esszé-stílusát. Emlékeztünk rá: mennyi gondot, törődést fordított egy-egy pontos szövegkiadás létrehozására és nem átallott ugyanakkor, legjobb értelemben vett népszerűsítő munkát is végezni . . .

Méltán érte munkásságát az Állami Díj elismerése, — nem sok alkalommal kapta meg azt hozzá hasonlóan vitathatatlan érdemű tudós.

Szauder József számomra több volt mint egyetlen tudós, több mint munkatárs, mint tag-társ. Mint sokan mások, tanítványának is vallom magam, és mint sokan mások, barátjának is tartottam magam. Még egyetemi hallgató koromban meríthettem gazdag tudásából, élvez-hettem segítségét disszertációm írásakor, és azután még annyiszor tanulhattam tőle szempon-tot, anyagot, irodalmat. Sokan vagyunk így, — mert Szauder József egyike volt a legnagyobb nevelőknek újabbkori irodalomtudományunkban. Aki tudja mennyit ölt bele egy-egy tanít-ványa munkájába, időben, energiában, tudásban, az igazolhatja: nemcsak saját műveiben él tovább. Nem volt olyan kicsinek látszó feladat, olyan látszólag távolos kötelesség, amelyet végtelen pontossággal, lelkiismeretességgel el ne végzett volna, legyen szó a római egyetemen tartott finnugor előadásairól, egy-egy magyar költő sorainak nyersfordításáról, egy ÍtK recn-zióról, ismeretlen adatok mások számára való kikereséséről.

Ez a végtelen lelkiismeretesség, tárgy- és művészetszeretet, finomság jellemezte az embert is. Az a szándék és indulat, hogy tudását átadja, hogy felismeréseit közölje, hogy a művészetet, tudományt terjessze. Azt hiszem, leginkább kis közösségekben beszélgetni, előadni, tanítani

* A Szauder József temetésén elhangzott beszédek elhangzásuk sorrendjében közöljük. Klaniczay Tibor beszédét a *Kortárs* publikálja. Szerk.

szeretett, — egy-egy tanulmányt javítgatva, egy-egy új felismerést befogadva. Nem feledhetem a római és budapesti beszélgetéseket, vitákat, — egy pohár bor mellett, könyveket lapozgatva, képeket nézve, — amikor megannyi ötlet és gondolat szikrázott fel, amikor új és új felismerések születtek. Mennyit tudott egy épületről, egy képről, egy vesssorról, — hány réteget hántott le róluk!

És ha szűk körről szólunk, kisközösségről, — nem feledhetjük, kevés tudósnak adatott meg, hogy olyan segítőtársa legyen, mint az ő felesége, munkatársa, művei első bírálója, szellemi kalandjainak társa. Szauder József, — Jóska — szinte rejtegette saját hatalmas tudását, kissé ironikusan, idézőjelben beszélt mindig, szinte csak sejtetni engedte, mennyire megragadja művészet, tudás, teljesítmény. Tudására épült színvonaligénye, magas mércéje emberek és művek megítélésében, — és harmonikus, teljes emberségének tükre volt megragadó humora is. És mindezzel együtt lényé mélyéből fakadó szerénység jellemezte, nem szeretett előtérben lenni, szerepelni. Ez is egyik oka, hogy érdeméhez, nagyságához képest viszonylag kevesen ismerték, — ha van „írók írója”, úgy ő az irodalomtörténészek táborának tekintélye, elismert nagysága. De humanista jellemvonásai nála keménységgel, elszántsággal, sőt gúnnyal és dühvel párosultak, ha a „percmemberkék” törtetését látta, ha erőszakot, aljasságot tapasztalt. Mert Szauder József nagyon tisztá ember, — magas erkölcsi normákkal itélő ember volt.

Új feladatok elvégzésére, összegezésére készült — eközben érte a halál. De műve mégsem befejezetlen. Ma, amikor a magyar szellemi életet oly sok ellentét szántja keresztül-kasul, tudnunk kell: gyűlölte és elutasította a „parlagiságot” is, a gyökértelen kozmopolitizmust is, — az ő műve példa a magyarság és európaiság egységére, régi és új harmóniájára. Azt a Magyarországot idézte és szerette volna korszerű formában megvalósulva látni, amelyet kedves auktorai, Bessenyei, Csokonai, Kazinczy, Kölcsy álmodtak meg.

Nem feledhetjük, — életünk része, ifjúságunk, férfikorunk társa távozott vele. Jóska, kedves barátom, búcsúzom tőled.

Szabolcsi Miklós

Szauder József akadémikus elhunytával az egész magyar irodalomtörténetírás olyan nagy vállalkozásai szakadtak meg, melyekre épp most lett volna a legnagyobb szükségünk. Szauder József életpályájának hosszú és alapos előkészítő szakasza megérlelte egy nagy Kazinczy monográfia, egy Csokonai-pályakép, és egy kritikátörténeti szintézis létrejöttét. Ezek voltak azok a nagy tervei, melyeknek alapelveit már régóta lefektette, koncepciójukat kialakította, nem egy részletüket kidolgozta, s az elkövetkező egy-két évtizedben ügyszólván csak a természet kellett volna betakarítani, olyan termést, melynek tanulmányai megváltoztatták volna a régi és az újabb magyar irodalomról formált nem egy nézetünket. Szauder József, akinek széles irodalomtörténeti áttekintése valamiképp Bessenyeiből kiindulva, Krúdy Gyuláig terjedt, s akinek minden kutatása a komplexitás rendkívül magas igényét valósította meg, hisz a szövegkiadástól a költészeti sajátságokig és az eszmétörténeti összefüggésekig oly soknemű anyagot és módszert fogott egységbe: ezt a sokoldalú, s a magyar és a világirodalom annyiféle aspektusát birtokló Szauder Józsefet mégsem érezhetjük adósunknak, életművének ily váratlan és tragikus félbeszakadtával.

De hát valóban tragikusnak tekinthetjük-e az ő sorsát, tudományos és életpályájának ezt a korai lezárultát, a várt aratás elmaradását? Mert vajon igazán elmarad-e az ő termésének betakarítása, és elmarad-e az az új vetés, melyet ugyancsak tőle vártunk?

Minden emberi életben ott munkál egy titkos sejtélem, mely a halál utáni felelősséget készíti elő. Ha Szauder József kiemelkedő, versenytársra alig is találó nevelői tevékenységére gondolok, azt kell látnom, hogy ez a kiváló tudós évtizedek óta dolgozott azon, hogy életművét az élet lezárulta után mások, s a hozzá legméltóbbak folytassák. Hány nagy tudóst ismerhettünk, akikért méltán rajongtak tanítványai — talán épp annyira, mint Szauder Józsefért — s akik bőkezűen, nagylelkűen osztották meg tudásukat, tapasztalataikat tanítványaikkal. De milyen kevesen voltak olyanok, akik együttes gondolkodásra tudták ránevelni tanítványaikat, — együttes gondolkodásra, melynek terepén az egyéni és a közös vállalkozások között csaknem elmosódnak a határok. E kevesek közé tartozott Szauder József. Az a nevelés, melyre ő nyújtott példát, nemcsak a legszigorúbb igényt jelentette, nemcsak a legmesszebb terjedő gondoskodást, hanem az azonosulás követelményét is, melyet tanítványaival éppúgy szembe szegezett, mint önmagával: azonosult velük, de őket is azonosulásra bírta, mesterükkel. Mindezt úgy tudta megvalósítani, hogy a magából föl ugyan mit sem adott, de tanítványainak tudói, emberi egyéniségét is csonkítatlanul megőrizte. Ennek köszönhetjük majd, hogy az ő termése kerül betakarításra, amikor valaki megírja a Kazinczy-monográfiát, mert az nemcsak egy élő szerzőnek alkotása, hanem Szauder Józsefnek is a poszthumusz műve lesz, s hasonlóképp mindaz, amit Bessenyeiről, Csokonairól vagy Kölcsyéről írnak majd az újabb nemzedékek.

Mindent odaadott, amit birtokolt, de volt valami, amit a maga számára kellett megőriznie. A lélek és a szellem olyan kihívásai érték, melyekkel egész életén át egymaga küzdött meg. A klasszicizmus kérdése, mint történeti, esztétikai, sőt, erkölcsi probléma: ez volt az a kihívás, melyet újból és újból vállalt, s melyet újabb és újabb, hol művelődéstörténeti, hol ideatörténeti oldalról közelített meg. Meddig jutott el ennek a kérdésnek megvilágításában? Ez már az ő titka marad, s úgy látszik, hogy jellemünk, alkatunk, hajlamaink legbensőbb szféráját mégsem lehet másokkal megosztanunk. Mégis, utolsó, nagy tanulmányainak tanúsága szerint, Rómában töltött esztendei során annak a Piranesinek világában talált otthonra, aki a két híres rézmetszet sorozatban — az antik és a „modern”, vagy a 18. századi Róma lapjain — voltaképp egyazon valóságot: tehát a 18. században is az antikot, és az antikban is a kései barokkot tudta ábrázolni. Ennek a kétféle valóságnak egyesülési, azonosulási, összekapcsolódási folyamataiban Szauder József mintha egy nagy művelődési korszak kulcsát is már-már megtalálta volna. Piranesi világa a goethei sor ütemére vezethette volna őt tovább, „Cestius’ Mal vorbei, leise in Orkus hinab”, — ő azonban mégis inkább ahhoz a világhoz tért meg elhunytával, melytől sohasem szakadt el, régi magyar költők és gondolkodók földjéhez, melynek múltját is, jelenét is, egész élete, életműve egyaránt szolgálja és tanítványaiban, művének utóéletében is szolgáltni fogja.

Sóter István

Újabb fájdalmas találkozásra hívta össze ez a rideg nyár a magyar irodalom, a magyar kultúra munkásait. Tudós barátunktól, melegszívű és szigorú kollégánktól, nemzedékek tanáratól búcsúzunk. Szauder Józsefet megdöbbenő és meghökkentő önkényességgel ragadta el körünk-ből az alattomos végzet. Lelkileg készületlenül állunk itt, s csak keressük a szavakat, amelyek kifejezzék fájdalmunkat a váratlan gyászban.

Kétfős jelenlét határoz meg minden temetést. Az egyik: a gyászolók fizikai jelenléte; a másik: azoknak virtuális jelenléte, akiket az eltávozott szelleme megérintett, akiknek életébe beleszólt, akik életük részeként őrzik — hol tudva, hol öntudatlanul — az eltávozottat. A temetésnek képzeletbeli s mégis valóságos képe ideállítja a ravatal köré a Kölcsey gimnázium egykori diákjait, akiket 1941 és 1945 között Szauder József tanított; az Eötvös-Collégium, a budapesti és a szegedi tudományegyetem hallgatóit, a római egyetem diákjait. S hadd idézzem ide a Magyar Irodalomtörténeti Társaság tagságát, annak a társaságnak a körét, amelynek munkájában, vezetésében egy időben aktív szerepet vállalt. Hatalmas ez a gyászoló sereg, hatalmas embertábor volt és van Szauder Józsefnek a csendes tudósnak és tanárnak, aki használni s nem ragyogni akart. Aki *tudott* használni.

Akik Szauder József munkatársai vagy tanítványai voltak, felejthetetlen emlékként — nem csak emlékként, emberi tanulságként! — őrzik lénye tanári vonásait. A Szauder-semináriumoknak nem lehettem hallgatója, de ő szemináriumma melegítette az egykori tanszéki értekezleteket, s diák-tanítványai pontos és rajongó élménybeszámolókat tartottak Szauder József szellemi vezetéséről. A gazdag és árnyalt emberi képből hadd emeljek itt ki — mementóként — néhány vonást.

Arra tanított és tanít a tanár Szauder József, hogy *fontos* az a téma, az az író, az a vers, amely vagy aki a munka tárgya. *Fontos*, s ez nem csak azt jelentette az ő gyakorlatában, hogy mindent tudni, ismerni kell, ami a témához tartozik, hanem azt is, hogy úgy kellett éreznünk: Verseggy vagy Dante, Kölcsey vagy Machiavelli ismerete nélkül nem lehet jelen az ember teljesjogúan a maga szakmájában.

Arra tanított és tanít Szauder „tanár úr”, hogy a követelmények igényességét össze kell kapcsolni a számonkérés szigorúságával. Erről a közhelynek látszó pedagógiai normáról csak a gyakorló tanárok tudják, milyen nehéz annak megvalósítása. Vállalni kell érte nemcsak az állandó szellemi ébrenlét fáradsálmát, hanem a gyakran nem hízogó tanári véleménynyilvánítást követő feszültséget vagy kényelmetlenséget is. A pillanatnyi népszerűtlenség kockázatát. Szauder József emberi lényegéhez tartozott — nemcsak diákjaihoz, hanem munkatársaihoz fűződő kapcsolataiban is — ennek a kockázatnak a vállalása. A tudós és a tanár jelleméről adva ezzel példát.

Arra tanított és tanít Szauder József, hogy a tudóstársi és tanári munkához nem elegendők a lelkesítő, szép szavak — ennek a feladatnak az ellátásához áldozat is kell, időáldozat, idegáldozat, munkaáldozat, — „mert legszebb ajándék az áldozat” — idézi ő is Babits szavait. A vele folytatott szakmai konzultációk, az ő tanácsokat adó, véleményt közlő szakmai levelei nemcsak a kimagasló felkészültségnek, hanem a kimagasló tudósi és tanári etikának is felejthetetlen emlékei, dokumentumai.

Ezek a vonások vonzóan jellemezték Szauder József munkáját Budapesten, Szegeden, Rómában. Ezek a vonások nagyban hozzájárultak a szakmai — emberi megbízhatóságnak, a másoknak is erőt adó stabilitásnak ahhoz a teljességéhez, amely lényéből áradt.

Vannak emberek, akiknek a jellemvonásai észrevétlenül átítatódnak annak a közegnek az értékesebbik részébe, amely körülveszi őket. S így tovább él a tudásuk, az egyéniségük azokban, akik — talán nem hasonulva hozzájuk, de megértve őket — szellemi társaik lehettek. Ilyen ember volt Szauder József is, ilyen *továbbélő* Szauder József is.

Ez az emberségével — szigorával és mosolyával is vonzó — tudóstanárrá célját tudó, a saját feladata mércéjét magasra emelő ember volt. 1958-ban ezt így fogalmazta meg ő maga, szerény és határozott szavakkal: „Főfeladatomnak — úgyis, mint az MSZMP tagjának — a marxista tudományos és művelt szakember-káderek nevelését tartom . . .” S ez az ő főfeladata elválaszthatatlan volt a felvilágosodás tiszteletétől, a világosság tudósi szolgálatától. A Péterfy, Riedl, Halász Gábor, Szerb Antal-hagyomány marxista folytatója lett Szauder József, a magyar lelkesületű európai, az európai műveltségű magyar tudós. A sötétség oszlatói, a rossz indulatok opponensei, az értelmes, közhasznú élet hívei közé tartozott. Azok közé, akik tettek valamit, nem is keveset azért, hogy a magyarságot és a világosságot, a magyarságot és a haladást egy oldalon tudja-lássa a hazai öntudat és a világ jobbik közvéleménye.

Most elbúcsúzunk attól az embertől, attól a tudóstanártól, akinek neve említése nélkül többé nem lehet érdemlegesen mondani Kazinczyról és Kölcseyről, Vörösmartyról és Krúdyról. Búcsúzunk nehéz szívvel, de annak biztos tudatában, hogy a könyvtárakban, a dolgozó asztalok mellett mindig ott ül majd mellettünk ez a fájdalomtól meggyötört arcú és mégis derűs tekintetű, tiszta ember.

Pándi Pál

Jókai-emlékkiállítás a Petőfi Irodalmi Múzeumban

Jókai születésének 150. évfordulóján a Petőfi Irodalmi Múzeum ünnepi kiállítással emlékezett a legnépszerűbb magyar regényíróra. Az irodalmi múzeológia eszközeivel, a Jókai hagyatékban őrzött relikviák segítségével az alkotó ember színes egyéniségét és szerteágazó érdeklődését igyekeztünk élővé tenni.

Szinte egyetlen írónktól sem maradt fenn oly bőséges emléktárgy, amely gondos csoportosítással ennyire közelíthatná olvasóihoz egy-egy művész nemegyszer fantasztikusnak — de legalábbis titokzatosnak — látszó „életregényét”. Törs Kálmán már a múlt században figyelte arra, hogy „Jókai dolgozószobája egész múzeum, tele emléktárgyakkal, ritkaságokkal, régiségekkel,” amelyek „nem annyira belső értéküknél, mint a hozzájuk fűződő emlékeknél fogva becsesek”. (Szabó László: Jókai élete és művei. Bp. 1904.)

1900-ban a nagyszabású párizsi világkiállításon (ennek tiszteletére építették az Eiffeltornyot) Jókai díszkiadását és válogatott emléktárgyait is bemutatták. E kultúrmissziót teljesítő kiállítás áttűtő sikert aratott. A francia zsűri a legnagyobb kitüntetéssel, a Grand Prix-vel jutalmazta Jókai impozáns kiadását — lényegében az életművét.

Révay Mór János, Jókai kiadója 1920-ban arról emlékezett meg, hogy „Még soha így együtt nem volt egy különleges múzeum anyaga... Én úgy képzeltem, hogy talán lehetséges lesz magát a házat is megszerezni, amelyben Jókai élt és annak berendezését meghagyni úgy, ahogy benne élt. Ez lett volna azután az egész világon a legtökéletesebb költőház, külön meg a weimari Goethe-háznál, melyet sok részben csak később rekonstruáltak”. (Írók, könyvek, kiadók. Bp. 1920.)

Ez a terv sohasem valósult meg. Azóta Jókai relikviái közül jónéhány elkallódott. De az egykori Petőfi-házban, majd a Nemzeti Múzeumban, ill. a Petőfi Irodalmi Múzeumban, Balatonfüreden és a Szabadság-hegyen kiállított tárgyakat épp az évforduló előestéjén új darabokkal is kiegészíthettük — mint pl. Jókainé Nagy Bella londoni hagyatékából hazakerült emléktárgyakkal és fényképekkel. A Károlyi-palota dísztermében kiállított relikviák Jókai személyes tulajdonából származtak. Egyetlen kivétel a Petőfi Társaság nagy asztala, amely mellett az író hosszú időn át elnökölt.

Születésnap megemlékezésünk méltán hangsúlyozta a rév-komáromi családi környezet, a mélyen beivódott gyerekkori élmények hatását. Jókai szavait idézve keltettük életre a becses emléktárgyakat, köztük a szülői ház féltve óvott kincseit. A családi levelek érzékeltetik azt is, hogy miért őrizte oly szeretettel komáromi emlékeit: a népi motívumokkal díszített, színes fakulacsokat, édesanyjának a csészéjét, tükrét, édesapjának a flótáját, ill. gyerekkori rajzfelszerelését és festőkészletét.

A vázlatos életpályát felvillantó asztalon idéztük az 1883-ban keletkezett önéletrajzát: „Mily angyali élet volt annál a mi házuknál!... Testvéreim szerették egymást, engem még jobban.” (*Negyven év visszhangja.*) Itt olvashatjuk édesapjának a családi bibliába írt bejegyzését: „1812-ik esztendőben 14-ik Augustus léptem házassági életre én Ásvay Jókai József született Pulay Mária Szűzzel... 1825. febr. 18-án született fiúunk, 25-kén megkereszteltetett Mórítznak.” Itt láthatjuk Jókai gyerekkori köszöntő versikéit, az édesanyjáról és testvéreiről készített rajzait. A szülői ház féltő gondoskodását elevenítik fel a családi levelek.

Petőfi 1843-ban másolta le *A zsidó fiú* c. drámáját: „Ezzel alá volt írva a vérszerződésem annak az édes ördögnek, akit úgy hívnak 'poézis'”. (Legkedvesebb könyveim.) Két év múlva mutatkozott be az Életképek hasábjain a *Nepean sziget* c. novellájával. Petőfi költeményben üdvözölte az „ifjú pályatársat”.

Húszéves korában költözött Jókai a fővárosba, s több mint fél évszázadon át látta „a tündöklő Dunától kettészelt Budapestet... megszületni, felvirradni, óriássá lenni”. (Solitudo.) Életútjára utaló dokumentumok és fényképek közt olvashatók nosztalgikus szavai: „Nem vádolt a múltam, nem kápráztat a jövőm.” (Solitudo.)

Két szekrényben csak izelítőt adhattunk könyvtárából, mely abban az időben valóban „egyike volt a magánkézben levő legbecsebb gyűjteményeknek”. (Önéletrajzom.) Tiszteletbeli doktorrá avatásán mondta: „A költői pálya nem a közönség szórakoztatása, nem saját magának a célja... Íme itt van a könyvtáram, melyben a klasszikusokon kívül csakis filozófiai, historiai és természettudományi művek vannak. Ezek voltak a tanítóim.”

Jókait szólaltattuk meg újabb fejezetünk jellemzésére is: „Hosszú életpályám alatt nemcsak költő voltam, hanem politikus is, és mint ilyen, hírlapíró, élclapszerkesztő, adomázó, képviselőjelölt, törvényhozási szónok; azonkívül történet- táj- és népismerő, sőt még kertész is.” (Utószó összes költői műveim gyűjteményéhez.) Ezen az időszaki emlékkiállításon eleve nem lehetett feladatunk gazdag életművének teljes bemutatása, még csak hosszú évtizedeket

*A kiállítást Szekeres László rendezte.

átívelő pályáját sem kísérhettük végig, s a művészi és politikai értékeléséről máig hullámozó vitákban sem foglalhattunk közvetlenül állást. Egyetlen tárlóban foglalhattuk csak össze az 1848-ban kezdődő politikai tevékenységét és szerkesztői munkásságát.

Publicisztikai cikkei, Kossuth-bankói, a mozgalmas márciusi napokban Károly bátyjához írt levele és a Back-korszakban írt művei jelzik, hogy életének és művészetének döntő elméne volt a szabadságharc. „Jártam a korszak legnagyobb hőseivel együtt diadalútjaikon... láttam a világot fejemre szakadni Világosnál... hallottam magamat hívni írókirálynak és Kossuth-kutyának.” (Negyven év visszhangja.) Szerkesztői tevékenységét illusztrálja az *Életképek*, a *Vasárnapi Újság* és az *Üstökös* egy-egy példánya, a *Hon* bélyegzője s arcképes vasúti igazolványa, amelyet a *Magyar Nemzet* főszerkesztőjeként kapott 1903-ban. Az *Osztárak — Magyar Monarchia Írásban és képben* c. kötethez csatolt idézet azt világítja meg, hogy milyen szellemben szerkesztette e heterogén sorozat magyar köteteit: „A nemzeti gyűlölködés nagy terebély fává nőhet ugyan, de ez a fa gyümölcsöt nem terem soha.” (Jókai tágabb hazája.)

A népdal, a népköltészet szeretetét a családi ház plántálta fogékony lelkébe. Már első regénye mottóit is népdalokból válogatta. Népköltési gyűjteményei, emléktárgyai és cikkei valának foklőrszeretetről. Sokat tanult a föld népétől, a népi és a történelmi hagyományokat ápoló emberektől: „Akármerre járok az országban, jóakaróim mindenütt elem hozzák azokat a hagyományokat, amik vidékűkhöz vannak kötve... mondhatnám, hogy az egész magyar nemzet együtt dolgozik velem.” (Ötven év visszhangja.)

Festőfelszerelése, önarcképe és rajzai beszédes bizonyítékai annak, hogy „egy másik műzsának a nyomai is keresztetkék” útját. S nemcsak gyerekfejjel kacérkodott a képzőművészettel. Utazásain — miként az *Egy az Isten* c. regényének főhőse — ő is lerajzolta a megcsodált festői tájakat.

Magas üvegvitrinben állítottuk fel a tájképfestéshez használt különleges nagyítószerkezetét. Elefántcsont- és fafaragásai bizonyítják képzőművészeti tehetségét. Botgyűjteményének érdekes darabja a maga faragta somfabot és az a madárfogantyús, amelyet Gr. Teleki Sándor, Petőfi barátja esztergályozott számára.

Kedves színfoltot jelent ásvány- és csigagyűjteménye. Párbajvivő pisztolyait, elefántcsont markolatú türkizzel kivert kardjait egy humoreszk kíséretében szintén üvegátlóban mutattuk be. Díszmagyarja mellett áll kártyaasztala kedves kártyáival. Laborfalvi Róza emléket íróasztalával és művészi kivitelű szekreterjével idéztük.

Dúsan faragott fekete székek közt áll alkotó életének szimbóluma, a fiókokkal és rekeszekkel ellátott íróasztal. Nem idézhettük fel azt a „költői rendtelenséget”, amelyet Jókai alkotás közben teremtett maga körül, de néhány kedves tárgyról itt sem feledkeztünk meg.

Szemelvényeket mutattunk be műveinek különböző kiadásaiból, közte a legújabb kritikai sorozatból. A *Jövendő* — Jókai 1904-ben bekövetkezett halálára kiadott — különszáma mellett csak izelítőre futotta a fordításokból, monográfiákból és értekezésekből. Jókai válaszol a jogos bírálatokra: „Ha hibásak regényalakjaim, az a hibájuk, hogy nem látom őket, mert bennük vagyok... Már ezt a hibámat meg nem javíthatom. Vénebb leszek, de okosabb nem.” (Negyven év visszhangja.)

Színes látványt nyújt kedvelt tulipántosládája, mellyel a komáromi iparostanulók 1882-ben lepték meg Jókait. Iparművészeti szempontból is igen tetszetős alkotás a bőrrel és vassal kivert gótikus díszszekrény, amelyet a képzőművészek ajándékoztak Jókainak.

Megemlékezésünk ünnepi jellegét fokozza, hogy az 50 éves írói jubileumán rendezett 1894-i országos ünnepség szemet gyönyörködtető emlékeinek egy részét is kiállítottuk. A mintegy négyezer, díszes köntösben megjelent jubileumi díszoklevél és díszalbum láttán sóhajthatott fel Mikszáth Kálmán: „De milyen csekélység ez ahhoz, amilyen ajándékot ő adott az országnak az összegyűjtött száz vastag kötetében!”

A bemutatott festmények és Huszár Adolf szobra mintegy keretbe foglalják emlékkiállításunkat, amellyel azt szerettük volna elérni, hogy legnépszerűbb írónk, „megszólataltott” emléktárgyait a felidézés és felfedezés örömeivel szemlélhessék látogatóink.

Jókai napjainkig érvényes szavakkal búcsúzik: „Aki előtt hazafiúi hódolattal hajtom meg fejemet, az az én uram és fenntartóm, a dicsőséges magyar nemzet. Soha még egy nemzet munkása úgy megjutalmazva nem volt, mint én a magyar olvasóközönség által.” (Utolsó összes költői műveim kiadásához.)

Szekeres László

СОДЕРЖАНИЕ

К 150-ЛЕТИЮ СО ДНЯ РОЖДЕНИЯ МОРА ЙОКАИ

<i>Шётер, И.</i> : Поэт представлений и ностальгии — Йокан	267
<i>Барта, Я.</i> : Живой Йокан	272
<i>Надь, М.</i> : Зачин и концовка в рассказах Йокан	280
<i>Мезеи, Й.</i> Творец собственного мира	287
<i>Шолт, А.</i> : Драма Йокан «Мильтон»	297
<i>Гергей, Г.</i> : Романы Йокан 70-х годов	307
<i>Силад, Ф.</i> : Факты и воображение	318
<i>Варади-Штернберг, Я.</i> : Йокан и Пугачов	334
<i>Начади, Й.</i> : К толкованию одного из рассказов Йокан	341
<i>Фрид, И.</i> : Мрачный герой одной из комедий Йокан	349
*	
<i>Ланг, Й.</i> : Мемуары Беллы Надь, жены Йокан	355

Обозрение

<i>Jókai Mór Összes művei</i> (Полное собрание сочинений Мора Йокан) (<i>Бег, Ф.</i>)	378
<i>István Sötér: The Dilemma of Literary Science</i> (<i>Хорват, К.</i>)	382
<i>Iacobus Palaeologus: Catechesis Christiani dierum duodecim</i> (<i>Пирнат, А.</i>)	384
<i>Könyvek a színháztörténet köréből</i> (Книги по истории театра) (<i>Керени, П.</i>)	390
<i>Tamás Attila: Irodalom és emberi teljesség</i> (Атилла Тамаш: Литература и человеческое совершенство) (<i>Киш, Ф.</i>)	394
<i>Formateremtő elvek a költői alkotásban</i> (Формообразующие принципы в поэтическом произведении) (<i>Келемен, П.</i>)	396

Хроника

Ára: 13 Ft

Előfizetés egy évre: 66 Ft

INDEX: 25.401

SOMMAIRE

AU 150e ANNIVERSAIRE DE LA NAISSANCE DE JÓKAI

<i>Sőtér, I.</i> : Jókai, poète des idées et des nostalgies	267
<i>Barta, J.</i> : Le Jókai vivant	272
<i>Nagy, M.</i> : Début et clôture dans les récits de Jókai	280
<i>Mezei, J.</i> : Le créateur de réalité	287
<i>Solt, A.</i> : Le drame de Jókai, intitulé Milton	297
<i>Gergely, G.</i> : Les romans de Jókai aux années 70	307
<i>Szilágyi, F.</i> : Les faits et l'imagination	318
<i>Váradi-Sternberg, J.</i> : Jókai et Pougatchov	334
<i>Nacsády, J.</i> : A l'interprétation d'un récit de Jókai	341
<i>Fried, I.</i> : Le héros morne d'une comédie de Jókai	349
*	
<i>Láng, J.</i> : Les mémoires de Bella Nagy, femme de Jókai	355

Revue

Jókai Mór Összes Művei. (Les oeuvres complètes de Jókai.) (<i>Végh, F.</i>)	378
István Sőtér: The Dilemma of Literary Science. (<i>Horváth, K.</i>)	382
Iacobus Palaeologus: Cathechesis Christiana dierum duodecim. (<i>Pirnát, A.</i>)	384
Könyvek a színháztörténet köréből. (Quelques livres du domaine de l'histoire du théâtre.) (<i>Kerényi, F.</i>)	390
Attila Tamás: Irodalom és emberi teljesség. (Littérature et plénitude humaine.) (<i>Kiss, F.</i>)	394
Formateremtő elvek a költői alkotásban. (Les préceptes créateurs de la forme dans la création poétique.) (<i>Kelemen, P.</i>)	396

Chronique

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely postahivatalnál, a kézbesítőknél, a Posta hírlapüzleteiben, és a POSTA KÖZPONTI HÍRLAPIRODÁNÁL (KHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetési díj: 66, Ft. Egyes példányok beszerezhetők az 1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. sz. alatti hírlapboltban.

Előfizethető és példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, 1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010. Pénzforgalmi jelzőszám: 215-11488, és

az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTban, 1368 Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185-612.

